

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

А.С. Романюк, В.С. Литвин, Н.В. Панчак-Бялоблоцка

**ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Навчальний посібник

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2014

УДК 32(4–11+4–191.2)(075.8)

ББК ФО(4)я73

Р 698

Рецензенти:

Бурдяк В.І., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

Зеленько Г.І., доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України

Турчин Я.Б., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету „Львівська політехніка”

Р 698 Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи : порівняльний аналіз / А.С. Романюк (заг. ред.), В.С. Литвин, Н.В. Панчак-Бялоблоцка. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 358 с.

Проаналізовано основні особливості та тенденції розвитку політичних інститутів у країнах Центрально-Східної Європи за період після падіння „Берлінського муру”. Напрацьовано механізми адекватної оцінки національних політичних інститутів (глави держави, парламенту, уряду, виборів, партій тощо) у форматі порівняльного аналізу. Розглянуто особливості переходу країн Центрально-Східної Європи від авторитаризму до демократії. Проаналізовано еволюцію основних соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи. З’ясовано головні особливості інтеграції країн регіону до Європейського Союзу.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політиків та державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами політичних інститутів країн Центрально-Східної Європи.

Рекомендовано Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка як навчальний посібник

УДК 32(4–11+4–191.2)(075.8)

ББК ФО(4)я73

ISBN 978–617–10–0131–2

© Романюк А.С., Литвин В.С., Панчак-Бялоблоцка Н.В., 2014

© Львівський національний університет імені І. Франка, 2014

Зміст

Передмова.....	6
Розділ 1. Визначення політичного простору й особливості політичної трансформації країн Центрально-Східної Європи	8
1.1. Історико-політична характеристика країн Центрально-Східної Європи.....	9
1.2. Процеси політичної трансформації у країнах Центрально-Східної Європи..	11
1.3. Оцінка рівня демократичності трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи	18
1.4. Визначення форми правління у країнах Центрально-Східної Європи.....	21
Розділ 2. Соціополітичні поділи в країнах Центрально-Східної Європи....	24
2.1. Соціально-економічна основа соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи	25
2.2. Етногрупова основа соціополітичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи	34
2.3. Релігійна основа соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи	50
2.4. Територіальна основа соціополітичних поділів у Центрально-Східній Європі	62
Розділ 3. Порівняльний аналіз інституту президентства в країнах Центрально-Східної Європи	64
3.1. Особливості обрання та вимоги до кандидатів у президенти в країнах Центрально-Східної Європи	64
3.2. Повноваження президентів у країнах Центрально-Східної Європи	70
3.3. Особливості відповідальності та дострокового припинення повноважень президентів у країнах Центрально-Східної Європи	77
Розділ 4. Порівняльна характеристика парламентів країн Центрально-Східної Європи	79
4.1. Історія парламентаризму в країнах Центрально-Східної Європи	80
4.2. Головування й управління парламентами в країнах Центрально-Східної Європи	83
4.3. Комітети як елементи структури парламентів країн Центрально-Східної Європи	87
4.4. Особливості бікамералізму в країнах Центрально-Східної Європи	93
4.5. Властивості законодавчої функції парламентів країн Центрально-Східної Європи	98
4.6. Оцінка ефективності повноважень парламентів та участі у них жінок в країнах Центрально-Східної Європи	108

Розділ 5. Порівняльна характеристика урядів країн Центрально-Східної Європи	115
5.1. Посада глави уряду та її повноваження в країнах Центрально-Східної Європи	116
5.2. Детермінанти формування урядів у країнах Центрально-Східної Європи ...	122
5.3. Особливості відповідальності урядів у країнах Центрально-Східної Європи	130
5.4. Типи урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи	138
5.4.1. Партійні уряди більшості в країнах Центрально-Східної Європи	143
5.4.2. Партійні уряди меншості в країнах Центрально-Східної Європи	148
5.5. Стабільність урядів у країнах Центрально-Східної Європи	153
Розділ 6. Особливості виборів і виборчих систем у країнах Центрально-Східної Європи	165
6.1. Парламентські виборчі системи у країнах Центрально-Східної Європи ...	166
6.1.1. Пропорційні виборчі системи парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи	172
6.1.2. Змішані виборчі системи парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи	183
6.2. Виборчі системи верхніх палат парламентів країн Центрально-Східної Європи	192
6.3. Особливості участі у виборах в країнах Центрально-Східної Європи ...	196
6.4. Оцінювання виборів і виборчих систем парламентів (нижніх палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи	201
Розділ 7. Особливості партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи	212
7.1. Історія партій у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період та епоху „реального соціалізму”	212
7.2. Умови, чинники й особливості формування та розвитку партій у „нових” демократіях Центрально-Східної Європи	215
7.3. Передумови становлення, етапи розвитку та стабільність партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи	222
7.4. Урядово-опозиційні та розмірно-кількісні виміри партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи	230
7.5. Ідеологічні виміри партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи	243
7.5.1. Популізм і популістські партії в країнах Центрально-Східної Європи	249
7.5.2. Партії постматеріалістичних цінностей у країнах Центрально-Східної Європи	252

Розділ 8. Особливості процесу інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу та НАТО	256
8.1. Інститути регіональної співпраці як інструмент інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу	256
8.2. Визначення європейської інтеграції як головного пріоритету розвитку країн Центрально-Східної Європи	258
8.3. Створення та діяльність фондів для країн-кандидатів у Центрально-Східній Європі для інтеграції у Європейський Союз	260
8.4. Процес підготовки та роль спеціалізованих проектів в інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу	262
8.5. Вступ країн Центрально-Східної Європи до НАТО	263
8.6. Переговори щодо набуття членства країн Центрально-Східної Європи в Європейському Союзі	266
8.7. Проблемні ситуації у процесі інтеграції країн Центрально-Східної Європи з Європейським Союзом	268
8.8. Вступ країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу	269
Додатки	272
Робоча програма навчальної дисципліни	315
Список основної та рекомендованої літератури	333
Список використаних і рекомендованих електронних енциклопедій і баз даних	358

Передмова

Політична криза в Україні наприкінці 2013 р. виявила низку проблем, які пов'язані з оцінкою ефективності трансформаційного періоду та визначенням зовнішньополітичного вектора подальшого розвитку держави й суспільства. Одна з ключових вимог протестного середовища – це європейська інтеграція України. Відповідно це передбачало реалізацію послідовних кроків з метою наближення до стандартів/критеріїв розвинутих держав, а згодом – повноправного членства у ЄС. Така критична оцінка результатів попереднього розвитку та досвіду тих країн Центрально-Східної Європи, які від моменту отримання/відновлення незалежності та повалення авторитарного режиму наприкінці 1980–х – початку 1990–х рр. обрали курс на входження до Європейського Союзу й успішно інтегрувались у єдиний європейський простір у 2004 та 2007 рр., без сумніву, надзвичайно важлива. Крім того, така вимога зумовлена необхідністю врахування позитивних результатів євроінтеграційних процесів для країн Центрально-Східної Європи. Питання політичної трансформації країн регіону та змін в основних політичних інститутах мають не лише теоретичне, а велике практичне значення, засвідчують актуальність європейського майбутнього.

В українській політичній науці є ціла низка розробок окремих аспектів політичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи. Однак відсутні синтетичні праці, які репрезентують такий науковий аналіз, що ґрунтувався б на використанні єдиної методики дослідження політичних перетворень усіх країн регіону. Країни Центрально-Східної Європи (Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія) географічно розташовані в одному регіоні, є сегментами європейської культури та цивілізації, мають багато спільного в багатовіковій історії, вони належали до країн „народної демократії” з відповідними уніфікованими економічними, політичними, ідеологічними й інституційними характеристиками, вирішували схожі завдання під час масштабної суспільно-економічної та політичної трансформації. Відповідно це дає змогу не тільки виокремити спільний алгоритм перетворень, а й окреслити відмінності, особливі випадки політично-інституційного розвитку та з'ясувати чинники, які зумовлювали спільне та відмінне. Важливим завданням також є аналіз послідовних кроків в еволюції функціонування головних політичних інститутів і проблемних ситуацій, притаманних країнам Центрально-Східної Європи у процесі змін.

Запропонована праця є авторським баченням становлення та розвитку політичних інститутів у їх порівняльному зрізі в країнах Центрально-Східної Європи. У посібнику ми не аналізуємо політичні інститути України поряд з інститутами країн регіону, однак простежуються аналогії стосовно актуальних українських політичних проблем.

Видання сприятиме якісному викладанню, а також засвоєнню академічного курсу, у якому висвітлено проблематику політичних інститутів країн Центрально-Східної Європи, пропонує курс магістрантам відділення політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Досвід роботи над навчальним курсом і співпраця з магістрантами суттєво модифікували первинний варіант навчального курсу. Вагомим чинником також була підготовка і

захист кандидатських дисертацій зі спеціальності „політичні інститути та процеси” з проблематики країн Центрально-Східної Європи авторами посібника – Віталієм Литвином та Надією Панчак-Бялоблоцькою, які активно продовжують займатися окресленою тематикою. Це зумовило науково-дослідницький формат викладу низки тем.

Посібник складається з восьми тем/розділів, які стосуються таких проблем інституційного розвитку країн Центрально-Східної Європи: означення політичного простору й особливості політичної трансформації країн Центрально-Східної Європи, соціополітичні поділи в країнах регіону, порівняльний аналіз інституту президентства в країнах регіону, особливості процесу інтеграції країн регіону до НАТО та Європейського Союзу (доктор політичних наук Анатолій Романюк), порівняльна характеристика парламентів країн регіону (кандидат політичних наук Надія Панчак-Бялоблоцька), порівняльна характеристика урядів країн регіону, особливості виборів і виборчих систем країн регіону, а також особливості партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи (кандидат політичних наук Віталій Литвин). Також у навчальному посібнику вміщено інформативні додатки, які висвітлюють становлення та розвиток у країнах Центрально-Східної Європи таких політичних інститутів, як уряди, вибори та виборчі системи, партії та партійні системи. У виданні запропоновано зразок робочої програми навчальної дисципліни, тематику лекційних і семінарських занять, контрольних запитань. Ґрунтовний аналіз політичних інститутів сприятиме, на нашу думку, повнішому й адекватнішому розумінню суспільних явищ і процесів не лише в країнах Центрально-Східної Європи, а й в Україні.

Проф. Романюк А.С.

Розділ 1. Визначення політичного простору й особливості політичної трансформації країн Центрально-Східної Європи

Такі поняття, як „Центральна” та „Центрально-Східна Європа”, сьогодні активно використовують історики, публіцисти, політики тощо. Вперше термін „Центральна Європа” використав німецький економіст Фрідріх Ліст¹ (1789–1846 рр.). В еволюції терміна можемо виділити чотири етапи. На *першому етапі*, який тривав до закінчення Першої світової війни, поняття „Центральна Європа” було тісно пов’язане з територіями Австро-Угорщини і німецьких держав (з 1870 р. – з Німецькою імперією). Квінтесенцію тогочасного розуміння терміна запропонував Фрідріх Науманн (1860–1919 рр.) у праці „Mitteleuropa” (1915 р.). На думку вченого, задля того, щоби витримати конкуренцію із Великою Британією, США та Росією, народи, що населяли Центральну Європу, мали об’єднатися у спільний простір під керівництвом Німеччини. *Другий етап* припав на міжвоєнний період. Внаслідок розпаду Австро-Угорської та Російської імперій між Німеччиною та Радянською Росією/СРСР виникла низка незалежних держав. Відчуття загрози з боку двох потужних сусідів штовхало молоді та малі держави до пошуків співпраці та окреслення власної самобутності. На цьому етапі набуває поширення і модифікований термін „Центрально-Східна Європа”. Його впровадження і використання базувалось на врахуванні особливостей історичного розвитку території Речі Посполитої і передбачало долучення до країн Центрально-Східної Європи – Польщі, Чехословаччини та Угорщини, а також Білорусі, Литви і України. *Третій етап* – друга половина ХХ ст. Після закінчення Другої світової війни більшість країн регіону потрапила у військово-політичну залежність від СРСР. Відповідно країни „радянського/соціалістичного блоку” позиціонували як країни Східної Європи, що відображало ідеологічну дихотомію протистояння Захід-Схід. У 70–х роках ХХ століття чимало істориків і публіцистів Чехії, Угорщини, Польщі, пов’язаних переважно з антикомуністичною опозицією, активно почали звертатися до з’ясування сутності поняття „Центральна Європа”. Найбільш чітко їхні позиції висловив чеський письменник Мілан Кундера (1929 р.н.) в есе „Викрадений Захід або трагедія Центральної Європи” (1983 р.). Автор акцентував зокрема на тому, що країни регіону історично та ментально завжди належали до Європи та лише внаслідок Другої світової війни були від неї відірвані силою. „... Центральна Європа – це не держава, це особлива культура чи доля. Її кордони є лише в уяві і зсуваються залежно від історичної ситуації ... Центральна Європа не може бути окреслена та політично визначена кордонами (... штучні, створені вторгненнями, завоюваннями, захопленнями), однак спільна доля знов і знов зводить народи всередині уявних і рухливих кордонів, всередині краю, населеного спільними спогадами, бідами, сварками і традиціями”². У цей період набуває поширення і термін Центрально-Східна Європа. Обидва терміни використовують для розмежування частини країн регіону від СРСР та деяких республік у межах СРСР, обґрунтування прагнень на самостійний розвиток відповідно до зразків країн Західної Європи. *Четвертий етап* розпочався після падіння соціалістичної моделі розвитку в країнах регіону. Поступово політичний контекст протиставлення західної та

¹ Podraza A. Europa Środkowa jako region historyczny [Електронний ресурс] / Antoni Podraza // 17th Congress of Polish Historians, Jagiellonian University, 2004. – S. 1. – Режим доступу : <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/podraza.pdf>

² Кундера М. Трагедія Центральної Європи [Електронний ресурс] / Мілан Кундера // Незалежний культурологічний часопис „І” . – 1995. – № 6. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>

східної частини Європи втратив своє первинне значення. Окрім того, країни колишнього „Східного блоку” трансформувалися по-різному. Якісним показником результативності переходу від авторитаризму/посттоталітаризму до демократичної моделі суспільного розвитку було входження деяких країн регіону до Європейського Союзу у 2004 і 2007 рр.

Сьогодні немає верифікованого окреслення кордонів *Центральної Європи*. Для цілого ряду науковців і експертів Центральна Європа – це: Польща, Словаччина, Чехія та Угорщина, які створили Вишеградську четвірку¹. Хоча відомий польський дослідник А. Антошевський стверджує, що ці країни належать до Центрально-Східної Європи². З 2007 р. Європейський Союз започаткував спеціальну програму „Центральна Європа”. Програма поширена на такі країни: Австрія, північна частина Італії, східна та південна частини Німеччини, Польща, Словаччина, Словенія, західна частина України, Угорщина. Історично ці території входили до Австро-Угорської імперії³. На нашу думку, доцільно сьогодні використовувати термін *Центрально-Східна Європа*, до якої належать такі країни: Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія і Угорщина. Ці країни, внаслідок попереднього тривалого періоду „народної демократії” („реального соціалізму”), спільного успішного, хоч з відмінними показниками, переходу до демократії, входження до складу НАТО та ЄС, якісних відмінностей від країн „старої Європи”, спільності цілей соціально-економічного розвитку, атрибутів геополітичного положення, зацікавленого відношення щодо своїх східних сусідів – Молдови, України та Грузії, доцільно розглядати як самостійну групу країн.

Актуальність досвіду країн цього регіону для України зумовлена подібністю господарської, соціальної, політичної і духовної систем, які функціонували у цих країнах після закінчення Другої світової війни і до моменту краху комуністичної (соціалістичної) системи, схожістю завдань перехідного етапу, які країни успішно вирішили/вирішують. Всі ці країни утвердилися як вільні та демократичні. Вони зуміли у короткий перехідний період провести низку економічних реформ, що не тільки суттєво покращило показники економічного розвитку, а й піднесло рівень добробуту населення. Крім того, ці країни, йдучи за алгоритмом теорії модернізації, адаптували та творчо застосували попередній досвід політичного розвитку країн Західної Європи. Верифікація низки концептуальних положень та модельних конструкцій виявила як позитивні, так і негативні наслідки, що надзвичайно важливо. Більше того, оскільки перетворення у країнах мали комплексний характер, то їхній досвід дає змогу побачити системні зв'язки у процесі переходу до демократичного, ринкового суспільства у всіх суспільних сферах. Нарешті, ці країни є сусідами і партнерами України, що допоможе краще зрозуміти поведінку цих держав у внутрішньополітичній і зовнішній сферах суспільного життя.

1.1. Історико-політична характеристика країн Центрально-Східної Європи

Країни ЦСЄ невеликі за розмірами території. Лише Болгарія, Польща і Румунія мають площу понад 100 тис. квадратних кілометрів. Найменшою за кількістю населення є Естонія, а найбільшою – Польща (див. табл. 1.1).

¹ Central Europe. From Visegrad to Mitteleuropa : Shifting alliance among new members of the European Union [Електронний ресурс]. – Economist, 14.04.2005. – Режим доступу : <http://www.economist.com/node/3871275>

² Antoszewski A. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 10.

³ What is the Central Europe Programme? [Електронний ресурс] // Central Europe : Cooperating for Success. – Режим доступу : www.central2013eu/about-central/central-europe-programme

Площа та кількість населення країн Центрально-Східної Європи¹

№	Країна	Площа, км ²	Населення
1	Болгарія	110 910	7 093 635
2	Естонія	45 226	1 282 963
3	Латвія	64 589	2 204 708
4	Литва	65 200	3 535 547
5	Польща	312 685	38 441 588
6	Румунія	237 500	21 904 551
7	Словаччина	48 845	5 477 038
8	Словенія	20 273	2 000 092
9	Угорщина	93 030	9 976 062
10	Чехія	78 886	10 190 213

Для всіх країн регіону характерним є спільність та взаємопов'язаність попереднього історичного розвитку. На підставі історичного досвіду власної державності можна виділити п'ять груп країн. *Першу групу* будуть складати країни, які ведуть свій родовід від періоду середньовіччя – Болгарія, Литва, Польща, Угорщина та Чехія. *Друга група* представлена Румунією, що стала незалежною в 1859 р. після об'єднання двох князівств – Молдавії та Валахії. До *третьої групи* належать Естонія та Латвія, які вперше зуміли створити незалежні держави після розпаду Російської імперії у 1918 р. До *четвертої групи* – Словаччина, яка стала самостійною внаслідок реалізації Мюнхенської угоди 1938 р. і впродовж дуже короткого періоду „самостійного розвитку” була контрольована нацистською Німеччиною. *П'яту групу* представляє Словенія, яка утворилась внаслідок виходу із СФРЮ у 1991 р. Падіння Берлінського муру та розпад СРСР уможливили трансформації економічних та політичних систем країн регіону.

Для цілого ряду країн регіону характерним було неприйняття значною частиною населення засад організації державного і суспільного життя за взірцем та під контролем Радянського Союзу. Потужними були акції протесту, наприклад, у Польщі. Першим таким виступом став страйк у Познані (Познанське повстання) 28 червня 1956 р., коли виступи робітників промислових підприємств міста переросли у масштабні сутички із силами правопорядку та призвели до численних жертв. У 1968 р. в країні відбулась ціла низка студентських виступів. У грудні 1970 р. – січні 1971 р., переважно у північній частині країни, відбулися страйки робітників, спрямовані і проти компартійної влади. У зіткненнях загинули, за офіційними даними, 44 особи та понад 1000 були поранені. Найбільшими за кількістю учасників і за наслідками були протести 1980–1981 рр. Влітку 1980 р. у країні почалася хвиля робітничих страйків, які змусили владу піти на компроміс зі страйкарями та укласти угоду. Одним із головних її положень було визнання права робітників на створення незалежних профспілок та на страйки. Це сприяло формуванню незалежної профспілки „Солідарність” на чолі з Л. Валенсою. Тривалі страйки 1981 р. і протистояння з комуністичною владою фактично перетворили профспілку в потужний опозиційний рух, керівництво якого 12 грудня 1981 р. прийняло відозву із закликом до повалення правлячого режиму. У відповідь керівництво країни запровадило воєнний стан, який тривав до 1983 р.

¹ На підставі даних CIA World Factbook (станом на серпень 2011 р.). – Режим доступу до запропонованої інформації : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Резонансними були акції опозиції у Будапешті 1956 р., які називали „Угорською революцією 1956 року”. Опозиційні лідери організовували багатотисячні демонстрації протесту, формулюючи такі вимоги: відмова від тоталітарних методів будівництва соціалізму, проведення вільних виборів, виведення радянських військ та створення незалежного національного уряду замість маріонеткового. Після введення до країни радянських військ почалося народне повстання. Внаслідок його придушення загинуло приблизно 10 тис. осіб, понад 200 тис. осіб емігрували. Лідера „Угорської революції 1956 року” І. Надя (1896–1958 рр.) стратили.

Події 1968 р. у Празі отримали назву „Празька весна”, то була спроба лібералізації радянської моделі організації соціалістичного суспільства реформаційним керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини на чолі з О. Дубчеком. Цей процес завершився введенням до Чехословаччини в серпні 1968 р. військових контингентів СРСР та країн Варшавського Договору, репресіями й імміграцією тисяч громадян Чехословаччини.

Протистояння між керівниками СФРЮ Й. Б. Тіто та СРСР Й. Сталіним призвело наприкінці 1940–х років до конфлікту та фактичної відмови керівництва Комуністичної партії Югославії від наслідування досвіду Радянського Союзу. Результатом стала модель самоврядного соціалізму, що поєднувала окремі засади соціалізму і ринкової економіки.

1.2. Процеси політичної трансформації у країнах Центрально-Східної Європи

Аналіз політичних інститутів країн Центральної Європи слід починати від моменту повного відновлення ними свого суверенітету та початку проведення якісних змін у 1989–1991 рр. Руйнування Берлінського муру, розпад СРСР означав кінець тривалого періоду бінарного політичного протистояння та тріумф лібералізму. На етапі краху соціалістичної моделі, виявом чого була відмова від політичних інститутів та засад, властивих соціалістичному суспільству, та персональна заміна керівників різних щаблів, що представляли правлячу комуністичну партію, визначальну роль відіграли опозиційні середовища, які діяли в цих країнах. В умовах існування потужного „ворога” в особі правлячої комуністичної партії, яка контролювала „державну машину”, опозиційні сили зуміли об’єднатися в єдину та цілісну конструкцію, переважно „рухівського типу”. В структурному та ідеологічному вимірах це були досить аморфні політичні утворення, які Клаус фон Бейме назвав „апартійними форумами”. Вони поєднували різноманітні за ідеологічними платформами антикомуністичні угруповання в середині країни й іноді на еміграції, а також численні суспільні групи, які не сприймали офіційної комуністичної ідеології та виступали за проведення суспільних демократизаційних змін. Усі опозиційні сили прагнули повалення соціалістичної моделі суспільства, яка іманентно передбачала залежність від СРСР. Власне мета й об’єднувала різноманітні за багатьма параметрами суспільні групи, що виступали проти соціалізму незалежно від його модифікації. Конкретними інституційними прикладами були: в Болгарії – Союз демократичних сил¹, в Естонії – Народний фронт², у Латвії – Народний фронт³, у Литві – Саюдіс⁴, у Польщі –

¹ Союз демократичних сил Болгарії виник у 1989 р. як коаліція низки неурядових/ громадських організацій та політичних об’єднань антикомуністичного спрямування. У 1991 р. із структури вийшов цілий ряд впливових особистостей, також мали місце розколи самої організації. Все це сприяло перетворенню структури в політичну партію під зазначеною назвою.

² Народний фронт Естонії створено в 1988 р. У 1991 р. на його базі організовано Народну центристську партію, яку пізніше називали Центристською партією. Припинив свою діяльність Народний фронт Естонії у 1993 р.

³ Народний фронт Латвії створено у 1988 р. У 1993 р. реорганізований у Християнську народну партію Латвії.

⁴ Саюдіс – Литовський рух за перебудову створено у 1988 р. З його структури утворилась ціла низка політичних партій. У 1993 р. трансформований в одну з численних громадських організацій.

Солідарність¹, у Румунії – Фронт національного порятунку², у Словенії – коаліція ДЕМОС³, у Словаччині – Громадськість проти насильства⁴, у Чехії – Громадянський форум⁵, в Угорщині – Демократичний форум⁶. Особливість „рухівських структур” у Латвії, Литві, Естонії та Словенії – поєднання антикомуністичних та національних цілей, спрямованих на відродження/утворення суверенних національних держав. Причини, які спонукали до революційних змін:

- криза легітимності, виявом якої була відмова великих суспільних груп у підтримці існуючої політичної системи внаслідок погіршення економічної ситуації, а також неможливість збереження подальшої ідеологічної монополії, програш військового змагання і, як результат, зростання соціального незадоволення;
- вплив політики перебудови та гласності в СРСР, виявом чого була не лише спроба модернізації СРСР, але й відмова від „доктрини Брежнєва”;
- розкол правлячої еліти на прихильників реформ (реформатори) і їх супротивників (реакціонери);
- посилення опозиції, яка в умовах послаблення репресивного характеру політичного режиму отримала можливість активно функціонувати. Відповідно поділ опозиції на дві частини, коли перші були готові до компромісів, а другу групу представляли радикали.

З. Бжезинський у праці „Велика шахівниця” до детермінуючих чинників відніс також „ефект лавини”, коли зміни в одній країні впливали на ситуацію в інших країнах, спричиняючи ефект взаємного посилення.

Під час оцінки перспектив демократичного транзиту певної країни чи країн багато дослідників звертаються до чинника попереднього досвіду демократичного розвитку. За оцінками Д. Скшипінського, на підставі аналізу досвіду історичного розвитку перед 1939 р., можна виділити кілька спільних характеристик⁷: 1) країни, у яких була обмежена демократія: Угорщина, Румунія (до 30-х рр. XX ст.); 2) країни, у яких продовж певного періоду функціонував демократичний політичний режим, заміщений певним різновидом авторитаризму: Болгарія (1919–1934 рр.), Естонія (1920–1934 рр.), Латвія (1920–1934 рр.), Литва (1922–1926 рр.), Польща (1919–1926 рр.), а також Словенія у складі Королівства Югославія (1921–1929 рр.); 3) країни, де демократичний режим був знищений внаслідок зовнішньої агресії – Чехія та Словаччина у складі Чехословаччини у 1920–1939 рр.

¹ Солідарність виникла як профспілкова організація у 1980 р. У 1980-х роках трансформувалася в антикомуністичне суспільне об’єднання. У 1989 р. після виборів трансформувалось у профспілкову структуру. У 1996 р. активісти організації створили політичне об’єднання „Виборча дія Солідарність”, яке у 1997 р. виграло парламентські вибори.

² Фронт національного порятунку Румунії виник у 1989 р. Його особливість щодо інших антикомуністичних опозиційних структур полягала в тому, що за умов широкої суспільної підтримки керівництво переважно складали колишні керівники Комуністичної партії Румунії, які зазнали гонінь від Н. Чаушеску.

³ Коаліція ДЕМОС – Демократична опозиція Словенії виникла як об’єднання п’яти антикомуністичних партій Словенії у 1989 р. Перші політичні партії ще в колишній республіці СФРЮ виникли у 1988 р.

⁴ Громадськість проти насильства – громадсько-політична організація Словаччини, яку створено у 1989 р. Припинила свою діяльність у 1992 р. На її основі створено дві партії – Рух за демократичну Словаччину та Громадянський демократичний союз.

⁵ Громадянський форум виник у Чехії (Чехословаччині) в 1989 р. як об’єднання чеських опозиційних організацій. У 1991 р. В. Клаус з частини Громадянського форуму створив Громадянську демократичну партію, після чого Форум фактично припинив свою діяльність.

⁶ Демократичний форум Угорщини виник у 1987 р. як суспільно-політичний рух, спрямований на демократизацію суспільного життя. У 1989 р. він був зареєстрований як політична партія.

⁷ Antoszewski A. Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej : Perspektywa porównawcza / Andrzej Antoszewski. – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. – S. 27.

Історичний досвід держав Центрально-Східної Європи¹

№	Країна	Утворення держави, ст./р.	Досвід самостійної держави, ст./р.	Дата установчих зборів	Рік прийняття конституції	Членство в ЄС
1	Болгарія	VII ст.	VII–X ст., 1188–1396, від 1878	06.1990	1991	2007
2	Естонія	1918	1918–1940, від 1991	03.1990	1992	2004
3	Латвія	1918	1918–1940, від 1991	05.1990	1993	2004
4	Литва	XIII ст.	XIII–XVI ст., 1918–1940, від 1991	02.1990	1992	2004
5	Польща	X ст.	X ст., 1795, 1918–1939, від 1945	06.1989	1997	2004
6	Румунія	1861	1859	05.1990	1991	2007
7	Словаччина	1939	1939–1944, від 1993	07.1992	1992	2004
8	Словенія	1991	Від 1991	06.1991	1991	2004
9	Угорщина	X ст.	X–XVI ст., від 1918	03/04.1990	1989, 2011 ²	2004
10	Чехія	X ст.	X–XVII ст., 1918–1939, 1945–1992, від 1993	06.1990	1992	2004

Перехід від авторитарного/посттоталітарного комуністичного (чи соціалістичного) суспільства до режиму, з якого розпочалася політична трансформація країн Центрально-Східної Європи до ринкового і демократичного суспільства, був складним. Це відповідно наклало свій відбиток на політичні процеси у регіоні. У Чехословаччині, Польщі та Угорщині вже у 1980–х роках простежувався процес поступового занепаду панівного політичного режиму, виявом чого стало поступове формування політичної опозиції. Але про інституціоналізацію опозиції говорити було ще рано. На думку М. Ціхош, у країнах регіону можна виділити чотири моделі переходу/змін: перехід через *переговори* (пакт) між владою та опозицією (Польща й Угорщина); *імплізія*, яка передбачала передачу влади від правлячої еліти опозиційним силам (Чехословаччина); *реформа*, коли зміни здійснювали представники влади, зокрема їхня реформаторська частина (Болгарія); *переворот/нуч*, коли перехід відбувався шляхом радикальних та революційних змін (Румунія)³. Т. Молдава, Я. Шиманек⁴ і А. Медушевський⁵ виділяють чотири моделі змін у країнах регіону: шляхом *консенсусу* (Польща, Угорщина, Чехословаччина та Болгарія); модель *народного фронту* (Литва, Латвія, Естонія); модель *зміни національно-державної самосвідомості* (Югославія); модель *конфронтаційної зміни* (Румунія). Ми вважаємо, що другий варіант типології трансформацій у регіоні більш утилітарний і має кращий потенціал пояснення, оскільки перша класифікація не охоплює досвіду Латвії, Литви, Естонії та Словенії й розглядає їх як окремі випадки. Саме тому за основу взято другу класифікацію.

¹ На підставі даних CIA World Factbook (станом на серпень 2011 р.). – Доступ : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

² Формально посткомуністичну конституцію Угорщини було прийнято тільки в 2011 р. До цього діяв Основний закон 1949 р., проте зі значними поправками, внесеними у жовтні 1989 р.

³ Antoszewski A. Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej : Perspektywa porównawcza / Andrzej Antoszewski. – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. – S. 45.

⁴ Moldawa J. Systemy rządów : dylematy konstytucyjnej regulacji i praktycznej funkcjonalności / Tadeusz Moldawa, Jarosław Szymanek. – Warszawa : ELIPSA, 2007. – S. 192.

⁵ Медушевський А. Теория конституционных циклов / Андрей Медушевский. – М. : ГУ ВШЭ, 2005. – С. 235.

Першою моделлю вважають шлях *переговорів/круглого столу*, який був властивий Польщі й Угорщині. Взірцем і потужним стимулом для країн регіону став досвід Польщі. Наприкінці 1980-х рр. Польська об'єднана робітничка партія в умовах політичної та господарської кризи згодилася на переговори з опозицією. З 6 лютого до 5 квітня 1989 р. тривав „Круглий стіл” між представниками влади і Незалежної самоврядної профспілки „Солідарність”. Результатом переговорів стала повторна реєстрація „Солідарності”, впровадження посади президента, якого мали обирати в парламенті, створення верхньої палати парламенту – Сенату та проведення парламентських виборів до Національних Зборів (Сейм та Сенат) на багатопартійній основі. До нижньої палати – Сейму – вибори мали бути частково вільними; а до верхньої палати – Сенату повністю вільними. На парламентських виборах 4 червня 1989 р. „Солідарність” отримала 99 відсотків місць у Сенаті та 35 відсотків місць у Сеймі, що повністю відповідало домовленостям „круглого столу”. Президентом за домовленістю став генерал В. Ярузельський, а прем'єр-міністром обрали представника опозиції Т. Мазовецького. Протягом 1989 р. парламент схвалив поправки до Конституції 1952 р., зокрема „Конституційний закон про відносини між законодавчою і виконавчою владою Республіки Польща і про місцеве самоврядування” („Малу Конституцію”). У 1990 р. Польська об'єднана робітничка партія саморозпустилась, а на її основі сформовано низку лівих партій. У 1991 р. відбулися перші демократичні загальнонародні вибори президента та парламенту, на яких перемогли не комуністичні політичні сили. Президентом було обрано Л. Валенсу. 2 квітня 1997 р. Національні збори прийняли конституцію, яка отримала підтримку на загальнонаціональному референдумі у травні 1997 р.

У 1988 р. з посади генерального секретаря ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії усунуто Я. Кадара, до влади в партії та державі прийшли реформатори. Парламент прийняв закони, які були спрямовані на запровадження свободи зібрань, організацій, слова, друку. В березні 1989 р. відбулися засідання представників восьми новостворених опозиційних політичних партій з метою вироблення спільної позиції. Протягом квітня–червня тривали переговори між уповноваженими Угорської соціалістичної робітничої партії та представниками „Круглого столу” від опозиції. Вирішили провести офіційні переговори між владою і опозицією. У червні 1989 р. відбулися засідання тристороннього „Круглого столу” (влада, опозиція та громадські структури). Після трьох місяців перемов підписано формальну угоду – проект змін до конституції 1949 р., який 18 жовтня 1989 р. був прийнятий парламентом (Закон XXXI). Фактично це була нова конституція, адже із 78 параграфів лише 8 залишилися без змін, 59 – змінено, 11 – змінено частково, а ще 29 нових параграфів додано. Рішення „Круглого столу” передбачало також проведення навесні 1990 р. вільних та конкурентних виборів, прийняття нового виборчого закону, запровадження посади президента. У жовтні 1989 р. правляча Угорська соціалістична робітничка партія була розділена на Угорську соціалістичну партію і Комуністичну партію Угорщини. Установчі вибори відбулися 25 березня і 8 квітня 1990 р. Більшість отримав Угорський демократичний форум, який і сформував нову владу.

Для Чехословаччини характерна *модель імплозії*,¹ яка передбачала передачу влади від правлячої комуністичної державної верхівки опозиційним силам. Більшість вчених

¹ Поняття *імплізія* (англ. implosion) здебільшого використовують у фізиці. Воно означає вибух, скерований до середини, швидку руйнацію певної структури під впливом дії внутрішніх чинників; поняття розглядають як протилежність „ерозії” – поступовій руйнації внаслідок дії зовнішніх чинників.

початком перетворень вважають студентський страйк 17 листопада 1989 р.. Він був придушений владою та спровокував інші виступи студентів та молоді, представників інтелігенції та робітників. На хвилі протестів у Чехії створено „Громадянський форум” – громадський рух представників різних середовищ, який одразу став ядром опозиції. Очолив „Громадянський форум” відомий дисидент Вацлав Гавел. У Словаччині виник аналогічний рух – „Громадськість проти насильства”. Під тиском народних протестів 24 листопада 1989 р. консервативне керівництво Комуністичної партії Чехословаччини пішло у відставку, а новим керівником обрано К. Урбанека. Одразу пішло у відставку політбюро Центрального комітету Комуністичної партії Чехословаччини. 28 листопада 1989 р. відбулася зустріч представників влади і опозиційного „Громадянського форуму”. За підсумками цієї зустрічі наступного дня парламент ліквідував норму конституції про керівну роль Комуністичної партії Чехословаччини. Згодом після зустрічі представників влади та опозиції створено коаліційний уряд національної єдності, у якому комуністи та опозиція порівну поділили посади. 10 грудня 1989 р. у відставку пішов президент Чехословаччини Г. Гусак, а 30 грудня 1989 р. новим президентом обрано В. Гавела. Реорганізований парламент своїм головою обрав О. Дубчека. 9 січня 1990 р. у формі конституційного закону прийнято Хартію базових прав і свобод, яка сьогодні є частиною чинної конституції. У січні 1990 р. анульовано 90 мандатів депутатів комуністів, а на їх місце обрано представників опозиції. У червні 1990 р. відбулися перші конкурентні вибори, перемогла опозиція. 25 листопада 1992 р. ухвалено конституційний закон „Про ліквідацію федерації” з 1 січня 1993 р. 16 грудня 1992 р. Чеська Народна Рада прийняла конституцію Чеської республіки. У Словаччині 17 липня 1992 р. республіканський парламент прийняв декларацію про суверенітет, а вже 1 вересня 1992 р. – Конституцію Словацької Республіки.

Формат „круглого столу” був притаманний і Болгарії. Перші громадські організації в цій країні почали виникати у 1985 р., зокрема „Рух за права та свободи”, який виступав проти примусової асиміляції турків. У 1989 р. створено незалежну екологічну організацію „Екогласність” і незалежну федерацію праці „Подкрепа”. Наприкінці жовтня 1989 р. в Болгарії було організовано демонстрації протесту, спрямовані на демократизацію країни. Це примусило відійти від влади Т. Живкова, який керував країною із 1954 р. Керівником болгарської комуністичної партії обрали П. Младенова, прихильника реформ. 10 грудня 1989 р. було створено Союз демократичних сил, який об’єднав опозиційні структури в тому числі „Екогласність” і „Подкрепа” та інші. У січні 1990 р. розпочалися переговори влади й опозиції щодо політичних реформ у форматі „Круглого столу”. У березні 1990 р. сторони прийняли ряд важливих домовленостей: про внесення змін до конституції і проголошення Болгарії демократичною та правовою державою, запровадження посади президента; проведення в червні 1990 р. конкурентних і вільних виборів на підставі нового виборчого закону; про запровадження партійного плюралізму шляхом прийняття нового закону про політичні партії. У квітні 1990 р. були прийняті доповнення до конституції 1971 р. Дослідники відзначають основоположну роль реформаторів у складі партійного та державного керівництва Болгарії в проведенні реформ. Наслідком цього було обрання П. Младенова президентом Болгарії¹ та перемога Болгарської соціалістичної партії (у квітні 1990 р. Болгарська комуністична партія

¹ Після потужних виступів опозиції П. Младенов залишив посаду президента країни, й у липні 1990 р. новим президентом обрано представника опозиційних сил Ж. Желева.

змінила назву на Болгарську соціалістичну партію) у червневих парламентських виборах. 12 червня 1991 р. Великі народні збори прийняли нову конституцію країни.

Модель „народного фронту” формально була властива всім країнам регіону, адже „рухівські структури” діяли у кожній країні. Проте отримання незалежності на підставі діяльності народних фронтів потрібно вважати провідною особливістю в досвіді трьох балтійських держав – Естонії, Латвії та Литви, – які як союзні республіки входили до складу СРСР (у їхньому випадку складно говорити про один визначальний алгоритм отримання незалежності). Безумовно, важливу роль відіграв розпад СРСР, зумовлений невдалою спробою перевороту ортодоксальної частини партійного, державного та військового керівництва Радянського Союзу 19 серпня 1991 р. Проте не можна також применшувати і результатів боротьби національних сил, спрямованих на досягнення незалежності. Висхідною точкою досягнення незалежності треба вважати початок процесу лібералізації радянської системи, започаткованого обранням у 1985 р. на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачовим. Процеси перебудови та гласності уможливили висвітлення багатьох закритих тем історії та дискусії стосовно гострих суспільних проблем, громадські ініціативи, залучили до політичного життя значну кількість громадян. Це сприяло відродженню національної самосвідомості/окремішності, виявом чого стало відновлення втраченої державності.

У квітні 1988 р. в Естонії було публічно створено Народний фронт як громадсько-політичне об'єднання, яке підтримувало процес перебудови (1–2 жовтня 1988 р. відбувся установчий з'їзд). Вибори делегатів на XIX партійну конференцію КПРС були певною мірою унікальними, оскільки вони вперше передбачали конкуренцію, коли підтримку кандидатам у делегати надавали не тільки члени партії, а й численні групи безпартійних громадян. На XIX партконференції делегація Комуністичної партії Естонії запропонувала ввести розподіл повноважень між центром та республіками у всіх сферах суспільного життя. 12 листопада 1989 р. Верховна Рада Естонської РСР анулювала декларацію від 22 липня 1940 р. про її входження до складу СРСР, а 16 листопада 1989 р. прийняла декларацію про національний суверенітет. У лютому 1990 р. одночасно з виборами до Верховної Ради СРСР відбулись вибори до Естонського Конгресу, що мав представляти інтереси тих, хто були громадянами Естонії до моменту її входження в склад СРСР. 23 березня 1990 р. Комуністична партія Естонії вийшла зі складу КПРС. 30 березня 1990 р. новообраний представницький інститут Естонії (Естонський Конгрес) визнав державну владу СРСР на території Естонії незаконною та проголосив відновлення Естонської Республіки. У березні 1991 р. відбувся референдум стосовно незалежності (78 % населення проголосували „за”). 20 серпня 1991 р. Конгрес прийняв декларацію незалежності. 28 червня 1992 р. громадяни країни на референдумі схвалили конституцію (91 % проголосував „за”).

Народний фронт Латвії створено 8 жовтня 1988 р., як і в Естонії для громадянської підтримки процесу перебудови¹. Поступово він еволюціонував до головної опозиційної сили й ініціатора національної незалежності. У березні 1990 р. представники Народного фронту Латвії переконливо перемогли на виборах до Верховної ради республіки (138 з

¹ Для означення революційної активності, спрямованої на вихід зі складу СРСР і відновлення незалежності, в Естонії та Латвії, менше в Литві, дуже часто використовують термін „співоча революція”. Цей термін характеризує сукупність мирних акцій протестного характеру в цих країнах. Виникнення поняття було зумовлено тим, що під час численних мітингів співали народні пісні.

201 мандата). Вже 4 травня 1990 р. проголосовано декларацію про незалежність Латвії та встановлено перехідний період до моменту отримання повної незалежності від СРСР. У березні 1991 р. декларація незалежності була підтримана латишами на референдумі (73 % населення проголосували „за”). 21 серпня 1991 р. Латвія декларувала досягнення повної незалежності, а 27 січня 1994 р. відновлено Конституцію 1922 р.

У Литві установчий з'їзд народного фронту Саюдіс відбувся 22–23 жовтня 1988 р. Під час виборів делегатів на з'їзд народних депутатів СРСР у березні 1989 р. від Литви абсолютну більшість склали представники Саюдісу (36 з 42 делегатів). Вони виразили прагнення Литви до незалежності від СРСР. Представники Саюдісу перемогли й на виборах до Верховної Ради Литви у березні 1990 р. (101 мандат із 141). 11 березня 1990 р. проголошено Акт відновлення незалежності Литви. Також ліквідовано конституцію Литовської РСР 1978 р. і відновлено дію конституції 1938 р. 11–13 січня 1991 р. радянські війська спробували захопити стратегічні об'єкти у Вільнюсі та інших містах Литви. Боронити незалежність вийшло чимало громадян, що зумовило провал реставрації влади СРСР у Литві. Нова конституція була прийнята 25 жовтня 1992 р. на референдумі (75 % населення проголосували „за”).

Отримання незалежності Словенією певною мірою було подібне до алгоритму вищеперерахованих балтійських держав, однак його слід розглядати як окремий випадок порівняно з іншими означеними державами регіону. Одночасно цей варіант був значною мірою подібним для всіх інших колишніх республік СФРЮ. В основі його лежав розпад федеративної держави у поєднанні з активними військовими діями. Зокрема, в 1989 р. у федеративній державі активно почали розгортатись етнонаціональні процеси, які були спрямовані на розширення повноважень республік та скорочення компетенції центру. В 1989 р. парламент Словенії прийняв ряд поправок до республіканської конституції, які стали підставою для виборювання незалежності. Вже у квітні 1990 р. відбулися перші вільні і конкурентні вибори, які виграла коаліція опозиційних сил „ДЕМОС”. 2 липня республіканський парламент прийняв декларацію незалежності, її підтримала більшість населення на всенародному плебісциті в грудні 1990 р. (93 % населення проголосували „за”). Це рішення було підтверджене на референдумі 25 червня 1991 р., коли 88,2 % словенців підтримали незалежність Словенії. Прийнятті керівництвом Словенії рішення щодо кордонів, повітряного простору та військових об'єктів на території республіки спричинили наступ підрозділів югославської народної армії. Війна тривала з 25 червня по 4 липня 1991 р. та завершилась поразкою союзної армії. 23 грудня 1991 р. парламент Словенії прийняв нову конституцію.

Модель у форматі *путчу* властива Румунії. 16 грудня 1989 р. відбулася демонстрація протесту у Тімішоарі, придушена урядовими військами та підрозділами таємної поліції „Секурітате”. 17 грудня 1989 р. влада організувала масову демонстрацію на підтримку правлячого режиму, яка переросла на антиурядову й призвела до зіткнень із міліцією та військами. Акції протесту досить швидко перетворились у масштабні виступи широких верств громадськості, до яких долучилось військо, проти підрозділів таємної поліції. Румунський керівник Н. Чаушеску намагався втекти з країни, проте його затримали. 25 грудня 1989 р. спеціальний військовий трибунал виніс вирок – страта. У цей період сформовано „Фронт національного порятунку” на чолі з І. Ілієску, в якому домінували представники комуністичної номенклатури. Протягом кінця грудня 1989 р. – березня 1990 р. Рада Фронту національного порятунку прийняла низку актів з метою ліквідації

комуністичного режиму, запровадження плюралізму, підготовки до вільних виборів парламенту та президента. Перші формально конкурентні вибори, які відбулися у травні 1990 р., виграв Фронт національного порятунку. Саме це дало змогу посткомуністичним силам зберегти владу аж до 1996 р. У липні 1990 р. Конституційна Асамблея (обидві палати парламенту) розпочала роботу над новою конституцією, котра була прийнята 29 листопада 1991 р. Пізніше конституція затверджена на референдумі (77 % населення проголосували „за”).

1.3. Оцінка рівня демократичності трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи

Оцінка успішності трансформаційних процесів у країнах регіону значною мірою відбулась на підставі рішення про вступ цих країн до ЄС, що було можливим внаслідок відповідності цих країн формалізованим критеріям, серед яких вагоме місце займає оцінка рівня демократії. Сьогодні розроблена значна кількість методик/інструментів вимірювання рівня демократії.

Особливе місце займає проект неурядової організації „Freedom House,” яка з 50-х років минулого століття реалізує дослідження політичних прав та громадянських свобод у країнах світу. Від 1973 р. організація щорічно друкує доповідь „Свобода у світі” (англ. „Freedom in the World”). У методологічному поясненні до проекту чітко зазначено, що стандарти у галузі політичних прав і громадянських свобод, яких дотримується організація, зафіксовані у Загальній декларації прав людини та вони є уніфікованими щодо всіх країн світу. На підставі системи оцінок організація поділяє країни світу на три категорії – „вільні”, „частково вільні” та „невільні”. Категорія „вільна країна” передбачає оцінку від 1 до 2,5; „частково вільні країни” – від 3,0 до 5,0; „невільні країни” – від 5,5 до 7,0 бала.

Таблиця 1.3

Рівень свободи у посткомуністичних країнах Європи (в 1993–2013 рр.)¹

Країна	1993	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Болгарія	2,0	2,0	2,5	1,5	2,0	2,0	2,0	2,0
Естонія	2,5	2,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Латвія	3,0	2,0	1,5	1,0	2,0	2,0	2,0	2,0
Литва	2,0	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Польща	2,0	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Румунія	4,0	3,5	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
Словаччина	3,5	2,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Словенія	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Угорщина	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,5	1,5	1,5
Чехія	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Середні дані	2,4	2,0	1,7	1,2	1,3	1,4	1,4	1,4

На підставі даних таблиці 1.3 можемо констатувати, що на початку трансформації до „частково вільних” країн належали: Латвія, Румунія та Словаччина. Решта країн, хоч і відносились до числа „вільних”, мали відчутні відмінності у своїх показниках. Найбільш високі показники свободи країни регіону продемонстрували після розширення

¹ Freedom in the world 2013 : democratic breakthroughs in the balance [Електронний ресурс]. – Freedom House, 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet%20-%20for%20Web.pdf>

ЄС у 2004 р. Згідно результатів за 2013 р., всі країни регіону потрібно відносити до „вільних” країн. Правда, Болгарія, Латвія, Румунія та Угорщина мають дещо гірші показники. Зокрема, експерти трактують Латвію як „ексклюзивну демократію” на підставі діючого в цій країні закону про громадянство. Натомість, Болгарію та Румунію критикують за високий рівень корупції та недостатньо ефективну боротьбу з нею. Тривалий період Угорщина отримувала дуже високі оцінки рівня і якості політичних прав і громадянських свобод. Після парламентських виборів у 2010 р., коли головою уряду став Віктор Орбан, його окремі дії та рішення отримали критику не лише опозиції, але й міжнародних засобів масової інформації, експертів та європейських політиків. Приміром, критику зумовили: новий закон про Центральний банк країни, що передбачав посилення впливу уряду на діяльність фінансової установи; спроби уряду отримати будь-які підстави впливати на суд та засоби масової інформації; низка положень нової конституції країни від 2011 р. тощо. Відповідно ці та інші дії уряду зумовили певне погіршення показників свободи в Угорщині. Наприклад, у дослідженні змін країн, які перебувають на перехідному етапі їхнього розвитку (проект „Nations in transit”), де також визначають досягнення стану консолідованої демократії, Угорщина в доповіді за 2013 р. хоча й віднесена до країн із консолідованою демократією, проте за результатами 2012 р. фактично опинилася на межі переходу до країн із напівконсолідованою демократією. Загалом показники країн Центрально-Східної Європи в 2013 р. були такі: консолідовані демократії – Словенія (1,89¹), Естонія (1,96), Латвія (2,07), Чехія (2,14), Польща (2,18), Литва (2,32), Словенія (2,57), Угорщина (2,89); напівконсолідовані демократії – Болгарія (3,8) та Румунія (3,5).

Проаналізуємо також одну з найновіших методик, розроблених організацією „The Economist Intelligence Unit”, яка ініціювала обчислення „індексу демократії” у світі. The Economist Intelligence Unit² – це дослідницька та консалтингова компанія, що проводить аналіз виробництва та методів управління у понад 200 країнах та має близько 40 офісів у всьому світі. У 2006 р. компанія почала аналіз у межах порівняльної методики „індекс демократії” (оцінка стосується 167 країн). Аналітики виходять із того, що *демократія* не є синонімом свободи. Натомість, демократія – це сукупність практик та принципів, які інституціоналізують і врешті-решт захищають свободу. Вирізняють такі засадничі принципи демократії: влада більшості на підставі згоди „підпорядкованих” (народу), вільні та справедливі вибори, захист прав меншин, повага до основних прав людини, рівність усіх перед законом, політичний плюралізм. Для означення демократії вжито такі її *виміри (індикатори)*: 1) виборчий процес та плюралізм; 2) громадянські свободи; 3) функціонування уряду (системи влади); 4) політична участь; 5) політична культура. Показник індексу демократії визначають на підставі відповідей на 60 питань (стосовно зазначених вимірів розуміння демократії), кожне із яких по має два або по три варіанти відповіді. Більшість відповідей дають всезагально визнані „експерти із оцінювання демократії”. Проте деякі відповіді отримують внаслідок опитування громадської думки у

¹ Згідно методики оцінки, показники країн консолідованої демократії коливаються у проміжку від 1,0 до 2,99 бала, а країн із напівконсолідованою демократією від 3,0 до 3,99 бала. Див.: Хабданк-Колачковська С. Страны переходного периода 2013 : Авторитарная агрессия и давление режима строгой экономии / Сильвана Хабданк-Колачковська. – Freedom House : Nations in Transit, 2013. – 14 с. ; Tables [Електронний ресурс] // Nations in Transit 2013 : Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity. – Freedom House : Nations in Transit, 2013. – 10 р. – Режим доступу до запропонованої статистичної інформації : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2013_Tables_FINAL.pdf

² <http://www.eiu.com/>

відповідних країнах. Якщо результати опитувань у країні відсутні, тоді використовують результати опитувань у подібних країнах та оцінки експертів з цього приводу. Кожну відповідь оцінюють певними балами – „0” або „1”, а в питаннях із трьома варіантами можливий також варіант, який оцінюють в „0,5” бала. У такий спосіб отримують суму балів після відповіді на всі запитання у кожному вимірі, яку множать на десять та ділять на загальну кількість питань у категорії. У деяких випадках відповідь, за яку отримано „0” балів, зумовлює аналогічну оцінку в наступному питанні (маркері). Для прикладу, коли вибори національного парламенту/глави держави не є вільні (умовно, питання 1), відповідь на наступне запитання „Чи є вибори справедливими?” (умовно, питання 2) до уваги не беруть, а позначають нулем. Крім того, є декілька питань, що „дуже важливі”, саме тому низька оцінка за них формує „штраф” на загальну суму балів у відповідних категоріях. До таких належать питання: „Чи є вибори вільними та справедливими”, „Безпека виборців”, „Вплив іноземних держав на систему влади” та „Можливість державних службовців здійснювати політику”.

П’ять вимірів показників/індикаторів, які перераховано в доповіді, усереднюють, щоб отримати індекс демократії аналізованої країни. Індекс демократії з округленням до однієї десятої впливає на класифікацію країн: 1) *повноцінна (повна) демократія* (індекс демократії – 8–10 балів); 2) *неповноцінна (або неповна) демократія* (індекс демократії – від 6 до 7,9 балів); 3) *перехідний (або гібридний) режим* (індекс демократії – від 4 до 5,9 балів); 4) *авторитарний режим* (індекс демократії – менше 4 балів). Отже, індекс демократії обчислюють за шкалою від „0” до „10” балів. Специфікою індексу вважають опору, переважно, на громадській думці. Однак незначну увагу приділяють економічним показникам демократії.

Таблиця 1.4

Індекс демократії у країнах Центрально-Східної Європи (2006–2012 рр.)¹

Країна	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	Різниця 2012–2006 рр.
Болгарія	7,10	7,02	6,84	6,78	6,72	–0,38
Естонія	7,74	7,68	7,68	7,61	7,61	–0,13
Латвія	7,37	7,23	7,05	7,05	7,05	–0,32
Литва	7,43	7,36	7,24	7,24	7,24	–0,19
Польща	7,30	7,30	7,05	7,12	7,12	–0,18
Румунія	7,06	7,06	6,60	6,54	6,54	–0,52
Словаччина	7,40	7,33	7,35	7,35	7,35	–0,05
Словенія	7,96	7,96	7,69	7,76	7,88	–0,08
Угорщина	7,53	7,44	7,21	7,04	6,96	–0,57
Чехія	8,17	8,19	8,19	8,19	8,19	+0,02
Середні дані	7,51	7,46	7,29	7,27	7,27	–0,26

Серед країн Центрально-Східної Європи станом на 2012 р. була тільки одна повна демократія – це Чехія. Всі інші країни – неповні демократії. Найбільш наближені до повних демократій – Естонія, Словенія та Словаччина (а в 2006 р. також Угорщина).

¹ Democracy index 2012 : Democracy at a standstill [Електронний ресурс]. – Economist Intelligence Unit, 2013. – Режим доступу : https://portoncv.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034

1.4. Визначення форми правління у країнах Центрально-Східної Європи

Традиційно під *формою державного правління* розуміють порядок формування вищих інститутів влади та систему взаємовідносин між ними. Відповідно класичними формами правління вважають монархії та республіки, які поділяються на окремі види. Оскільки сьогодні поділ на монархії та республіки втратив свою актуальність, поняття форма правління застосовують переважно щодо республік. Відповідно до веберівського підходу виокремлюють два „чистих” республіканських різновиди – парламентський та президентський. М. Дюверже у процесі аналізу особливостей політичної системи П’ятої Республіки у Франції доповнив типологію третім підвидом – напівпрезидентським.

Парламентаризм – це такий різновид форми правління, коли виконавча влада, що ототожнюється із урядом/кабінетом, формується парламентом, а тому уряд за свою діяльність є політично відповідальним перед законодавчою владою. Головні індикатори парламентаризму такі: парламент обирається під час загальних, вільних та конкурентних виборів (за умови двопалатного парламенту, нижня палата обирається під час таких виборів); співвідношення політичних сил у парламенті має вирішальне значення у ході формування уряду (зокрема уряду більшості та меншості); персонально члени уряду рекрутуються переважно зі складу партії/партій, які створюють уряд, тобто членами уряду є депутати, що означає відсутність засади класичного поділу влад на три гілки влади та фактичний контроль однієї політичної сили або декількох політсил над законодавчою та виконавчою владою; уряд несе відповідальність перед парламентом, що виявляється в інституті вотуму довіри/недовіри, втрата якої призводить до відставки уряду; прем’єр-міністр/уряд володіють правом дострокового припинення повноважень парламенту, що зумовлює проведення позачергових парламентських виборів; прем’єр-міністр та кабінет міністрів створюють колегіальний орган виконавчої влади; глава держави виконує зазвичай функції презентаційні, церемоніальні та організаційні.

Парламентська форма правління притаманна конституційним/парламентським монархіям та республікам. Зразком цієї форми правління вважають досвід Сполученого Королівства або так звану „вестмінстерську модель”. Така модель реалізована в Італії, Швеції, Канаді, Австралії, Японії, Індії тощо. Більшість дослідників розглядають канцлерську модель, як різновид парламентської моделі у Німеччині. Характеристики партійної та виборчої систем визначально впливають на зміст та конструкцію системи державного правління. Вестмінстерську модель визначає мажоритарна виборча система відносної більшості та домінування двох найбільших політичних партій, коли партія-переможець формує більшість у парламенті й уряд, а друга, за результатом виборів, партія створює опозицію. Уряд на чолі з прем’єр-міністром, який є лідером правлячої партії, використовує систему партійної дисципліни, домінує над парламентом. Модель сприяє успішній діяльності урядів, адже уряд, контролюючи діяльність парламентської більшості, може швидко й ефективно імплементувати партійну та урядову програму. За пропорційної виборчої системи до парламенту проходить багато партій та зазвичай стає неможливим формування однопартійного уряду більшості. Тому домінують коаліційні уряди більшості та меншості. Відповідно у системі взаємовідносин уряд-парламент перевагу має парламент. Це ослаблює уряди та зумовлює політичну нестабільність.

Напівпрезидентська форма правління властива понад 50 країнам світу та найбільш поширена у європейських країнах. Головними її ознаками є такі: загальнонародні вибори

президента на чітко встановлений термін, а також наділення глави держави владними повноваженнями; інститути урядового кабінету і прем'єр-міністра, які відповідальні перед парламентом; відповідно дуалізм виконавчої влади, коли владні повноваження розподіляються між президентом і урядом. Однак науковці не однастайні щодо назви цієї форми правління. Використовують також інші, як-от змішана форма правління, квазіпарламентська та президенціоналістська форма/система правління тощо. Ще більше розбіжностей серед науковців стосовно *класифікації різновидів цієї форми правління*. А. Лейпхарт виокремлює напівпрезидентську систему із превалюванням президента, напівпрезидентську систему із домінуванням парламенту і гібридну систему; М. Шугарт та Дж. Кері – президент-парламентаризм, а також прем'єр-президенталізм; Т. Чжун-Хсієнг – збалансовану, президент-домінуючу, парламент-домінуючу, прем'єр-домінуючу і когабітаційну форму; Р. Елгі – 1) системи домінуючого лідерства: прем'єр-міністерські системи, де прем'єр-міністр має більшу владу, ніж президент, і президентські системи, де президент домінує над прем'єр-міністром; 2) системи зміщеного щодо домінування лідерства: „перетікання” влади від президента до прем'єр-міністра; „перетікання” влади від збалансованої моделі до прем'єр-міністра; 3) системи збалансованого лідерства, де чергуються періоди президентського, прем'єр-міністерського та розділеного правління. У вітчизняній політології на підставі аналізу конституційних повноважень та практики взаємовідносин між інститутами президента, парламенту й уряду виділяють парламент-президентську та президент-парламентську форми правління. Проблема з типологією полягає у різних підходах до індикаторів, за допомогою яких здійснюють класифікацію напівпрезидентської форми правління. *По-перше*, за основу беруть обсяг конституційних повноважень президента, парламенту та уряду. *По-друге*, важлива політична складова, яка найбільш повно виявляється в інституті когабітації, тобто у врахуванні партійної приналежності глави держави/парламентської більшості. Коли президент і парламентська більшість належать до однієї політичної сили, тоді президент повною мірою реалізує закріплені за ним конституційні повноваження, може навіть домінувати в системі виконавчої влади щодо уряду та парламенту. Позиція глави держави у системі відносин залежить від позиції в системі партійної ієрархії. Тобто, якщо лідер політичної партії стає главою держави, тоді він буде домінувати у системі виконавчої влади. У разі ж, якщо він не є лідером партії, більше того лідер партії є головою уряду, очевидно, що формат їхніх взаємовідносин буде залежати від внутрішньопартійної конкуренції і структуризації. Наприклад, після трагічної загибелі президента Польщі Л. Качинського у Смоленську 2010 р. глава партії „Громадянська платформа” Д. Туск відмовився балотуватися на посаду президента, а виконував обов'язки глави уряду. Натомість від партії кандидував Б. Коморовський, який у партійній ієрархії обіймав посаду віце-голови. Тому важко говорити про домінування президента в системі виконавчої влади. Президент і глава уряду тісно співпрацюють у межах власних конституційних повноважень. Проте в тій ситуації, коли президент та парламентська більшість належать до конкуруючих політичних сил, тоді інституційне протистояння між президентом, з однієї сторони, та парламентською більшістю й урядом, з другої сторони, є запрограмованим та впливає на збільшення/зменшення конституційних повноважень цих інститутів. *По-третє*, важливу роль відіграють також неконституційні чинники, зокрема особисті характеристики президента, прем'єр-міністра, голови парламенту, особливості конкретно-історичного

контексту, рівень політичної культури та специфіка політичних традицій як на рівні окремих політичних акторів, так і цілого суспільства тощо.

Під час визначення президент-парламентської та парламент-президентської форм правління за основу взято конституційні повноваження головних політичних інститутів у межах напівпрезиденталізму. *Президент-парламентська форма* правління передбачає, що глава держави залишає за собою суттєві владні повноваження; прем'єр-міністр та уряд у своєму призначенні та відповідальності повністю або частково залежні від глави держави. Окрім того, вони мають певну відповідальність і перед парламентом. Тобто за цієї системи глава держави може звільнити прем'єр-міністра та кабінет, саме тому взаємовідносини між президентом та прем'єр-міністром ієрархічні. Прем'єр-міністр лишається відповідальним перед законодавчою владою, але рівень його відповідальності визначається характером взаємовідносин поміж президентом і законодавчою владою. Якщо законодавча влада намагається призначити політичного супротивника президента прем'єр-міністром, прем'єр-міністр ризикує бути відправленим у відставку президентом. Окрім того, президент володіє правом розпуску парламенту, що впливає на позицію та поведінку легіслатури.

За *парламент-президентської (прем'єр-президентської) форми* правління прем'єр-міністр та урядовий кабінет відповідальні лише перед парламентом. Президент зберігає за собою повноваження у питаннях зовнішньої політики та національної безпеки, проте його рішення потребують контрасигнації із боку прем'єр-міністра або ж відповідного профільного міністра. Право на відкладальне вето та референдум не обов'язкове для всіх конкретних випадків.

Зважаючи на індикатори парламентської та напівпрезидентської форм правління, можна розподілити країни Центрально-Східної Європи на такі групи: парламентська форма правління властива Естонії, Латвії та Угорщині, до 2012/2013 рр. вона також була притаманна Чехії; а напівпрезидентська форма правління властива Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії, Чехії. Всім напівпрезидентським країнам у Центрально-Східній Європі властива парламент-президентська (прем'єр-президентська) модель напівпрезиденталізму. Зауважимо також, що в напівпрезидентських країнах за умови загальних виборів президента простежуємо різні обсяги повноважень глави держави. Наприклад, Болгарія, Словаччина, Словенія і Чехія характеризуються слабкими президентами, реальні повноваження яких не більші від повноважень колег-президентів, яких обирають у парламентах. Натомість президенти Литви, Польщі, а також Румунії за своїми конституційними повноваженнями мають змогу суттєво впливати на суспільно-політичні процеси у власних країнах.

Отже, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія належать до регіону Центрально-Східної Європи. Після падіння Берлінського муру всі вони трансформувалися у демократичні країни. За формою правління країни Центрально-Східної Європи – це парламентські та напівпрезидентські республіки.

Розділ 2. Соціополітичні поділи в країнах Центрально-Східної Європи

Конструкція соціополітичного поділу, яку запропонували С. Ліпсет і С. Роккан у 1967 р., одразу набула поширення. Протягом другої половини минулого століття конструкцію активно використовували для інтерпретації політичного розвитку індустріальних країн світу, відображаючи стан структуризації соціальної та партійної систем. На стику ХХ–ХХІ ст. у процесі переходу до моделі постіндустріального суспільства ця методика дещо втратила свою універсальність, однак вона залишається одним із верифікованих підходів щодо з'ясування „народження” та стабілізації зразків міжпартійної боротьби у демократичних країнах.

На думку С. Ліпсета і С. Роккана, *поняття соціополітичний поділ* поєднує дві основні складові – соціальні групи та політичні партії, – дає змогу серед величезної сукупності суспільних відмінностей виокремити найбільш важливі, які програмують політичне протистояння головних акторів на національній політичній сцені. Теоретичні та емпіричні дослідження суттєво поглиблюють змістове трактування цієї категорії. С. Бартоліні та П. Мейр акцентували на тому, що конструкція соціополітичного поділу повинна складатися з трьох частин: „... емпіричної складової, яка ідентифікує емпіричну основу поняття та може бути визначена у суспільно-структурному вимірі; нормативної складової, яка означає сукупність цінностей та переконань, надає емпіричній складовій відчуття ідентичності та власної ролі і відповідно відображає самосвідомість конкретної суспільної групи; організаційно-біхевіоральної складової, яка виявляється в сукупності одиничних інтеракцій інститутів та організацій, як-от політичні партії, що виникають внаслідок формування цього розколу”¹. Подібний висновок сформульовано і в праці О. Кнутсена та І. Скарброугха². А. Морено зокрема наголошує, що „... компонентами соціополітичного поділу є соціальні поділи, ціннісні орієнтації, партійна підтримка. Самі собою соціально-групові та ціннісні відмінності не можуть формувати соціополітичний поділ, якщо вони не будуть пов'язані з преференціями прихильників. Соціально-економічні, етнічні або культурні відмінності не творять соціополітичних поділів, доки не асоціюються з партійними преференціями та партійною підтримкою”³.

Саме тому дотримуємося традиційної для сучасної політичної науки дефініції соціополітичного поділу, яка передбачає інтеграцію соціальної групи чи соціальних груп і політичної партії чи партій, коли ідентифікація індивіда зі своєю соціальною групою передбачає відповідний партійний вибір та коли партія є інституційним представником інтересів цієї соціальної групи на політичній арені. Зауважимо, що соціальних поділів є багато в кожному суспільстві, але не всі вони у процесі власної еволюції можуть перетворитися у соціально-політичні. Головним індикатором, який свідчить про перетворення того чи іншого соціального поділу, представленого відповідними групами, у соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією або іншим політичним інститутом, який буде представником інтересів цієї групи. Конструкція соціополітичного поділу передбачає дихотомне

¹ Bartolini S. Identity, Competition and Electoral Availability : The Stability of European Electorates, 1885–1985 / Stefano Bartolini, Peter Mair. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – P. 215.

² Knutsen O. Cleavage politics / Oddbjv Knutsen, Elinor Scarbrough // Van Deth J. The impact of values / Jan W. van Deth, Elinor Scarbrough. – Oxford : Oxford University Press, 1995 – P. 494.

³ Moreno A. Political Cleavages. Issues, Parties and the Consolidation of Democracy / Alejandro Menéndez Moreno. – Westview Press, 1999. – P. 16.

протистояння. Тобто йдеться про політичне протистояння як мінімум двох суспільних груп, які мають стійкий зв'язок із відповідними політичними партіями. Треба мати на увазі й протистояння між цими політичними партіями. Другим індикатором, на наш погляд, повинен бути часовий вимір – тривалість поділу. Отже, про соціополітичний поділ у суспільстві можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття тривалість досить відносне, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, на нашу думку, повинен бути період у два парламентські терміни. Тобто цей період має засвідчити, що зв'язок певної політичної партії та відповідної соціальної групи чи груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юктурою.

Конструкцію соціополітичного поділу до аналізу суспільно-політичних процесів у країнах Західної Європи застосовувало чимало вчених. Цю конструкцію стосовно суспільно-політичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи адаптують лише окремі дослідники. Виникає ще досить багато запитань як до результатів, так і до самої методики. Так, Кевін Діган-Краузе вказує, що „... поділи, які простежуються у ній (Центрально-Східній Європі – А.Р.), виявляють певну подібність до поділів, які характерні для промислових демократій, але одночасно вони виявляють і відмінності, які мають важливі теоретичні висновки”¹. До *чинників*, які зумовлюють особливість ситуації в країнах Центрально-Східної Європи, належать: *по-перше*, тривалий розрив еволюційного політичного розвитку країн регіону внаслідок періоду „народної демократії”, коли попередні історичні форми поділів у цих країнах напередодні Другої світової війни втратили значення, а нові, сформовані в період „народної демократії”, зазнали краху та підлягали якісним змінам; *по-друге*, перехідний період розвитку країн від режимів авторитаризму до консолідованої демократії детермінував: змінний формат соціально-групової структурованості, а відповідно доволі хитку рівновагу соціальних ідентифікацій громадян; вимушену модифікацію нормативно-правових положень усіх політичних інститутів; тривалий процес трансформації партійних структур тощо. Досвід виборчих кампаній свідчить про те, що в багатьох випадках виникає ситуація, коли виборчі преференції громадянина визначаються аж ніяк не його соціально-груповою приналежністю, а індивідуальними політичними вподобаннями, відповідно й політичні партії переважно адресують свої звернення до всіх виборців, але не до чітко окреслених суспільних груп. Водночас формування консолідованої демократії в низці країн регіону і наближення до цього стану решти країн свідчать про поступову стабілізацію як соціально-групової структури, так і партійних систем. Внаслідок чого можна та доцільно застосувати методику аналізу соціополітичних поділів до країн Центрально-Східної Європи.

Дж. Еванс і С. Вайтфілд, М. Гіджсбертс і П. Ніеувбірт, А. Іннес, Х-Д. Клінгеманн, аналізуючи соціополітичні поділи в країнах Центрально-Східної Європи, вказують на їхній мінливості та різноманітності. Прикладом цього можна вважати перші вільні (установчі) вибори в усіх країнах регіону. Їхньою головною ознакою було соціально-групове протистояння *антикомуністичної* частини суспільства *прокомуністичній*

¹ Deegan-Krause K. Nowe wymiary rozłamu politycznego / Kevin Deegan-Krause // Dalton R. Zachowania polityczne / Russel J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. – S. 137.

(комуністичній і посткомуністичній)¹. Інституційним виміром цього протистояння була дихотомія конкуренції колишніх правлячих комуністичних партій і політичної опозиції, здебільше згуртованої в організаціях типу рухів. Після установчих виборів, які переважно мали формат плебісциту, на яких перемогу отримала опозиція, конкретний формат соціополітичного протистояння втратив актуальність. Натомість, наступні вибори актуалізували різні протистояння щодо змісту та швидкості проведення політичних і господарських реформ. У суспільстві сформувалися дві протилежні політичні групи – *прихильників* і *супротивників реформ*. На інституційному рівні головними політичними відповідниками були політичні партії, які нещодавно виникли або ж відновили свою діяльність. Суспільне протистояння стосовно оцінки змісту і темпів реформ загострилося і під час наступних парламентських виборів, особливістю яких були перманентні зміни як у складі соціальних груп, які висловлювали своє ставлення до проблематики реформ, так і в політичних партій, адже досить часто партії, які проходили до парламенту і навіть були урядовими, швидко утворювались і так само швидко сходили з політичної арени, трансформуючись або відходячи на політичний маргінес (про становлення та розвиток партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи йтиметься у наступних розділах).

Досліджуючи соціополітичні поділи країн Західної Європи у XX ст., більшість авторів зосереджували увагу на *чотирьох основних соціополітичних поділах*: соціально-економічному (класовому), релігійному, культурно-етнічному й територіальному. Стосовно сучасного стану суспільно-політичних процесів у цих країнах здебільшого акцентують на трьох соціополітичних поділах: соціально-економічному, релігійному, а також культурно-етнічному². За аналогією з країнами Західної Європи охарактеризовано такі поділи у країнах Центрально-Східної Європи (зокрема з огляду на стан їхньої сформованості).

2.1. Соціально-економічна основа соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи

Конструкція соціополітичного поділу на економічній основі була запропонована С. Ліпсетом та С. Рокканом для індустріальних країн і передбачала зв'язок робітничого класу/„синіх комірців” і *лівих партій* з одного боку та середнього класу/„білих комірців” і *правих партій*, з другого боку, а також протистояння цих двох груп. Власне цей поділ тривалий час визначав головну вісь політичного протистояння/розвитку більшості країн Західної Європи впродовж XX століття. Проте з переходом до постіндустріального етапу розвитку країни зазнали змін у соціально-груповій структурі, передусім відбулося різке скорочення кількості робітничого класу та збільшення кількісних та якісних

¹ Evans G. Explaining the formation of electoral cleavages in post-communist democracies / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // Klingemann H.-D. Elections in Central and Eastern Europe : The First Wave / Hans-Dieter Klingemann, Ekkehard Mochman, Kenneth Newton. – Berlin : Sigma, 2000. – P. 36–70. ; Whitefield S. Political cleavages in post-communist politics / Stephen Whitefield // Annual Review of Political Science. – 2002. – Vol. 5. – P. 181–200. ; Gijssberts M. Class cleavages in party preferences in the new democracies in Eastern Europe : a comparison with western democracies / M. Gijssberts, P. Nieuwbeerta // European Societies. – 2000. – Vol. 2. – No. 4. – P. 397–430. ; Innes A. Party competition in Postcommunist Europe : the Great Electoral Lottery / Abby Innes // Comparative Politics. – 2002. – Vol. 35. – No. 1. – P. 85–105. ; Klingemann H.-D. Post-autocratic party systems and the regime cleavage in new democracies / Hans-Dieter Klingemann // Van Beek U. Democracy under Construction : Patterns from Four Continents / U.J. van Beek. – Bloomfield Hills : Barbara Budrich Publishers, 2005. – P. 95–135.

² Antoszewski A. Systemy polityczne współczesnej Europy / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – S. 11–32.

характеристик *середнього класу*. Також зазнала зміни домінуюча модель політичних партій внаслідок переходу до моделі партій, орієнтованих на всіх виборців, а не на певну групу. Сформувалися нові ліві і праві партії. Все це призвело до відчутного зменшення значення цього поділу в ряді країн Західної Європи.

Держави Центрально-Східної Європи досить успішно перейшли від планової моделі господарського розвитку із домінуючою суспільною формою власності до ринкової економіки на підставі змішаної форми власності або ж домінуючої приватної власності. Говорити про те, що країни регіону повністю завершили реформування власних господарських систем безумовно зарано, бо до завдань системної трансформації постійно долучаються завдання, викликані актуальним станом національних економік та залежностей, що спричинені входженням до єдиного господарського простору ЄС та зумовлені глобалізаційними процесами у світі.

Період після падіння „Берлінського муру” характеризувався швидкими темпами розвитку економік країн Центрально-Східної Європи. Про це яскраво свідчать рівні *внутрішнього валового продукту* й особливо показники ВВП на душу населення. За останніми виділяють три групи країн. *До першої* належать країни, в яких ВВП на душу населення вищий 20 тис. дол. та фактично наближається або перевищує показник ВВП на душу населення найменш розвинених країн Західної Європи – Португалії (23 800 дол. на 2012 р.) та Греції (24 900 дол. на 2012 р.). До цієї групи відносять: Словенію (28,7 тис. дол.), Чехію (27,6 тис. дол.), Словаччину (24,6 тис. дол.), Естонію (22,1 тис. дол.), Литву (22,0 тис. дол.), Польщу (20,9 тис. дол.). *До другої групи* належать країни із найнижчим рівнем ВВП на душу населення серед країн регіону, в яких цей показник коливається від 10 до 15 тис. дол. Це Румунія та Болгарія. *До третьої групи входять* країни з середнім рівнем розвитку та середніми показниками ВВП на душу населення:

Таблиця 2.1

Показники внутрішнього валового продукту та індексу розвитку людського потенціалу в країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2012 р.)¹

№	Країна	Показник ВВП, млрд дол.	Показник ВВП на душу населення, дол.	Індекс розвитку людського потенціалу (рейтинг)
1	Болгарія	51,02	14 500	0,743 (58)
2	Естонія	21,86	22 100	0,812 (34)
3	Латвія	28,38	18 600	0,769 (48)
4	Литва	42,16	22 000	0,783 (45)
5	Польща	487,7	20 900	0,795 (41)
6	Румунія	169,4	13 000	0,769 (49)
7	Словаччина	91,92	24 600	0,818 (31)
8	Словенія	42,62	28 700	0,828 (29)
9	Угорщина	126,9	20 000	0,805 (36)
10	Чехія	196,1	27 600	0,841 (28)

Важливим показником розвитку кожної країни вважають *індекс розвитку людського потенціалу*, який обчислюють кожного року для порівняння рівнів розвитку країн у світі. Базовими характеристиками людського потенціалу вважають: тривалість

¹ На підставі даних CIA World Factbook (станом на грудень 2013 р.). – Режим доступу до вказаної інформації : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

життя населення, рівень освіченості (середня кількість років, витрачених на здобуття освіти) та прогнозовану тривалість навчання. Залежно від значення індексу країни світу розподіляють за рівнем розвитку на такі групи: 1) з дуже високим рівнем розвитку – від 1 до 42 позиції рейтингу; 2) з високим рівнем розвитку – наступні 43 країни в рейтингу; 3) із середнім рівнем розвитку – 42 країни в рейтингу; 4) із низьким рівнем розвитку – 42 країни в рейтингу. Отже, країни Центрально-Східної Європи в більшості випадків належать до групи країн із дуже високим або ж високим рівнем розвитку людського потенціалу.

Можливості швидкого економічного розвитку країн часто пов'язують із оцінкою *індексу економічної свободи*. Цей показник щороку обчислюють газета „The Wall Street Journal” і дослідницький центр „The Heritage Foundation”. Експерти оцінюють економічну свободу як „відсутність урядового втручання або обмеження виробництва, розподілу та споживання товарів і послуг за винятком необхідного громадянам захисту та підтримки свободи як такої”. Індекс вираховують на підставі 10 індикаторів: свободи бізнесу, свободи торгівлі, свободи від уряду, грошової свободи, податкової свободи, фінансової свободи, захисту прав власності, свободи інвестицій, свободи від корупції і свободи торгівельних відносин. Важливість кожного з десяти індикаторів вважається однаковою, тому підсумковий показник індексу є середнім арифметичним. Визначають його за шкалою від 0 до 100 балів: показник 100 балів відповідає максимальній свободі, а показник 0 балів відповідає мінімальній свободі. На підставі оцінки показника індексу розрізняють вільні країни (ім відповідає показник 80–100 балів), переважно вільні країни (70–79,9 балів), помірковано вільні країни (з показником 60–69,9 балів), переважно невольні країни (з показником 50–59,9 балів) та деспотичні країни (з показником 0–49,9 балів). До групи переважно вільних країн у Центрально-Східній Європі належать: Естонія, Литва, а також Чехія. До групи помірковано вільних країн належать всі інші держави регіону:

Таблиця 2.2

Показники рівнів економічної свободи та суспільної нерівності у країнах Центрально-Східної Європи

№	Країна	Індекс економічної свободи (рейтинг), на 2013 р. ¹	Індекс Джині (р.) ²
1	Болгарія	65,0 (60)	45,3 (2007)
2	Естонія	75,3 (13)	31,3 (2010)
3	Латвія	66,5 (55)	35,2 (2010)
4	Литва	72,1 (22)	35,5 (2009)
5	Польща	66,0 (57)	34,1 (2009)
6	Румунія	65,1 (59)	33,2 (2011)
7	Словаччина	68,7 (42)	26,0 (2005)
8	Словенія	61,7 (76)	23,8 (2011)
9	Угорщина	67,3 (48)	24,7 (2009)
10	Чехія	70,9 (29)	31,0 (2009)

Зрозуміло, що країни Центрально-Східної Європи після колапсу соціалістичної моделі розвитку в процесі підготовки до вступу в ЄС і після приєднання до європейської співдружності значну увагу приділяли передусім економічному розвитку, спрямованому

¹ 2013 Index of Economic Freedom [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.heritage.org/index/ranking>

² На підставі даних CIA World Factbook (станом на грудень 2013 р.). – Режим доступу до вказаної інформації : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

на подолання відставання від розвинених європейських сусідів і відповідно на підвищення рівня життя населення. Відхід від псевдорівності періоду „народних демократій” (або „реального соціалізму”) природно зумовив суттєві відмінності між різними суспільними групами стосовно їхніх доходів. Статистичним показником нерівності доходів (чи розподілу доходів) у суспільстві є *індекс Джині*. Він кількісно виявляє відмінності у доходах населення шляхом означення відхилення фактичного розподілу доходів від гіпотетичного рівного розподілу між мешканцями країни. Індекс вимірюють у відсотках та обчислюють у межах шкали від 0 до 100 балів. „0” означає, що річний дохід розподілено однаково з-поміж усіма основними суспільними групами, відповідно „100” позначає протилежне. Тобто, чим вищий показник індексу, тим нерівність у розподілі доходів серед мешканців конкретної країни є вища. Середній показник індексу Джині для країн регіону становить „32,01”, що близький до середнього показника цього індексу в 16 країнах Західної Європи („31,5” – у 2006 р.). Це свідчить про відносну збалансованість рівня „розриву” у розподілі доходів поміж основними соціальними групами за рівнем багатства.

Таблиця 2.3

Структура зайнятості населення та безробіття в країнах Центрально-Східної Європи

№	Країна	Структура зайнятого населення, % ¹			Кількість безробітних, % ²		
		Промисловість, % (р.)	Сільське господарство, %	Сфера сервісу, %	2002 р.	2006 р.	2012 р.
1	Болгарія	35,2 (2009)	7,1	57,7	16,4	9,0	12,4
2	Естонія	20,2 (2010)	4,2	75,6	13,6	5,9	10,1
3	Латвія	24,0 (2010)	8,8	67,2	13,7	6,8	15,9
4	Литва	29,1 (2005)	14,0	56,9	16,4	5,6	13,0
5	Польща	29,2 (2005)	17,4	53,4	16,1	13,9	10,0
6	Румунія	20,2 (2010)	30,0	49,8	7,3	7,3	7,0
7	Словаччина	27,0 (2009)	3,5	69,4	18,8	13,4	14,0
8	Словенія	35,0 (2009)	2,2	62,8	6,7	6,0	8,1
9	Угорщина	30,9 (2010)	4,7	64,4	6,4	7,5	10,8
10	Чехія	38,6 (2009)	3,1	58,3	8,7	7,2	6,6
-	Середні дані	28,9	9,5	61,5	12,4	8,3	10,8

Економічний розвиток країн Центрально-Східної Європи характеризується не лише поступовим прискоренням темпів економічного розвитку та зростанням показників добробуту населення, а й змінністю структури зайнятості населення та рівня безробіття. Це зумовлює змінність соціально-групової приналежності громадян, нестабільність їхньої групової ідентифікації. Зазначимо, що порівняно з країнами Західної Європи в країнах ЦСЄ частка робітничого класу і селянства є вищою, відповідно частка зайнятих у сфері обслуговування – нижчою.

Зміст конструкції соціополітичного поділу на соціально-економічній основі полягає в тому, що ми припускаємо прямий та тривалий зв'язок між приналежністю щодо робітничого класу, економічно бідних верств і голосуванням за ліві політичні партії, які

¹ На підставі даних CIA World Factbook (станом на вересень 2012 р.). – Режим доступу до вказаної інформації : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

² Europe in figures. Eurostat yearbook 2011 [Електронний ресурс]. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2011. – Р. 246. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-11-001/EN/KS-CD-11-001-EN.PDF

відповідно в своїх програмах та діяльності приділяють увагу питанням соціального захисту цих категорій виборців.

У такому контексті заслуговують на увагу висновки, отримані рядом дослідників. Передусім зосередимо увагу на результатах аналізу М. Гіджсбертса і П. Ніеувбурта щодо п'яти країн Центральної Європи, зокрема Болгарії, Чехії, Східної Німеччини, Польщі та Угорщини, та дев'яти країн Західної Європи на підставі даних за 1990–і рр. Автори дійшли висновку, що країни Центральної Європи виявили значно менше значення класового голосування порівняно із західними сусідами. У всіх країнах цього регіону, за винятком Чехії, вплив класового чинника на поведінку виборців був незначним. Крім того, зразки класового голосування в Болгарії та Угорщині суттєво відрізнялись від тенденцій, властивих країнам Західної Європи. Працівники розумової праці частіше за представників фізичної праці виявляли ліву ідеологічну ідентифікацію.¹ Польський науковець Т. Щавель на підставі аналізу досліджень інших авторів і баз даних за 1991–2001 рр. щодо Польщі констатував, що: по-перше, ліві та праві ідентичності однаково представлені у всіх соціодемографічних категоріях (також автор зауважив, що немає чинників, які чітко сепарують наявність лівих/правих позицій); по-друге, суспільна структура не є каталізатором різних ідеологічних позицій. „Класова основа суспільних поділів, яка в західному світі є однією з головних детермінант політичних ідентифікацій, в Польщі не працює”². Подібний висновок простежуємо також на підставі результатів дослідження лівої партії „Союз демократичних лівих сил” (SLD). За даними екзит-полів, проведених у Польщі під час парламентських виборів у 1991, 1993 та 1997 рр., зауважимо, що соціально-груповий формат електорату SLD постійно змінювався³. Подібні результати отримав Р. Хербут стосовно країн Вишеградської четвірки – Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. Аналізуючи період 1990–х років, він зазначив, що в умовах транзиту не було соціополітичного поділу „працедавці-працівники” („власники-робітники”)⁴. Тільки результати Чеської соціал-демократичної партії (CSSD) на виборах у 1996 р. дають підстави говорити про „... поступовий процес інкорпорування в межі масової політики соціально-економічного конфлікту, елементом якого й стало питання про темпи та межі ринкових реформ”⁵.

Такі висновки свідчать про те, що після завершення періоду „народної демократії” (або „реального соціалізму”) країни Центрально-Східної Європи вступили у *перехідний період*, що знаменувався потужними змінами в економічній структурі країн, пов'язаних

¹ Gijssberts M. Class cleavages in party preferences in the new democracies in Eastern Europe : a comparison with western democracies / M. Gijssberts, P. Nieuwbeerta // European Societies. – 2000. – Vol. 2. – No. 4. – P. 411–415.

² Szawiel T. Podział na lewicę i prawicę w polsce po 1989 roku – jego sens i trwałość / Tadeusz Szawiel // Markowski R. System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń / Radosław Markowski. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN, 2002. – S. 185–187.

³ Р. Марковскі наводить такі дані: у 1991 р. в електораті SLD 26,3 відсотка становили пенсіонери і 25,8 відсотка – представники „близьких комерційців”; у 1993 р. – 26,0 відсотка становили представники „близьких комерційців” та 23,7 відсотка – інтелігенція, представники якої мали університетську освіту; у 1997 електорат SLD був представлений – 29,4 відсотка представниками „близьких комерційців”, 26,5 відсотка представниками „голубих комерційців” та 25,9 відсотка пенсіонерів. Див.: Markowski R. The Polish SLD in the 1990 s. From Opposition to Incumbents and Back / Radosław Markowski // Bozóki A. The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe / András Bozóki, John T. Ishiyama. – New York, 2002. – P. 60.

⁴ Herbut R. Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej / Ryszard Herbut // Antoszewski A. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 130–134.

⁵ Herbut R. Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej / Ryszard Herbut // Antoszewski A. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 133.

із транзитом від планової до ринкової економіки, від суспільної/державної форми власності до змішаної та приватної власності. Також зміни в економіці передбачали поступ пріоритетів галузевого розвитку та технічну модернізацію. Це призвело до значних соціальних пертурбацій у країнах регіону, а також трансформації рівня добробуту/життя. Тому в політичному зрізі окреслений етап характеризувався: в окремих випадках – відновленням партій, які діяли до встановлення режимів „народної демократії” та формуванням нових партій. Партії не лише швидко утворювалися, але й так само швидко зникали, об’єднувалися між собою. Такий своєрідний „партійний броунівський рух” відповідав характеристикам перехідного періоду. В таких умовах було складно говорити про формування зв’язку між певними соціальними групами, що кількісно та якісно трансформувались, і відповідними політичними партіями, які так само перманентно модифікувалися. Як зазначає Р. Хербут, для багатьох країн регіону одразу після краху конструкції „народної демократії” домінуючим був конфлікт між прихильниками реформ та антиреформаторами, яким відповідали політичні позиції: *антикомунізм versus підтримка комунізму* (посткомунізм)¹. Подібний формат позначав собою не лише установчі вибори, а й низку наступних парламентських і президентських виборів. Така соціально-групова, партійна і ціннісна мінливість, на нашу думку, охопила період перших десяти років. Власне, наприкінці минулого століття не лише прискорився економічний розвиток країн регіону й були перевищені соціально-економічні показники народно-демократичного етапу розвитку, але й почалася стабілізація соціально-групових приналежностей і партійних систем. Рубіж XX та XXI ст. – новий етап, коли відбувалося поступове творення конструкції соціополітичного поділу на соціально-економічній основі. Виявом цього було протистояння політичних партій у *ліво-правому ідеологічному спектрі*. На той момент у країнах регіону кристалізувалися партії лівого спрямування (переважно – соціал-демократичні) та правого спрямування (переважно – консервативні і ліберал-консервативні тощо). Додатковим чинником, який сприяв стабілізації формату партійного протистояння, необхідно вважати завершення, в основному, експериментів із виборчими системами і визначення виборчої системи, за якою послідовно відбувались парламентські вибори (про особливості становлення виборчих систем у регіоні йдеться в наступних розділах).

Обидва партійно-ідеологічні напрями визнавали та підтримували демократичну модель політичного режиму з відповідними властивостями: визнанням значення правової держави, політичного плюралізму, а також конкуренції, недоторканності та систем захисту прав/свобод людини і громадянина, євроінтеграційною перспективою національного розвитку. Як наслідок цього, головні відмінності партій лівого та правого спрямування сфокусовано в соціально-економічній сфері. До програмних положень, властивих *лівим партіям*, потрібно віднести: соціальну модель ринкової економіки; підтримку практики державного втручання в економічну сферу; збереження і розбудову соціальних програм держави; перерозподіл доходів та бюджету із метою вирівнювання доходів громадян тощо. Програмними завданнями *правих політичних партій* є: підтримка та розвиток ринкової економіки; обмеження впливу держави у господарське життя; прагнення обмеження соціальних програм держави; негативне

¹ Herbut R. Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej / Ryszard Herbut // Antoszewski A. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 132.

ставлення до перерозподілу доходів, обмеження податкового навантаження підприємців (як умову економічного зростання); обмеження державних видатків тощо.

Досвід політичного розвитку країн регіону першого десятиріччя довів, що навіть за умови проходження у парламент значної кількості партій,¹ внутрішньо парламентське протистояння поступово набрало формат ліво-правої конкуренції. Відповідно виграш партіями певного ідеологічного спрямування парламентських виборів і отримання права формувати уряд зумовлювали опозиційність другого напрямку, і навпаки. З цієї точки зору цікаво зіставити результати найбільшої лівої і правої політичної партії під час всіх парламентських виборів у кожній країні Центрально-Східної Європи (табл. 2.4). Це дає можливість побачити їхню силу та рівень протистояння. Тим більше, що на рівні партійних програм простежуємо чітку відповідність індикаторам лівих та правих партій. Розглянемо це на прикладі партій Латвії. У 2005 р. сформувалось виборче об'єднання Центр „Згода” (SC), до якого увійшли Партія національної згоди (TSP) та Соціалістична партія Латвії (LSP). Цей лівий виборчий блок брав участь у парламентських виборах у 2006, 2010 і 2011 рр., на останніх він отримав відносно більшість мандатів у парламенті. У програмі Центру „Згода” було зазначено: „Метою економічної політики „Згоди” є творення такої соціально відповідальної економічної моделі, яка, спираючись на соціал-демократію за будь-яких внутрішньополітичних та зовнішньополітичних умов забезпечить стійкий довгостроковий розвиток суспільства і добробут кожного мешканця країни”. „Згода” вважає, що завдання економічного розвитку полягає у забезпеченні основ достойного життя людини, у покращенні якості життя та праці, у скороченні залежності та сприянні розвитку здібностей, у забезпеченні охорони життя і здоров'я, безпеки, а також зростанні тривалості життя і кращого майбутнього, сприянні творчості та ініціативи². На виборах у 2011 р. друге місце за рівнем виборчої підтримки отримала консервативно-ліберальна Партія реформ Затлерса (ZRP). Програма її передбачала: „1) прості, ясні й однакові правила гри для всіх без винятку; 2) державне управління, потрібне лиш для задоволення потреб людей, – невелике та практичне. Виправдовували його, зважаючи на конкретні цілі та результати; 3) судова влада незалежна, швидка й справедлива. Тим, хто винний, від відповідальності не втекти; 4) у питаннях добробуту й охорони здоров'я себе і своїх дітей платники податків приймають рішення відповідально та самостійно”³.

¹ За результатами парламентських виборів у 1991 р. в Республіці Польща до Сейму пройшли представники 29 політичних партій. Парламент Польщі був найбільш фракціалізованим за всю новітню історію країни.

² Цели экономической политики [Електронний ресурс] // Центр Согласия (станом на вересень 2013 р.). – Режим доступу до інформації : <http://saskanascenrs.lv/ru/programma/programma-social-demokraticeskoy-partii-soglasie/celi-ekonomicheskoy-politiki>

³ Программа Партии реформ [Електронний ресурс] // Партия реформ Затлерса (станом на вересень 2013 р.). – Режим доступу до інформації : <http://rus.reformupartija.lv/programma/>

Таблиця 2.4

Співвідношення рівня підтримки найбільших лівих і правих партій під час парламентських виборів у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.)

№	Країна	Рік виборів, результат найбільшої лівої/правої політичної партії (у %)¹						
1	2	3						
1	Болгарія²	1991 47,2/36,2	1994 43,5/24,2	1997 22,1/52,3	2001 17,1/42,7	2005 31,0/21,8	2009 17,7/39,7	2013 26,6/30,5
2	Естонія³	1992 9,7/22,0	1995 6,0/16,2	1999 15,2/16,1	2003 7,0/24,6	2007 10,6/27,8	2011 17,1/28,6	–
3	Латвія⁴	1993 12,0/32,4	1995 15,2/14,6	1998 14,2/21,2	2002 19,0/23,9	2006 14,4/19,6	2010 26,0/31,2	2011 28,4/20,8
4	Литва⁵	1992 44,0/21,2	1996 10,0/31,3	2000 31,1/8,6	2004 20,7/14,8	2008 11,8/19,6	2012 18,4/15,1	–
5	Польща⁶	1991 12,0/12,3	1993 20,4/10,6	1997 27,1/33,8	2001 41,0/12,7	2005 11,3/27,0	2007 13,2/41,5	2011 8,2/39,2
6	Румунія⁷	1992 27,7/19,5	1996 21,5/30,2	2000 36,6/7,0	2004 36,8/31,5	2008 33,1/32,4	2012 58,6/16,5	–
7	Словаччина⁸	1994 10,4/34,9	1998 14,7/26,3	2002 13,5/15,1	2006 29,4/18,4	2010 34,8/15,4	2012 44,4/8,8	–

¹ Таблиця 2.4 складена на підставі даних: Nordsieck W. Parties & Elections : The database about parliamentary elections and political parties in Europe : Ver. 19 [Електронний ресурс] / Wolfram Nordsieck. – Parties and Elections in Europe, 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.parties-and-elections.eu/>

² У Болгарії від 1990 р. найбільшою лівою партією є Болгарська соціалістична партія (BSP). У парламентських виборах в 1991, 1994, 1997 та 2001 рр. партія брала участь у складі виборчих коаліцій лівих партій. Під час виборів у 1991, 1994 і 1997 рр. найбільшим на правому фланзі було Об'єднання демократичних сил (ODS). У 2001 і 2005 рр. переважала ліберальна партія Національний рух „Симеон Другий” (NDSV); а на виборах у 2009 та 2013 рр. – ліберально-консервативна партія „Громадяни за європейський розвиток Болгарії” (GERB).

³ В Естонії на лівому фланзі під час всіх парламентських виборів переважала Соціал-демократична партія Естонії (SDE), яка до 2004 р. діяла під назвою „Народна поміркована партія” (М). З правого боку на парламентських виборах у 1992 р. переважав консервативний блок „Батьківщина” (І), на виборах у 1995 р. – ліберальна Естонська реформістська партія (ERe), а від виборів у 1999 р. – консервативна партія „Республіка” (ResP).

⁴ У Латвії лівий спектр був представлений: у 1993 р. – Партією народної згоди (TSP); у 1995 р. – Демократичною партією „Господар” (DPS); 1998 та 2002 рр. – партією „За права людини в об'єднаній Латвії” (PCTVL); з 2006 р. – Центром „Згода” (SC). Правий напрям представляли: в 1993 і 1995 рр. – консервативно-ліберальний „Латиський шлях” (LC); у 1998 р. – консервативна „Народна партія” (TP); у 2002 р. – правоцентристська партія „Нова ера” (JL); в 2006 р. – „Народна партія” (TP); в 2010 р. – ліберально-консервативний союз партій „Єдність” (V); у 2011 р. – правоцентристська Партія реформ Затлерса (ZRP).

⁵ У Литві лівий спектр на всіх парламентських виборах був представлений Литовською соціал-демократичною партією (LSDP). Правий напрям на виборах у 1992 р. представляла Коаліція „Саюдіс” (SK); із 1996 р. – створена на базі „Саюдісу” партія Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (TS-LKD). Програма цієї політичної партії поєднувала засади консерватизму, християнської демократії та литовського націоналізму.

⁶ У Польщі лівий спектр на всіх виборах був представлений партією „Союз демократичних лівих сил” (SLD). У період 1991–1999 р. це була коаліція лівих партій навколо „Соціал-демократії Республіки Польща” (SdRP). Найбільшими правими партіями були: у 1991 і 1993 рр. – центристська партія „Демократичний союз” (UD); у 1997 р. – об'єднання правих партій на платформі „Солідарності” (S) – Виборча дія „Солідарність” (AWS); у 2001, 2007 та 2011 рр. – ліберально-консервативна „Громадянська платформа” (PO); в 2005 р. – націонал-консервативна і християнсько-демократична партія „Право і справедливість” (PiS).

⁷ У Румунії лівий напрям був представлений: в 1992 р. – Демократичним фронтом національного порятунку (FDSN); на його основі була створена Соціал-демократична партія (PSD), яка домінувала у 1996, 2000 та 2008 рр.; у 2004 р. – лівим альянсом соціал-демократів і Румунської гуманістичної партії (PUR); у 2012 р. – Соціал-ліберальним альянсом з участю соціал-демократів (USL). Правий напрям: у 1992 і 1996 рр. – об'єднання ряду правих партій в Румунську демократичну конвенцію (CDR); у 2000 р. – ліберально-консервативна Демократична партія (PD); в 2004 р. – об'єднання Демократичної партії та Націонал-ліберальної партії – Альянс „Справедливість і правда” (ADA); в 2008 р. – правоцентристська Демократично-ліберальна партія (PD-L); у 2012 р. – об'єднання правих партій „Правий румунський альянс” (ARD).

⁸ У Словаччині лівий напрям був представлений: у 1994 р. – об'єднанням лівих партій „Спільний вибір” (SV); у 1998 р. – Партією лівих демократів (SDL); з 2002 р. – соціал-демократичною партією „Напрямок – Соціальна демократія” (Smer). Правий напрям: з 1994 р. – народно-консервативний „Рух за демократичну Словаччину” (HZDS); у 2002, 2006 і 2010 рр. – ліберально-консервативна і християнсько-демократична партія „Словацький демократичний і християнський союз – Демократична партія” (SDKÚ-DS); у 2012 р. – християнсько-демократична партія „Християнсько-демократичний рух” (KDH).

№	Країна	Рік виборів, результат найбільшої лівої/правої політичної партії (у %)						
1	2	3						
8	Словенія ¹	1992 13,6/23,5	1996 9,03/27,0	2000 12,1/36,3	2004 10,2/29,1	2008 30,5/29,3	2011 10,5/26,2	–
9	Угорщина ²	1994 31,3/17,9	1998 32,9/29,4	2002 42,0/41,4	2006 43,2/42,0	2010 19,3/52,7	–	–
10	Чехія ³	1992 14,1/29,7	1996 26,4/29,6	1998 32,3/27,7	2002 30,2/24,5	2006 32,3/35,3	2010 22,1/20,2	2013 20,5/18,7

Отже, сумірними ліві та праві партії, за даними останніх виборів, є в: Болгарії, Латвії, Литві та Чехії. Натомість, у Румунії та Словаччині домінують ліві партії. У Словаччині ліві партії переважали на парламентських виборах у 2003, 2007 та 2011 рр. В Естонії, Польщі, Словенії, Угорщині суттєво переважають праві партії (про ідеологічне позиціонування партійних систем у Центрально-Східній Європі йтиметься в наступних розділах).

2.2. Етногруппова основа соціополітичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи

До базових соціальних характеристик кожного суспільства відносять етнічну або етномовну складову. В переважній більшості випадків вона передбачає наявність та взаємодію титульної нації та етнічних груп. До характеристик, властивих етнічним групам, належать: менша чисельність щодо титульної етнічної групи; мовна, культурна окремішність щодо інших етнічних груп; наявність етнічної самосвідомості. Поняття *етнічна група* є близьким до поняття національна меншина, однак не тотожним. До індикаторів, властивих винятково *етнічним меншинам*, ми можемо віднести вимоги: громадянства; особливостей мови, культури, історії та ідентифікації; бажання зберігати окремішність від інших етнічних груп; тривалості проживання. Як правило, національні меншини традиційно тривалий час проживають на території країни перебування. Етнічні групи можемо розглядати у вузькому та широкому контексті. У *широкому контексті* – це всі відмінні етнічні утворення, що проживають на конкретній території. В такому випадку до етнічних груп маємо зараховувати і титульну націю, і національні меншини. У *вузькому контексті* етнічні групи характеризуються маркерами етнічної самобутності (мова, культура, самоідентифікація, частково релігія), представники цих груп можуть мати і не мати громадянства. Головною їхньою особливістю є відсутність тривалого проживання на території певної країни. Наприклад, українців у Польщі, Румунії, Словаччині, які тривалий час проживають у цих державах, доцільно трактувати як національну меншину, а українців в Іспанії або Португалії попри наявність етнічних

¹ У Словенії лівий напрям представлений: у 1992, 1996, 2000 і 2004 рр. – партією „Об’єднаний список соціал-демократів” (ZLSD); у 2008 та 2011 рр. – партією „Соціал-демократи” (SD). Правий напрям: у 1992, 1996 та 2000 рр. – партія „Ліберальна демократія Словенії” (LDS); у 2004, 2008 і 2011 рр. – ліберально-консервативна „Словенська демократична партія” (SDS).

² В Угорщині лівий напрям на всіх виборах представлений Угорською соціалістичною партією (MSZP). Правий напрям: у 1994 р. – ліберальна партія „Альянс вільних демократів – Угорська ліберальна партія” (SzDSz); у 1998 і 2002 рр. – національно-консервативна партія Фідес – „Угорський громадянський союз” (Fidesz); у 2006 і 2010 рр. – об’єднання Фідес – „Угорського громадянського союзу” та „Християнсько-демократичної народної партії” (Fidesz/KDNP).

³ У Чехії лівий напрям на виборах в 1992 р. був представлений Комуністичною партією Чехії та Моравії (KSCM); на всіх наступних парламентських виборах – „Чеською соціал-демократичною партією” (CSSD). У правому напрямі майже завжди домінувала ліберально-консервативна „Громадянська демократична партія” (ODS), з 2013 р. – ліберальний „Альянс для нового громадянина” (ANO).

маркерів/детермінант, внаслідок відсутності традиційного та тривалого проживання, – як етнічну групу.

Приєднання країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу зумовило домінування міжнародних правових норм над національним законодавством, зокрема щодо становища етнічних груп і меншин. Серед документів, які мають обов'язковий характер у Європейському Союзі, треба виділити міжнародні документи, що мають універсальний характер для всіх країн світу та нормативні документи, прийняті в ЄС.

ООН впродовж своєї діяльності неодноразово зверталось до питань прав людини, в тому числі до прав національних меншин. Наприклад, особливе значення має прийнята 18 грудня 1992 р. резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї *„Декларація про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин”*. У Декларації чітко зазначається, що заохочення та захист прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, сприяє політичній і соціальній стабільності країн, в яких вони проживають¹. Також Декларація констатувала те, що держави на власних територіях охороняють самотність національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин, заохочують створення умов для розвитку їх самотності. Стаття друга визначила, що особи, які належать до меншин, мають право застосовувати досягнення власної культури, сповідувати власну релігію та здійснювати релігійні обряди, а також використовувати власну мову в приватному житті та публічно, вільно та без втручання або дискримінації у будь-якій формі. Також представникам меншин гарантується право активної участі в культурному, релігійному, громадському, економічному, а також державному житті. Їм надається право створювати власні асоціації та забезпечувати їхнє функціонування, а також встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні та мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, які належать до інших меншин (а також транскордонні контакти із громадянами інших держав, із якими вони пов'язані етнічними, релігійними або мовними зв'язками).

У другій групі треба відзначити конвенцію, прийняту Радою Європи 25 червня 1992 р. – *„Європейська хартія регіональних мов або мов меншин”*². У першій частині документа подано визначення „регіональної мови чи мови меншини”. Це такі мови, які: традиційно використовують у межах певної території держави громадяни цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави та не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів³. У частині другій ст. 7 передбачено цілі та принципи, які кожна країна має реалізовувати в законодавстві та на практиці: 1) визнання регіональних мов або мов меншин як засобу відображення культурного багатства; 2) повага до кордонів кожної географічної місцевості, де використовують регіональну мову або мову меншини, з метою забезпечення того, щоб існуючий раніше або новий адміністративний розподіл не створював перешкод розвитку відповідної регіональної мови або мови меншини; 3) необхідність конкретних дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин із метою їхнього збереження; 4) сприяння

¹ Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин [Електронний ресурс] // Права людини і професійні стандарти для юристів, 1996 р. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_318

² Хартія почала діяти у 1998 р. після її ратифікації першими п'ятьма державами (Норвегія, Фінляндія, Угорщина, Нідерланди і Хорватія). Україна ратифікувала Хартію у 1999 р. (Закон № 1350–XIV від 24.12.99).

³ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2006. – № 50. – С. 379. – Режим доступу : http://war.nau.ua/doc/?code=994_014

використанню регіональних мов і мов меншин, в усній і письмовій формі, у суспільному та приватному житті, заохочення такого використання; 5) підтримання та розвиток стосунків стосовно питань, які охоплює Хартія, між тими групами, які використовують регіональну мову і мову меншини, та іншими групами населення держави, які вживають мову в такій самій або схожій формі, а також започаткування культурних стосунків із іншими групами населення держави, що користуються різними мовами; 6) гарантування належних форм і засобів викладання та вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх рівнях урядування; 7) передбачення особам, які не володіють регіональною мовою і мовами меншин і які проживають у місцевості, де її використовують, можливостей вивчати її за своїм бажанням; 8) сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі регіональних мов чи мов меншин в університетах чи аналогічних установах; 9) розвиток відповідних форм транснаціональних обмінів із питань, що охоплюються Хартією та стосуються регіональних мов або мов меншин, які використовують у такій самій або схожій формі у двох чи більше країнах. Важливе значення також мають *Копенгагенські критерії*, прийняті у 1993 р. Європейською радою. В цьому документі визнано право кожної європейської країни, яка визнає „Угоду про утворення Європейського Союзу”, вступати до ЄС після виконання низки вимог. Серед критеріїв, окреслених у цьому документі, надзвичайно важливими є питання поваги і захисту прав меншин. Відповідно до окреслених критеріїв, члени національних меншин повинні мати можливість берегти й розвивати власну культуру та мову, не повинні зазнавати дискримінації з боку влади країни проживання. Особливе значення має *Рамкова Конвенція про захист національних меншин*, яка була запропонована для ратифікації 1 лютого 1995 р.¹ Стаття 3 Конвенції передбачає, що кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільного вибору стосовно віднесення себе до представників цієї меншини, і таке рішення або реалізація таких прав не повинні утискати цю особу². Серед інших норм визначено: можливість осіб, які належать до представників національних меншин, здійснювати права та користуватись свободами, індивідуально та спільно із іншими; право на рівність перед законом та на рівний захист; право на підтримку та розвиток власної культури, збереження основних елементів своєї самобутності, зокрема релігії, мови, традицій та культурного надбання. Держави, які підписали Конвенцію, прийняли зобов'язання не допускати практики асиміляції щодо осіб, які належать до меншин, без їхньої згоди та мають захищати цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на асиміляцію. ЄС запровадив моніторинг щодо вимог Хартії і національні рапорти представляють раз у три роки, а стосовно вимог Конвенції – раз у п'ять років.

Країни Центрально-Східної Європи мали складну історію тривалого співіснування численних етнічних груп. Перед Другою світовою війною Чехію, Польщу, Румунію, Словаччину та Латвію кваліфікували як гетерогенні країни. Найбільшими за часткою в складі населення країни перебування були меншини: німців у Чехії (29,5 %), угорців у Словаччині (21,3 %), українців у Польщі (13,9 %), турків у Болгарії (9,7 %), росіян в Естонії та Латвії (відповідно 8,2 % та 8,8 %). Найбільшою етнічною меншиною в Литві були євреї (7,6 %). Ця етнічна група була другою за часткою національною меншиною у Польщі (10 %) та Латвії (4,9 %). Також значна кількість євреїв проживала в інших

¹ Конвенція почала діяти 1.02.1998 р. Україна ратифікувала її 09.12.1997 р. Законом № 703/97-ВР.

² Рамкова конвенція про захист національних меншин [Електронний ресурс] // Збірка договорів Ради Європи. – Київ : Парламентське видавництво, 2000. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055

країнах регіону. Помітною в складі населення означених країн була і група циган. Під час Другої світової війни внаслідок політики Голокосту, здійснюваної керівництвом III Рейху, абсолютну більшість єврейського населення винищено. Керівництво націонал-соціалістичної Німеччини також проводило свідому політику ліквідації циган. Після завершення війни відбулося переміщення представників етнічних груп. Більшість німців, які проживали поза межами німецької держави (а це Чехія, Польща, Угорщина, країни Балтії тощо), змушені були повернутися до Німеччини. Польща, внаслідок зміни кордонів, втратила території Західної України, Західної Білорусії та Вільнюський район, в яких проживали значні групи українців, білорусів та литовців. Окрім того, на підставі двосторонньої „умови” Польщі та СРСР, відбувся обмін населенням у 1945–1946 рр., коли поляки були змушені виїхати на постійне проживання до Польщі, а українці повернутися на територію сучасної України, яка в той час була територією СРСР. Слід також звернути увагу на особливості ситуації російської меншості в Естонії та Латвії. Переважно це були дві групи росіян. Першу складали особи, які історично переселились до цих територій і проживали там тривалий час, зокрема старовіри. Другу і найбільшу частку складали емігранти, які не визнали Жовтневої революції і отримали політичний притулок. Представники останньої групи здебільшого не лишились у цих країнах після завершення Другої світової війни, оскільки були під загрозою переслідувань із боку радянської влади, вони змушені були виїхати з країн. Підтвердження цьому знаходимо в дослідженні П. Стефанека, який зазначає, що у 1945 р. в складі населення Естонії естонці становили вже 97,3 %¹. Тому, не залежно від рівня етнічної гетерогенності країн регіону перед Другою світовою війною, після завершення Другої світової війни в більшості випадків території стали етнічно гомогенними та позбавились чисельних етнічних меншин.

Таблиця 2.5

Етнічний склад населення країн Центрально-Східної Європи перед Другою світовою війною²

№	Країна (р.)	Всього	Титульна етнічна група	Перша за чисельністю меншина	Друга за чисельністю меншина
1	Болгарія (1934)	6 077 939	Болгари – 85,6 %	Турки – 9,7 %	Цигани – 2,5%
2	Естонія (1934)	1 126 413	Естонці – 88,1%	Росіяни – 8,2 %	Німці – 1,5 %
3	Латвія (1935)	1 905 936	Латиші – 77,0 %	Росіяни – 10,6 %	Євреї – 4,9 %
4	Литва (1923)	2 028 971	Литовці – 89,3 %	Євреї – 7,6 %	Поляки – 3,2 %
5	Польща (1931)	31 915 000	Поляки – 68,9 %	Українці – 13,9 %	Євреї – 10 %
6	Румунія (1930)	18 057 028	Румуни – 71,9 %	Угорці – 7,9 %	Німці – 4,1 %
7	Словаччина (1921)	2 989 361	Словаки – 67,4 %	Угорці – 21,3 %	Німці – 4,7 %
8	Словенія (1910) ³	–	Словенці – 82,0%	Німці – 10,0 %	Італійці – 2,0 %
9	Угорщина (1930)	8 685 109	Угорці – 92,1 %	Німці – 5,5 %	Словаки – 1,2 %
10	Чехія ⁴ (1930)	9 317 841	Чехи – 68,3 %	Німці – 29,5 %	Поляки – 0,9 %

¹ Stefanek P. Historyczne uwarunkowania obecnej sytuacji mniejszości rosyjskojęzycznej w Republice Estońskiej / Paweł Stefanek // Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – S. 87.

² Таблиця 2.5 складена на підставі даних Вікіпедії. Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Europe

³ Характеристика етнічної структури країн щодо історичного періоду, коли не було самостійної держави, завжди є складним завданням і залежить від попередніх наукових досліджень. Щодо Словенії використано дані, коли її територія та населення входили до складу Австро-Угорської імперії. Див.: Zupančič J. Ethnic Structure of Slovenia and Slovenes in Neighboring Countries [Електронний ресурс] / Jernej Zupančič / Zupančič J. Slovenia : a geographical overview / Jernej Zupančič. – P. 87–92. – Режим доступу : http://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Slo_Geo_Over/16.pdf

⁴ Підраховано на підставі загальної кількості чехів, моравців і сілезців.

Після завершення Другої світової війни і встановлення режимів народної демократії із різним ступенем залежності від СРСР розпочався новий етап розвитку етнічних меншин, який часто мав зовсім інші характеристики (порівняно із попереднім етапом). Найбільші зміни відбулися у республіках Балтії, які були позбавлені незалежності та за результатами пакту Молотова-Ріббентропа включені до складу СРСР. Вони фактично зазнали примусової міграційної політики, що призвело до різкого зростання кількості представників інших етнічних груп серед загальної кількості населення:

Таблиця 2.6

Етнічна характеристика країн Центрально-Східної Європи (станом на 2011 р.)¹

№	Країна	Всього	Титульна етнічна група	Перша за чисельністю меншина	Друга за чисельністю меншина
1	Болгарія	7 364 570	Болгари 84,8 %	Турки 8,8 %	Роми 4,9 %
2	Естонія	1 294 236	Естонці 68,7 %	Росіяни 24,8 %	Українці 1,7 %
3	Латвія	2 070 371	Латиші 62,1 %	Росіяни 26,9 %	Білоруси 3,3 %
4	Литва	3 043 429	Литовці 84,2 %	Поляки 6,6 %	Росіяни 5,8 %
5	Польща	38 512 000	Поляки ² 97,1 %	Шльонзаки 1,1 %	Кашуби 0,04%
6	Румунія	19 042 936	Румуни 88,6 %	Угорці 6,5 %	Роми 3,2 %
7	Словаччина	5 397 036	Словаки 80,7 %	Угорці 8,5 %	Роми 2,0 %
8	Словенія ³	1 964 036	Словенці 83,1 %	Серби 2,0 %	Хорвати 1,8 %
9	Угорщина	9 937 628	Угорці 83,7 %	Роми 3,1 %	Німці 1,3 %
10	Чехія	10 562 214	Чехи 63,7 %	Морави 4,9 %	Словаки 1,4 %

На підставі даних табл. 2.6 можна виділити три групи країн: *високогомогенні країни*: Польща (97, 1 %); *гомогенні країни*: Румунія (88,6 %), Болгарія (84,8 %), Литва (84,2 %), Угорщина (83,7 %), Словенія (83,1 %), Словаччина (80,7 %); *гетерогенні країни*: Латвія (62,1 %), Естонія (68,7 %) та Чехія (63,7 %)⁴. Досвід країн Західної Європи свідчить, що гетерогенність етнічного складу населення не завжди є підставою для напруженості у взаємовідносинах між етнічними групами. Яскравим прикладом є Швейцарія. Відповідно гомогенність не є гарантією відсутності міжетнічних конфліктів. Зважаючи на складні взаємовідносини (зазвичай це стосується відносин між титульною

¹ Таблиця 2.6 складена на підставі даних Вікіпедії. Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Europe

² Показники національної/етнічної приналежності подані за даними перепису населення в 2011 р. (до уваги взято показники першої та єдиної ідентифікації).

³ Останній перепис населення у Словенії було проведено в 2002 р.

⁴ Згідно даних перепису населення в 2011 р., чехів у Чеській республіці - 63,7 % (6 732 104 чол.). При цьому морави і сілезці, яких раніше традиційно кваліфікували як чехів, у цьому переписі потрактовані як самостійні етнічні групи. Порівняно з результатами перепису в 2001 р., відбулось суттєве скорочення чехів. У 2001 р. їх було 90,5 % (9 249 777). Оскільки впродовж десяти років суттєвих потрясінь не було, значну зміну кількості чехів можна пояснити особливостями методики проведення перепису населення. Частка тих, хто віднесений до групи „інші”, зросла з 2,6 % у 2001 р. до 26,0 % у 2011 р.

нацією та національною меншиною), можна виділити такі групи країн: 1) Латвія та Естонія – проблеми з російською меншиною; 2) Румунія та Словаччина – проблеми з угорською меншиною; 3) Болгарія – проблеми з турецькою меншиною; 4) Литва – проблеми з польською меншиною; 5) Болгарія, Словаччина, Румунія та Угорщина – проблеми із циганською меншиною.

До першої групи належать країни, де простежуються напружені відносини між корінною нацією та переважно російською/російськомовною етнічною групою/групами.

В Естонії відбулися суттєві зміни в етногруповій структурі населення після завершення Другої світової війни, коли вона була змушена зберігати статус союзної республіки в складі СРСР. Частка естонців у складі населення республіки невпинно зменшувалась: у 1945 р. вона становила 97,3 %; у 1959 р. – 74,6 %; у 1970 р. – 68,2 %; у 1980 р. – 64,5 %; у 1989 р. – 61,3 %¹. На зміни етнічного складу населення Естонії вплинули такі чинники: а) депортації естонців після включення в СРСР на початку Другої світової війни і після неї (зокрема арештовано першого Президента Естонської республіки К. Пяста (1874–1956), який помер на заслання у психіатричній лікарні); б) прискорений розвиток промисловості в північно-східній частині республіки, який зумовив приїзд багатьох працівників з інших регіонів Радянського Союзу, які там компактно проживали; в) кращі умови й вищі стандарти життя населення, аніж в інших регіонах СРСР (особливо в містах), що сприяло переселенню до Естонії із інших республік СРСР. П. Стефанек зокрема зазначає, що „... в Естонії, не зважаючи на співжиття в межах однієї країни, справа дійшла до виділення двох суспільних груп. Як правило між ними не було жодних контактів, населення російськомовне проживало і надалі проживає в замкнених групах, де відсутні естонці ... В Естонії, на відміну від інших колишніх республік (СРСР – А.Р.), був досить невисокий відсоток змішаних шлюбів”. Період перебування у складі СРСР також характеризувався інтенсивним процесом русифікації (зменшенням ареалу естонської мови).

Таблиця 2.7

Динаміка етногрупових змін в Естонії (у XX–XXI ст.)²

Роки	Естонці	Інші етнічні групи (не естонці)	Росіяни
1928	87,62	12,38	8,23
1934	88,11 (91,66)*	11,75 (8,2)*	8,23 (4,72)*
1989	61,53	38,47	30,33
2000	67,9	32,1	25,63
2011	69,0	31,0	25,4

Після відновлення або ж отримання незалежності у відносинах поміж естонцями та представниками етнічних меншин, головно росіянами, виділимо два етапи: перший – до 2000 р., а другий – після 2000 р. У 1992 р. в Естонії вступив в силу Закон про громадянство від 1938 р. Він був змінений/доповнений, унаслідок цього значна частина населення колишньої Естонської РСР, які не були громадянами Естонської республіки

¹ Stefanek P. Historyczne uwarunkowania obecnej sytuacji mniejszości rosyjskojęzycznej w Republice Estońskiej / Paweł Stefanek // Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – S. 87–88.

² * – у кордонах сучасної Естонії. Складено на підставі: Полещук В. Демографический обзор : национальные меньшинства Эстонии [Електронний ресурс] / Вадим Полещук // Таллинн, ЦРК, 19 апреля 2011 г. – Режим доступу до інформації : <http://iljanikiforov.livejournal.com/50441.html> ; Statistics Estonia. Population by ethnic nationality [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stat.ee/34278>

на 16 червня 1940 р. чи їхніми нащадками, могли отримати громадянство тільки після *натуралізації*. У 1992 р. громадянство не мали 32 відсотки мешканців Естонії. Процес натуралізації передбачав низку вимог, серед яких головною була вимога підтвердження певного рівня знання естонської мови. Запровадження вимоги призвело до значного загострення взаємовідносин в етнічно-мовній сфері. Російськомовна меншість створила низку громадських організацій, зверталась до міжнародних структур зі скаргами на порушення прав людини, була навіть спроба проведення референдуму в північно-східній частині Естонії щодо автономії району, в якому компактно проживала російськомовна меншість. З слів П. Стефанека, напруження того періоду призвело до того, що „... майже 90 тисяч росіян у формі протесту проти позиції естонської влади прийняли російське громадянство”¹.

Підготовка до вступу в ЄС зумовила корекцію підходу Естонії до національних меншин. З 2000 р. у країні почали впроваджувати державну програму *мультикультурної держави*, спрямовану на інтеграцію неестонців в естонське суспільство². У програмі зазначено, що „інтеграція в естонське суспільство означає, по-перше, гармонізацію суспільства – створення та просунення того, що об’єднує всіх членів суспільства, по-друге, можливість збереження етнічних відмінностей – пропозицію щодо етнічних меншин умов для збереження їхньої культурної та етнічної самобутності ... інтеграція є двостороннім процесом – як естонців, так і неестонців, на рівних брати участь у гармонізації суспільства”. Програма також передбачала, що політична влада сприятиме розвитку естонської мови і культури, але Естонія розглядалася як країна вже не одного народу, а всіх, які проживають на її території. Неестонському населенню гарантували збереження його мови та культурних особливостей, зокрема шляхом отримання освіти рідною для нього мовою, а також надання сприяння діяльності культурних товариств і організацій. Це трактувалось у Програмі як „адаптація культур різних етнічних груп в естонське суспільство”, але в жодному разі – не як їх асиміляція. У 2007 р. дві третини молодих людей неестонського походження демонстрували добре знання естонської мови порівняно з однією четвертою людей не естонського походження у віці понад 60 років (які добре знали естонську мову). В доповіді також була представлена шкала інтегрованості неестонців в естонське суспільство: добре інтегровані – 27, 5 %; слабо інтегровані – 30,9 %; помірковано інтегровані – 34,1 %; неінтегровані – 7,5 %³.

В Естонії, крім „естонських громадян”, проживає група „осіб із невизначеним громадянством”⁴, а також громадяни інших країн, які постійно мешкають на території держави⁵. У 1999 р. їхня частка становила – 26,0 %, в 2011 р. – 15,8 % (з них 8,7 % негромадян Естонії були громадянами інших країн і 7,1 % – особами без громадянства). У 2011 р. російську мову сприймали як рідну майже 30 відсотків населення країни.

¹ Stefane P. Historyczne uwarunkowania obecnej sytuacji mniejszości rosyjskojęzycznej w Republice Estońskiej / Paweł Stefane / Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – S. 97.

² Державна програма була прийнята урядом Естонії 14 березня 2000 р. Див.: State Program „Integration in Estonian Society 2000–2007” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kul.ee/webeditor/files/integratsioon/state_programme111.pdf

³ Mätlik T. Support to the Implementation of State Program „Integration in Estonian Society 2000–2007” in 2006 [Електронний ресурс] / Tanel Mätlik. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/enlargement/fiche_projet/work/2006_018-111%20Integration.pdf

⁴ Згідно даних перепису 2000 р., апатриди складали 170 349 чоловік (12,4 % населення), з них росіян 133 346 чол. становили росіяни. У 2011 р. ця група складалася з 97 437 чол. (7,1 % громадян).

⁵ Більшість у цій категорії – росіяни. Згідно даних перепису у 2000 р., їх було 86 059 чол. (6,3 %), з них росіяни – 73 345 чол. У 2011 р. – 95 664 чол. (7,0 %).

Серед них громадяни Естонії – 100 тис. чоловік (ці люди оволоділи естонською мовою на рівні, достатньому для отримання громадянства), 95 тис. – були громадянами Росії, а 97 тис. – апатриди. Зауважимо, що ці дві категорії населення, які не є громадянами Естонії, мають досить відчутні обмеження щодо працевлаштування та посад, які вони можуть займати, а також можливостей набуття власності. Наприклад, вони не можуть бути учасниками політичних партій та не беруть участі у виборах на національному рівні¹. Одночасно вони не є ворогами або „п’ятою колоною” естонської державності. Те, що вони залишились жити в Естонії, свідчить, що вони раціонально обмірковували переваги життя в Естонії і втрати, пов’язані з виїздом з неї. Тому вибір вони зробили саме на користь Естонії.

На політичному рівні інтереси російськомовного населення Естонії представляли Російська партія Естонії (VEE) та Конституційна партія Естонії (К). Російська партія Естонії заснована у 1993 р. як Російський національний союз, що проголосив себе правонаступником політичної партії від 1920 р.². У 1995 р. партія була представлена у парламенті. На наступних виборах ця партія не зуміла подолати виборчий бар’єр. У грудні 2011 р. VEE об’єдналася із Соціал-демократичною партією (SDE). Відповідно у травні 2012 р. Російська партія Естонії була знята з реєстрації. Конституційна партія Естонії (К) створена у 1994 р. У 1999–2003 рр. політична партія мала представництво в національному парламенті. У 2008 р. партія об’єдналась із Лівую партією Естонії, створивши Об’єднану ліву партію Естонії. У програмних документах обох партій було закладено положення про захист прав національних меншин в Естонії та про представництво інтересів російськомовної національної меншини.

Росіяни на території *Латвії* оселилися понад 300 років тому. Переважно це були старообрядці. Входження території сучасної Латвії до складу російської імперії сприяло процесу розширення представництва росіян. Після Жовтневої революції 1917 р. та громадянської війни кількісно росіяни були найчисельнішою із національних меншин Латвії. Більшість росіян, які проживали в Латвії у міжвоєнний період, були вороже налаштовані до СРСР, а тому емігрували наприкінці Другої світової війни. Відновлення радянської влади призвело до активних змін в етнічній структурі населення Латвії. Таблиця 2.8 показує, як швидко збільшувалась частка, переважно росіян, серед жителів Латвії в період СРСР:

Таблиця 2.8

Динаміка етногрупових змін у Латвії (у відсотках)³

Рік	1935	1943	1959	1970	1979	1989
Латиші	75,5	81,9	62,0	56,7	53,7	52,1
Росіяни	10,6	9,5	26,5	29,8	32,9	33,9

Після відновлення незалежності у листопаді 1991 р. Верховна Рада Латвії прийняла рішення, що тільки ті особи, які на червень 1940 р. мали статус громадянина Латвії та їхні нащадки, могли отримати громадянство. У решти населення можливість отримання громадянства була пов’язана із „визначними досягненнями”. У 1994 р. прийнято закон про громадянство, який передбачав запровадження процедури *натуралізації* для тих, хто

¹ Згідно законодавства Естонії, особа, що проживає 5 років на території країни, отримує право брати участь у місцевих виборах.

² У зв’язку із включенням Естонії до складу СРСР, діяльність Російського національного союзу у 1940 р. була заборонена. Зміна назви партії відбулась у 1994 р.

³ Latvijas demogrāfijas Garagrāmata. – Pura Latvijas Republikas CENTRALA Statistikas pārvalde, 2001. – P. 33.

не мав громадянства. У 1991 р. не мали громадянства приблизно 700 тис. жителів республіки. На початку 2010 р. 344 тис. осіб (15,26 %) не мали громадянства, відповідно процес натуралізації пройшли лише 133 778 чоловік. Сьогодні негромадяни мають статус постійних жителів, трудові права за винятком певних сфер діяльності (поліція, муніципальна поліція, юристи тощо). На них поширюються чинні в країні соціальні пільги. Вони мають спеціальний паспорт, який дає змогу в'їжджати без віз до країн Шенгенської зони. У 2008 р. Російська Федерація дала право представникам російської меншини, які проживають у Латвії, приїжджати без віз і до Росії. Проте негромадяни не мають права брати участь у національних і місцевих виборах, створювати партії. Для отримання громадянства потрібно скласти мовний тест і тест зі знання історії Латвії. Для мешканців у віці понад 65 років треба скласти усний мовний тест. Діти у віці до 15 років можуть отримати громадянство на підставі заяви обох батьків, а у віці 15–18 років мають подавати заяву та скласти мовний тест.

Проблема громадянства тісно пов'язана із проблемою російської мови, носіями якої є більшість представників національних меншин. Згідно даних перепису 2000 р., 37,5 % населення країни розглядали російську мову як рідну. Офіційна влада російську мову трактує як іноземну. У лютому 2012 р. в Латвії відбувся конституційний референдум щодо надання російській мові статусу другої офіційної мови. Проти висловились 74,8 % громадян країни. Значна кількість мешканців Латвії не володіла латиською мовою, що й було вагомою перешкодою їхньої натуралізації, у 1995 р. влада Латвії при підтримці Програми розвитку ООН розпочала реалізовувати Національну програму вивчення латиської мови, яка була розрахована на десять років. Програма передбачала підготовку вчителів та підвищення кваліфікації вчителів, що працювали у російськомовних школах. Згідно Програми в тих школах, де переважали представники національних меншин, на рівні початкової школи (5–9 класи) два предмети обов'язково викладали латиською мовою, а в середній школі (10–12 класи) – це вже стосувалося трьох предметів. У 1998 р. було прийнято закон про освіту, який регламентував запровадження різних моделей білінгвістичного навчання із 1999 р. Після п'яти років реалізації *двомовної моделі освіти* з 2004 р. Закон передбачав збільшення частини предметів на латиській мові у школах національних меншин до 60 відсотків. Означена конструкція 60/40, де частка шкільних предметів латиською мовою становить 60 відсотків, залишається базовою у системі шкільної освіти та визнана Управлінням Верховного комісара ОБСЄ у справах меншин як відповідна міжнародним стандартам¹.

Сьогодні найбільшим політичним представником російськомовної меншості є „Центр згоди”, який виник у 2005 р. як об'єднання низки політичних партій. Головними завданнями в етнічній сфері декларовано: вимога прийняття декларації про міжетнічну довіру та прийняття державної програми інтеграції латвійського суспільства за умови поваги до інтересів всіх етнічних груп. Під час виборів до Сейму об'єднання отримало у 2006 р. – 14,4 % голосів виборців, у 2010 р. – 26,04 % голосів виборців, під час дострокових виборів у 2011 р. – 29,5 % голосів виборців. Іншою політичною силою, яка в своїй діяльності орієнтується на захист інтересів російськомовної спільноти в Латвії, є партія „За людські права в об'єднаній Латвії” (PCTVL). Вона була створена у 1998 р. Проходила до парламенту у 1998, 2002 та 2006 рр.

¹ Muiznieks N. Minority Education in Latvia : From Segregation to Integration [Електронний ресурс] / Nils Muiznieks. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.lv/en/policy/4641/4642/FromSegregationToIntegration>

До другої групи належать ті країни, в яких простежуються напружені відносини між угорською національною меншиною та титульними націями в Румунії та Словаччині.

У Румунії угорська меншина компактно проживає в районі Семигороду (Харчіта та Ковасня)¹. Угорська сторона чітко декларує, що офіційні румунські джерела суттєво зменшують реальну кількість угорців Румунії. Найбільш складна ситуація із угорською меншиною склалась у 1988 р., коли комуністичний лідер Румунії Н. Чаушеску проводив антиугорську кампанію. Після повалення комуністичного політичного режиму угорська меншина спробувала досягнути широкої автономії, включаючи визнання рівного права угорської мови з румунською у місцях компактного проживання угорців. Ці вимоги активно підтримував Будапешт. Натомість, Румунія потрактувала позицію Будапешта як втручання у внутрішні справи Румунії. Угорщина відмовилася визнавати інтегральну цілісність території Румунії. У 1996 р. обидві сторони пішли назустріч одна одній та підписали документ, що регулював відносини між країнами. Напруження між обома країнами загострювались під час вступу Угорщини до НАТО у 2000 р., коли Румунія провела військові навчання з метою відпрацювання завдань щодо придушення виступів представників національних меншин та проти запровадження Угорщиною „Посвідчення угорця”. Ситуація стабілізувалася з 2002 р., із прийняттям Декларації про стратегічне партнерство. Інтереси угорської меншини відображає „Союз угорців Румунії” (UDMR), створений у 1989 р. З 1996 по 2008 рр. партія постійно входила до складу урядів або підтримувала діяльність урядів. На виборах у 2008 р. Союз провів до нижньої палати парламенту 22 депутати і 8 обрано до Сенату. Головними програмними вимогами є: створення угорської автономії; розширення сфери застосування угорської мови в адміністрації та освіті; збільшення автономії місцевих органів влади та поглиблення інтеграції Румунії до Європейського Союзу².

Таблиця 2.9

Динаміка етногрупових змін у Румунії у XX–XXI ст.³

Етномовні групи	1992 р.		2011 р.	
	Чисельність	%	Чисельність	%
Все населення	22 760 449		19 042 936	
Румуни	20 408 542	89,5	16 869 816	88,6
Угорці	1 624 959	7,1	1 237 766	6,5
Цигани/роми	401 087	1,8	619 007	3,2

У Словаччині проблеми у відносинах між словаками й угорською етнічною групою зумовлені історичними процесами. Упродовж XIX ст. територія сучасної Словаччини входила до складу Австро-Угорської імперії, в якій угорці займали привілейоване становище. Виявом цього може слугувати характеристика етнічного складу населення двох найбільших міст Словаччини. В 1910 р. у Братиславі жили: 41,9 % – німців, 40,5 % – угорців і 14,9 % – словаків, а в Кошицах: 75 % – угорців і лише 14,8 % – словаків⁴.

¹ Території, які компактно заселяють угорці, до 1920 р. належали Угорщині. Вони відійшли до Румунії внаслідок Тріанонської угоди 1920 р.

² Democratic Alliance of Hungarians in Romania [Електронний ресурс]. – Доступ : <http://www.rmdsz.ro/szervezet/platformok>

³ Таблиця 2.9 складена на підставі даних Вікіпедії. Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Romania

⁴ Bajda P. Miejsce mniejszości węgierskiej na słowackiej scenie politycznej / Piotr Bajda // Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – S. 122–123.

Після Тріанонського мирного договору, укладеного 4 червня 1920 р. між державами Антанти у Першій світовій війні і Угорщиною, нова держава Чехословаччина отримала територію Словаччини та Підкарпатської Русі (Закарпаття). У межах сучасних кордонів Словаччини у 1921 р. угорська меншина була найбільшою – 21,3 % всього населення (див. табл. 2.5). Внаслідок підписання Мюнхенської угоди 1938 р. і результатів Першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від Чехословаччини відділено та передано Угорщині південну частину Закарпаття та райони південної Словаччини, населені переважно угорцями¹. Після Другої світової війни додатковим чинником у відносинах двох народів були „декрети Бенеша”², на підставі яких із території Чехословаччини, переважно сучасної Словаччини, до Угорщини було депортовано приблизно 70 тис. угорців, решта угорців зазнали утисків.

У сучасній Словаччині угорська меншина, згідно перепису 2011 року, нараховувала 458 467 осіб, тобто 8,5 % від усього населення, була вона найбільшою. Відповідно угорців більше у двох районах – це Комарно (69,1 %) та Дунайська Стреда (83,3 %). У 1995 р. у Словаччині прийняли закон про словацьку мову. На законодавчому рівні запроваджено використання поряд зі словацькою мовою національних меншин у разі, якщо представників національної меншини більше 20 % від загального складу населення певної території. У 2009 р. закон доповнено низкою положень. Зокрема, запроваджено норму відповідальності за недотримання вимоги використання словацької мови на територіях, де представники меншини складають менше 20 %. Було окреслено розмір штрафів за порушення цього припису – від 100 до 5000 євро. Оскільки така норма спрямована передусім проти представників угорської національної меншини, уряд Угорщини створив спеціальний фонд, з якого надавали допомогу угорській меншині у Словаччині для сплати штрафу за використання угорської мови. На початку 2011 р. вимогу переглянуто, відповідно розмір штрафів зменшено наполовину і конкретизовано, що покарання може загрожувати винятково представникам державних органів влади, самоврядування та публічних інститутів³.

Подразником словацько-угорських відносин стало запровадження парламентом Угорщини „Посвідчення угорця”⁴. Уряд Словаччини відмовився визнавати право своїх громадян угорської національності на певні привілеї з боку Угорщини та попередив, що

¹ Перший Віденський арбітраж відбувся 2 листопада 1938 р. у Відні. В ньому брали участь міністри іноземних справ Німеччини (І. Ріббентроп) та Італії (Г. Чіано). Арбітраж мав на меті вирішити „угорське питання” в Чехословаччині. Розгляд питання був передбачений Мюнхенською угодою 1938 р. Паризька мирна конференція 1947 р. оголосила рішення Першого Віденського арбітражу недійсними.

² Декрети Бенеша – це 143 декрети, прийняті урядом Чехословаччини включно з періодом еміграції, які були покликані забезпечити післявоєнний устрій країни. Вони ратифіковані парламентом Чехословаччини у 1946 р. Частина цих декретів спрямована проти німців і угорців, яких трактували як нацистських злочинців та зрадників, вони були позбавлені громадянства та майна. У 1990–2000 рр. цю проблему активно обговорювали в Угорщині та Чехословаччині (Чехії та Словаччині). У результаті прийнято спільну декларацію із засудженням жорстокості під час виселення мирного населення.

³ Węgrzyn-Odzioba L. Sytuacja mniejszości węgierskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Przypadek węgierskiej mniejszości na Słowacji / Liliana Węgrzyn-Odzioba // Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – S. 115

⁴ У 2001 р. Національні збори Угорщини прийняли закон про угорців, які проживають за кордоном. Для них запроваджене „Посвідчення угорця” або „Посвідчення угорської приналежності”, яке передбачало низку пільг його власникам. Право на отримання такого посвідчення мали угорці, які проживали поза Угорщиною, та члени їхніх сімей. Пільги переважно стосувались освіти, культури тощо.

буде позбавляти громадянства тих, хто отримає паспорт іншої країни¹. Відповідно у травні 2010 р. прийнято норму, за якою отримання із власної волі громадянства іншої країни веде щодо втрати громадянства Словаччини. Відносини двох етнічних груп у Словаччині рясніють випадками, які негативно впливають на взаємовідносини не тільки цих двох груп, але і двох країн: інцидент із угорською студенткою Х. Маліна (25 серпня 2006 р.); міжетнічні сутички під час футбольного матчу між ФК Дунайська Стреда та ФК „Слован” (Братіслава), під час яких постраждало понад 60 осіб; одноденна заборона візиту Президента Угорщини Л. Шайома в серпні 2008 р. до міста Комарно (Словаччина) на відкриття пам’ятника Св. Стефану Угорському; напад на посольство Словаччини в Угорщині 27 серпня 2009 р. та інші.

Контраверсійними стали окремі положення нової конституції Угорщини, прийнятої 1 січня 2012 р. консервативною більшістю. Зокрема, найбільшого розголосу отримала стаття D: „Керуючись ідеалом об’єднаної угорської нації, Угорщина повинна нести відповідальність за долю угорців, які проживають поза її кордонами, повинна сприяти їхньому виживанню та розвитку, підтримувати їхні зусилля, спрямовані на збереження угорської культури, а також сприяти їх співробітництву між собою та з Угорщиною”. Парламент Словаччини у відповідь прийняв ухвалу та зазначив, що не визнає положень нової угорської конституції як таких, що передбачають екстериторіальні наслідки.

На політичній сцені Словаччини інтереси угорської меншини з 1998 р. представляє „Партія угорської коаліції” (SMK-MKP), яка утворилася внаслідок об’єднання трьох невеликих партій угорської меншини. На парламентських виборах партія отримала такі результати/мандати: у 1998 р. – 9,13%/15²; у 2002 р. – 11,17%/20; у 2006 р. – 11,69%/20; у 2010 р. – 4,33%/0. У березні 2007 р., після дев’яти років керівництва, посаду лідера партії залишив Бела Бугар. У 2009 р. в партії відбувся розкол, який зумовив формування нової партії „Міст” (МН) на чолі з Б. Бугаром. Нова партія проголосила, що сприятиме налагодженню стосунків між словаками й угорцями в Словаччині, толерантності та формуванню мультикультурного суспільства. На парламентських виборах у 2010 р. „Міст” отримав 8,12 відсотка голосів виборців, тому виборов 14 депутатських мандатів. Цікаво, що парламентарями від партії стали 7 словаків та 7 угорців. Партії угорської меншини є домінуючими в місцях компактного проживання угорців у Словаччині. Наприклад, у громадах, які мешкають у південних округах (Дунайська Стреда, Рожнява, Рімавська Сobotа), частка обраних посадовців від Партії угорської коаліції у 2002 р. складала 36,1–55,2 %³.

До третьої групи можна віднести *Болгарію*, де складні стосунки між болгарами та турецькою меншиною. У Болгарії найбільша етнічна меншина – турецька. Зумовлено це історичними причинами, зокрема тривалим періодом панування Османської імперії (з 1396 р.). У момент відновлення незалежності Болгарії 1878 р. представники турецької меншини складали біля 20 % населення. Після цього тривав процес виїзду турків із Болгарії. У період „народної демократії” комуністична влада займала дискримінаційну

¹ Węgrzyn-Odzioba L. Sytuacja mniejszości węgierskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Przypadek węgierskiej mniejszości na Słowacji / Liliana Węgrzyn-Odzioba // Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – S. 117.

² Послідовно – результат на парламентських виборах у відсотках і кількість депутатів у парламенті.

³ Лендьел М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : Монографія / Мирослава Лендьел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – С. 378.

позицію до турків, відмовляючи їм у праві на культурну самобутність і трактуючи їх як болгар, які були змушені під тиском влади Османської імперії прийняти мусульманство. Падіння комуністичного режиму в 1989 р. спричинило виїзд із Болгарії 320 тис. турків¹. Перепис 2011 р. зафіксував у болгарському суспільстві значну турецьку етнічну групу – 588 318 осіб (8,8 %). За десять років після попереднього перепису в 2001 р. чисельність турецької громади зменшилась на 158 346 чоловік.

Таблиця 2.10

Характеристика населення Болгарії на підставі етнічної, мовної та релігійної приналежності (станом на 2011 р.)²

Індикатор	Болгари/ болгарська мова/ православні ³	Турки/турецька мова/ мусульмани	Цигани/ Циганська мова
Етнічна група	5 664 624 (84,8 %)	588 318 (8,8 %)	325 343 (4,9 %)
Рідна мова	5 659 024 (85,2 %)	605 802 (9,1 %)	281 217 (4,2 %)
Віросповідання	4 374 135 (76,0 %)	577 139 (10,0 %)	

Інтереси турецької меншини представляє центристська партія „Рух за права та свободи” (DPS), яка створена у 1990 р. Партія виникла на базі нелегальної організації, створеної ще у 80–і роки ХХ ст. із завданням протистояти примусовій болгаризації турецької етнічної групи. Ця політсила систематично проводить своїх представників до парламенту Болгарії. В Програмній декларації, яка була прийнята на VI національній конференції партії у вересні 2006 р.⁴, політична партія ідентифікує себе як ліберально-демократичну. Відповідно базовою засадою визнано захист прав та свобод громадян на підставі європейських принципів громадянського суспільства. Ця політична партія відкинула етнічну модель, вважаючи її статичною, вона обстоює модель толерантних відносин на підставі механізмів діалогу та співпраці. У декларації болгарська мова визнається державною, одночасно партія виступає за вивчення та розвиток мов меншин, які трактують як складові мультикультурного суспільства Болгарії.

Таблиця 2.11

Результати участі у парламентських виборах Руху за права та свободи в Болгарії (1991–2013 рр.)⁵

Рік парламентських виборів	Відсоток отриманих голосів, %	Кількість мандатів у парламенті
1991	7,6	24
1994	5,4	15
1997	7,6	19
2001	7,5	21
2005	12,8	34
2009	14,5	38
2013	11,3	36

¹ Maryański A. Narodowości świata / Andrzej Maryański. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – S. 34.

² Таблиця 2.10 складена на підставі офіційних даних перепису населення Болгарії (станом на 15 січня 2012 р.). Режим доступу : <http://www.nsi.bg/EPDOCS/Census2011final.pdf>

³ Окрім православних східного обряду, християни Болгарії також представлені: католиками – 48 945 (0,8 %) і протестантами – 64 476 (1,1 %). Невіруючих – 272 264 (4,7 %).

⁴ Програмная декларация [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dps.bg/about/program-declaration.aspx>

⁵ Результаты подаются за данными: Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>

Інтереси турецької меншини у Болгарії також представляють „Рух демократичного крила”, „Партія за демократію і справедливість” та „Спілка болгарських турків”, які об’єдналися у „Болгарську демократичну лігу”. Проте ці партії не були репрезентовані у парламенті країни.

До четвертої групи належить проблеми між литовцями та польською меншиною в Литві. Литва є найбільш гомогенною в етнічному плані державою Балтії. У 2001 р. майже 84 відсотки населення назвали литовську мову рідною. Поряд із державною литовською використовують також мови етнічних меншин у місцях їхнього компактного проживання. На відміну від двох інших прибалтійських країн, російська меншина не є домінуючою серед меншин Литви. За чисельністю та за кількістю носіїв мови вона співмірна з польською меншиною. Друга особливість етногрупових відносин Литви полягає у тому, що найбільш гостре протистояння виявляється не між литовцями та російськомовною меншістю, а між литовцями та представниками польської меншини.

Таблиця 2.12

Динаміка етногрупових змін у Литві в ХХ–ХХІ ст.¹

Етномовні групи	1989 р.		2012 р.	
	чисельність	%	Чисельність	%
Все населення	3 674 800		3 199 800	
Литовці	2 924 300	79,6	2 679 600	83,7
Росіяни	344 500	9,4	171 100	5,3
Поляки	258 000	7,0	210 600	6,6

Польська меншина у Литві є автохтонною – цьому сприяв тривалий історичний період функціонування спільної держави обох народів – Речі Посполитої. Найбільше представників польської меншини проживає у південно-східній частині сучасної Литви. Відповідно до перепису населення у 2001 р. в Литві проживали 234 989 осіб польського походження (6,74 %). Найбільші громади були у: Вільнюсі – 101 526 поляків (18,9 %); у Вільнюському районі/повіті – 54 322 9 (61,32 %); у Солєчницькому районі/повіті – 31 223 (79,5 %). 85 відсотків поляків вважають рідною мовою польську.

Відносини між литовцями і поляками, які проживають на території Литви, мають історично конфліктний потенціал. Протистояння між литовцями і поляками в Литві, між Литвою та Польщею зумовлюють: ситуація в системі освіти польської меншини; проблема транслітерації прізвищ у документах і написів населених пунктів; проблема повернення земель громадянам, які її втратили внаслідок включення Литви до складу СРСР (у межах земельної реформи); виборче законодавство та застосування методики джеримендерингу.

Уряд Литви (рішення № 257 від 12.03.2008 р.) запровадив граничні межі кількості учнів у класах і заборонив місцевому самоврядуванню утримувати класи з меншою від квоти кількістю учнів. Це поставило під загрозу закриття багатьох класів із польською мовою викладання. Польська громада вимагає, щоб 1–10 класи у школах із польською мовою навчання створювались за мінімальної чисельності – 5 учнів, а 11–12 класи – за мінімальної кількості 10 учнів. Проблемою також є підготовка вчителів із польською мовою викладання різних предметів у вищих навчальних закладах. Станом на 2013 р.

¹ Statistics Lithuania [Електронний ресурс]. – Доступ : <http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectTable/Omrade0.asp?PLanguage=1>

для польських шкіл готують фахівців тільки з польської мови та літератури. У березні 2011 р. парламент Литви прийняв новий закон про освіту. Він передбачив ряд положень, які спричинили негативну реакцію представників етнічних меншин. Зокрема, реалізація закону, на думку представників етнічних меншин, спричинить зменшення кількості предметів, які вивчають у школах на рідній для представників меншин мові. Окрім того, закон передбачав цілий ряд змін у майбутньому, що трактували як дискримінацію представників етнічних меншин. Протистояння призвело до низки страйків та інших протестних дій з сторони польської меншини. До поляків приєдналися члени російської і білоруської меншин. Крім того, представники польської меншини вимагають дозволити в місцях, де компактно проживають члени національних меншин (не менше 15 % від всіх мешканців), поряд із публічними написами державною мовою використовувати написи мовою національної меншини. Написання імен та прізвищ громадян Литви польського походження в ідентифікаційних документах, на думку меншини, повинні робити відповідно із вимогами польської мови. Аграрна реформа мала би передбачати повернення землі колишнім власникам, у яких її відібрала радянська влада. Також було дозволено вимагати від суду визначення місця земельної ділянки в будь-якій частині країни, не залежно від того, де вона була раніше. В результаті цього певна частина литовців отримали дозволи на повернення земельних ділянок у районі Вільнюса, де традиційно переважали представники польської меншини. Внаслідок таких рішень етнічний склад цього району почав швидко змінюватись – збільшувалася кількість литовців і скорочувалась кількість поляків. Польська меншина намагається змінити виборче законодавство країни щодо норми, яка встановила виборчий поріг на рівні п'яти відсотків для всіх суб'єктів виборів, адже до 1996 р. для організацій національних меншин ця норма не була обов'язковою. Під час визначення меж виборчих округів місця компактного проживання польської меншини не потрібно ділити поміж декількома округами та не долучати до округів із домінуючими частками виборців литовського походження.

В інституційному плані інтереси польської меншини представляє регіональна партія „Виборча дія поляків Литви” (LLRA), яка була створена у 1994 р. У 2004 р. на парламентських виборах партія створила спільний блок із представниками організацій російської та білоруської етнічної меншин. Блок брав участь у парламентських виборах 2008 р., виборах до Європейського парламенту в 2009 р. та у місцевих виборах 2011 р. У програмі політичної партії виділено три головних завдання: реформування держави за зразком західних демократій; суспільне і господарське відродження району Вільнюса та створення умов, коли всі громадяни Литви незалежно від їхнього етнічного походження зможуть повною мірою використовувати свої політичні, економічні, суспільні та народні права; реалізація рівних прав і засад демократії в політичній, правовій та економічній сфері, в освіті, культурі та інших сферах діяльності держави та суспільного життя тощо¹.

До п'ятої групи належать країни, де виникають проблеми з циганською/ромською меншиною – Болгарія, Румунія, Словаччина й Угорщина. Меншина ромів становить у Болгарії – 325 343 (4,9 %), у Румунії – 619 007 (3,2 %), у Словаччині – 105 738 (2,0 %), в Угорщині – 308 957 (3,6 %) осіб станом на 2011 р. У Болгарії, наприклад, роми є другою за чисельністю етнічною меншиною. Науковці ставлять під сумнів коректність офіційної

¹ Program : 2012 [Електронний ресурс] // Akcja Wyborcza Polaków na Litwie. – Режим доступу до вказаної інформації : http://www.awpl.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=57&Itemid=57&lang=pl

оцінки чисельності цієї групи. Зумовлено це тим, що цигани, які використовують болгарську мову, ідентифікують себе як болгари, а ті, що прийняли іслам і користуються турецькою мовою, вважають себе турками. Значною мірою проблеми циганської меншини можна кваліфікувати як соціальні: високий рівень безробіття, низький рівень освіти молоді тощо. Побут циган зумовлює напруження у відносинах між болгарами та циганами. Найбільш масштабні антициганські виступи відбулися у вересні 2011 р. у чотирнадцяти містах, зокрема Софії, Бургасі, Варні, Пловдиві та інших. Загальним гаслом цих виступів були вимоги виселення з країни всіх циган. На політичній арені інтереси циган представляють Політичний рух „Єврором” (1998 р.), Партія „Рома” (2001 р.) та „Рух за рівноправну суспільну модель” (2002 р.). Жодна з цих партій не зуміла пройти до парламенту, проте вони мають представництво на місцевому рівні.

Протилежну політичну позицію стосовно зазначених партій етнічних меншин, займають націоналістичні партії. Попри те, що партії патріотичного/націоналістичного спрямування виникли і функціонують у всіх країнах Центрально-Східної Європи, не всі вони у своїх програмах та практичних діях протистоять національним меншинам та етнічним групам, які формуються внаслідок міграції. Політичні партії, які програмно та практично виступають проти етнічних меншин, діють у Болгарії, Латвії, Румунії, Словаччині та Угорщині.

У Болгарії головним інституційним представником націоналістів є Національний союз „Атака” (АТА). Це радикальна права партія, яка виникла у 2005 р. Ключові ідеологічні принципи партії – антиглобалізм, етатизм, євроскептицизм, болгарський націоналізм, а також популізм. Політсила була репрезентована у Європейському парламенті за результатами виборів у 2007 і 2009 рр. Крім того, „Атака” репрезентована у національному парламенті. Два важливі документи політичної партії – „Двадцять принципів” і „Програмна схема” – чітко окреслюють її націоналістичну спрямованість. Приміром, у них зазначено, що: Болгарія – мононаціональна країна; встановлюється домінування болгарської культури над етнічною/релігійною різноманітністю; політика захисту прав національних або інших меншин трактується як „національний злочин”. Цікаво, що представники партії не позиціонують її в ідеологічному спектрі ані як праву, ані як ліву, трактуючи „Атаку” як суто болгарську партію.

У Латвії можна виділити дві партії: „Все для Латвії” (VL), яка заснована у 2006 р. й виступала за побудову національної держави та культурну асиміляцію нелатиського населення¹, та „Перконкруст”, яка була заснована у 1933 р. та відновила свою діяльність у 1995 р. Програма цієї партії передбачає „побудову латиської Латвії”, відповідно вона виступає за вилучення із конституції положення про право меншин на культурну автономію. Зауважимо, що ці партії жодного разу не були представлені в парламенті.

У Румунії антиугорське та антиромське спрямування властиве програмі партії „Велика Румунія” (PRM), яка була заснована у 1991 р. Партія виступає за відновлення всіх втрачених територій і побудову „великої” Румунії в кордонах до 1940 р. Партія брала участь у всіх парламентських виборах. Її результати: у 1992 р. – 3,9 %/22²; у 1996 р. – 4,46 %/27; у 2000 р. – 19,48 %/126; у 2004 р. – 12,92 %/45; у 2008 р. – 3,15 %/0³;

¹ У 2010 році партія об’єдналася з іншою правою партією „Все для Латвії!” – „Вітчизна і свобода”. Це дало змогу пройти до парламенту під час парламентських виборів у 2010 р. і дострокових парламентських виборів 2011 р. (13,88 %).

² Перша цифра означає відсоток отриманих голосів у парламенті, а друга – кількість депутатських мандатів.

³ На той момент у Румунії виборчий бар’єр складав 5 відсотків.

у 2012 р. – 1,47 %/0. Публічно з антиугорськими/антициганськими заявами в Словаччині виступає „Словацька національна партія” (SNS), яка створена у 1989 р. Партія була представлена у більшості скликань парламентів¹. На парламентських виборах у 2012 р. вона отримала лише 4,55 відсотка, що не дозволило їй подолати бар’єр у 5 відсотків. В Угорщині у 2003 р. заснована партія „Рух за кращу Угорщину” (Jobbik), яка у діяльності використовує антициганську й антиемігрантську риторичку. Вона активно виступає за підтримку угорців, які проживають поза межами Угорщини. На парламентських виборах у 2006 р. партія брала участь у складі виборчого блоку й не пройшла до парламенту, а на чергових виборах у 2010 р. отримала 16,67 % і стала третьою політичною силою в країні.

Упродовж певного періоду часу в Чехії також діяло декілька партій, які виступали проти циган та представників етнічних меншин: „Республіканці Мирослава Сладека” (RMS), створена у 1989 р., розпущена 2013 р. (представлена у парламенті після виборів у 1992 і 1996 рр.); „Національна партія”, яка створена у 2002 р., а розпущена у 2013 р.; „Робітничка партія”, створена у 2003 р., закрита за антиконституційну діяльність у 2010 р. (партія відзначилась вимогами повернення до паспортів графі „національність” та проведенням антициганських мітингів у ряді міст країни).

Отже, у країнах Центрально-Східної Європи відбулися відчутні зміни етнотрупуової структури після завершення Другої світової війни. Зокрема, із гетерогенних у гомогенні трансформувались Польща, Румунія, Словаччина та Чехія. Латвія та Естонія, внаслідок їх включення до складу Радянського Союзу, зазнали значного міграційного тиску, що призвів до формування численних етнічних груп росіян, що зумовило їх гетерогенний характер. Через критерій напруги у відносинах між титульною нацією та національною меншиною виділено групи країн: а) проблеми з російською меншиною властиві Латвії та Естонії; б) проблеми з угорською меншиною властиві Румунії і Словаччині; в) проблеми з турецькою меншиною властиві для Болгарії; г) проблеми польської меншини властиві Литві; д) проблеми з циганською меншиною властиві Болгарії, Словаччині, Румунії та Угорщині; е) напруження в міжетнічних відносинах простежувалося в міжпартійній боротьбі у Болгарії, Латвії, Румунії, Словаччині й Угорщині.

2.3. Релігійна основа соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи

Релігія справді є складним суспільним феноменом. Д. Фокс виділяє такі *значення релігії*: 1) як одна із основ ідентичності; 2) як система переконань, які впливають на суспільні позиції; 3) як доктрина або ж теологія, що детермінує суспільну поведінку; 4) як джерело легітимізації і визнання чогось справедливим; 5) як інститут². У посібнику зосереджено увагу на три значення релігії: як основи ідентичності, системи переконань, що впливають на суспільні позиції, та суспільного інституту.

Падіння „Берлінського муру” символічно знаменувало завершення ідеологічного поділу Європи, виявом якого було протистояння „західного” і „східного” блоків. Країни Центрально-Східної Європи належали до держав „реального соціалізму”. Діяльність церкви та стан релігійних свобод у регіоні були обмеженими. По-перше, треба визнати,

¹ Результати участі партії в парламентських виборах: 1990 р. – 13,94 %; 1992 р. – 7,93 %; 1994 р. – 5,4 %; 1998 р. – 9,07 %; 2002 р. – 3,32 %; 2006 р. – 11,6 %; 2010 р. – 5,08 %.

² Fox J. The Question of Religion and World Politics / J. Fox, S. Sandler // Fox J. Religion and World Conflict / J. Fox, S. Sandler. – London–New York, 2006. – P. 2–3.

що церква, як суспільний інститут, діяла в усіх країнах упродовж періоду „народної демократії” та мала свій формат відносин з офіційною владою. Комуністична влада контролювала діяльність церков за допомогою впровадження в середовище священників агентів спецслужб. За даними П. Скібіньського, в Католицькій церкві Польщі в період сталінізму серед 10 тис. священників агенти спецслужб складали 1,5 тис. чоловік¹. На початку 1977 р. із 18 529 священників агентами спецслужб були 2 760, приблизно 15 %. У Болгарії в соціалістичний період розвитку із 15 ієрархів, які входили до Священного Синоду Болгарської православної церкви, 11 виконували завдання комуністичних спецслужб². Крім цього, керівництво СРСР за допомогою партійних структур намагалося впливати на православні церкви внаслідок їхнього узалежнення від Московського патріархату. Естонська Апостольська Православна Церква, яка отримала автокефалію від Константинопольського Патріархату, після окупації Естонії СРСР 30 березня 1941 р. втратила автокефалію і була підпорядкована Московському патріархату. Латвійську православну церкву, яка отримала автономію 21 червня 1921 р., після окупації СРСР у 1940 р. підпорядковано Російській православній церкві Московського патріархату. У Литві після Першої світової війни і утворення незалежних держав Польщі та Литви православні були поділені. Якщо Московський патріархат контролював ситуацію у Литовській єпархії, то Польська православна церква мала автономію. Коли внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа СРСР окупував територію Литви та частину Польщі, православні приходи були безпосередньо підпорядковані Московському патріархату. Польська православна церква 13 грудня 1924 р. стала автокефальною, але Московський патріархат цього не визнав. Після введення радянських військ на територію Польщі у 1939 р. православні громади підпорядковано РПЦ. У період „народної демократії” Польська православна церква 22 червня 1948 р. отримала автокефалію від Московського патріархату. Румунська православна церква до 1940 р. діяла на території Румунії та Молдови. У 1940 р. після анексії СРСР Бессарабії всі церковні структури на її території потрапили у залежність від РПЦ. Наприклад, після Другої світової війни в Молдавській соціалістичній республіці створено Молдавсько-Кишинівську метрополію Російської православної церкви. В 1950 р. з ініціативи комуністичного керівництва Чехословаччини проведено „Пряшівський собор”, що ліквідував Словацьку греко-католицьку церкву, віруючі перейшли у православ’я. Дещо раніше Православна церква Чеських земель та Словаччини, яка була складовою Сербської православної церкви, вийшла з-під її юрисдикції та перейшла у підпорядкування Московського Патріархату. У 1951 р. вона отримала автокефалію від Російської православної церкви, однак автокефалію не визнав Константинопольський Патріарх.

У країнах регіону конфесійна приналежність історично була тісно пов’язана з національною ідентифікацією: у Болгарії – з православ’ям; в Естонії та Латвії – з лютеранством; у Литві – з католицизмом; у Польщі – з католицизмом; у Румунії – з православ’ям; у Словаччині та Словенії – з католицизмом; в Угорщині – з католицизмом та частково кальвінізмом. Р. Зендеровський зауважує, що головними причинами зв’язку

¹ Skibiński P. Infiltracja komunistycznych służ specjalnych w polskim Kościele – co już wiemy? Informacja na temat stanu badań [Електронний ресурс] / Paweł Skibiński // *Teologia Polityczna*. – 2003–2004. – Vol. 1. – S. 57–70. – Режим доступу до ст. : http://www.teologiapolityczna.pl/assets/numery_tp/tp1/07-Infiltracja-P_1_Skibinski.pdf

² Eleven out of 15 members of Bulgarian Orthodox Church’s Holy Synod worked for communist State Security [Електронний ресурс] // *The echo Sofia*. –17.01.2012. – Доступ : http://sofiaecho.com/2012/01/17/1747052_eleven-out-of-11-members-of-bulgarian-orthodox-churchs-holy-synod-worked-for-communist-state-security

між релігією та національною ідентичністю в більшості країн Центрально-Східної Європи були такі: 1) церква заміщала собою державу в умовах, коли тривалий час була відсутня національна держава; 2) боротьба церкви із комуністичною владою за вплив на свідомість громадян (концепт „уряду душ”); 3) роль церкви у житті національних меншин (підтримка ідентичності); 4) релігія відіграє більшу роль на міжконфесійних кордонах, а це є особливістю Центрально-Східної Європи як цілісності¹. Акцентуємо увагу на перших двох чинниках, які визначально вплинули на формування ставлення громадян до церкви.

Болгарія (1398 р.), Литва (1385 р.), Польща (1795 р.), Угорщина (1526 р.) та Чехія (1620 р.) втратили державність на конкретному етапі історичного розвитку. Естонія, Латвія, Словаччина та Словенія сформували суверенні держави лише в ХХ ст. Всі вони впродовж тривалого історичного періоду входили до складу інших державних утворень. „У цій ситуації відсутність національного державного інституту досить часто сприяла інтеграції етносу навколо однієї церкви (деколи – двох), які організовували суспільне життя на рівні, який виходив поза межі стандартної душпастирської діяльності. В результаті цього церкви дуже часто *polens volens* ставали одночасно інститутами релігійного та національного життя”². При цьому церкви відігравали значну роль у розвитку освіти, формуванні національних еліт і боротьбі за національну державність. Зазначимо також, що імперії, до складу яких входили території сучасних держав Центрально-Східної Європи, часто дотримувались іншої конфесійної приналежності. Приміром, Російська імперія, до складу якої входила значна частина Польщі, Латвії, Естонії і Литви, була православною, а Османська імперія сповідувала іслам. У період „народної демократії” церкви у регіоні були де-факто єдиним *опозиційним офіційним комуністичний владі* інституту. Свободу сумління, свободу слова, організацій, права людини обстоювали також дисиденти. Потужний вплив на віруючих католиків регіону мав *понтифікат Івана Павла II* (1978–2005 рр.). До повалення комуністичного режиму в країнах регіону Папа здійснив три подорожі до Польщі (1979, 1983 і 1987 рр.) і подорож до Чехословаччини (1990 р.). Зустрічався Папа із сотнями тисяч людей. За даними Р. Терлецького, Іван Павло II під час другої подорожі до Польщі спілкувався із 7 млн. осіб³. У своїх зверненнях до вірних Папа порушував важливі суспільні проблеми. Так, у своєму виступі в Ченстохово на Ясній Горі, де перебуває чудотворна ікона Матері Божої Ченстоховської, 13 червня 1987 р. він звертався до вірних: „Треба, щоб Ви, разом з Папою, який є вашим співвітчизником, мали в очах і серцях всі ті виміри прагнень Костелу в сучасному світі щодо свободи дітей Божих. Змагання не лише з програмами, з ідеологіями, системами, які ворожі щодо релігії, але також зі слабкістю людини, зі слабкістю, яка виявляється в різний спосіб”⁴. Багато дослідників відзначають значний вплив Папи Івана Павла II на формування руху Солідарність та опозиційність польських громадян комуністичному режиму.

Більшість країн Центрально-Східної Європи були гетерогенними в етнічному плані, значна частина мешканців відповідних імперій змушена була перебувати, в силу різних

¹ Zenderowski R. Religia a Tożsamość Narodowa i Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicznością religii a sakralizacją etnosu (narodu) / Radosław Zenderowski. – Wrocław, 2011. – S. 61.

² Zenderowski R. Religia a Tożsamość Narodowa i Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicznością religii a sakralizacją etnosu (narodu) / Radosław Zenderowski. – Wrocław, 2011. – S. 65.

³ Terlecki R. Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce / Ryszard Terlecki. – Kraków, 2007. – S. 301.

⁴ 35 podróż apostolska Jana Pawła II [Електронний ресурс]. – Доступ : http://pl.wikipedia.org/wiki/35_podr%C3%B3%C5%B4z_apostolska_Jana_Paw%C5%82a_II

причин, поза звичною територією власного етносу. Це призводило до формування етнічних спільнот у форматі меншин. Релігійна приналежність у цих групах стала важливим чинником національної ідентичності. Зауважимо також, що регіон був місцем дотику/розламу католицизму, православ'я, протестантизму, іудаїзму¹ та частково – ісламу. Чинник відмінності досить часто призводив до формування протистояння „свій-інший-чужий”, що так само сприяло посиленню групової ідентичності.

Після 1989/1990–х рр. суспільно-політичні трансформації в регіоні здебільшого характеризувались *лібералізацією* та *демократизацією*. Серед змін, які розпочалися в рамках цього процесу, найбільш швидкими стали трансформації у статусі церкви та у її відносинах із державою. Конституції держав Центрально-Східної Європи зафіксували відокремлення церкви від держави. Приміром, у статті 7 Конституції Словенії (1991 р.) вказано: „Держава та релігійні громади відділені одна від одної”. Також у конституціях зафіксовано рівне ставлення держави до всіх релігійних організацій. Так, у конституції Республіки Польща (1997 р.) в ст. 25.1 зазначено, що „Церкви й інші релігійні союзи – рівноправні”. У Конституції Естонської республіки (1992 р.) у ст. 40 наголошено, що в країні немає державної церкви. У Конституції Чеської республіки (1992 р.) в першій главі статті 2.1 вказано: „Держава засновується на демократичних цінностях і не може бути пов'язана/обмежена ні виключною ідеологією, ні віросповіданням”. Але конституції ряду країн регіону зафіксували й особливу роль релігії в історії та суспільному житті. Так, у Конституції республіки Болгарія (1991 р.) у статті 13.3 зазначено, що „традиційна релігія в Республіці Болгарія – східне православне віросповідання”. Велике значення християнства в історії Угорщини відображено у новій конституції, прийнятій 25 квітня 2011 р. (вступила в дію 1 січня 2012 р.). Зокрема, преамбула Конституції починається зі слів „Боже, благослови Угорців!” У преамбулі зазначено, що роль християнства була „ключовою для існування народу”. У Конституції Республіки Польща зафіксовано, що поряд з рівним ставленням держави до діючих церков (ст. 25.1), відносини між державою та Католицькою церквою визначено міжнародною угодою, підписаною з Апостольським Престолом² і законами (ст. 25.4). Конституції всіх держав гарантують своїм громадянам свободу віросповідання.

Після падіння комуністичних режимів більшість громадян сприйняли релігію як природний, цілком адекватний, перевірений часом, історією, а також традиційний для попередніх поколінь заміник ідеології. На протязі десяти років, після переходу від режиму „народної демократії” до демократичного будівництва, люди були свідками якісних змін у релігійній сфері: повне/часткове повернення власності релігійних громад, побудова нових храмів, відкриття релігійних навчальних закладів, співпраця церкви і священиків у ЗМІ, формування релігійних ЗМІ тощо.

Католицизм традиційно передбачав централізовану конструкцію інституційної побудови, коли національні костели підпорядковувались Ватикану. Православ'я не мало такого потужного центру навіть в особі Вселенського Константинопольського Патріарха. Відповідно частина національних православних церков, після повернення на шлях демократичного розвитку, спробувала відмовитись від інституційної залежності від

¹ Єврейські громади були численними у більшості країн регіону напередодні Другої світової війни. Внаслідок Голокосту багато євреїв під час війни загинуло, що відповідно призвело до втрати значення іудаїзму в суспільному житті країн.

² 28 липня 1993 р. підписано конкордат між Апостольською Столицею і Республікою Польща, ратифікований у 1998 р.

Московського патріархату. 22 лютого 1996 р. Священний Синод Константинопольського Патріарха відновив автономію Естонської православної церкви, що призвело до існування в Естонії двох православних церков. Естонська Апостольська Православна Церква орієнтується на Вселенського патріарха, а її вірними є переважно естонці. Естонська Православна Церква Московського Патріархату вірними вважає переважно російськомовних громадян та негромадян Естонії. Константинопольський Патріархат 27 серпня 1998 р. також визнав автокефалію Православної Церкви Чеських земель і Словаччини, яку він не визнавав у 1951 р. Румунська Православна Церква не визнала підпорядкування вірних Молдови Московському Патріархату. Натомість, у жовтні 2007 р. Священний Синод Румунської православної церкви прийняв рішення утворити три єпархії на території сучасних Молдови, Придністров'я і півдня України з центром у м. Дубоссари (Придністров'я). Це зумовило напруження у відносинах із Російською Православною Церквою. Організовано низку зустрічей та переговорів, однак ситуація досі складна.

Таблиця 2.13

Конфесійна приналежність та рівень віри в Бога в країнах Центрально-Східної Європи (у відсотках)¹

№	Країна	Віра в Бога ²	Перша за чисельністю конфесія	Друга за чисельністю конфесія
1	Болгарія	40,0	П 59,4 ³	М 7,8
2	Естонія	16,0	Пр 13,6 ⁴	П 12,8
3	Латвія	37,0	Пр 34,2 ⁵	К 24,1
4	Литва	49,0	К 77,2 ⁶	П 4,0
5	Польща	80,0	К 89,8 ⁷	П 1,3
6	Румунія	90,0	П 85,9 ⁸	Пр 5,6
7	Словаччина	61,0	К 68,9 ⁹	Пр 10,8
8	Словенія	37,0	К 57,8 ¹⁰	М 2,4
9	Угорщина	44,0	К 37,1 ¹¹	Пр 11,6
10	Чехія	19,0	К 10,4 ¹²	10,2 ¹³

¹ Показники конфесійної приналежності подані на підставі даних національних переписів. У більшості країн регіону останній перепис відбувся в 2011 р. У країнах, де переписи відбулися в інший час, дата зазначається. Умовні позначення: П – православні, Пр – протестанти, К – римо-католики, М – мусульмани.

² Дослідження суспільних цінностей провів Євробарометр. Результати оприлюднені у 2005 р. Див.: Eurobarometer. Social values, Science and Technology. January–February 2005 [Електронний ресурс]. – Eurobarometer, 2005. – Р. 9. – Доступ : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf

³ Census Results [Електронний ресурс]. – Доступ : <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx>

⁴ Доступні дані лише до 2001 р. Відповідно: лютерани – 13,6 %; православні – 12,8 %; інші релігії – 2,8 %; поза релігією – 70,8 %. – Див.: Religion in Estonia [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Estonia

⁵ Religion in Latvia [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Latvia

⁶ Religion in Lithuania [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Lithuania

⁷ Дані за 2002 р.

⁸ Religion in Romania [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Romania

⁹ Religion in Slovakia [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Slovakia

¹⁰ Дані за 2002 р.

¹¹ Religion in Hungary [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Hungary

¹² Religion in the Czech Republic [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_the_Czech_Republic

¹³ Вірні інших конфесій у Чеській республіці.

У шести країнах регіону католицька конфесія найбільша. Це стосується Литви, Польщі, Словаччини, Словенії, Угорщини та Чехії. Найбільшою конфесією у Болгарії та Румунії є православ'я. У Латвії і Естонії домінують протестанти. Лише в трьох країнах – Естонія, Латвія та Чехія – розрив між конфесіями, що займають перше та друге, місце не значний, а в решті він – суттєвий. Лише дві країни відповідають ознакам конфесійно-гомогенних країн. Це Польща, де майже 90 відсотків мешканців сповідують католицизм, і Румунія, де майже 86 відсотків сповідують православ'я. Другу групу складають країни, де вірні однієї конфесії складають більшість у населенні. До цієї групи відносимо Литву, Словаччину, Болгарію та Словенію. Третю групу складають країни із найменшим рівнем конфесійної приналежності – Чехія та Естонія. Відповідно четверту групу формують країни з середнім рівнем конфесійної приналежності – Латвія та Угорщина.

Польща належить до найбільш релігійних країн Європи. За даними соціологічних досліджень, станом на 2005 р. 58 % вірних у Польщі декларували, що вони брали участь у релігійних практиках не менше одного разу на тиждень. Відповідно 58 % вірних¹ говорили про тісний зв'язок із Костелом. Також у країні простежується помітний вплив Католицької церкви на персональне життя громадян. У 1993 р. підписаний конкордат між Ватиканом і Республікою Польща. У публічних школах Польщі викладають релігію, держава фінансує католицькі навчальні заклади на території країни. Духовних осіб запрошують на офіційні державні урочистості, в армію, лікарні. Костел володіє значною власністю, має податкові пільги, окрім того отримує від держави кошти за виконання соціальних функцій². Католицька церква впливає на вирішення низки суспільно важливих питань, неодноразово священники висловлювали своє негативне ставлення до одностатевих шлюбів, запліднення *in vitro*, дозволів на аборти й евтаназію.

Натомість, Чехії властиві найнижчі показники релігійності серед країн регіону. У 1991 р. громадяни Чехії, що ідентифікували себе як невіруючі, складали близько 40 відсотків населення. За даними загального перепису населення, у 2001 р. 59 відсотків громадян були невіруючими, тільки 32 відсотки декларували свою приналежність до певної конфесії або релігійної організації. Черговий перепис у 2011 р. зафіксував зменшення частки віруючих до 20,6 відсотка. Згідно даних А. Местака, приналежність до Католицької церкви в Чехії для більшості вірних означає лише участь в обрядах хрещення, шлюбу і поховання. Вчений зазначає, що кількість практикуючих католиків становить лише 5 відсотків³. Такий низький рівень конфесійної приналежності, на думку багатьох дослідників, зумовлений історичними причинами. Зокрема, Р. Зендеровський початком протистояння частини населення та Католицької церкви вважає смерть (у вогні) ідеолога чеської Реформації Яна Гуса (1369–1415 рр.) й гуситські війни (1420–1434 рр.), коли протистояння мало дихотомічний формат: „гусити (переважно чехи) – католики”. Проти гуситів було організовано п'ять хрестових походів з метою повернення

¹ Co łączy Polaków z Parafią ? Komunikat z badań [Електронний ресурс] // Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej. – 2005. – Vol. 49. – 20 s. – Доступ : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_049_05.PDF

² У 2011 р. у Польщі до Фонду костелу держава виділила 28,5 млн дол. на пенсії, оплату медичних послуг, соціальні програми для священників. Ще 112 млн дол. було виділено на платню за викладання релігії у школах. Державні дотації для релігійних навчальних закладів склали 70,8 млн дол. На ремонт храмів передбачено 8,5 млн дол. Див.: Треснувший костел. В Польше, самой религиозной стране Европы, кризис веры [Електронний ресурс] // Корреспондент. – 16.03.2012. – № 10. – Доступ : <http://korrespondent.net/world/1331687-korrespondent-tresnuvshij-kostel-v-polshe-samoj-religioznoj-strane-evropy-krizis-very>

³ Цитовано за: Patka E. Czeskie Kościoły u progu XX wieku w poszukiwaniu tożsamości / Stanisława Patka // Mroz M. Państwo-społeczeństwo-religia we współczesnej Europie / Maciej Mróz, Tomasz Dębowski. – Toruń : Adam Marszałek, 2009. – S. 162.

їх у католицизм. У 1620 р. імператором Фердинандом II запроваджено Контрреформацію на чеських землях. У межах Священної Римської Імперії германського народу і пізніше в імперії Габсбургів влада підтримувала католицизм на території Чехії. Це сформувало, на думку Р. Зендеровського, суспільну позицію, за якою для чехів католицизм був символом поневолення, антикатолицизм – опором політичному тиску¹. Антикатолицькі настрої простежувалися після падіння Австро-Угорської імперії під час формування Чехословаччини. Наприклад, Р. Зендеровський акцентував зокрема на багатьох випадках нищення релігійних пам'яток, демонстративне усунення зі шкіл та публічних місць христів². У Чехії на початку ХХ ст. активно звертались до спадщини Яна Гуса. У 1915 р. в Празі встановлено величний пам'ятник Я. Гусу та гуситам, у 1918 р. виникла Чеська гуситська церква, у міжвоєнний період поширювалась гуситська традиція. Вона мала культурно-ідейний та політичний вимір, а також була антинімецькою, антиімперською, антифеодальною та антипапською. Гуситську традицію і сьогодні підтримують лідери чеської держави та частина суспільства.

Порівнюючи результати переписів 2001 та 2011 рр., зауважуємо скорочення кількості вірних основних конфесій у країнах регіону й збільшення відсотка тих, хто не може визначити власної конфесійної приналежності. Така тенденція властива і для інших країн регіону. Незначні зміни простежуються у Польщі³, Румунії⁴ та Литві⁵. Відчутні зміни зазнали конфесійні групи в Угорщині (табл. 2.14). В інших країнах регіону ці зміни відбуваються, але їхній кількісний вимір може бути позиціонований між цими двома групами⁶.

Суттєві відмінності простежуємо у країнах регіону й щодо рівня релігійності. Як правило, його обчислюють на підставі даних щодо кількості відвідувань вірними церков упродовж певного часу. В Польщі, згідно даних Центру дослідження громадської думки (CBOS), у 2012 р.: 48 відсотків вірних відвідували церкву раз на тиждень, 6 відсотків – декілька разів на тиждень, 18 відсотків – один або два рази на місяць, 20 відсотків – один раз на рік; 8 відсотків – взагалі не відвідують⁷. В Естонії, яка належить до найменш релігійних країн, згідно даних за 2000 рік, тільки 4 відсотки людей брали участь у релігійних обрядах один раз на тиждень.

¹ Zenderowski R. Religia a Tożsamość Narodowa i Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicyzacją religii a sakralizacją etnosu (narodu) / Radosław Zenderowski. – Wrocław, 2011. – S. 209.

² Там само. – S. 208.

³ Згідно даних Центру дослідження громадської думки (CBOS), у 2012 р. порівняно з 2005 р. частка католиків зменшилась із 94,6 % до 93,1 %, православних з 0,7 % до 0,2 %, при цьому частка тих, хто ідентифікує себе як невіруючі, зокрема атеїстів, зросла з 1,5 % до 4,2 %. Див.: CBOS. Komunikat z badań: Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II (BS/49/2012) [Електронний ресурс]. – Warszawa, 2012. – Доступ : http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_049_12.PDF

⁴ У Румунії, згідно результатів переписів 2002 і 2011 рр., частка представників Румунської православної церкви зменшилась з 86,8 % до 85,9 %, частка протестантів – з 7,5 % до 5,6 %.

⁵ У Литві, згідно результатів переписів 2001 і 2011 рр., частка представників Римо-католицької церкви зменшилась з 79 % до 77,2 %, частка православних – з 4,1 % до 4,0 %.

⁶ Зміни в основних конфесійних групах Словаччини, за результатами переписів 2001 і 2011 рр.: частка представників Римо-католицької церкви зменшилась з 68,9 % до 62,0 %, протестантів – з 10,8 % до 8,9 %, греко-католиків – з 4,1 % до 3,8 %.

⁷ CBOS. Komunikat z badań: Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II (BS/49/2012) [Електронний ресурс]. – Warszawa, 2012. – Доступ : http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_049_12.PDF

Зміни кількості конфесійних груп в Угорщині (2001–2011 рр.)¹

№	Конфесійні групи	2001 р.	2011 р.
1	римо-католики	51,9	37,1
2	кальвіністи	15,9	11,6
3	лютерани	3,0	2,2
4	греко-католики	2,6	1,8
5	православні	0,1	0,1
6	інші конфесії	0,9	1,7
7	не релігійні	14,5	16,7
8	не зазначено	10,8	27,2

Скорочення кількості громадян, які ідентифікують себе із певною конфесією, та рівня релігійності в країнах Центральної Європи відповідає тенденції, характерній для більшості європейських країн. Феномен отримав назву „*приватизації релігії/приватна релігійність*” або „*невидима релігія*”. Сутність феномену – у поширенні індивідуальної форми релігії без зв’язків з релігійними інституціями. Тобто особа ідентифікує себе як віруюча, однак не бере участі у традиційних релігійних практиках, пов’язаних із відвідуванням церкви. Американський дослідник та професор Джорджтаунського університету Х. Казанова вважає це прямим виявом і результатом „процесу релігійної раціоналізації”. М. Марчевська-Ритко вважає, що приватна релігійність: *по-перше*, є справою вибору індивіда; *по-друге*, в цій ситуації перестає бути обов’язковим загальний характер релігії; *по-третьє*, приватна релігійність вже не може бути підставою для побудови спільного світосприйняття, що передбачало би обов’язковість його прийняття кожною особою; *по-четверте*, відносно незначні простори, в яких відбувається релігійна діяльність, досить легко відділити від секуляризованого суспільного та політичного порядку². Нова тенденція, яка прийшла на зміну зростаючої релігійності 1990–х рр., і надалі виявлятиметься в країнах регіону. Наприклад, громадяни Естонії, Латвії та Литви, ідентифікують себе як православні віруючі, однак тільки незначна їх частина бере участь у релігійних відправах. У цьому регіоні, як зазначає І. Боровік, простежується феномен „*православного атеїста*”, який характеризується „... заплутаною ідентичністю – „православний атеїст” не хоче бути „не православним”, щоб вказати, що навіть коли він є атеїстом, то він не є „комуністичним атеїстом”. По-друге, православ’я вказує на цивілізаційну ідентифікацію, історичну пам’ять, сторіччя російської імперії або здобутки Київської Русі; переконує у тому, якщо не особисто, то принаймні у культурному вимірі така особа може зафіксувати власне походження, вказати звідки вона веде свій родовід”³. У другому випадку – це варіант „приватизованої релігії” тільки під іншим кутом зору. Цей феномен не суперечить значенню релігійного чинника в національній ідентифікації особи.

¹ Religion in Hungary [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Hungary

² Marczevska-Rytka M. Religia i polityka w globalizującym się świecie / Maria Marczevska-Rytka. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – S. 190.

³ Borowik I. Religia jako element tożsamości w warunkach transformacji w Europie Środkowo-Wschodniej. Perspektywa socjologiczna / Irena Borowik // Mroz M. Państwo-społeczeństwo-religia we współczesnej Europie / Maciej Mróz, Tomasz Dębowski. – Toruń : Adam Marszałek, 2009. – S. 20.

Політичним відображенням впливу релігійного чинника вважають діяльність на національній політичній сцені партій, орієнтованих на релігійні цінності та вірних. Для країн регіону, подібно як і для країн Західної Європи, такими партіями є християнсько-демократичні. Головним індикатором для кваліфікації політичної партії як християнсько-демократичної є її ідеологія та самовизначення. У країнах Центрально-Східної Європи внаслідок трансформаційних процесів соціально-групова приналежність громадян зазнала значних змін, однак певна стабілізація цієї приналежності відбулася не одразу. Відповідно більшість партій позиціонують себе в ідеологічному вимірі не вузько, а широко й одночасно з християнською демократією трапляються варіанти консерватизму, ліберал-консерватизму, націоналізму й інші варіанти ідеологічного позиціонування.

У Болгарії християнські демократи представлені „Союзом демократичних сил” (SDS), який виник у 1989 р. Ідеологію цієї політичної сили визначають як поєднання консерватизму, антикомунізму, а також християнської демократії. Під час перших парламентських виборів вона стала основою антикомуністичної коаліції „Об’єднані демократичні сили”. У 2009 р. партія увійшла до складу „Синьої коаліції”, а в останніх парламентських виборах (станом на 2013 р.) брала участь самотійно.

В Естонії у 1992 р. внаслідок об’єднання деяких політичних сил (Християнсько-Демократичної Партії, Християнсько-Демократичного Союзу, Консервативної Народної Партії та Республіканської Коаліційної Партії) утворилась „Національна Коаліційна Партія „Pro Patria” (RKI). У 1995 р. після її союзу з „Естонською партією національної незалежності” (ERSP) створено „Союз „Батьківщина” (I). Партійну ідеологію організації визначали як поєднання консерватизму та християнської демократії. У 2006 р. члени Союзу та партії „Республіка” (ResP) дійшли згоди про створення єдиної партії „Союз „Батьківщина” і „Республіка” (IRL). Програма партії базується на засадах християнської демократії, консерватизму та націоналізму.

У Латвії засновником християнсько-демократичного політичного напрямку став „Християнсько-Демократичний Союз” (KDS), який створено у 1991 р. Після самотійної участі в парламентських виборах у 1993 р., під час наступних виборів партія входила до різних виборчих блоків. Упродовж 1997–2002 рр. функціонувала „Нова партія” (JP), яка у 2001 р. названо „Нова християнська партія” (JKP). Її програмні документи поєднували положення консерватизму і християнської демократії. У 2002 р. вона стала основою для чергової політичної партії християнсько-демократичного спрямування – „Латвійської першої партії” (LPP), яка навіть отримала назву „партії священників”¹. У програмі партії зафіксовано її позицію стосовно абортів, гомосексуалізму в Латвії. За ініціативою партії було змінено статтю 110 конституції країни, зокрема зазначено, що родина – це зв’язок чоловіка та жінки. У 2005 р. партія створила виборчий альянс із партією „Латиський шлях” (LC), у 2007 р. партії об’єдналися в „Латвійську першу партію/Латвійський шлях” (LPP/LC) і окреслили свою ідеологію як поєднання консерватизму та лібералізму.

„Литовська християнсько-демократична партія” (LKD) відновила свою діяльність у 1989 р. У 1990 р. внаслідок внутрішніх протиріч частина її членів зареєструвала нову партію – „Християнсько-демократичний союз” (KDS). Вже у 1998 р. від „Литовської християнсько-демократичної партії” відділилась частина ліберально орієнтованих членів і створили партію „Сучасні християнські демократи” (MKDP). У 2001 р. відбулось

¹ Айнар Шлессер : „Наша партия отстаивает христианские ценности” : Интервью с главой латвийской „Партии священников” [Електронний ресурс] // IN VICTORY. – август 2006. – С. 4 – Доступ : www.invictory.info/article283.html

об'єднання „Литовських християнських демократів” і „Християнського демократичного союзу” в єдину партійну структуру „Литовські християнські демократи” (LKD). Окремі незадоволених прийнятим рішенням утворили окрему партійну структуру із назвою „Литовська партія християнських демократів”, яка не проводила активної політичної діяльності. У 2008 р. відбулася чергова трансформація, коли „Литовські християнські демократи” об'єдналися із партією „Союз „Батьківщина” – Литовські консерватори” в партію „Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи” (TS-LKD). Ідеологія партії поєднує концептуальні засади консервативного лібералізму та християнської демократії. Окрім того, у 2000 р. виник „Християнсько-консервативний соціальний союз” (KKSS), що не зміг пройти до парламенту, але мав депутатів у представницьких органах місцевого самоврядування. У 2010 р. полісила стала основою „Християнської партії”.

Найбільшу кількість політичних партій християнсько-демократичного спрямування створено у Польщі. Ці партії зазнали досить складної трансформації в окреслений період часу. „Християнсько-народне об'єднання” (ZChN) сформоване у 1989 р. В цьому ж році було засновано „Партію праці”, яка у наступному році прибрала назву „Християнсько-демократична партія праці”, з 1994 р. – „Християнські демократи – Партія праці”. У 1990 р. створені „Центристська угода” (PC) та „Партія християнських демократів”. На парламентських виборах у 1991 та 1993 рр. вони брали участь у складі виборчих коаліцій. У 1996 р. більшість таких партійних структур увійшли до складу виборчого об'єднання „Виборча дія „Солідарність” (AWS). У 1998 р. депутати від „Центристської угоди” разом із членами „Партії християнських демократів” та „Руху для Речі Посполитої” створили в Сеймі Християнсько-демократичне об'єднання в рамках парламентської фракції AWS, а в наступному році на базі цієї групи створено партію „Порозуміння польських християнських демократів” (PPChD). У 2002 р. ця політична партія об'єдналась із „Консервативною народною партією” в „Консервативно-народну партію – Рух Нової Польщі” (SKL-RNP). Проте значна частина членів партії досить швидко перейшли до партій „Громадянська платформа” (PO) та „Право і справедливість” (PiS). Внаслідок цього в грудні 2003 р. партія припинила діяльність. У серпні 2007 р. деякі політики з допомогою Апеляційного суду Варшави отримали право зареєструвати „Консервативно-народну партію”, програма якої віддзеркалювала ідеї консерватизму, християнської демократії та аграризму. До християнських партій варто також віднести „Громадянську платформу” (PO), яка була створена у 2001 році й ідеологія якої охоплює консервативно-ліберальні, християнсько-демократичні та центристські позиції; а також частково „Польську селянську партію” (PSL), засновану ще у 1990 р., програма якої поєднує положення аграризму, центризму та християнської демократії. Ці обидві партії з 2007 р. разом формують парламентську більшість й уряди країни. Також до польських християнських партій відноситься партія „Право і справедливість” (PiS), яка створена у 2001 р. Ідеологія цієї партії базується на засадах християнської демократії, народного католицизму та консерватизму. Попри спільну християнську складову в програмах „Громадянської платформи” та „Права і справедливості” обидві політичні партії, які є найбільшими політичними формаціями Польщі, від 2005 р. гостро конкурують в електоральному та парламентському вимірі своєї діяльності.

Серед християнських полісил Румунії найбільш потужною є „Християнсько-демократична національна селянська партія” (PNT-CD), яка створена у 1989 р. У березні

2005 р. вона змінила назву на „Християнсько-демократичну народну партію”, однак після об’єднання з політсилою „Союз румунської реконструкції” повернулась до первинної назви. Ряд християнських партій Румунії впродовж своєї діяльності не зумів отримати парламентського представництва. Приміром, до них належать: „Національно-демократична християнська партія” (NDCP), заснована у 1990 р.; „Християнсько-демократичний альянс” (APCD) та партія „Народна акція” (AP), яка була створена у 2001 р., а у 2008 році змінила назву на „Національну ліберальну партію” (PNL). До партій християнського спрямування також відноситься „Громадянська сила” (FC), яка створена у 2004 році під назвою „Християнська партія”, актуальну назву отримала у 2008 р. На парламентських виборах у 2012 р. партія увійшла до складу блоку „Правий румунський альянс”/Альянс „Права Румунія” (ARD) із „Християнсько-демократичною національною селянською партією” та „Демократично-ліберальною партією”. Блок отримав 16,7 відсотка голосів виборців. „Демократично-ліберальна партія” (PD-L) була створена у 2007 р. внаслідок об’єднання „Демократичної партії” та „Ліберально-демократичної партії”. „Демократична партія” (PD) вела свою історію від „Фронту національного порятунку” (FSN). Тривалою була трансформація ідеологічних засад партії від соціал-демократії до ліберального консерватизму та християнської демократії.

У Словаччині до 2000 р. діяла лише одна християнська партія – „Християнсько-демократичний рух” (KDH), створений у 1990 р. У 2000 р. прем’єр-міністр М. Дзурінда створив „Словацький християнсько-демократичний союз”, який у 2006 р. спільно із „Демократичною партією” заснував політичну партію „Словацький демократичний та християнський союз – Демократична партія” (SDKU-DS). Програма партії базується на засадах християнської демократії та консервативного лібералізму.

У Словенії із моменту формування незалежної держави християнський політичний напрям був представлений „Словенською народною партією” (SLS), що утворилась у 1988 р., і „Словенськими християнськими демократами” (SKD), які заснували політсилу у 1989 р. До 1999 р. обидві партії брали участь у парламентських виборах самостійно. У 2000 р. партії об’єдналися в єдину „Словенську народну партію”. Однак в тому ж році частина впливових партійних діячів, зокрема й прем’єр-міністр А. Петерле, вийшли із партії та створили структуру „Нова Словенія – Християнська народна партія” (NSI). До християнських партій з 2003 р. належить і „Словенська демократична партія” (SDS), яка змінила назву (до цього „Соціал-демократична партія Словенії”) та свою ідеологічну орієнтацію на християнсько-демократичну.

„Християнсько-демократична народна партія Угорщини” (KDNP) була відновлена у 1989 р. як правонаступниця однойменної партії, що діяла у 1943–1948 рр. Під час парламентських виборчих кампаній у 1990, 1994, 1998 та 2002 рр. політична партія діяла як самостійний суб’єкт. Від 2006 р. бере участь у виборчій коаліції з Фідес (Fidesz), яка створена у 1988 р. групою студентів/інтелектуалів, як незалежна молодіжна організація. Приблизно у 2000 р. завершилася ідеологічна трансформація партії від ліберальної до християнсько-демократичної та націонал-консервативної. Від 2003 р. партія має назву „Фідес – Угорський громадянський союз” (Fidesz/MPSz). Дві партії у рамках виборчого блоку здобули на парламентських виборах: у 2006 р. – 42 % голосів виборців; у 2010 р. – 52,7 % голосів, що дало їм змогу у 2010 р. створити уряд.

Християнсько-демократичний рух у Чехії найслабший серед країн Центрально-Східної Європи. „Християнсько-демократичний союз – Народна партія” (KDU/CSL)

створена у 1919 р. (функціонувала безперервно, зокрема і в період народної демократії). У 1990 р. партія увійшла до складу „Народного Фронту”, а у 1992 р. об’єдналась із „Християнсько-демократичним союзом”. Програма політики ґрунтується на засадах християнської демократії та консерватизмі. У парламентських виборах брала участь самостійно завжди, окрім 2002 р., коли створила виборчий блок із партією „Союз свободи – Демократичний союз”. У 1990–1996 роках у Чехії діяла „Християнсько-демократична партія” (KDS), яка увійшла до складу консервативної „Громадської демократичної партії” (ODS).

Таблиця 2.15

Рівень підтримки партій християнсько-демократичного спрямування у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹

№	Країна	Рік парламентських виборів/результат (у %)								Середній результат
1	Болгарія	1990 36,2	1991 34,4	1994 24,2	1997 52,3	2001 18,2	2005 7,7	2009 6,8	2013 1,4	22,7
2	Естонія	1992 22,0	1995 7,1	1999 16,1	2003 24,6	2007 14,0	2011 20,5	–	–	17,4
3	Латвія	1993 5,0	1995 6,4	1998 2,3	2002 9,6	2006 12,1	2010 7,7	2011 2,4	–	6,5
4	Литва	1992 16,2	1996 13,0	2000 7,3	2004 3,4	2008 19,7	2012 15,0	–	–	10,8
5	Польща	1991 29,6	1993 31,3	1997 42,5	2001 36,7	2005 58,3	2007 82,5	2011 80,8	–	51,7
6	Румунія	1990 2,6	1992 20,2	1996 30,2	2000 7,0	2004 31,5	2008 32,4	2012 16,7	–	20,1
7	Словаччина	1990 19,2	1992 8,9	1994 10,1	2002 23,4	2006 26,7	2010 23,9	2012 14,9	–	18,2
8	Словенія	1990 25,6	1992 23,2	1996 29,0	2000 18,2	2004 45,0	2008 37,9	2011 37,9	–	30,9
9	Угорщина	1990 15,5	1994 14,0	1998 30,5	2002 45,0	2006 42,0	2010 52,7	–	–	33,3
10	Чехія	1990 8,4	1992 36,0	1996 8,1	1998 9,0	2002 14,3	2006 7,2	2010 4,4	2013 6,8	11,8

З-поміж інших партій цього напрямку можемо виділити такі, які виникли й діяли до періоду народної демократії та новостворені партії. До політсил, які відновили або продовжили діяльність належали: Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія, Християнсько-демократична народна партія Угорщини та литовські християнські демократи. До новоутворених можемо віднести інші християнсько-демократичні партії регіону. Великими політичними партіями є передусім „Фідес – Угорський громадянський союз”, польські політичні партії „Громадянська платформа”, „Право і Справедливість”, естонський Союз „Батьківщина та Республіка”, Словенська демократична партія, Демократична ліберальна партія Румунії, Союз „Батьківщина” – литовських християнських демократів.

¹ Аналіз результатів парламентських виборів зумовлений: а) завершенням етапу „народної демократії” і початком переходу до демократичної моделі розвитку; б) формуванням в країні партій християнсько-демократичного спрямування та їх участю самостійно або в складі виборчої коаліції у парламентських виборах. Таблиця 2.15 складена на підставі даних: Nordsieck W. Parties & Elections : The database about parliamentary elections and political parties in Europe : Ver. 19 [Електронний ресурс] / Wolfram Nordsieck. – Parties and Elections in Europe, 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.parties-and-elections.eu/>

У Польщі під час парламентських виборів у 2011 р. до Сейму пройшла створена у 2011 р. ліволіберальна партія „Рух Палікота” (RP). На виборах вона отримала 10 % голосів виборців і представлена у парламенті 40 депутатами. В програмі партії „Сучасна держава” зокрема зазначено, що „Рух Палікота” не бореться з релігією та віруючими людьми. Однак, члени Руху вважають, що Костел у Польщі має незрозумілі привілеї. У передвиборній програмі партії зазначено, що треба ліквідувати фінансування Костелу із бюджету держави, уроки релігії проводити лише в Костелі, варто відмінити рішення майнових комісій (йдеться про повернення майна – А.Р.), заборонити участь духовних осіб у світських урочистостях. Представники партії у питаннях репродуктивних методів, одностатевих шлюбів тощо займають протилежну щодо Костелу позицію. Поділяють думки Римо-Католицької церкви в Сеймі представники партії „Право і Справедливість” (PiS) та „Солідарна Польща”, яка утворилась із деяких депутатів, обраних за списками PiS. Складно говорити про формування стійкого соціополітичного поділу на релігійній основі в Польщі, однак протистояння простежується.

Аналізуючи систему взаємовідносин віруючих і невіруючих та взаємовідносини представників різних конфесій, зауважимо, що попри різні об’єктивні відмінності, ці відносини не характеризуються протистоянням, конфліктами. Внаслідок цього політичні партії цієї групи є представниками відповідних групових інтересів. Їхній конфліктний потенціал представлено в ідеологічній площині право-лівого ідеологічного протистояння, проте конфесійні питання не відіграють суттєвого значення.

2.4. Територіальна основа соціополітичних поділів у Центрально-Східній Європі

Всі країни регіону є унітарними. До 1993 р. тільки Чехословацька республіка була федеративною державою. Чехословаччина, як єдина держава, виникла після краху Австро-Угорської імперії за активної підтримки низки європейських держав. Після Мюнхенських угод (1938 р.) Чехословаччина спершу втратила Судетський район, а у 1939 р. встановлено протекторат Німеччини над Чехією та Моравією з одночасним наданням незалежності Словаччині, яка у 1939–1945 рр. була формально незалежною державою (Перша Словацька республіка), проте реально була повністю залежною від Третього Рейху А. Гітлера. У 1945 р. Словаччина повторно увійшла до складу федерації з Чехією. Після проведення реформ у 1968 р. досить суттєво розширено повноваження Словаччини. Після „Оксамитової революції” у 1989 р. почався новий етап розвитку держави. Однак від самого початку між чеською та словацькою політичними елітами простежувалося напруження. Одним із виявів цього стала дискусія щодо коректності назви держави. Чеські політики обстоювали назву Чехословаччина, а словацькі вимагали запровадження напису Чехо-Словаччина через дефіс. Внаслідок компромісу в березні 1990 р. введено офіційну назву Чеська та Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР) за тієї умови, що словацькою мовою назву писали через дефіс, чеською – без дефісу. Однак протистояння посилювалося, зокрема в діяльності парламенту. Вперше публічно вимогу поділу федерації висловлено під час мітингу 8 червня 1991 р. Словацька Національна рада 17 липня 1992 р. прийняла декларацію про незалежність, а вже 1 вересня 1992 р. – Конституцію Республіки Словаччина. В. Гавел, президент ЧСФР, що не підтримував ідеї розподілу країни, пішов у відставку. Федеральні збори країни 25 листопада 1992 р. прийняли закон про розподіл країни від 1 січня 1993 р. Цивілізований поділ територій і активів між двома новими державами отримав назву „оксамитового розлучення”.

Причини розпаду єдиної держави сформулював К. Водічка¹:

- *Історичні*. Дуалізм історичного розвитку цих націй понад тисячу років у двох окремих державних утвореннях перед появою Чехословаччини. Відповідно єдина держава не стала простором, у якому відбулося зближення ціннісних систем і мотивів національних співтовариств та еліт;
- *Відмінності чеської та словацької політичних культур*. У межах Чехословаччини окремо існували чеське і словацьке суспільства. Відмінності культур яскраво виявилися після 1989 р., особливо щодо плюралізму політичних систем, економічних реформ та ринкової економіки, у процедурах виборів. Неоднаковим було ставлення до періоду „реального соціалізму”, словацькі громадяни оцінювали цей період більш позитивно, ніж чехи;
- *Адаптаційна криза при переході до демократії та ринкової економіки*. Виявом були економічні труднощі після падіння соціалістичної системи, внаслідок чого в Словаччині досить критично поставилися до організованих Прагою реформ. Окрім того, було сформовано дві автономні партійні системи;
- *Відсутність ефективної конституції*, яка б на початку 1990–х рр. була дієвою та демократичною, здатною відповідати на різні в двох частинах єдиної держави виклики;
- *Інтереси нових політичних еліт*. Словацька владна еліта отримала „прибуток” від приватизаційних процесів, а чеська не зуміла забезпечити словакам реальної автономії.

У деяких країнах Центрально-Східної Європи простежується напруження у форматі „центр” – „периферія”, між центральною державною владою та етнічними меншинами, які проживають компактно. В Естонії це стосується російської меншини, яка компактно проживає в містах північного сходу: Нарві, Кохтла-Ярві, Йіхві та Сілламає. У липні 1993 р. росіяни спробували провести референдум у Нарві та Сілламає щодо культурно-національної автономії, однак його результати не були визнані. В Румунії угорська меншина компактно проживає в Північній Трансільванії, однак це також зумовлює напруження. У 1952–1968 рр. в цьому регіоні існувала Угорська автономна область, ліквідована після приходу до влади Н. Чаушеску. В Словаччині угорська національна меншина проживає на півдні країни в районах Дунайська Стреда та Комарно. Певною мірою можемо говорити і про напругу в Литві з польською національною меншиною, яка компактно проживає на сході країни. Значною мірою в усіх зазначених випадках територіальна основа накладається на етнічну. Відповідно обидві складові підживлюють одна одну, хоча не у всіх країнах регіону, де простежується міжетнічна напруженість, є підстави для територіального протистояння.

Застосування конструкції соціополітичних поділів щодо країн Центрально-Східної Європи дає змогу окреслити головні проблеми, у яких фокусується політичне життя країн регіону, які зумовлюють різний рівень партійного протистояння. Можемо говорити про переважно тимчасовий або ситуативний характер виникнення інших конструкцій соціополітичних поділів у регіоні. Зокрема йдеться про поділ на підставі постматеріалістичних цінностей (детально див. розділ про партії та партійні системи). Безумовно, суспільний розвиток країн регіону може суттєво трансформувати ситуацію та детермінувати нові конструкції.

¹ Водичка К. Раздел Чехословакии – десять лет спустя [Електронний ресурс] / Карел Водичка // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 129–133. – Доступ: http://ecsocman.hse.ru/data/982/830/1219/10-K_VODICHKA_129-133.pdf

Розділ 3. Порівняльний аналіз інституту президентства в країнах Центрально-Східної Європи

На відміну від держав Західної Європи, у країнах Центрально-Східної Європи нема монархій. Хоча перед Другою світовою війною монархіями були Болгарія, Румунія та Словенія¹ (у складі Королівства Югославія), однак після війни ці країни стали республіками. У жодній, до речі, не було спроби реставрації монархії. У 2001 р. в Болгарії на парламентських виборах перемогу отримала політична партія „Національний рух Симеона II”/„Народний рух заради стабільності та прогресу”, яку створив і очолював болгарський цар Симеон Борисов Сакскобургготський/Симеон II (1937 р.н.), перебуваючи в еміграції. Він єдиний син-спадкоємець царя Болгарії Бориса II, який формально був монархом у 1943–1946 р. Згідно Тирновської конституції, країною від імені малолітнього сина керувала регентська рада. У 1946 р. монархію у Болгарії ліквідували на підставі національного референдуму. Симеон II проживав в Іспанії. Коли він досягнув повноліття у 1955 р., то проголосив себе царем Болгарії. До країни він повернувся у 2001 р. та сформував власну партію „Національний рух Симеона II”, яка на парламентських виборах отримала майже 43 відсотки голосів виборців та спільно з партією турецької національної меншини (Рух за права та свободи) створила коаліційний уряд (коаліція опиралась на 141 мандат із 240). Симеон II намагався взяти участь у президентських виборах 2002 р., але як громадянин Іспанії не мав права кандидувати. У 2005 р., після чотирирічного періоду перебування при владі, партія Симеона II програла вибори, а після виборів у 2009 р., на яких партію підтримали 3,5 відсотка виборців, він залишив посаду керівника партії. За часів його прем'єрства Болгарія стала членом НАТО.

Формальні підстави відновлення інституту монархії були також у Румунії. Король Михайл I (1921 р.н.) із династії Гогенцоллернів-Зігмарінгенів перебував на престолі у 1927–1930 і 1940–1947 рр. Під його тиском у 1944 р. Румунія вийшла із гітлерівської коаліції. Згодом Михайл I перебрався у Швейцарію, де працював в авіакомпанії. У 1992 р. він вперше повернувся до Румунії, де його гаряче зустрічали тисячі громадян. Це відповідно викликало досить прохолодне ставлення до нього чинної влади. Тільки у 1997 р. йому повернули румунське громадянство, проте він мешкає у Швейцарії. Досить часто Михайл I відвідує батьківщину. Він відмовився від спадку на палаци і землі за 30 млн євро, випланих йому урядом Румунії.

3.1. Особливості обрання та вимоги до кандидатів у президенти в країнах Центрально-Східної Європи

Інститут президента запроваджено у всіх країнах регіону ще на початку переходу від авторитарного/посттоталітарного режиму „народної демократії” (або „реального соціалізму”) до демократії. Але в історичному контексті країни відрізнялись між собою за досвідом діяльності президента. Так, в Естонії посада президента була запроваджена у 1938 р., він виконував обов'язки до 1940 р., а відновлено цей інститут у 1992 р. У Латвії президент очолював державу з 1918 до 1940 рр., відновлено посаду президента у 1991 р. У Литві інститут президента діяв у 1919–1940 рр., а на підставі рішення конституційного

¹ В Королівстві Югославія монархом був король Сербії. Його спадкоємець Олександр II Карагеоргійович (1945 р.н.) постійно проживає в королівському палаці в Белграді, претендує на корону Сербії. А Словенія не має претендента на трон.

референдуму від 25 жовтня 1992 р. із 1993 р. відновлено посаду президента. У Польщі посаду президента запровадили у 1922 р. Інститут президента діяв до 1939 р., після Другої світової війни вже в період Польської Народної Республіки президент працював з 1947 по 1952 рр., відновлено інститут президента у 1989 р. У Румунії посаду президента запроваджено у 1974 р. Після поділу Чехословаччини інститути президентів ввели у Словаччині та Чехії у 1993р., а до цього в межах єдиної держави президент виконував свої обов'язки з 1918 р. Впродовж короткого періоду під час Другої світової війни (з 1939 до 1945 рр.) у Словаччині діяв президент. В Угорщині перший досвід інституту президента припав на 1918–1919 рр., згодом на короткий час з 1946 по 1949 рр. посаду було відновлено, а остаточно закріплено цей інститут у 1990 р. Болгарія та Словенія мають найменший досвід діяльності інституту президента. У Болгарії цю посаду було запроваджено у 1990 р., а в Словенії – у 1991 р. Зауважимо, що певний попередній досвід президентства був властивий мешканцям союзної республіки Словенія, але у складі федеративної Югославії, де посада президента СФРЮ була запроваджена в 1953 р.

У країнах регіону, за винятком Латвії¹, президентів обирають на п'ять років із правом одного повторного переобрання. В Латвії главу держави обирають на чотири роки. Крім Латвії, де термін повноважень глави держави та національного парламенту збігаються, у всіх інших країнах ЦСЄ президенти мають більший термін повноважень, ніж парламент, на один рік. У конституціях цих країн зазначено, що одна й та ж особа може виконувати функції президента тільки два терміни. Незалежно від комбінації термінів перебування президента при владі (підряд чи з інтервалом) їхня сукупна кількість не повинна бути більшою двох разів².

Таблиця 3.1

Вимоги щодо кандидатів на посаду та спосіб обрання президентів у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.)³

№	Країна	Термін	Віковий ценз	Вибори президента
1	Болгарія	5	40	загальні, прямі
2	Естонія	5	40	у парламенті
3	Латвія	4	40	у парламенті
4	Литва	5	40	загальні, прямі
5	Польща	5	35	загальні, прямі
6	Румунія	5 ⁴	35	загальні, прямі
7	Словаччина	5	40	загальні, прямі
8	Словенія	5	18	загальні, прямі
9	Угорщина	5	35	у парламенті
10	Чехія	5	40	загальні, прямі

Важливою вимогою щодо претендентів на посаду президента є віковий ценз. У Польщі, Румунії та Угорщині претенденти повинні мати мінімально 35 років, у решті країн регіону – 40 років. У Конституції Словенії не передбачено вимог стосовно віку

¹ До 1997 р. згідно Конституції Латвії президента обирали на 3 роки. З 1997 р. термін було збільшено до 4 років.

² Зокрема в Конституції Чехії (стаття 57, пункт 2) зазначено: „Ніхто не може бути обраний більше, ніж два рази підряд”. Отже, передбачено неможливість виникнення ситуації, коли одна особа може після двох термінів перебування на посаді президента й одного терміну перерви повторно бути обраною на третій і четвертий терміни.

³ Див.: Конституции стран мира (Конституции и основные законы стран мира) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.pbp>

⁴ У Румунії до 2004 року президента обирали на 4 роки. Після прийняття змін до Конституції у жовтні 2003 р. було збільшено термін повноважень президента до 5 років.

кандидатів на посаду президента. У статті 43 Конституції Словенії зазначено, що громадяни країни, яким виповнилось 18 років, можуть обирати і бути обраними. Тому експерти вважають, що кожен громадянин Словенії, якому виповнилось 18 років, може стати кандидатом на посаду глави держави.

Стандартною є вимога громадянства для кандидата на посаду президента. Додаткові вимоги вказані у конституціях, наприклад: у статті 79 Конституції Естонії зазначено, що кандидат має бути громадянином цієї країни від народження; у статті 37 Конституції Латвії вказано, що на посаду президента не може претендувати особа із подвійним громадянством; у статті 78 Конституції Литви записано, що кандидат у президенти повинен бути громадянином від народження та проживати останні три роки в Литві.

Процедура висунення та обрання¹ кандидатів у президенти залежить від форми правління. За *парламентської форми правління* (парламентської республіки) президента обирають у парламенті, зокрема в Естонії, Латвії², а також Угорщині. У Польщі теж був період, коли президента країни обирали в парламенті. Згідно рішень „Круглого столу” 31 грудня 1989 р. Народні Збори (спільне засідання обох палат польського парламенту) обрали президентом В. Ярузельського. Але вже у 1990 р. запроваджено загальнонародні вибори президента (у грудні 1990 р. президентом було обрано Л. Валенсу). У Словаччині до 1998 р. президента обирали в парламенті³. До 2013 р. так обирали також президента в Чехії. У 2012 р. внесено зміни до Конституції Чехії щодо запровадження прямих та загальних виборів президента. Перші вибори відбулись у січні 2013 р. Особливість парламентських республік полягає у тому, що обрання глави держави та висунення кандидата в президенти відбувається у парламенті. В Естонії право висувати кандидата в президенти має одна п'ята депутатів парламенту, в Латвії – парламентські фракції, в Угорщині – не менше п'ятдесяти депутатів парламенту.

Процедуру голосування під час виборів президентів достатньо чітко виписано у конституціях всіх країн Центрально-Східної Європи. В Естонії, згідно ст. 79 Конституції країни, для перемоги в першому турі виборів треба набрати дві третини голосів депутатів. Якщо жодний із кандидатів не набрав потрібної кількості голосів, тоді наступного дня проводять другий тур голосування. Однак й перед другим туром відбувається висунення кандидатів: відповідно ця процедура дає змогу внести корективи у попередній список кандидатів. Якщо в другому турі жодний із кандидатів не отримав двох третин голосів, у той самий день відбувається третій тур, участь у якому мають право брати лише два кандидати, які в попередньому турі отримали найбільшу кількість голосів. У разі, якщо знову не буде обрано президента, спікер Рійгікогу (парламенту Естонії) впродовж місяця має скликати колегію виборців для обрання президента. Вона має складатися з депутатів парламенту та депутатів органів місцевого самоврядування. Від останніх має бути хоч один представник, який обов'язково має бути громадянином країни. Члени колегії виборців мають право висувати кандидата на посаду президента. Таким правом володіє 21 член колегії виборців. Кандидат вважається обраним у тому

¹ У всіх країнах Центрально-Східної Європи, де був історичний досвід інституту президента, до 1989/1990 рр. главу держави обирали в парламенті, прямих загальнонародних виборів президента не практикували.

² 9 червня 2011 р. в парламенті Латвії відбулося голосування щодо проекту закону, який передбачав загальнонародні вибори президента і певне розширення його повноважень. Ініціатором законопроекту була консервативна партія „Все для Латвії – Вітчизна та свободи”. Проект не був підтриманий достатньою кількістю голосів.

³ Для обрання президента Словаччини в парламенті була потрібна підтримка трьох п'ятих депутатів однопалатного парламенту.

разі, якщо за нього проголосує більшість членів колегії виборців, що взяли участь у голосуванні. У разі, коли в першому турі президента не обрано, тоді того самого дня проводять другий тур голосування, в якому мають право брати участь лише два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у попередньому турі.

У Латвії для обрання президента треба отримати підтримку більшості від повного складу парламенту, тобто мінімально від 51 депутата (у парламенті Латвії 100 депутатів). Кількість турів для виборів президента не обмежена. Під час кожного туру можна висувати нових кандидатів¹.

Як зазначає А. Антошевський, вибори президента Угорщини в парламенті склались значною мірою ситуативно. Згідно рішень „Тристороннього столу”, передбачено, що президента обиратимуть на загальних виборах. У листопаді 1989 р. за ініціативою Союзу вільних демократів проведено референдум, на якому більшість (50,1 відсоток) висловилися за те, щоб вибори президента відбулись одразу після парламентських. Новосформований парламент навесні 1990 р. обрав тимчасового президента (А. Гьонца). Однак під тиском посткомуністичних депутатів прийняли рішення про необхідність проведення референдуму стосовно загальнонародних виборів президента в липні 1990 р. Після низької явки виборців (близько 15 відсотків) було визнано, що референдум не відбувся (хоча серед тих, хто взяв участь у референдумі, за прямі вибори президента висловилися 80 відсотків). Беручи до уваги наслідки референдуму, президента вирішили обирати у парламенті². А. Гьонц у серпні 1990 р. обраний парламентом на посаду президента й обіймав він цю посаду два терміни аж до серпня 2000 р. Згідно статті 29/В Конституції Угорщини, обраним на посаду президента в першому турі вважається той кандидат, який отримує підтримку двох третин голосів депутатів парламенту. Якщо у такий спосіб не обрано президента, організовують другий тур, в якому передбачається висунення нових кандидатів. Для перемоги так само треба отримати підтримку двох третин депутатів. У третьому турі беруть участь лише два кандидати, які отримали найбільшу підтримку з-поміж кандидатів у попередньому турі. Для перемоги треба отримати підтримку більшості депутатів, незалежно від кількості депутатів, що взяли участь у голосуванні. Цікавою також є вимога конституції (стаття 29/В, п. 5) про те, що на вибори президента відводиться лише три дні.

У Чехії до 2013 р. для обрання президента в парламенті в першому турі кандидату треба було заручитися підтримкою більше половини депутатів верхньої та нижньої палат. У другому турі брали участь кандидати, які отримали більшість голосів у нижній палаті і більшість голосів у верхній палаті парламенту Чехії. В разі проведення третього туру, що мав відбуватися впродовж чотирнадцяти днів після другого туру, для перемоги необхідна була підтримка більшості від понад половини присутніх депутатів верхньої та нижньої палат парламенту. У разі необрання президента в третьому турі, проводили повторні вибори. Першого президента Чехії В. Гавела обрали у 1993 р. в першому турі³. Другий президент В. Клаус двічі перемагав у третьому турі. У зв'язку із цим деякі

¹ Під час виборів Президента Латвії у 1999 р. жодний із заявлених кандидатів не набрав потрібної кількості голосів у першому турі. В. Віке-Фрейберг була висунута кандидатом у президенти у другому турі та перемогла. У 2003 р. вона повторно була обрана на посаду глави держави, але була єдиним кандидатом.

² Antoszewski A. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 63–64.

³ Друга палата парламенту Чехії – Сенат – остаточно була сформована лише в 1996 р.

політики запропонували зміни до конституції в тій частині, яка регламентує спосіб і процедуру обрання президента.

У країнах із *напівпрезидентською формою правління* (тобто напівпрезидентських республіках) президента обирають на загальнонародних виборах. Це стосується Болгарії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини (із 1999 р.), Словенії, а також Чехії (із 2013 р.). Умови висунення кандидатів у президенти регламентуються не у всіх національних конституціях. У Литві для висунення кандидатів у президенти треба зібрати 20 тис. підписів виборців, у Польщі кандидата в президенти висувають сто тисяч виборців, у Словаччині це право належить 15 депутатам парламенту або п'ятнадцяти тисячам виборців, які мають з цього приводу укласти петицію. У Чехії для реєстрації кандидатом у президенти на його підтримку треба зібрати підписи 50 тис. громадян, які мають право голосу. Також право висунення кандидатів належить 20 депутатам або 10 сенаторам.

У всіх напівпрезидентських країнах регіону, якщо в першому турі не відбудеться обрання президента, тоді призначають другий тур. Для перемоги в першому турі потрібно набрати більше половини дійсних голосів виборців. У Болгарії та Литві ця норма має дуже важливе доповнення: у виборах мають взяти участь більше половини виборців. Якщо у виборах взяли участь менше половини виборців, тоді переможець все одно може бути визначений, якщо він набрав більшість голосів відносно інших кандидатів, але не менше ніж одну третину. У конституціях всіх напівпрезидентських країн регіону передбачено, що в другий тур виходять два кандидати, які набрали в першому турі більшість голосів виборців щодо інших кандидатів. Для перемоги в другому турі потрібна відносна більшість голосів від тих, хто візьме участь у виборах. Заслуговує уваги норма, передбачена в ст. 101 Конституції Словаччини: у випадку, якщо в другому турі з різних причин залишиться тільки один кандидат, тоді голосування не проводиться й оголошують нові вибори. Згідно Конституції Чехії (ст. 56, п. 4), у випадку, якщо в другому турі з різних причин залишиться один кандидат, другий тур все одно має відбутися.

Посада президента в країнах Центрально-Східної Європи не передбачає одночасного виконання ним *інших функцій*. Так, конституції Естонії, Литви, Румунії та Угорщини вимагають припинення *членства президента в партії* на час виконання ним своїх повноважень. Ст. 83 Конституції Литви детермінує, що „... обраний на посаду президента має припинити діяльність у політичній партії і політичних організаціях аж до початку нової кампанії перед виборами президента”. Конституція Болгарії (ст. 95, п. 2) фіксує, що президент та віце-президент не можуть бути народними представниками, здійснювати інші державні, громадські і господарські функції, а також брати участь у керівництві політичною партією.

Лише в Болгарії та Естонії всі президенти були партійними. У Румунії, якщо не брати до уваги тих, хто виконував обов'язки президентів, всі глави держави були непартійними¹. Доцільно враховувати два ключові чинники: *перший* – що в умовах багатопартійності вибори президентів передбачають міжпартійну конкуренцію, а відповідно діючі в країні на момент виборів партії завжди займають певну позицію – підтримки чи опозиції до кожного конкретного кандидата і згодом до глави держави (тому завжди можемо говорити про партійно-політичну підтримку навіть непартійного

¹ Перший президент І. Ілієску у 1989–1992 рр. був керівником Фронту національного порятунку (FSN) і за його підтримки виграв президентські вибори. Від 1992 р. І. Ілієску – безпартійний.

кандидата); *другий* – що особа, яка могла бути до виборів членом певної партії, на посаді президента повинна мати непартійний статус.

Таблиця 3.2

Президенти країн Центрально-Східної Європи та їх партійна приналежність (1990–2013 рр.)

№	Президент	Термін повноважень	Партійна приналежність
1	2	3	4
Болгарія			
1	Желю Желев (I)	01.08.1990 – 22.01.1992	Союз демократичних сил (SDS)
2	Желю Желев (II)	22.01.1992 – 22.01.1997	Союз демократичних сил (SDS)
3	Петр Стоянов	22.01.1997 – 22.01.2002	Союз демократичних сил (SDS)
4	Георгій Пірванов (I)	22.01.2002 – 22.01.2007	Болгарська соціалістична партія (BPS)
5	Георгій Пірванов (II)	22.01.2007 – 22.01.2012	Болгарська соціалістична партія (BPS)
6	Росен Плевнелієв	22.01.12 – чинний	Громадяни за європейський розвиток Болгарії (GERB)
Естонія			
1	Леннарт Мері (I)	06.10.1992 – 20.09.1996	Союз „Батьківщина” (I)
2	Леннарт Мері (II)	20.09.1996 – 08.10.2001	Союз „Батьківщина” та „Республіка” (IRL)
3	Арнольд Рютель	08.10.2001 – 09.10.2006	Народний союз Естонії (ERa)
4	Тоомас Хендрік Ілвес (I)	09.10.2006 – 29.08.2011	Соціал-демократична партія (SDE)
5	Тоомас Хендрік Ілвес (II)	29.08.2011 – чинний	Соціал-демократична партія (SDE)
Латвія			
1	Гунтіс Улманіс (I)	07.07.1993 – 19.06.1996	Латиський союз фермерів (LZS)
2	Гунтіс Улманіс (II)	19.06.1996 – 17.06.1999	Латиський союз фермерів (LZS)
3	Вайра Віке-Фрейберг (I)	17.06.1999 – 20.06.2003	непартійна
4	Вайра Віке-Фрейберг (II)	20.06.2003 – 07.07.2007	непартійна
5	Валдіс Затерс	08.07.2007 – 07.07.2011	непартійний
6	Андріс Берзіньш	08.07.2011 – чинний	Союз зелених і селян (ZZS)
Литва			
-	Альгірдас Бразаускас (в.о.)	25.11.1992 – 25.02.1993	Демократична партія праці Литви (LDDP)
1	Альгірдас Бразаускас	25.02.1993 – 25.02.1998	Демократична партія праці Литви (LDDP)
2	Валдас Адамкус (I)	26.02.1998 – 26.02.2003	непартійний
3	Роландас Паксас	26.02.2003 – 06.04.2004	„Порядок і справедливість” – Ліберально-демократична партія (TT-LDP)
-	Артурас Паулаускас (в.о.)	06.04.2004 – 12.07.2004	Новий союз (NS)
4	Валдас Адамкус (II)	12.07.2004 – 12.07.2009	непартійний
5	Даля Грібаускайте	12.07.2009 – чинний	непартійна
Польща			
1	Войцех Ярузельський	31.12.1989 – 22.12.1990	Польська об’єднана робітничка партія (PZPR)
2	Лех Валенса	22.12.1990 – 22.12.1995	непартійний
3	Олександр Кваснєвський (I)	23.12.1995 – 23.12.2000	Союз демократичних лівих сил (SLD)
4	Олександр Кваснєвський (II)	23.12.2000 – 23.12.2005	Союз демократичних лівих сил (SLD)
5	Лех Качинський	23.12.2005 – 10.04.2010	Право і справедливість (PiS)
6	Броніслав Коморовський	06.08.2010 – чинний	Громадянська платформа (PO)
Румунія			
1	Іон Ілієску	22.12.1989 – 29.11.1996	непартійний
2	Еміль Константінеску	29.11.1996 – 20.12.2000	непартійний
3	Іон Ілієску	20.12.2000 – 20.12.2004	непартійний
4	Троян Бесеску (I)	20.12.2004 – 20.04.2007	непартійний
-	Ніколас Векерою (в.о.)	20.04.2007 – 06.07.2007	Соціал-демократична партія Румунії (PSD)
5	Троян Бесеску (II)	23.05.2007 – 06.07.2012	непартійний
-	Крін Антонеску (в.о.) ¹	06.07.2012 – 21.08.2012	Національна ліберальна партія Румунії (PNL)
6	Троян Бесеску (III)	21.08.2012 – чинний	непартійний

¹ В обох випадках виконання обов’язків президентів у Румунії було спричинено процедурами імпічменту голові держави.

№	Президент	Термін повноважень	Партійна приналежність
1	2	3	4
Словаччина			
1	Міхал Ковач	02.03.1993 – 02.03.1998	Рух за демократичну Словаччину (HZDS)
-	Володимир Мечіяр (в.о.)	02.03.1998 – 30.10.1998	Рух за демократичну Словаччину (HZDS)
-	Іван Гашпарович (в.о.)	14.07.1998 – 30.10.1998	Рух за демократію (HZD)
-	Мікулаш Дзурінда (в.о.)	02.03.1998 – 15.06.1999	Рух за демократію (HZD)
-	Йожеф Мігаш (в.о.)	30.10.1998 – 15.06.1999	Партія демократичних лівих (PDL)
2	Рудольф Шустер	15.06.1999 – 15.06.2004	Партія громадянського порозуміння (SOP)
3	Іван Гашпарович (І)	15.06.2004 – 15.06.2009	Рух за демократію (HZD)
4	Іван Гашпарович (ІІ)	15.06.2009 – чинний	Рух за демократію (HZD)
Словенія			
1	Мілан Кучан (І)	23.12.1991 – 20.12.1997	непартійний
2	Мілан Кучан (ІІ)	20.12.1997 – 22.12.2002	непартійний
3	Янез Дрновшек	22.12.2002 – 22.12.2007	Ліберальна демократія Словенії (LDS)
4	Даніло Тюрк	23.12.2007 – 22.12.2012	непартійний
5	Борут Пахор	22.12.2012 – чинний	Соціал-демократи (SD)
Угорщина			
1	Арпад Гьонц (І)	04.08.1990 – 04.08.1995	Альянс вільних демократів (SzDSz)
2	Арпад Гьонц (ІІ)	04.08.1995 – 04.08.2000	Альянс вільних демократів (SzDSz)
3	Ференц Мадл	04.08.2000 – 05.08.2005	непартійний
4	Ласло Шойом	05.08.2005 – 06.08.2010	непартійний
5	Пал Шмітт	06.08.2010 – 02.04.2012	Фідес (Fidesz)
-	Ласло Кьовер (в.о.)	02.04.2012 – 10.05.2012	Фідес (Fidesz)
6	Янош Адер	10.05.2012 – чинний	Фідес (Fidesz)
Чехія			
1	Вацлав Гавел (І)	02.02.1993 – 20.01.1998	непартійний
2	Вацлав Гавел (ІІ)	20.01.1998 – 02.02.2003	непартійний
3	Вацлав Клаус (І)	07.03.2003 – 15.02.2008	Громадська демократична партія (ODS)
4	Вацлав Клаус (ІІ)	15.02.2008 – 07.03.2013	Громадська демократична партія (ODS)
5	Мілош Земан	08.03.2013 – чинний	Партія громадянських прав (SPOZ)

У країнах Центрально-Східної Європи на посаді президента домінують чоловіки. У 1989–2013 рр. лише в двох випадках главою держави обирали жінок: у Латвії – Вайру Віке-Фрейберг (17.06.1999 – 07.07.2007 рр.) і Литві – Далю Грібаускайте (з 12.07.2009 і чинний президент станом на 03.2014 р.).

3.2. Повноваження президентів у країнах Центрально-Східної Європи

Повноваження президентів у країнах Центрально-Східної Європи залежать від багатьох чинників, серед яких важливу роль відіграє форма правління. Більший обсяг повноважень у глав держав із напівпрезидентською формою правління, а менший – із парламентською формою правління. Серед низки функцій, властивих президентам країн регіону, увагу зосереджено на трьох традиційно вагомим для глав держав усіх країн: формування уряду, зовнішньополітична діяльність, участь у питаннях оборони.

Системоутворююча функція президентів у напівпрезидентській формі правління – *участь у призначенні прем'єр-міністра й формуванні уряду*. Згідно Конституції Польщі (ст. 154), президент висуває кандидатуру Голови Ради Міністрів, який і пропонує склад уряду. Президент призначає прем'єр-міністра разом з іншими членами уряду впродовж 14 днів від дня першого засідання Сейму або ж прийняття відставки попереднього уряду і приймає присягу новообраного складу уряду. Після цього прем'єр-міністр упродовж 14 днів звертається до Сейму про вотум довіри. У разі неотримання вотуму довіри право

формувати уряд переходить до парламенту. Подібний формат участі у призначенні прем'єр-міністрів та членів уряду мають президенти Словаччини (ст. 102, г) та Чехії (ст. 62). Натомість, у Конституції Румунії (ст. 85, п. 1) зазначено, що глава держави пропонує кандидатуру на посаду прем'єр-міністра парламенту країни. В Болгарії, відповідно до ст. 99, п. 1 Конституції, президент після проведення консультацій з парламентськими групами доручає кандидату на посаду прем'єр-міністра, висунутому найбільшою парламентською групою, сформувати уряд. У Литві, на підставі ст. 84, п. 4 Конституції, президент зі згоди Сейму призначає прем'єр-міністра, доручає йому сформувати уряд і затверджує його склад. Схожа процедура прописана в Конституції Словенії (ст. 111), де президент може визначити кандидатуру на посаду прем'єр-міністра лише після консультацій із керівниками парламентських фракцій. В усіх згаданих країнах у визначенні кандидатури прем'єр-міністра та формуванні урядового кабінету спільно беруть участь президент і парламент. У Болгарії Конституція країни регламентує такі дії президента у випадку невдалого першого формування уряду. Якщо погоджений парламентськими групами і президентом кандидат на главу уряду не зможе сформувати уряд у визначений час, то глава держави мусить надати таке право лідеру другої за чисельністю парламентської групи. У випадку невдачі право формувати уряд президент надає лідеру чергової за розмірами парламентської фракції. Третя невдача дає главі держави право сформувати технічний уряд і провести дострокові парламентські вибори.

У країнах із парламентською формою правління президент має право: в Естонії – призначати кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, якому доручається формування нового уряду і який має отримати вотум довіри в парламенті (ст. 89 Конституції); у Латвії – призначати особу, яка буде формувати уряд (ст. 56 Конституції), а відповідно уряд має отримати підтримку в Сеймі. Президент Угорщини пропонує кандидатуру на посаду прем'єр-міністра (ст. 9.3, j) і призначає окремих міністрів.

Порівнюючи рівень компетенції президентів стосовно призначення прем'єр-міністра, зауважуємо більш високі повноваження глав держав Польщі, Словаччини та Чехії, щодо яких національні конституції країн передбачають норму призначення із наступним зверненням до парламенту з проханням про підтримку. Ці країни належать до напівпрезидентських. В інших країнах ЦСЄ президенти у виборі кандидатів на посади глав урядів залежать значною мірою від співвідношення політичних сил у парламенті (більш детально про те, як відбувається формування урядів у країнах регіону, йтиметься у наступних розділах).

Традиційно глава держави має чимало повноважень і у *сфері зовнішньої політики*. У Конституції Польщі всі повноваження глави держави у зовнішніх відносинах окреслені у ст. 133. Приміром, президент ратифікує/денонсує міжнародні договори, про що повідомляє Сейм і Сенат; призначає та відкликає повноважних представників держави в інших країнах і міжнародних організаціях; приймає вірчі та відкликальні грамоти акредитованих дипломатичних представників інших держав та міжнародних організацій. Президент має право звертатися до Конституційного Трибуналу щодо відповідності міжнародного договору Конституції Польщі. У сфері зовнішньої політики президент взаємодіє із прем'єр-міністром та міністром закордонних справ. Спільним для президентів усіх країн регіону у цій сфері є представлення країни в міжнародних відносинах, призначення національних дипломатичних представників та прийняття вірчих або відкликальних грамот дипломатичних представників інших країн. У основних

законах країн із напівпрезидентською формою правління акцентують на тому, що глава держави заключає міжнародні угоди у випадках, передбачених законом (Болгарія); вирішує важливі питання зовнішньої політики, спільно із урядом здійснює зовнішню політику, підписує міжнародні угоди та передає їх до Сейму на ратифікацію (Литва); заключає міжнародні угоди, щодо яких веде переговори уряд (Румунія); заключає та ратифікує міжнародні договори (Словаччина); веде переговори та ратифікує міжнародні угоди (Чехія).

Якщо в республіканських країнах Західної Європи, окрім Німеччини, президенти є верховними головнокомандувачами національних *збройних сил*, у Центрально-Східній Європі вони очолюють збройні сили в Болгарії, Естонії, Латвії, Польщі, Румунії, Чехії та Словаччині. Така норма не передбачена конституціями Литви, Словенії та Угорщини. Наприклад, у Конституції Угорщини (ст. 44, 2) вказано, що „... тільки парламент, Президент Республіки, Рада національної оборони, Уряд та компетентний міністр мусить мати право керувати угорськими силами оборони”. Для всіх президентів, крім словенського, властива норма призначення вищого керівного складу національних збройних сил/генералів, а також надання вищих військових звань. Президент Болгарії, наприклад, очолює Консультативну раду з національної безпеки, а Президент Польщі – Раду національної безпеки, яка є дорадчим органом при президенті країни.

Президенти країн регіону в межах повноважень, які закріплені національними конституціями, володіють правом приймати декрети/акти. Відповідно щодо частини цих повноважень діє вимога контрасигнації з боку прем'єр-міністра або ж міністра уряду. У всіх країнах, де передбачено норму *контрасигнування*, констатується, що тим самим глава уряду або член уряду беруть на себе відповідальність за зміст і наслідки прийнятого рішення. Наприклад, згідно статті 102 Конституції Болгарії, значна частина компетенції президента, окрім права на розпуск парламенту, права вето тощо, які передбачають можливість прийняття постанов, мають бути контрасигновані. Подібна конституційна норма зафіксована в Латвії (ст. 53), крім права розпуску парламенту, а також внесення кандидатури прем'єр-міністра як майбутнього керівника уряду. Вимогу контрасигнації треба розглядати в сукупності всіх повноважень глави держави і в системі його відносин із урядом, хоча вона безумовно веде до певного обмеження повноважень президента.

Одночасно в політичній науці окреслився самостійний напрям формалізованих замірів рівня повноважень президентів у країнах регіону із допомогою відповідних індексів. Сьогодні є чимало методик, які дають змогу вимірювати силу президентських повноважень на підставі формальних показників. Першу комплексну методику запропонували М. Шугарт і Дж. Кері у 1992 р.¹ Вона передбачала оцінку офіційних повноважень глав держав за десятьма позиціями, які можна розділити на повноваження в законодавчій і законодавчій/виконавчій владі. Т. Фрай² оцінював президентські повноваження на підставі 27 індикаторів. Популярна методика оцінки сили повноважень президентів А. Сіароффа (9 індикаторів). На підставі індикаторів, виділених Т. Фраєм, розробили методику оцінки позицій глав держав за 29 показниками К. Армігеон та Р. Карейя. Методику цю вчені апробували стосовно президентів 28 посткомуністичних

¹ Shugart M. Presidents and Assemblies : Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart, John M. Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 148–166.

² Frye T. A politics of Institutional Choice : Post-Communist Presidencies / Timothy Frye // Comparative political studies. –1997. – Vol. 30. – No. 5. – P. 523–552.

країн у 1989–2007 рр.¹. У посібнику за основу для аналізу сили повноважень президентів країн регіону взято дві останні методики.

А. Сіарофф виділив дев'ять індикаторів, що охоплюють найважливіші питання здійснення владних повноважень президентів. Перший критерій – обирання президента на всенародних виборах. Якщо обирають саме так, то країні виставляють 1 бал, якщо ні, то 0 балів. Другий критерій – змагальні президентські та парламентські вибори. Третій індикатор – чи відіграє президент центральну роль у призначенні прем'єр-міністра та у формуванні урядів. Четвертий індикатор – право президента головувати на засіданнях уряду та впливати на формулювання порядку денного засідань уряду. П'ятий індикатор – право президента ветоувати рішення парламенту. Шостий індикатор – повноваження президента у надзвичайних ситуаціях, в умовах стихійних лих або загрози національній безпеці. Сьомий індикатор – чи відіграє президент головну роль у зовнішній політиці, включаючи контроль над Радою національної безпеки, вирішальне значення у виборі міністрів закордонних справ, оборони, представленні держави на міжнародній арені. Восьмий індикатор – право президента достроково припиняти повноваження парламенту та оголошувати нові парламентські вибори. Дев'ятий індикатор – чи збігається термін повноважень президента і парламенту країни. Більший термін повноважень президента, ніж термін повноважень парламенту, сприяє забезпеченню стабільності влади, особливо в тих умовах, коли після парламентських виборів формування уряду затягується в часі. Перевищення термінів повноважень президента над парламентом, на думку окремих дослідників, є складовою гарантування стабільності функціонування політичної системи. Це посилює політичну вагу президентів². Із запропонованих А. Сіароффом індикаторів другий показник дещо втрачає функціональне навантаження в умовах, коли йдеться про демократичні країни. Оскільки всі країни регіону належать до демократичних, вибори президента і парламенту мають змагальний, конкурентний характер. Тому цей показник не допоможе ранжувати силу повноважень президентів.

Натомість, доцільно враховувати ще й право президента самостійно оголошувати референдум. Таке повноваження суттєво посилює політичну вагу президента, оскільки він матиме змогу виносити складні проблеми на розгляд громадян країни, не зважаючи на позицію парламентської більшості. У разі виникнення протистояння між президентом і парламентською більшістю президент може шукати підтримки в громадян. Важливим показником, на нашу думку, є також право законодавчої ініціативи. Безумовно, в умовах опозиційності щодо президента парламентської більшості проходження законопроекту президента через парламент є малоімовірним. Тим не менше, навіть сам факт внесення законопроекту главою держави, його обговорення, публічна аргументація стосовно підтримки або ж відхилення будуть потужним суспільним інформаційним приводом та здатні відчутно впливати на рівні підтримки громадянами вищих інститутів влади та головних політичних акторів у країні. Другий індикатор шкали А. Сіароффа, на нашу думку, можемо не враховувати. Під номером 9 додано показник – президент має право на проголошення референдуму, а під номером 10 – президент має право законодавчої

¹ Fortin J. Measuring Presidential Powers: Some Pitfalls of Aggregate Measurement [Електронний ресурс] / Jessica Fortin // International Political Science Review. – 2012 (online). – Режим доступу до запропонованої інформації : http://jessica-fortin.weebly.com/uploads/9/0/4/1/9041356/jfortin_measuring_presidential_powers.pdf

² Siaroff A. Comparative presidencies : the inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction / Alan Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 287–312.

ініціативи. Як було зазначено вище, за А. Сіароффом, у разі відповідності показника, країні виставляють – 1 бал, а у разі невідповідності – 0 балів. Зауважимо, що не завжди можна однозначно встановити рівень відповідності. У випадках часткової відповідності запропоновано виставляти – 0,5 бала.

Таблиця 3.3

Оцінювання сили президентів у країнах Центрально-Східної Європи за модифікованою методикою А. Сіароффа (станом на 2013 р.)

№	Країна	I ¹	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	Сума
1	Болгарія	1	0,5	–	1	0,5	0,5	1	1	1	–	6,5
2	Естонія	–	0,5	–	–	0,5	0,5	–	1	–	–	2,5
3	Латвія	–	0,5	–	–	0,5	0,5	1 ²	–	–	1	3,5
4	Литва	1	0,5	–	1	0,5	0,5	0,5 ³	1	–	1	6,0
5	Польща	1	1	–	1	0,5	0,5	1	1	1	1	8,0
6	Румунія	1	0,5	0,5 ⁴	1	0,5	0,5	1	1	1 ⁵	–	7,0
7	Словаччина	1	1	–	1	0,5	0,5	1	1	1	–	7,0
8	Словенія	1	0,5	–	–	0,5	0,5	–	–	–	–	2,5
9	Угорщина	–	0,5	–	1	0,5	0,5	1	1	1	1	6,5
10	Чехія	–	1	0,5 ⁶	1	0,5	0,5	1	1	–	–	5,5

Наступна методика – індекс президентської влади *К. Армігеона* та *Р. Карейї*, який обчислюють, зважаючи на президентські повноваження, окреслені у конституціях країн Центрально-Східної Європи (див. табл. 3.4).

До уваги беруть 29 повноважень президентів: 1) право на розпуск парламенту; 2) право на призначення референдуму; 3) право на призначення виборів; 4) право на призначення прем'єр-міністра; 5) право на призначення міністрів; 6) право формування конституційного суду; 7) право формування верховного суду; 8) право на призначення суддів; 9) право призначати генерального прокурора; 10) право призначати керівника центрального банку; 11) формування Ради безпеки; 12) призначення старших офіцерів; 13) право на призначення старших командирів; 14) головнокомандування збройними силами; 15) головування на засіданнях Ради безпеки; 16) право на повернення законів на

¹ Індикатори: I) обрання президента на всенародних виборах – 1, обрання в парламенті – 0; II) чи відіграє президент вирішальну роль у призначенні прем'єр-міністра та формуванні уряду; III) право президента головувати на засіданнях уряду та впливати на формування порядку денного; IV) має право накладати вето на рішення парламенту; V) повноваження президента у надзвичайних ситуаціях; VI) чи виконує президент головну роль у здійсненні зовнішньої політики; VII) право достроково припиняти повноваження парламенту і оголошувати нові вибори; VIII) чи збігається термін перебування на посаді президента і термін роботи парламенту, якщо так – 0, якщо ні – 1; IX) президент має право оголошувати референдуми; X) президент має право законодавчої ініціативи.

² Відповідно до ст. 48 Конституції Латвії, президент має право ініціювати розпуск парламенту. На підставі цієї ініціативи має бути проведено референдум і у випадку, якщо більше половини виборців підтримає цю ініціативу, тоді парламент припиняє свою діяльність та оголошують нові вибори.

³ За ст. 58 Конституції Литви, президент може достроково розпустити парламент у випадку, якщо Сейм упродовж тридцяти днів від моменту надання йому програми діяльності нового уряду не схвалив її, або у випадку, якщо впродовж 60 днів від першого подання програми урядом Сейм два рази підряд її не схвалив. Президент може оголосити дострокові вибори – за ініціативою уряду, якому Сейм виніс вотум недовіри. Отже, можливість президента достроково розпускати парламент дуже чітко регламентована і не передбачає того, що він самостійно приймає рішення в умовах гострої політичної боротьби.

⁴ На підставі ст. 87 Конституції Румунії, президент бере участь у засіданнях уряду, коли обговорюються питання, які мають національний інтерес, або ж стосуються питань зовнішньої політики, оборони, забезпечення громадського порядку та на прохання прем'єр-міністра. У випадках, коли президент присутній на засіданні уряду, він головує. Ця стаття не передбачає, що президент бере участь у всіх засіданнях уряду.

⁵ Згідно ст. 90 Конституції Румунії, президент має право після проведення консультації з парламентом винести на референдум питання, яке має національний інтерес. Оскільки в цьому разі президент виступає ініціатором консультацій з парламентом, а не ретранслює чийсь волю чи рішення, ми вважаємо, що цю норму можна трактувати як право глави держави на референдум.

⁶ Згідно ст. 64 (2) Чехії, президент може брати участь у засіданнях уряду.

доопрацювання (2/3 подолання вето президента = 1); 17) право на скерування законів конституційному суду; 18) законодавча ініціатива; 19) випуск декретів у надзвичайних ситуаціях; 20) ініціювання поправок до конституції; 21) скликання спеціальних засідань парламенту; 22) право на спеціальні повноваження, якщо парламент не може зібратися; 23) надзвичайні повноваження в інших випадках; 24) право на участь у парламентських сесіях; 25) звернення із запитаннями до парламенту; 26) право скликати засідання уряду; 27) право на участь у засіданнях уряду; 28) право анулювати акти інших органів влади; 29) підготовка і затвердження бюджету. Формалізація підрахунку передбачає бальну оцінку повноважень президента: 1 – якщо президент володіє винятковою владою в окресленому питанні; 0,5 – якщо президент ділить повноваження з іншими інститутами влади; 0 – якщо президент не впливає/не володіє повноваженнями з певного питання.

Таблиця 3.4

Оцінювання сили президентів у країнах Центрально-Східної Європи за модифікованою методикою К. Армігеона та Р. Карейї (станом на 2008 р.)

№	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словенія	Словаччина	Угорщина	Чехія
1	1	1	0,5	1	1	1	1	1	1	0,5
2	0	0	1	0	1	1	0	0,5	0,5	0
3	1	1	0,5	1	1	1	1	0	1	1
4	0,5	0,5	1	0,5	1	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
5	0	0	0	0,5	0	0	0	0,5	0,5	0
6	0,5	0,5	0	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0	0,5
7	0	0,5	0	0,5	0,5	0	0	0	0	0,5
8	0	0	0	0,5	0,5	0	0	0	1	0,5
9	0	0	0	0	0	0	0	0,5	0,5	0
10	0	0	0	0,5	0,5	0	0	0	0,5	1
11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	1	0	0	0,5	0	1	1	1	0	0
13	0	0	0	0,5	0,5	0,5	0	1	0,5	0,5
14	1	1	1	1	0,5	1	0	1	1	1
15	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0
16	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0	0,5	0,5	0,5
17	1	1	0	1	1	1	0	1	1	0
18	0	0	1	1	1	0	0	1	1	0
19	0,5	0	0	0	1	0,5	0	0	0	0,5
20	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
21	1	1	0	1	0	1	0	0	0	1
22	1	0,5	0	0	0,5	0	0,5	0	0,5	0
23	0	0	1	0,5	0	0,5	0	0	0	0
24	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
25	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1
26	0	0	1	0	0,5	0	0	0	0	0
27	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1
28	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
29	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Разом	12,0	8,5	7,5	13,0	13,5	13,0	4,5	12,0	13,0	11,0

Отже, всі президенти беруть участь у формуванні уряду. Президенти вносять кандидатури на посаду прем'єр-міністра. Однак, вибір кандидата залежить від результатів виборів та розкладу політичних сил у парламенті. Безперечно, в умовах значної партійної сегментації у парламенті, коли виникає кілька можливих комбінацій більшості, або в умовах неможливості сформувати більшість ця роль президента може зростати, оскільки від нього буде залежати, кому він доручить право формувати уряд.

Але в жодній із країн Центрально-Східної Європи президент не формує уряд самостійно. Другою спільною рисою глав держав є вплив на зовнішню політику. Зазвичай діяльність президентів у цій сфері є обмеженою або ж спрямованою на співпрацю із урядами. Приміром, у ст. 133, п. 3 Конституції Польщі зазначено, що „Президент у питаннях зовнішньої політики взаємодіє з Головою Кабінету Міністрів і відповідним міністром”.

Результати застосування обох методик досить подібні, хоча кількість індикаторів, за допомогою яких оцінюють рівень сили президентів, різна. Найвищий рівень сили властивий президентам Польщі та Румунії, близьку позицію займають президенти Болгарії, Литви, Словаччини, а також Угорщини. Окрім Угорщини, всі інші країни регіону належать до держав із напівпрезидентською формою правління. Відповідно середній показник сили президента в країнах із напівпрезидентською формою правління суттєво вищий від країн із парламентською формою. Зауважимо також, що ситуацію в Угорщині та Словенії потрібно трактувати як „окремий випадок” чи виняток. Хоч, на нашу думку, отримані результати підтверджують тезу про те, що формальні ознаки приналежності країни до певної форми правління, в цьому випадку головна ознака – загальнонародні вибори глави держави, – мають додатково підтверджуватись іншими показниками. За результатами зіставлення двох методик, можемо констатувати певну розбіжність в оцінках сили президента щодо Литви. Це можна пояснити зокрема різним трактуванням індикатора „Право достроково припиняти повноваження і розпускати парламент”. Згідно прийнятих у 2012 р. змін до Конституції Чехії, президент країни від 2013 р. обирається на прямих та всенародних виборах, що посилює його повноваження.

Таблиця 3.5

Практика застосування вето президентами країн Центральної-Східної Європи (1990–2010 рр.)

№	Країна	Період аналізу	Загальна кількість місяців аналізу	Загальна кількість вето
Прямі (всенародні) вибори президента				
1	Болгарія	01.2002 – 12.2010	107	24
2	Литва	10.1992 – 12.2010	214	175
3	Польща	01.1991 – 12.2010	240	76
4	Румунія	10.2004 – 12.2010	75	25
5	Словаччина	06.1999 – 12.2010	139	166
Непрямі (у парламенті) вибори президента				
1	Естонія	10.1992 – 12.2010	219	59
2	Латвія	07.1993 – 12.2010	209	35
3	Словаччина	02.1993 – 05.1999	139	36
4	Угорщина	08.1990 – 12.2010	245	39
5	Чехія	01.1993 – 12.2010	215	75

Відмінність позицій президентів досить добре виявляється під час застосування права вето главами держав. Президент, який обраний на загальнонародних виборах, має змогу рішучіше обстоювати свою позицію, якщо є різні підходи парламенту та глави держави до політичного процесу, ніж президент, якого обирають у парламенті. Свідчення цьому знаходимо у дослідженні Ф. Кокера¹. Президенти, які обрані на загальнонародних

¹ Köker P. Presidential Activism in Central and Eastern Europe (CEE) : A statistical analysis of the use of presidential vetoes in the CEE EU member states, 1990–2010 / Philipp Köker // Paper prepared for presentation at the 63rd Political Studies Association Annual International Conference, 25–27 March 2013, Cardiff. – 22 p.

виборах, частіше в абсолютних показниках і за кількістю застосувань протягом терміну діяльності парламенту використовують вето вето щодо прийнятих у парламенті законів. Високий показник свідчить про силу глав держав.

Лише конституція Болгарії передбачає посаду віце-президента країни. Згідно статті 94 Конституції, віце-президента обирають одночасно із президентом країни відповідно до вимог, що передбачені для виборів президента.

Для якісного виконання функцій глави держав мають власний апарат чи *канцелярію*. Лише у Польщі (ст. 143 Конституції) визначено повноваження цього органу. Трактують його як допоміжний орган при президенті країни. Канцелярія надає методичну, технічну, організаційну та правову допомогу. Складається з Кабінету президента і спеціалізованих підрозділів (бюро). До складу Кабінету президента входять підрозділи: група протоколу, група секретаріату президента та група організаційного обслуговування. Станом на вересень 2013 р. до складу Канцелярії Президента Польщі належали такі бюро: права та устрою; кадрів та відзначень; культури та спадщини; закордонних справ; програмних проектів; суспільної політики; виступів президента і патронажу; листів та громадської думки; преси; громадянства та справ помилування; організаційного обслуговування президента; інституційної співпраці; фінансів; адміністрації; охорони та інформатики; архів президента Республіки Польща та Центр обслуговування Канцелярії президента. У 2012 р. в Канцелярії президента працювало 398 осіб, а бюджет становив 177,9 млн злотих (приблизно 57,38 млн дол. США), на 2013 рік бюджет був запланований в сумі 178,4 млн злотих.

3.3. Особливості відповідальності та дострокового припинення повноважень президентів у країнах Центрально-Східної Європи

У країнах регіону досить чітко окреслено відповідальність глави держави за порушення ним норм Конституції, присяги чи скоєння злочину. У цих випадках застосовують процедуру *імпічменту*. Політичний розвиток країн Центрально-Східної Європи уможливив застосування процедур імпічменту глави держави.

У 2004 р. Сейм Литви, наприклад, застосував процедуру імпічменту президента Роландаса Паксаса (26.02.2003 – 06.04.2004 рр.). Підставою стала інформація, надана спецслужбами країни, щодо зв'язків близького оточення президента країни із мафією. Було створено спеціальну слідчу комісію, яка й висунула звинувачення главі держави. Президента звинувачували у: наданні громадянства конкретній особі з порушенням прийнятої процедури; свідомому повідомленні підозрюваному інформації про слідство проти нього, а також про підслуховування слідчими органами його телефонів; сприянні близьким до президента особам під час приватизації. Голосування в Сеймі 6 квітня 2004 р. відбулось по кожному звинуваченню окремо. Р.Паксаса визнано винним, що й спричинило усунення його з посади глави держави. Виконання обов'язків президента було покладено, згідно з Конституцією, на спікера парламенту.

У лютому 2007 р. румунський парламент розпочав процедуру імпічменту щодо президента Траяна Бесеску (обраний 21 грудня 2004 р.), звинувачували його в порушенні конституції. Хоча Конституційний Суд Румунії визнав, що закиди проти глави держави, висунуті парламентом, недостатні для усунення із посади, однак 19 квітня 2007 р. на спільному засіданні Палати депутатів і Сенату 322 голосами (проти 108) проголосували за його відставку. Згідно Конституції Румунії, для усунення президента з посади

потрібне не тільки рішення двох палат парламенту, а й підтримка цього рішення населенням на референдумі. 19 травня 2007 р. відбувся референдум, і більшість його учасників (75 відсотків) висловилися за те, щоб Т. Бесеску виконував обов'язки глави держави. У 2009 р. він був переобраний на другий президентський термін, який припав на період фінансової та економічної кризи. У 2011 р. Соціал-демократична партія та Національна ліберальна партія сформували Соціал-ліберальний союз, який мав більшість у парламенті, і сформували уряд. Це призвело до когабітаційної ситуації в Румунії із гострим протистоянням парламенту, уряду та президента. В липні 2012 р. Соціал-ліберальний союз звинуватив Т. Бесеску в порушенні конституції, неповазі до прав громадян та створенні перешкод для роботи уряду. Парламентська більшість (256 депутатів та сенаторів¹) проголосували за імпічмент, оголосивши про референдум щодо довіри главі держави. Громадянам пропонували відповісти на одне питання: „Чи погоджуєтеся Ви з відставкою Президента Румунії – пана Т. Бесеску?” У референдумі взяло участь 46,23 відсотка виборців країни. Серед них 87,52 відсотка висловилися за відставку президента. Проте Конституційний суд скасував результати референдуму, бо на виборчі дільниці з'явилося менше половини громадян. Сам президент заявив, що він буде виконувати обов'язки до завершення терміну, на який його було обрано. Обидва випадки імпічменту в Румунії свідчать про те, що складна процедура імпічменту здатна стати на перешкоді реалізації конституційного права на імпічмент глави держави.

Президент Угорщини Палом Шмітт (06.08.2010 – 02.04.2012 рр.) у січні 2012 р. опинився в центрі скандалу після того, як національний економічний щотижневик HVG звинуватив його в плагиаті дисертаційної роботи. У березні вчена рада Будапештського університету медицини та спорту позбавила П. Шмітта вченого ступеня, а 2 квітня 2012 р. він під час виступу перед парламентом добровільно відмовився від посади.

У випадку, коли президент країни не може виконувати свої обов'язки, внаслідок смерті, процедури імпічменту, стану здоров'я чи з інших причин, визначених національним законодавством, тимчасово до виборів його функції має виконувати: в Болгарії – віце-президент; в Естонії – спікер Рійгікогу; в Латвії – спікер Сейму; в Литві – спікер Сейму; в Польщі – Маршал Сейму; у Словенії – спікер Національних Зборів; в Угорщині – спікер Національних Зборів. У Румунії, за ст. 97 конституції країни, якщо посада глави держави вакантна, тимчасово його обов'язки виконують по чергово голова Сенату і голова Палати депутатів. У Словаччині, відповідно до ст. 105 конституції, деякі функції має виконувати голова уряду, а інші – голова Національної Ради (парламенту). У Чехії в такій ситуації повноваження президента покладено на главу уряду та спікера Палати депутатів. У Литві, згідно вимог ст. 89 конституції країни, у випадку тимчасового виїзду Президента за кордон або його хвороби, внаслідок чого він не може виконувати свої обов'язки, на цей термін функції президента має виконувати глава Сейму.

Отже, по-перше, інститут президента став іманентною складовою політичних систем країн регіону. По-друге, обсяг повноважень і функціональне навантаження посади президента залежить від системи правління. У країнах із напівпрезидентською системою правління обсяг повноважень президента більший, аніж у державах із парламентською системою правління. По-третє, реальний обсяг повноважень глави держави визначається національним законодавством та співвідношенням політичних сил.

¹ У Румунії парламент двопалатний. Станом на 2012 р. у Палаті депутатів було 315 депутатів, а в Сенаті – 137 сенаторів.

Розділ 4. Порівняльна характеристика парламентів країн Центрально-Східної Європи

У країнах Центрально-Східної Європи поняття „парламент” використовують для означення законодавчих інститутів поряд із термінами „збори” та „рада”. Проте деякі країни регіону послуговуються *спеціальними назвами* (у дужках вказано назви парламентів конкретних держав): Болгарія – Народні збори (Народно събрание), Естонія – Державні збори або Рійгікогу (Riigikogu), Латвія – Сейм (Saeima), Литва – Сейм (Seimas), Польща – Національна асамблея (Zgromadzenie Narodowe) (складається з Сейму (Sejm) та Сенату (Senat)), Румунія – Парламент Румунії (Parlamentul României) (складається з Палати депутатів (Camera Deputatilor) та Сенату (Senatul)), Словаччина – Національна рада (Narodna rada), Угорщина – Національні збори (Országgyűlés), Чехія – Парламент (Parlament) (складається з Палати депутатів (Poslanecká sněmovna) та Сенату (Senate))¹.

Таблиця 4.1

Особливості парламентів (чи палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи (2013 р.)²

Країна	Назва парламенту (палати)	Склад	Відсоток жінок, %	Термін повноважень, р.	Мінімальний вік кандидатів, р.
Болгарія	Народні збори	240	24,58	4	21
Естонія	Рійгікогу	101	20,79	4	21
Латвія	Сейм	100	23,00	4	21
Литва	Сейм	141	24,11	4	25
Польща (н.п.)	Сейм	460	23,70	4	21
Польща (в.п.)	Сенат	100	13,00	4	30
Румунія (н.п.)	Палата депутатів	412	13,35	4	23
Румунія (в.п.)	Сенат	176	7,39	4	33
Словаччина	Національна рада	150	18,67	4	21
Словенія (н.п.)	Національні збори	90	32,22	4	18
Словенія (в.п.)	Національна рада	40	7,50	5	18
Угорщина	Національні збори	386 ³	8,81	4	18
Чехія (н.п.)	Палата депутатів	200	22,00	4	21
Чехія (в.п.)	Сенат	81	17,28	6 (2) ⁴	40

У Словенії неформально використовують назву Словенський парламент (Slovenski parlament), який є органом законодавчої влади. В основному законі держави зазначено, що представницьким органом словенського народу є Національні збори (Državni Zbor). Тому громадськість трактує Državni Zbor як „парламент Словенії”. Але невелика частка законодавчої влади належить Національній раді (Državni Svet), представницькому органу найбільших соціальних груп⁵. Тривалий час у Словенії точилася дискусія з приводу того, яким же за *внутрішньою структурою* є парламент – однопалатним (унікамеральним) або двопалатним (бікамеральним). Більшість науковців зазначає,

¹ Kurian G. World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures : Vol. 1 / George Thomas Kurian, Lawrence D. Longley, Thomas O. Melia. – Washington, D.C. : Congressional Quarterly INC, 1998. – 916 p.

² Умовні позначення: н.п. – нижня палата; в.п. – верхня палата. Таблицю 4.1 частково складено на підставі бази даних „PARLINE”. Додатково див.: <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>

³ Згідно поправок до законодавства від 2010 р., починаючи з виборів у 2014 р., у парламенті працюватиме 199 депутатів.

⁴ Членів чеського Сенату обирають на шість років, проте третину членів верхньої палати оновлюють кожні два роки (про це детально йтиметься у розділі про вибори та виборчі системи у країнах Центрально-Східної Європи).

⁵ Veljković B. Državni svet – del slovenskega parlamenta? [Електронний ресурс] / Božidar Veljković, Melita Stiplošek, Natalija Uлага, Monika Koražija. – Celje, 2006. – 61 p. – Доступ : <http://www.knjiznica-celje.si/raziskovalne/4200607533.pdf>

що словенський орган законодавчої влади є „не повною мірою двопалатним”¹. Схожий висновок у 2008 р. зроблено Конституційним судом Словенії. Що ж стосується інших країн Центрально-Східної Європи, то тут ситуація з визначенням типів парламентів за кількістю діючих у них палат простіша. Однопалатні парламенти інституціоналізовано в Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Словаччині й Угорщині, а двопалатні – в Польщі, Румунії та Чехії².

4.1. Історія парламентаризму в країнах Центрально-Східної Європи

Для того, щоб детальніше окреслити сучасні особливості інституту парламенту в країнах Центрально-Східної Європи, потрібно проаналізувати *історію парламентаризму в регіоні*. У Польщі в 1182 р. виникла ідея „віче” – народних зборів (сеймів)³, які стали предтечею польського парламентаризму. У XIV ст. діяв Сейм Королівства Польського, а в XV ст. – Вальний сейм Великого Князівства Литовського. У 1569 р. вони об’єднались у Сейм Речі Посполитої, який складався із трьох палат – Короля, Сенату та Палати послів (пол. „Izba Poselska”). Остання мала вирішальний вплив не лише в Сеймі, але й у політичному процесі: це було особливістю польської моделі „станово-представницької демократії”⁴. Функціонували звичайні та екстраординарні сейми. З-поміж останніх виокремлюють „конвокаційні” (під час „безкоролів’я”), „елекційні” (для вибору короля) і „коронаційні”. Упродовж 1921–1935 рр. у законодавчому процесі в Польщі домінував Сейм (колишня Палата послів). Після цього деякий час – Сенат. У 1946–1989 рр. у Польщі діяв однопалатний „соціалістичний” парламент (Сейм). Тільки згодом було сформовано двопалатний парламент у сучасному інституційному форматі.

Також дуже давня історія парламентаризму Угорщини. Так званий „Громадський парламент” (лат. „Parlamentum Publicum”) був законодавчою установою середньовічного Угорського королівства з XIII ст.⁵. У 1867 р., внаслідок формування дуалістичної Австро-Угорщини, в кожній із частин монархії створено власні органи влади. В Угорщині – двопалатні Національні збори, які склалися із „Палати магнатів” (угор. „Főrendiház”) та „Палати представників” (угор. „Képviselőház”). Вони функціонували у 1848–1918 рр. (аж до розпаду Австро-Угорщини). Вже у 1918–1919 рр. діяла Угорська національна рада (в Угорській демократичній республіці). А в Угорській соціалістичній республіці у 1919 р. створено Національні збори рад. У 1920–1927 рр. (у межах Королівства Угорщина)

¹ Lakota I. Sistem nepopolne dvodomnosti v slovenskem parlamentu (diplomska naloga) [Електронний ресурс] / Igor Lakota // University of Ljubljana : Faculty of Social Sciences, 2006. – P. 62. – Режим доступу : <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Lakota-Igor.PDF> ; Mrak M. The Legislative Branch [Електронний ресурс] / Mojmir Mrak, Matija Rojec, Carlos Silva-Jáuregui // Slovenia : From Yugoslavia to the European Union. – World Bank Publications, 2004. – P. 56–57. – Режим доступу : http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/03/31/000009486_20040331142016/Rendered/PDF/283760PAPER0Slovenia.pdf

² В історичній ретроспективі бікамеральні парламенти діяли чи діють у Польщі (з 1493 р.), Румунії (з 1858 р.), Чехії (із 1920 р.), Угорщині (у 1867–1920 та 1927–1945 рр.), Естонії (у 1937–1992 рр.), Словенії (із 1992 р.).

³ Слово „сейм” походить від старопольського слова, яке означає „зустріч населення”. Тому в польській політичній історії простежується взаємозв’язок між категоріями „віче” та „сейм”.

⁴ Тьмовский М. История Польши / М. Тьмовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер ; пер. з польской. – М. : „Весь мир”, 2004. – 544 с.

⁵ Hantos E. The Magna Carta Of The English And Of The Hungarian Constitution : A Comparative View of the Law and Institutions of the Early Middle Ages / Elemér Hantos. – The Lawbook Exchange, Ltd., 1904. – 209 p.; Brabourne C. The political evolution of the Hungarian nation : Vol. 1. / Cecil Marcus Brabourne. – General Books LLC, 2010. – 208 p.; Hayashi T. Regions in Central and Eastern Europe : past and present / Tadayuki Hayashi, Hiroshi Fukuda // Hokkaido University : Slavic Research Center, 2007. – P. 158.; Szente Z. The Historic Origins of the National Assembly in Hungary [Електронний ресурс] / Zoltán Szente // Historia Constitucional (revista electrónica). – 2007. – No. 8. – P. 227–244. – Режим доступу до ст. : <http://hc.rediris.es/08/articulos/pdf/10.pdf>

функціонував інститут однопалатних Національних зборів. Але в 1927–1945 рр. знову повернулися до бікамералізму. У Другій Угорській республіці (упродовж 1946–1949 рр.) Національні збори остаточно інституціоналізовано у форматі унікамералізму, який апробовано в умовах однопартійного режиму в Угорській народній республіці у 1949–1989 рр.

У 1831–1832 рр. закладено основи парламентаризму в Румунії (у князівствах – Валахії та Молдавії). А вже з 1858 р., згідно Паризької конвенції, в країні на нормативно-правовому рівні передбачено інститут двопалатного парламенту. Цікаво, що саме парламентаризм зумовив об'єднання країни (спочатку в 1877 р, а згодом у 1920 р.) та формування феномену „Великої Румунії”¹. У 1938–1944 рр. в період авторитарної монархії та диктатури парламент було перетворено у „фасадну” структуру. Після цього його реорганізовано в однопалатний орган законодавчої влади – Збори депутатів, які в 1948 р. перейменовано у Великі національні збори (повністю підпорядковані Румунській комуністичній партії). Внаслідок румунської революції 1989 р. було відновлено ідею бікамерального парламентаризму. У 1990–1992 рр. застосовували такі назви палат парламенту, як Збори депутатів і Сенат, потім нижню палату перейменовано на Палату депутатів. Упродовж всієї історії румунського парламентаризму відбувається послідовна нумерація органів законодавчої влади (без виключення окремих періодів історії, зокрема комуністичного минулого). Наприклад, у 2012 р. сформовано п'ятдесят четвертий Парламент Румунії.

У Болгарії перший парламент (Установчі збори) сформовано в 1879 р. Відтоді історія парламентаризму в країні була перервана лише у 1934–1938 рр. Станом на 2013 р. в Болгарії діяли сорок другі однопалатні Народні збори (у різний час парламент Болгарії називали Звичайними або Великими народними зборами²).

Словаччина – одна із наймолодших країн у Центрально-Східній Європі, однак історія парламентаризму країни сягає середини XIX ст., точніше 1848 р., коли створено першу Словацьку Національну раду (в Угорському королівстві). Друга Національна рада була сформована (в межах Чехословаччини) у 1918 р. Але ці спроби сформувати органи законодавчої влади виявились нетривалими, оскільки Словаччина була частиною інших держав. У 1939 р. створено Збори Словацької Республіки, які й проголосили незалежність країни. У 1945 р. внаслідок радянського впливу та приєднання до Чехословаччини створено Словацьку національну раду, яка в 1969 р. стала представницьким органом законодавчої влади у федеративній Чехословаччині (на національному рівні). І тільки після проголошення незалежності Словаччини у 1992 р. її парламент перейменовано в Національну раду.

Історія чеського парламентаризму (спорідненого з словацьким та домінуючого над ним у різні періоди політичної історії Чехословаччини) розпочинається у 1861 р. (в складі Габсбурзької монархії), коли створено Імператорську раду (Reichsrat, Říšská

¹ „Велика Румунія” – це територія Королівства Румунія у міжвоєнний період (1919–1940 рр.); це доба найбільшого територіально-географічного розширення Румунії. „Велика Румунія” охоплювала землі Дунайського князівства, Молдавії, Південної Добруджі, Валахії, Трансільванії, Банату, Бессарабії та Буковини.

² Звичайні народні збори традиційно формували для прийняття законодавчих рішень з усіх питань розвитку Болгарії. Великі народні збори – у виняткових умовах та задля вирішення питань спеціальної юрисдикції, зокрема: 1) прийняття нової конституції; 2) внесення поправок до деяких статей конституції, які пов'язані з основними громадянськими правами; 3) зміна території країни. Перед Другою світовою війною Великі народні збори були уповноважені обирати колективне регентство Болгарського царства у тому випадку, коли цар був „недієздатним”. Перші та Треті Великі народні збори також обирали болгарських монархів після звільнення країни від турецького ярма.

rada). У 1918 р. після проголошення незалежності Чехословаччини було сформовано Національні збори, які перейняли функції попередніх національних і регіональних парламентів¹. У 1938–1939 і 1945–1990 рр. в Чехословаччині парламенти функціонували в умовах режимів недемократичного/автократичного типу. Називали їх Національними зборами (спочатку Револуційними, потім Тимчасовими). Впродовж короткого періоду часу в 1945 р. функціонувала Чеська народна рада. До 1948 р. Національні збори були двопалатними – у складі Палати депутатів та Сенату. Але в 1969 р. у країні створено федеративний парламент – Федеральні збори, які склалися з Палати націй і Народної палати. Паралельно функціонував чеський національний парламент – Чеська народна рада. Так тривало аж до розпаду Чехословаччини в 1992/93 р., коли на досвід Чеської народної ради створено Палату депутатів і Сенат (хоча вибори останнього відбулися лише в 1996 р.)².

Менш тривала історія парламентаризму у балтійських країнах. Датою „народження” естонського парламентаризму вважають 1919 р., коли за пропорційною системою обрано однопалатні Установчі збори. Рік по тому парламент (офіційно Рійгікогу) закріплено конституційно. У 1934–1938 рр. естонський парламент не функціонував. Проте у 1938 р. парламентаризм у формі двопалатності – Державної думи і Державної ради – відновлено. В 1940 р. створено Верховну Раду Естонської Радянської Соціалістичної Республіки, а також Верховну Раду Естонської Республіки, які діяли до 1992 р. (у цей період Естонія була частиною Радянського Союзу, тому складно говорити про досвід парламентаризму у ній). Перший однопалатний законодавчий орган (Народну раду) у Латвії було створено в 1918 р. Після цього в 1920–1922 рр. функціонували Конституційні збори. Перший Сейм у Латвії було сформовано в 1922 р. Проте у 1934 р. діяльність цього парламенту припинено внаслідок військового перевороту К. Улманіса. Після цього у 1940–1990 рр. функціонував так званий радянський „Народний Сейм” або ж офіційно Верховна Рада Латвійської РСР (до якої входили лише депутати-комуністи). В 1990–1993 рр. діяла Верховна Рада Республіки Латвія. Перший законодавчий орган Литви (однопалатний Установчий сейм) створено в 1920 р. Через два роки після цього було вибрано перший литовський Сейм. Він із перервами (внаслідок військового перевороту та встановлення режиму А. Смятони) діяв до 1940 р. і (як і в Латвії) замінений „Народним Сеймом”, що офіційно іменували Верховною Радою Литовської РСР. У 1990–1992 рр. працювала остання Верховна Рада, яку називали „Відновлювальним Сеймом”.

Наймолодший парламент серед країн Центрально-Східної Європи у Словенії. Верхня та нижня палати словенського парламенту (відповідно Національна рада та Національні збори) були обрані в незалежній країні у 1992 р. В 1990 р. відбулися перші вільні та багатопартійні вибори до майбутньої нижньої палати словенського парламенту (формально в складі Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія). А до цього парламентаризм у Словенії ґрунтувався на досвіді діяльності органів законодавчої влади СФРЮ (у 1944–1989 рр.)³ та Королівства сербів, хорватів і словенців (у 1918–1941 рр.).

¹ Balík S. Politický systém českých zemí 1848–1989 / Stanislav Balík, Vít Hloušek, Jan Holzer, Jakub Šedo. – Brno, 2006. – P. 81.

² Лазарева М. Парламент в условиях строительства демократического государства : Опыт Чешской Республики [Диссертация] / Марина Лазарева. – М., 2009. – 189 с. ; Kolář P. The Parliament of the Czech Republic – the Chamber of Deputies / Petr Kolář, Petr Valenta. – Prague, 2009. – 75 p.

³ Zajc D. Razvoj parlamentarizma : funkcije sodobnih parlamentov / Drago Zajc. – University of Ljubljana, 2004. – P. 109.

Притаманною рисою була деліберативна (дорадча) природа спочатку Національних, а потім Федеральних зборів.

Аналізуючи історію парламентаризму в Центрально-Східній Європі, виділимо такі групи держав. *До першої* належать країни, в яких інституційна спадщина парламентів і парламентаризму сягає доби Середньовіччя (Польща та Угорщина). *До другої групи* належать країни, в яких перші модерні парламенти створені в XIX ст. (Болгарія, Румунія, Словаччина та Чехія). *Третю групу* формують країни, у яких парламенти виникли на початку XX ст. (Естонія, Латвія, Литва). Модерний парламентаризм Словенії пов'язують із другою половиною XX ст. Очевидно, що країни Центрально-Східної Європи доцільно розрізняти за тим, наскільки їхні парламенти послідовно унаслідують інституційну практику та зміст національного парламентаризму. *Деякі країни* (Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина та Чехія) у своєму розвитку опираються тільки на власний досвід парламентаризму, який не повністю був зруйнований системою соціалізму. У таких країнах переважно формалізовано визначальне значення парламентів у політичному процесі. *Інші країни* (Естонія, Латвія, Литва, Словенія та Словаччина) зазнали впливу соціалістичної моделі розвитку, а також інших держав, у складі яких вони перебували до кінця 1980 – початку 1990-х рр. Тому на деякий час перервано традицію домінування парламентів у політичному процесі або до початку 1990-х рр. у деяких країнах (зокрема Словенії) такої практики не було. Унаслідок інституційних реформ держави Центрально-Східної Європи стали прикладами парламентських демократій¹ (у формі різних видів республіканізму – парламентського та напівпрезидентського). Це важливо при розгляді сучасної політичної структури/структуризації парламентів.

4.2. Головування й управління парламентами в країнах Центрально-Східної Європи

Політична структура парламенту передбачає, що її складники та зв'язки між ними суттєво не змінюються. Саме тому парламенти можуть ефективно виконувати делеговані їм суспільні запити. Це знаменує постійність відносних координат взаємодії різних складників законодавчих органів, зокрема їхнього поділу на палати, атрибутів здійснення головування/управління, партійно-фракційної композиції, складу комітетів, відносин парламенту з центрами влади та незмінність політичної системи за певних умов у конкретний період часу. Законодавчий орган зобов'язаний стабільно виконувати свої обов'язки. Треба однак зважати на те, що перманентно відбуваються поділи/об'єднання парламентських фракцій, зміни політичних пререференцій депутатів, ротації членів парламентів або комітетів. Щоб простежити особливості зміни політичної структури парламентів, оперують такими індикаторами/маркерами, як управління та головування парламентами, кількість і параметри палат парламентів, партійно-фракційні особливості композиції парламентів, вплив комітетів на структуру парламентів, індивідуальне членство в парламентах.

¹ *Парламентська демократія* виявляється у тому, що члени виконавчої влади (принаймні урядовий кабінет) також повинні бути „законодавцями”. Сучасні парламентські демократії відрізняються за ступенем того, наскільки вони втілюють цей принцип, адже деякі політичні системи визначають одночасне членство у двох гілках влади як несумісне. Парламентська демократія також означає, що парламент – це місце прийняття рішень виконавчої влади. Загалом виділяють два ключових чинники, які визначають ступінь того, наскільки має бути виражена воля народу через інститути парламентської демократії: як парламент приймає послідовні політичні рішення та якою мірою він може реалізувати прийняті рішення.

Головування й управління парламентами зазвичай здійснюються на підставі впливу голів і президій парламентів. *Голови парламентів* (та їхніх палат) найчастіше відомі як спікери чи президенти. При цьому „офіси” керівників парламентів найчастіше іменують президіями: вони можуть бути колективними та колегіальними. Парламентами (палатами парламентів) країн Центрально-Східної Європи зазвичай керують партійні спікери. У Болгарії – це Спікер Народних зборів; в Естонії – Президент Рійгікогу; у Латвії та Литві – Спікер Сейму; у Польщі – Маршалок (Маршал) Сейму та Маршалок (Маршал) Сенату; в Румунії – Президент Палати депутатів та Президент Сенату; у Словаччині – Голова Національної ради; у Словенії – Президент Національних зборів і Президент Національної ради; в Угорщині – Спікер Національних зборів; у Чехії – Президент Палати депутатів і Президент Сенату.

Спікерів парламентів (палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи переважно обирають на весь термін повноважень органів законодавчої влади. Винятком є Естонія, Румунія та Словенія. Наприклад, в Естонії спікера парламенту обирають терміном на один рік, але інституціоналізована практика, що одного й того ж голову парламенту здебільшого переобирають впродовж каденції законодавчого органу. Спікера румунського Сенату обирають на чотири роки (що відповідає терміну, який визначено для верхньої палати парламенту), проте його повноваження можуть бути пролонговані в умовах військового чи надзвичайного стану. Голову Національної ради в Словенії обирають на два з половиною роки (тобто на половину терміну повноважень верхньої палати парламенту), але передбачено процедуру переобрання. Цією нормою скористались усі спікери Національної ради в 1992–2012 рр.

Для обрання спікера парламенту зазвичай використовують норму про прямі таємні вибори депутатами парламенту за мажоритарною системою абсолютної більшості. Це означає, що в першому турі кандидат повинен отримати абсолютну більшість голосів від номінального складу парламенту/палати. Якщо не обрано спікера парламенту впродовж певного терміну, проводять другий тур, де беруть участь два кандидати, які в першому турі отримали найбільше голосів депутатів. Перемагає той, хто отримує більшість голосів депутатів (Румунія та Словенія). У Чехії та Словаччині для перемоги в другому турі кандидат на посаду спікера повинен отримати абсолютну більшість голосів депутатів. Крім того, в Словаччині передбачено проведення більш, ніж двох турів для обрання голови парламенту, в яких можуть брати участь нові кандидати. Якщо в Естонії не обрано спікера в результаті голосування у другому турі, то проводять третій тур, де переможця визначає жеребкування. У Болгарії та Литві застосовують мажоритарну систему відносної більшості. У Польщі Голову Сейму вибирають під час публічного голосування (підняттям рук) або поіменного голосування. При цьому діє правило, що для обрання спікера парламенту потрібно, щоб його підтримала абсолютна більшість депутатів від принаймні половини конституційного складу Сейму (фактично система відносної більшості). Якщо в процесі голосування жоден кандидат не отримав більшості, то організовують наступні тури. Кандидати, які отримали найменшу кількість голосів депутатів, не беруть участі у голосуванні. Подібно обирають спікера польського Сенату (але тут не прижилась норма про публічне голосування); передбачене обрання голови палати парламенту жеребкуванням (якщо кандидати отримали однакову кількість голосів депутатів). Головними причинами обмежень термінів повноважень спікерів парламентів чи палат парламентів є відставка, смерть і звільнення. У Румунії причиною скорочення

термінів повноважень спікерів палат парламенту також є позбавлення громадянських прав, несумісність посади та діяння (бездіяльність), що суперечить безпеці країни.

Повноваження голів парламентів (окремих палат парламентів) зазвичай визначають конституції. На підставі національного законодавства окремих країн можна з'ясувати роль парламентів в ієрархії політичних/владних посад у державах регіону. У більшості країн Центрально-Східної Європи спікер парламенту (нижньої палати) є другою особою в державі та може виконувати повноваження глави держави у випадку відсутності президента. У Чехії передбачено процедуру заміщення глави держави спікером нижньої палати парламенту та прем'єр-міністром. У Румунії функцію другої особи в державі виконує спікер верхньої палати парламенту (Сенату), голова нижньої палати парламенту (Палати депутатів) є третьою особою в державі (зумовлено особливостями бікамералізму в Румунії). Президент Сенату забезпечує зв'язок глави держави, урядового кабінету, парламенту та судової системи. Спікери румунських Палати депутатів і Сенату наділені альтернативними повноваженнями в головуванні спільними/об'єднаними засіданнями парламенту: іноді головує Президент Палати депутатів, а інколи – голова Сенату. У Польщі спікер Сенату є третьою особою в державі, а тому у разі відсутності президента і Маршалка Сейму може виконувати функції глави держави. Голова Сенату може керувати діяльністю спільних засідань палат парламенту, у разі відсутності голови Сейму. Також спікер Сенату є членом Ради національної безпеки. У Словенії Президент Національної ради (верхньої палати парламенту) є четвертою особою в державі (після президента, спікера нижньої палати, а також прем'єр-міністра). Голова парламенту відповідає за планування проектів обговорень, організацію парламентського календаря. Спікер парламенту виконує чи впливає на виконання важливих координаційних функцій: призначає членів комітетів, асигнує законопроекти у комітети й отримує розглянуті законопроекти від комітетів, а також вибирає правила проведення пленарних засідань, спілкується з виконавчою гілкою влади, адмініструє парламентські кадри тощо. У ході дебатів на пленарних засіданнях спікер відповідальний за визначення парламентарів, які бажають виступити, за часові обмеження виступів та за дотримання парламентської етики.

Поряд із головою парламенту функції управління здійснює *президія парламенту*. У більшості країн Центрально-Східної Європи це колегіальний орган, який складається із керівників і заступників керівників парламентських груп та комітетів (як у Болгарії) або голови та віце-голів парламенту (як в Естонії, Угорщині, Литві та Словаччині). У Польщі регламентовано, що президії окремих палат парламенту складаються із трьох-п'яти членів, яких обирають на чотири роки. У Румунії президія складається із тринадцяти членів: голови, чотирьох заступників голови, чотирьох секретарів і чотирьох квесторів. Головує Президент Палати депутатів. Термін повноважень членів президії нижньої палати (за винятком його спікера) лише один рік. Президія ж Сенату Румунії складається з одинадцяти членів (голова, чотири заступники голови, чотири секретарі, два квестори). Їх делегують лідери парламентських груп відповідно із конфігурацією верхньої палати парламенту. Президія Національної ради Словаччини складається з семи членів: спікера парламенту та голів депутатських фракцій. Її скликають на вимогу Голови Національної ради чи не менше двох членів президії. Президія/Колегія Національних зборів у Словенії складається зі спікера нижньої палати, трьох віце-спікерів, керівників парламентських груп, двох депутатів від італійської і угорської меншин. До президії Національної

ради у Словенії входять спікер верхньої палати, віце-спікери та керівники різних груп інтересів, через які формується склад палати. У Болгарії, Естонії, Польщі, Словаччині президія парламенту збирається раз у тиждень, у Литві – двічі на тиждень, у Словенії – три-чотири рази на місяць. В Угорщині президію скликає спікер парламенту чи керівник будь-якої фракції. У Румунії президію Палати депутатів двічі на тиждень скликає спікер або щонайменше її чотири члени, а президію Сенату – раз на тиждень лише спікер.

Країни Центрально-Східної Європи доцільно поділяти на дві групи: держави, де діяльність президій формальна та передбачена регламентами органів законодавчої влади (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словенія, Угорщина); держави, де діяльність президій неформальна та не визначена нормативними актами (Болгарія, Словаччина та Чехія). Крім того, в різних країнах регіону президії парламентів (чи їхніх окремих палат) виконують різні функції. У деяких країнах президії є дорадчими та деліберативними органами (Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія та Чехія). В інших країнах президії парламентів – втілення ідеї „колегіального головування/управління” парламентами, суть якого зводиться до того, що повноваження всіх членів президій є майже однаковими (Литва, Естонія, Польща).

У системі управління парламентами країн Центрально-Східної Європи важливу роль виконує *допоміжний персонал парламентів*. Наприклад, офіс Національних зборів в Угорщині включає в себе генеральний секретаріат, економічний директорат і відділ міжнародних відносин (разом понад 600 працівників). Ще приблизно 200 працівників допомагають фракціям у парламенті. В Румунії Генеральний секретаріат Палати депутатів розподілено на відділи: економічний, адміністративно-інфраструктурний, технічний, законодавчий, дослідницький. Виокремлено також такі відділи: іноземних справ, транспортних заходів, зв'язків із громадськістю, ІТ, комунікацій, внутрішніх справ, контролю, людських ресурсів. Виконують ці обов'язки, разом із допоміжним персоналом членів парламенту, понад 700 осіб.

Канцелярія естонського Рійгікогу нагадує румунську Палату депутатів: сім відділів та кілька бюро. У Болгарії адміністративне впорядкування чотирирівневе: 1) Спікер Народних зборів (в адміністративну схему входять 6 віце-президентів і 7 департаментів); 2) спеціалізована адміністрація (із чотирьох директоратів); 3) загальна адміністрація (п'ять директоратів); 4) адміністрація визначення витрат парламенту, а теж Генеральний секретаріат парламенту Болгарії. У Литві при спікері Сейму діє дві інституції – Рада Сейму (складається зі спікера, чотирьох заступників та лідера опозиції) та Асамблея старших членів Сейму (12 депутатів). Окремо працює Генеральний секретаріат Сейму.

У Польщі структура Сейму така: 1) Маршалок Сейму; 2) президія Сейму (на чолі з Маршалком Сейму та у складі віце-маршалків); 3) Рада старійшин (Маршалок, віце-маршалки, керівники парламентських фракцій, керівник Канцелярії Сейму); 4) комітети; 5) парламентські групи. Подібна конструкція діє в Словаччині. У Словенії (стосується нижньої палати) структура парламенту така: 1) Президент Національних зборів; 2) Віце-президенти Національних зборів; 3) Генеральний секретаріат Національних зборів; 4) комітети. Адміністративна схема ж така: 1) Президент Національних зборів; 2) офіс Президента Національних зборів; 3) служба депутатських груп; 4) законодавча служба; 5) офіс для відносин із громадськістю; 6) Директорат (із трьох відділів); 7) Генеральний секретаріат; 8) Секретаріат Національної Асамблеї. Чеська Палата депутатів складається з парламентських комітетів і фракцій, а також керівництва нижньої палати.

4.3. Комітети як елементи структури парламентів країн Центрально-Східної Європи

Важливими елементами парламентської структури є комітети. З огляду на ідеї І. Меттсона та К. Строма¹, на підставі яких було запропоновано методи оцінювання структурних атрибутів парламентських комітетів, систему комітетів визначають зважаючи на організаційні функції, зокрема кількість, розмір і підстави формування. Формальні структурні властивості парламентських комітетів у демократичних країнах Центрально-Східної Європи нагадують західні аналоги, на цьому наголошує, приміром, Д. Зайц². Серед комітетів парламентів країн регіону лише системи комітетів парламентів Польщі, Угорщини і Чехії визначені та більш активні, на відміну від парламентських комітетів інших країн.

Законодавці створюють різноманітні парламентські комітети. Найважливіші із них займаються основними організаційними завданнями: законотворчість, бюджетування та адміністративний нагляд. Крім того, законодавці часто створюють комітети для нагляду за справами у середовищі парламенту чи для виконання функції сполучної ланки щодо установ, з якими співпрацюють законодавчі органи. М. Шов³ виділяє такі *цілі комітетів*: законодавча, фінансова, слідча, адміністративного нагляду, а також господарська. Комітети, які реалізують господарську ціль (зокрема регламентний комітет, структури управління персоналом, а також комітети з етики), мають високий статус та значні повноваження.

Одна з найважливіших властивостей парламентських комітетів – це *термін їхніх повноважень*. Деякі комітети створюють для підтримки довгострокових цілей, інші – для вирішення конкретних питань. Зазвичай розрізняють постійні і спеціальні комітети. *Постійні комітети* мають фіксовану кількість членів та юрисдикцію (спеціалізацію) впродовж законодавчого терміну й довше (в крайньому разі впродовж парламентської сесії). *Спеціальні (ad hoc) комітети* не мають встановленого терміну повноважень і припиняють своє функціонування після того, як виконали своє завдання.

Розглянемо спрощений варіант типології парламентських комітетів Х. Шеллнехта. По-перше, вчений виділяє спеціальні комітети, по-друге, відокремлює ці комітети від постійних⁴. Із постійних комітетів виділяє законотворчі, спеціалізовані й незаконотворчі. Ця класифікація враховує терміни повноважень комітетів, їхні функції та поділ за спеціалізацією. Законотворчі комітети є постійними, бо готують закони, проте можуть

¹ Mattson I. Parliamentary Committees / Ingvar Mattson, Strom, Kaare // Doring H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Doring Herbert. – New York : St. Martin's Press, 1995. – P. 249–307.

² Zajc D. Committee Patterns in Parliaments : A Global Perspective / Drago Zajc // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 489–503.

³ Shaw M. Conclusions / Malcolm Shaw // Lees J. Committees in Legislatures : a Comparative Analysis / John Lees, Malcolm Shaw. – Oxford : Martin Robertson, 1979. – P. 361–434.

⁴ Поєднання цілей та часових меж діяльності комітетів корелюється у значній кількості підвидів парламентських комітетів. Х. Шеллнехт виокремлює такі підтипи комітетів: 1) *спеціальні*: а) розгляд конкретного законодавчого акту; б) розгляд конкретного питання, окрім законодавчого; 2) *постійні*: а) вирішення більшості чи всіх законодавчих актів у певній галузі; б) розгляд всіх законодавчих актів певного типу; в) розгляд всіх проблем, окрім законодавчих, у конкретній галузі політики; г) вивчення питань у тій або іншій галузі політики, в тому числі законодавчій; д) розгляд всіх законодавчих актів та інших питань в тій або іншій галузі політики; е) розгляд петицій; 3) *постійні (спеціальні) комітети*, що виконують функції, які не відповідають компетенції певного міністерства: питання привілеїв, імунітету, процедур та імпічменту; 4) *спільні комітети обох палат* бікамерального парламенту. Додатково див.: Schellknecht H. The System of Parliamentary Committees / Helmut Schellknecht // Constitutional and Parliamentary Information. – 1984. – Vol. 139–140. – P. 86–158.

мати і додаткові функції, зокрема диференціювати законотворчі ролі. Наприклад, один комітет готує законопроекти у галузі цивільного права, інший – в галузі конституційного. Крім того, парламентські комітети можуть займатися законодавством у різних або однакових територіальних одиницях. Але ці комітети не є спеціалізованими в політиці. Виділяють і спільні комітети у двопалатних парламентах, про що зазначає К. Стром¹. У країнах Центрально-Східної Європи така практика успішно застосована, наприклад, у Румунії, де у 2003 р. введено модель симетричного бікамералізму, а тому тут практика формування спільних комітетів є базовою.

Постійні комітети діють у парламентах усіх країн Центрально-Східної Європи. Спеціальні комітети також властиві переважній більшості країн регіону. Тільки у Румунії спеціальні комітети створюють рідко, востаннє спеціальний комітет (станом на 2013 р.) було сформовано ще в 2000 р. З 1996 до 2000 рр. сформовано два; а з 1992 до 1996 рр. – п'ять таких комітетів. Натомість, у Румунії функціонують „комітети за запитом”, які належать до типу підкомітетів постійних комітетів².

У більшості парламентів країн Центрально-Східної Європи функціонує 15–20 спеціалізованих постійних комітетів. Тільки у трьох країнах станом на 2013 р. створено більше 20 постійних комітетів із підготовки законодавчих актів: у Болгарії – 23, у Польщі – 27, у Словенії – 21. Середня же *кількість комітетів* у парламентах/нижніх палатах країн Центрально-Східної Європи в 2013 р. – дев'ятнадцять. У верхніх палатах бікамеральних парламентів кількість комітетів була дещо меншою – 13. Найбільша кількість комітетів (27) створена у польському Сеймі, а найменша (8) – у словенській Національній раді. Саме постійні комітети парламентів мають визначальний вплив на законотворчий процес у країнах Центрально-Східної Європи. У деяких державах регіону працюють лише спеціалізовані комітети, тоді як в інших країнах створюють комітети для виконання функцій не тільки законодавчого характеру. При цьому у першому випадку спеціалізовані комітети є багатофункціональними, а в другому – функції таких комітетів розосереджено (див. табл. 4.2). Тому парламенти в країнах регіону Європи структуровані: діють спеціалізовані комітети однофункціонального характеру, як у Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині, Чехії та Словенії, або спеціалізовані багатофункціональні комітети, як в Естонії, Латвії, Литві.

За останні два десятиліття розвитку парламентаризму кількість комітетів суттєво не збільшилась. Порівняно із початком 1990–х рр. кількість комітетів трохи зросла в Болгарії, Естонії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині та Чехії, а зменшилася у словенському парламенті. Стабільна кількість парламентських комітетів діє у Латвії. В Угорщині кількість комітетів змінюється залежно від потреб країни на різних етапах розвитку її парламентаризму. Наприклад, 14 комітетів діяло в 1990 р., 25 – у 2002 р., 19 – у 2012 р. Різномасштабна зміна кількості комітетів не впливає на розширення їх спеціалізації, що властиво всім парламентам у країнах Центрально-Східної Європи

¹ Strom K. Parliamentary Committees in European Democracies / Kaare Strom // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 58.

² Всі постійні парламентські комітети у демократичних країнах Центрально-Східної Європи працюють паралельно з урядовими міністерствами. Вони можуть розглядати законопроекти, які чітко пов'язані з відповідними міністерствами, а також робити свої запити в апарати відомств. Постійні комітети, які діють паралельно зі структурами урядових міністерств, мають більше можливостей політичної активності, ніж комітети, які мають тимчасовий характер або описані на підставі різних принципів свого формування.

після краху комуністичних режимів. Зауважимо також, що кількість і розмір комітетів залежать від розмірів парламентів¹.

Черговою структурною особливістю парламентських комітетів є їхній *розмір*. Малі комітети збільшують власну спеціалізацію, бо можливість монополізації знань у парламенті збільшується внаслідок зменшення середнього розміру комітетів. Попри це, оптимальний розмір комітетів – предмет наукових і політичних дебатов. Дж. Буханен та Г. Таллок описують проблему розміру з погляду внутрішніх і зовнішніх витрат на прийняття рішень. Дж. Сарторі доповнює вказаний аргумент і стверджує, що комітети розглядають як оптимальні одиниці прийняття рішень, вони працюють з укоріненим, але гнучким оперативним „кодом взаємної компенсації”, дозволяючи обговорювати розробку рішень і нерівну інтенсивність їхніх преференцій. Застосовуючи порівняльний аналіз парламентських комітетів, В. Френсіс² довів, що дев’ять членів – ідеальний розмір комітетів з урахуванням зовнішніх та внутрішніх витрат на прийняття рішень. Однак треба брати до уваги й розмір парламенту, а також практику використання підкомітетів.

Таблиця 4.2

Порівняльний аналіз розміру та кількості постійних парламентських комітетів у країнах Центрально-Східної Європи (2013 р.)³

Країна	Склад парламенту/палати	Кількість комітетів	Загальна кількість членів	Мінімальний розмір комітету	Максимальний розмір комітету	Середній розмір комітету	Кількість підкомітетів	Середній розмір підкомітетів
Болгарія		23	431	11	20	19	–	–
Естонія ⁴		11	126	8	19	11	–	–
Латвія		15	191	5	20	13	15	10
Литва		15	164	7	25	11	–	–
Польща	1	460	27	794	55	29	597 ⁵	9
	2	100	16	183	16	11	–	–
Румунія ⁶	1	412	20	465	34	23	–	–
	2	176	18	194	12	11	–	–
Словаччина		150	19	265	30	14	–	–
Словенія	1	90	21	305	19	15	–	–
	2	40	8	83	15	10	–	–
Угорщина		386	19	386	27	20	–	–
Чехія	1	200	19	462	38	24	48	н.д.
	2	81	9	102	13	11	–	–

¹ У країнах Центрально-Східної Європи кількість комітетів різна. Суттєві зміни відбулися в Угорщині після травневих виборів у 1998 р. (замість 17 створено 22 комітети). У Словенії в 2000 р. після партійної структуризації парламенту після виборів кількість комітетів зменшилася із 26 до 20. Особливістю формування постійних комітетів у парламентах країн Центрально-Східної Європи є створення централізованих різновидів, які у назвах використовують словосполучення „конституційний” або „законодавчий”. Це спадок комуністичного режиму, в якому такий тип комітетів мав законну спеціалізацію для більшості законодавчих актів. Сьогодні такі комітети часто виконують стабілізуючу функцію та властиві Естонії (Конституційний комітет), Польщі (Законодавчий комітет, а також Комітет конституційної підзвітності), Словаччині (Комітет конституційних і правових питань), Словенії (Конституційна комісія), Угорщині (Конституційний, судовий і регламентний комітет), Чехії (Комітет конституційних і правових справ) тощо.

² Francis W. Legislative Committee Systems, Optimal Committee Size, and the Costs of Decision Making / Wayne Francis // Journal of Politics. – 1982. – Vol. 44. – P. 822–837.

³ Таблицю 4.2 складено на підставі офіційної інформації, розміщеної на сайтах парламентів країн Центрально-Східної Європи. Інформація станом на вересень 2013 р. Умовні позначення: 1 – нижня палата парламенту; 2 – верхня палата парламенту; н.д. – немає даних.

⁴ В Естонії передбачено формування депутатських асоціацій і союзів, які не виконують функції комітетів. Станом на 2013 р. діяло майже 50 таких груп. Середня кількість їхніх членів – 13 депутатів, рідко перевищує 20.

⁵ Практика підкомітетів базова для Сейму. Розгляд майже кожного рішення комітету відбувається спочатку у підкомітеті.

⁶ Спільні комітети, які функціонують у Румунії, бувають двох типів – постійні та спеціальні. У 2008–2012 рр. реалізовано 6 постійних і 4 спеціальних об’єднаних комітети. Станом на вересень 2013 р. реалізовано 6 постійних та 3 спеціальних спільних комітети. У них в середньому задіяно по 13 членів парламенту (а найбільше – 23 депутати та сенатори).

Базовим принципом, який визначає розмір комітетів у країнах Центрально-Східної Європи, є той, що законодавці рідко є членами більш, ніж двох комітетів. В окремих країнах навіть діють, за словами Е. Дамгаарда¹, спеціальні обмеження, окрім Словенії та Чехії: депутат займає посади у не менше, як двох комітетах².

У більшості постійних комітетів парламентів Центрально-Східної Європи загальна кількість членів комітетів умовно більша розмірів парламентів. Найменше це властиво Литві та Румунії, а зовсім нехарактерно для Угорщини (депутат може бути членом одного комітету). В певних випадках співвідношення сумарної кількості депутатів комітетів до номінальної кількості депутатів парламентів є значним, зокрема в Болгарії, Латвії, Польщі, Словаччині, Словенії та Чехії. Зауважимо, що можливі випадки, коли кількість депутатів, які є членами комітетів, менша за номінальну кількість депутатів парламентів. Така ситуація була в Естонії у 1995–1999 рр. та Угорщині в 1994–1998 рр. До речі, деякі парламенти відносно малі (приміром, в Естонії, Латвії, Литві). Це обмежує як кількість їхніх комітетів, так і їхній розмір. Якщо малий розмір комітетів підвищує їхню ефективність, то малий розмір парламентів зменшує їхню репрезентативність та обмежує здатність комітетів вирішувати велику кількість завдань.

Практикою парламентів країн Центрально-Східної Європи також є формування численних *спеціальних комітетів*, які часто називають комісіями.

Таблиця 4.3

Порівняльний аналіз розміру та кількості спеціальних комітетів у парламентах (нижніх палатах) країн Центрально-Східної Європи (2013 р.)

Країна	Кількість спеціальних комітетів	Мінімальний розмір спеціальних комітетів	Максимальний розмір спеціальних комітетів	Середній розмір спеціальних комітетів
Болгарія	5 ³	8	12	9
Естонія	5 ⁴	5	8	7
Латвія	3	11	17	13
Литва	11	7	17	12
Польща	5 ⁵	17	26	23
Румунія	- ⁶	-	-	-
Словаччина	-	-	-	-
Словенія	2 ⁷	13	13	13
Угорщина	19	н.д.	н.д.	н.д.
Чехія	8 ⁸	7	20	11

¹ Damgaard E. How Parties Control Committee Members / Erik Damgaard // Doering H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Herbert Doering. – New York : St. Martin's Press, 1995. – P. 308–325.

² У регіоні також використано практику „тіньових політичних кіл, прихованих лобі”: парламентські комітети діють у площині ширшого кола учасників (аніж формально передбачено), які впливають на прийняття політичних рішень.

³ Упродовж 2005–2009 рр. (40–і Національні збори) було створено 21 спеціальний комітет. У 2009–2013 рр. (41–і Національні збори) створено 5 спеціальних комітетів.

⁴ Регламентом Рійгікогу передбачено формування трьох типів спеціальних комітетів: 1) виборчі (для виконання актів парламенту та міжнародних актів); 2) слідчі (для розслідування справ суспільного значення); 3) проблемні (для опрацювання проблем спеціального значення). У Х Рійгікогу було сформовано 6 спеціальних комітетів, у ІХ Рійгікогу – 5. Станом на 2013 р. функціонувало 5 спеціальних комітетів.

⁵ У Сеймі передбачено два типи спеціальних комітетів (комісій): надзвичайні та слідчі. Слідчі комісії складаються із 7 депутатів. Цікаво, що спеціальні комісії можуть складатись із підкомітетів.

⁶ У Румунії практика формування спеціальних комітетів не поширена. Востаннє спеціальний комітет сформовано в 2000 р. Натомість, функціонують „комітети за запитом”, які належать до підкомітетів постійних комітетів.

⁷ У нижній палаті парламенту діє норма про те, що склад спеціальних комітетів – 13 депутатів.

⁸ Спеціальні комітети мають постійний характер: Виборча комісія Палати депутатів, Комісія з сімейних питань і рівних можливостей, наглядові комісії за телекомунікаціями, діяльністю Військової розвідки, Національного штабу безпеки, офісу Палати депутатів, Служби інформаційної безпеки тощо. У попередніх скликаннях нижньої палати кількість спеціальних комітетів була такою: 2006–2010 рр. – 18; 2002–2006 рр. – 16; 1998–2002 рр. – 12. У 2013 р. діяло 8 спеціальних комісій.

Проте тільки деякі з комісій пов'язані з різними сферами політики та з проблемами законодавства, адже більшість спеціальних комітетів слідчі. Їх, приміром, у Болгарії часто пропонує створити парламентська меншість (опозиція), але вони не затверджені більшістю (урядовими партіями). Вони дотичні до діяльності міжнародних організацій, зокрема формування делегацій. Особливо це було актуально під час вступу країн Центрально-Східної Європи до ЄС. Зауважимо, що у парламентах деяких країн регіону функціонують одні й ті ж спеціальні комітети. Вони стають інституціоналізованим. Такі комітети поділяють на законодавчі та слідчі, на цьому акцентують зокрема А. Агх¹, Д. Олсон і М. Сімон².

Оцінюючи діяльність парламентських комітетів, треба брати до уваги структурні особливості їх *підкомітетів*. Деяким комітетам властива внутрішня диференціація. Найважливіша форма такої диференціації – підкомітети. Вони можуть бути офіційно передбачені регламентом парламенту, а можуть працювати неформально. Створення підкомітетів – прерогатива самих комітетів. Якщо підкомітети діють, їхні повноваження впливають на діяльність комітетів та мають вирішальне значення для проходження законопроектів.

Підкомітети впливають на законодавчий процес і його результативність у силу кількох обставин: 1) невеликий розмір і відносно мала спеціалізація підкомітетів, що є результатом поділу праці у площині комітетів, може звужити коло політичних інтересів, які представлені на стадії розгляду законопроектів у комітеті³; 2) якщо підкомітети зміцнюють представництво інтересів, то це спричиняє більше конфліктів у провідному комітеті та парламенті, ніж властиво у випадку із кількома простими депутатами, які представляють певні інтереси; 3) підкомітети є компромісом переваг поділу праці серед їхніх членів і витрат на додаткові кроки у законодавчому процесі. Поділ праці підвищує ефективність розгляду багатьох питань. Додаткові кроки законодавчого процесу можуть призвести до потенційних перешкод ефективного законодавства. Тому активні підкомітети мають тенденцію до збільшення юрисдикційних (з певної спеціалізації) конфліктів не тільки між комітетами, а й усередині комітетів.

У тих країнах, де кількість підкомітетів не врегульована, це може спричинити політичні суперечки, особливо у випадку, якщо депутати мають мотиви стати членами підкомітетів. Ці мотиви можуть, наприклад, бути пов'язані з ресурсами підкомітетів або керівними посадами. Може виявитися, що з погляду витрат дешевше лобіювати збільшення кількості підкомітетів, ніж конкурувати за місця у вже діючих підкомітетах. Наприклад, у Сеймі Польщі працює „стільки підкомітетів, скільки депутатів”⁴. У парламентах Болгарії, Латвії, Польщі, Румунії, Чехії також створено підкомітетами. Інші парламенти офіційно не передбачають процедури їх формування.

¹ Agh A. Political Harmonization in the East Central European Parliaments : Committees as Central Sites of Policy-making / Attila Agh // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 89–105.

² Olson D. The Committee System of the Polish Parliament : Institutional Development Since 1989 / David Olson // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 275–287.

³ Обмеження юрисдикції підкомітету може бути посилене, якщо членство в підкомітеті вибудоване на підставі вільного вибору. Є ризик того, що підкомітети більше відрізнятимуться своїми уподобаннями від складу палати (чи парламенту), аніж їхні провідні комітети.

⁴ Mayhew D. Congress : The Electoral Connection / David Mayhew. – New Haven-London : Yale University, 1974. – P. 97.

Хоч підкомітети працюють у багатьох парламентах країн Центрально-Східної Європи, їхні повноваження суттєво відрізняються. Очевидно, що підкомітети відіграють важливу роль у Сеймі Польщі, але їхня роль у решті країн регіону обмежена. У країнах регіону працюють різноманітні за структурою, складом та функціями підкомітети. Зауважимо також, що постійні комітети є більш гнучкими й інноваційними, ніж склад парламенту (палати). Саме підкомітети стають, зі слів К. Строма, площинами інновацій-імпровізацій демократизованих парламентів. Більшість підкомітетів тимчасові: створені з метою вирішення нагальних потреб, і саме тому вони є гнучкими у межах конкретного парламенту і тим більше – серед усіх органів законодавчої влади. Але в Угорщині та Чехії окремі підкомітети постійні¹.

Вагомий момент в оцінюванні комітетів парламентів країн Центрально-Східної Європи – означення *принципів формування* складу останніх. До найбільш вагомих у цій площині індикаторів належать такі: 1) участь на підставі мандату депутатів (усі країни регіону); 2) участь на підставі досвіду та професійної компетентності (сучасний етап розвитку), особистих уподобань та досвіду (посткомуністичний етап розвитку); 3) участь на підставі політичних партій і партійної репрезентації у формі пропорційного, а не мажоритарного підходу до питання (винятком до 1996 р. була Словаччина, де коаліція більшості традиційно мала непропорційно велику кількість місць у головних комітетах²); 4) розподіл посад голів комітетів на підставі пропорцій поміж партіями внаслідок міжпартійних перемов щодо формальних процедур формування керівного складу парламенту³ (можливі випадки, коли опозиція отримує додаткові керівні посади у парламенті й комітетах). До уваги потрібно брати всі відносини, які відбуваються на рівні членів і керівників комітетів. Приміром, у 1990–х рр. в Болгарії опозиційні партії відхилили висунуті їм пропозиції очолити менш вагомі комітети („комітети меншості”). Та все ж посади заступників керівників комітетів було розподілено між парламентськими партіями рівномірно (пропорційно)⁴. У Румунії, за словами В. Кровтера та С. Ропера, розподіл партійних посад у комітетах пов’язаний із партійним домінуванням. Тому навіть урядові партії недостатньо репрезентовані у комітетах⁵. Така ж ситуація інколи простежується у Литві.

Особливого значення у цьому контексті набуває роль парламентських партій – фракцій і клубів. У країнах Центрально-Східної Європи в парламентській діяльності (і загалом у більшості міжінституційних відносин, які описують феномен парламентської

¹ Ilonszki G. Towards Functional Clarification and Activity of Parliamentary Committees in Hungary / Gabriella Ilonszki // Olson D. Committees in Post-communist Democratic Parliaments : Comparative Institutionalization / David Olson, William Crowther. – Columbus : Ohio State University Press, 2002. – P. 21–43.

² Malova D. The Position and the Roles of Committees in the Legislative Process of the National Council of the Slovak Republic / Darina Malova // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 307–323.

³ У Центрально-Східній Європі урядові партії отримують посади керівників комітетів. Але ця логіка в більшості випадків стосується відносно великого розміру урядової більшості. Якщо кореляція більшості-опозиції незначна, керівні посади в комітетах займають урядові й опозиційні партії. Чеська Палата депутатів, обрана у 1992 р., була організована так, що посади керівників комітетів належали урядовим партіям. Але за результатами виборів у 1996 р. частина посад керівників комітетів була віддана опозиційним партіям. Науковці вважають, що цей розподіл повторює отримання посад у президіях парламентів.

⁴ Kanev D. The Committee System of the Bulgarian Parliament : An Overview / Dobrin Kanev // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 345.

⁵ Crowther W. The Institutionalization of the Romanian Parliament : a Case Study of the State-Building Process in Eastern Europe / William Crowther, Steven Roper // Southeastern Political Review. – 1998. – Vol. 26. – No. 2. – P. 401–426.

демократії щодо реалізації відносин делегування повноважень та відповідальності) завжди враховують функціональне навантаження владних і опозиційних партій. Вони структурують не лише парламентську діяльність, а й політичний процес загалом (див. розділ про політичні партії та партійні системи у регіоні). У країнах Центрально-Східної Європи здатність парламентської меншості/опозиції (або партії чи партій, які становлять опозицію) у комітетах пропонувати особисте бачення державної політики варіює. Це залежить від автономії комітетів. Наприклад, доповіді меншості/опозиції дуже часто засвідчують, що комітети не повністю домінують під час розгляду будь-яких актів урядових кабінетів у парламентах, а означають, що треба розвивати інституціоналізовану практику захисту прав усіх членів комітетів. Право формувати такі доповіді є взірцем розвитку політичного простору опозиційних партій, засвідчує структуризацію діяльності парламентів силами фракцій або клубів.

4.4. Особливості бікамералізму в країнах Центрально-Східної Європи

У країнах Центрально-Східної Європи діють однопалатні (унікамеральні) або двопалатні (бікамеральні) парламенти. Останні властиві для Польщі, Румунії, Словенії та Чехії¹. Сучасний бікамералізм опирається на ідею „модерної” двопалатності, як надбання теорії розподілу влади. Двопалатна система, зі слів С. Паттерсона і Е. Мугана, – „інституційний устрій двопалатних представницьких зборів”², що ґрунтується на конституційних положеннях. Проте інколи основні закони передбачають однопалатні парламенти, але фактично діють інституції, які мають характер верхньої палати, тобто передбачено органи для обговорення законопроектів до того часу, як їх буде прийнято як закони. І навпаки, у деяких конституціях зазначено, що парламент двопалатний, а на практиці верхня палата не створена/не діє³. Врахування таких кореляцій безпосередньо впливає на „відносну силу” повноважень верхньої палати парламенту стосовно нижньої, а тому детермінує особливості бікамералізму в тій чи іншій країні.

У Центрально-Східній Європі в більшості випадків для позначення верхніх палат парламентів використовують поняття „Сенат”. Тільки у Словенії діє Національна рада (детально див. табл. 4.1). Характерною прикметою бікамералізму в контексті діяльності верхніх палат є розмір останніх, а точніше факт, що вони є меншими, ніж нижні палати парламентів. Співвідношення розмірів палат (верхніх стосовно нижніх) складає: у Польщі – 0,22; в Румунії – 0,43; в Словенії – 0,44; в Чехії – 0,41. Загалом співвідношення розмірів верхніх палат стосовно нижніх палат парламентів у країнах Центрально-Східної Європи становить 0,38. Менший розмір верхніх палат є важливим чинником, адже процедура дебатів та робота у комітетах більш керована, аніж у нижніх палатах. Це у поєднанні з іншими чинниками, наприклад, тривалішими термінами повноважень членів верхніх палат (сенаторів), означає, що останні тісно співпрацюють. Це уможливорює конструктивнішу та спокійнішу ситуацію у верхній палаті. Цікаво, що вікові вимоги до кандидатів у сенатори суттєво більші, аніж вікові вимоги до кандидатів у депутати. Тільки у Словенії запропоновано еквівалентний віковий ценз для кандидатів

¹ Панчак-Бялоблоцка Н. Особливості бікамералізму в Центральній і Східній Європі : порівняльний аналіз повноважень і функцій верхніх палат // Освіта регіону : Політологія. Психологія. Комунікація. – 2010. – № 4. – С. 177–188.

² Patterson S. Senates : Bicameralism in the contemporary world / Samuel Charles Patterson, Anthony Mughan. – Columbus OH : Ohio State University Press, 1999. – P. 1.

³ Norton P. How Many Bicameral Legislatures Are There? / Philip Norton // The Journal of Legislative Studies. – 2004. – Vol. 10. – P. 1–9.

у дві палати парламенту. Відповідно сенаторський мандат у верхніх палатах парламентів країн Центрально-Східної Європи реалізовано або як імперативний (Словенія), або як вільний (Польща, Румунія і Чехія).

Прямий спосіб виборів членів палат парламентів, навіть за відмінними системами голосування (а це притаманно більшості двопалатних парламентів країн Центрально-Східної Європи, за винятком Словенії), формує конституційну особливість, яка або потребує рівності палат, або ж порушує принцип народного суверенітету, якщо верхня палата має менші повноваження, ніж нижня (хоча обидві палати отримують однакову легітимність влади). У регіоні верхні палати парламентів здебільшого слабші, ніж нижні: саме це створює інституційне непорозуміння та є причиною порушення питання про *співвідношення повноважень палат у бікамералізмі*. Річ у тому, що ідея про рівність палат парламенту ставить під сумнів цінність політичної системи, за якої вибір двох палат парламентів через прямі вибори створює ілюзію своєрідних „конституційних клонів”. Проблема у тому, що обидві палати парламенту одночасно репрезентують населення, а це перешкоджає ефективному проведенню парламентської (законодавчої) діяльності. Така ситуація зокрема була властива Румунії, де у 2003 р. (після поправок до конституції) повноваження палат розділено за сферами: Сенат отримав вирішальне слово стосовно ратифікації та імплементації міжнародних/міждержавних договорів та органічних законів, а Палата депутатів – щодо інших сфер національного законодавства¹. Так у країні частково створено конструкцію рівномірних/співмірних (хоч і розподілених галузево) повноважень палат парламенту. В інших випадках бікамералізму в країнах Центрально-Східної Європи прерогативу збережено за нижніми палатами парламентів, що зі слів П. Геральда², є „проблемою в собі”, адже обидві палати таких парламентів (за винятком Словенії) обрано всенародно, але одні з них мають менші повноваження, ніж інші³. Тому, наприклад, у Польщі сенаторам дуже важко виправдати свій статус, а в Чехії Сенат майже не впливає на громадську думку, що призводить до електорального абсентеїзму. Верхня палата чеського парламенту також не має бюджетних повноважень. Загалом очевидно, що всенародне обрання обох палат парламентів передбачає запитання про доцільність рівноцінності їх повноважень у політичному, зокрема законотворчому, процесі.

Вирішувати таку інституційну дилему бікамералізму запропоновано на підставі послідовного врахування трьох концептуальних вимірів рівності/нерівності палат у двопалатних парламентах країн Центрально-Східної Європи, зокрема еквівалентності чи нееквівалентності, симетричності чи асиметричності, а також субординованості чи несубординованості. Зважаючи на те, наскільки законодавчі повноваження верхніх

¹ Stănescu L-S. The Structure of The Romanian Parliament from the Perspective of Its Optimizing and of the Cooperation Mechanism with the European Parliament [Електронний ресурс] / Lucian-Sorin Stănescu, Debora Belțic (Popovici) // The USV Annals of Economics and Public Administration. – 2012. – Vol. 12. – No. 1 (15). – P. 244–255. – Режим доступу до ст. : <http://www.seap.usv.ro/annals/ojs/index.php/annals/article/viewFile/478/477>

² Gélard P. Parliamentary complexity or democratic necessity? [Електронний ресурс] / Patrice Gélard // European Commission for Democracy Through Law, 2005. – No. 335. – 12 p. – Доступ : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL\(2006\)059rev.aspx](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL(2006)059rev.aspx)

³ Дж. Сарторі, характеризуючи двопалатність, також акцентує увагу на таких змінних, як *рівність* чи *нерівність сили палат парламентів*. Дослідник доводить, що більшість бікамеральних парламентів характеризується слабкістю верхньої палати парламенту порівняно з нижньою. Дж. Сарторі погоджується з ідеєю про те, що дві палати – це своєрідний „запобіжний клапан” у політичному процесі, що концентрація всіх законодавчих повноважень в одному органі не тільки небезпечна, але й нерозсудлива. Якщо ж дві палати „занадто схожі”, то вони де-факто дублюють одна одну, а тому непотрібні. Особливої уваги заслуговує думка науковця про те, що чим більш палати парламенту несхожі, тим швидше вони зможуть представляти „різну більшість”, що відповідно завдасть шкоди керованості політичним, зокрема законодавчим, процесам.

палат парламентів зазнають обмежень від нижніх палат парламентів, бікамералізм може бути *еквівалентним* чи *нееквівалентним*. Еквівалентний бікамералізм – це така модель двопалатності, коли нижні та верхні палати двопалатних парламентів за властивими для них законодавчими повноваженнями є рівними. Нееквівалентний бікамералізм – це така модель двопалатності, коли у законодавчому процесі домінує або нижня, або верхня палата двопалатного парламенту.

Таблиця 4.4

Еквівалентність чи нееквівалентність законодавчих повноважень палат парламентів в умовах бікамералізму країн Центрально-Східної Європи (2013 р.)

Країна	Нижня палата	Верхня палата	Еквівалентний бікамералізм	Нееквівалентний бікамералізм	Специфічні повноваження другої палати
Польща	Сейм	Сенат	–	+	+
Румунія	Палата депутатів	Сенат	–	+	++
Словенія	Національні збори	Національна рада	–	+	–
Чехія	Палата депутатів	Сенат	–	+	+

Верхні палати двопалатних парламентів у Центрально-Східній Європі не мають однакових законодавчих повноважень порівняно із нижніми палатами. Цим системам властивий нееквівалентний бікамералізм, коли нижні палати завжди мають вирішальне законодавче слово. Але є випадки, коли дві палати парламенту мають рівні можливості та специфічні відмінні повноваження стосовно деяких питань законотворчості. Так, у Польщі Сенат відповідає за організацію та проведення національних референдумів, а також має право звертатися до Конституційного Суду. Цікаво, що в Румунії передбачено однакові повноваження палат парламенту щодо внесення поправок до конституції. Крім того, ініційовано рівну законотворчу участь кожної палати парламенту на їхньому спільному (об'єднаному) засіданні, наприклад, стосовно вотуму недовіри урядовому кабінету, членства в ЄС та НАТО. Кожна палата парламенту у Румунії має специфічні повноваження. Для прикладу, Сенат має вирішальне слово стосовно ратифікації та імплементації міжнародних договорів і деяких законів. Верхні палати парламентів інколи мають спеціальні вето-повноваження. Приміром, деякі закони приймають за згодою верхніх палат або силами кваліфікованої більшості у нижніх палатах парламентів. У Чехії Сенат наділений конституційним правом вето до договори/закони, які стосуються прав людини й особливостей функціонування палат парламенту. Навпаки, у Словенії Національна рада не наділена спеціальними законодавчими повноваженнями: вона може тільки висловлювати пропозиції, пропонувати поправки, вимагати повторних слухань законопроектів, а також ініціювати проведення референдумів. Із двопалатних парламентів країн Центрально-Східної Європи лише в Румунії за верхньою палатою передбачено процедуру відставки урядових кабінетів. Тут із приводу вотуму недовіри проводять голосування на спільному (об'єднаному) засіданні обох палат парламенту. Верхні палати парламентів інших держав регіону зазвичай мають лише повноваження контролю діяльності урядів у формі запитів (інтерпеляцій), запитань та пропозицій до урядів та звернень до конституційних судів. Навіть попри це, у польській та словенській верхніх палатах такі можливості суттєво обмежені. З огляду на це цілком зрозуміло, що найбільш нееквівалентний бікамералізм властивий Словенії, а найменш нееквівалентний бікамералізм – Румунії.

З'ясувати особливості співвідношення повноважень верхніх та нижніх палат у бікамеральних парламентах країн Центрально-Східної Європи можна на підставі зіставлення головних функцій верхніх палат парламентів: репрезентативної, контрольної, рефлексивної, превентивної та євроінтеграційної. Бікамеральні парламенти також сприяють зміцненню демократичності політичних режимів, адже вони диверсифікують та інтегрують політичне й державне управління, децентралізують і регулюють відносини регіональних/центральных органів влади, сприяють застосуванню правових норм та верховенства права, пропагують політичні дебати, а також формують громадську думку. Синтез законодавчих повноважень палат парламентів, а також тих функцій, які вони виконують, свідчить про те, що бікамералізм може бути *симетричним* чи *асиметричним*. Для симетричного бікамералізму властиві норма та практика, які часто функціонально наближують верхні та нижні палати бікамеральних парламентів. В асиметричному бікамералізмі верхні/нижні палати парламенту функціонально роз'єднані¹. Симетричний бікамералізм переважно характеризується виборністю як нижніх, так і верхніх палат парламентів (функціонально властиво Румунії). У таких кейсах палати здатні взаємно забезпечувати своєрідний „ефект охолодження”, внаслідок чого функції, наприклад, нижніх палат не посягають на функції верхніх палат тощо. Проте не всі виборні верхні палати парламенту мають однакові функціональні повноваження порівняно з нижніми палатами (приміром, це не властиво Польщі та Чехії). Такі палати є асиметричними. Більшість кейсів асиметричного бікамералізму є невиборними чи не повною мірою виборними верхніми палатами парламентів (наприклад, у Словенії).

Незалежно від того, наскільки симетричними є функції верхніх і нижніх палат у бікамеральних парламентах, повноваження останніх можуть набувати форми примусу або переконання. Форма/потенціал примусу простежується тоді, коли верхня палата має офіційні повноваження висловлювати „остаточне ні” будь-якому рішення нижньої палати (у Румунії та Чехії). У таких сценаріях нижня палата не має вибору. Тим не менше, верхня палата переважно не має „примусової потужності”. Це означає, що нижня палата може або ігнорувати рішення верхньої палати, або після певного періоду часу скасувати його. Тому верхня палата прагне переконливішого потенціалу впливу для вирішення політичних завдань. Форма та потенціал переконання виявляється у консультаціях, коли верхні палати бікамеральних парламентів можуть ініціювати повторний розгляд законопроектів або ветоувати їх. Різниця у тому, що нижні палати мають вибір – співпрацювати чи ні з верхніми палатами (Словенія і Польща). У цьому випадку важливе значення для з'ясування особливостей бікамералізму й у визначенні здатності палатами парламенту виконувати свої функції має їхня партійно-фракційна композиція. Якщо композиції палат парламентів збігаються, то бікамералізм прямує до симетричності, якщо ні – то до асиметричності².

¹ Lijphart A. Patterns of Democracy : Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / Arend Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1999. – P. 205–206.

² Для визначення впливу партійно-фракційної композиції верхніх та нижніх палат бікамеральних парламентів на симетричність або асиметричність останніх використовують так званий „індекс вирівнювання повноважень палат”. Це оцінювання того, наскільки тісно співпрацюють між собою верхні та нижні палати парламенту з погляду їхньої партійної композиції. Якщо одна й та ж партія чи коаліція партій контролює більшість в обох палатах парламенту (йдеться про урядові партії), то відбувається вирівнювання повноважень палат парламенту. У країнах Центрально-Східної Європи, в яких побутує бікамералізм, представлено два перманентні випадки спільного контролю більшості у верхніх і нижніх палатах однаковими партіями/коаліціями (Польща та Румунія). Ці країни прямують до симетричного бікамералізму.

Цікавий підхід до виокремлення симетричного та асиметричного бікамералізму запропонували С. Паттерсон та Е. Муган¹. Вони розглянули відносну дисперсію влади між палатами бікамеральних парламентів із погляду їхніх конституційних повноважень і функцій. Було виділено чинники, які впливають на виконання ролей верхніх палат: сила парламентської більшості, законодавча влада і внутрішня структура (у комітетах і партійно-фракційна) у двох палатах парламентів. Внаслідок синтезу цих чинників оцінено фактичну асиметрію двопалатних парламентів у країнах Центрально-Східної Європи. Тільки румунський Сенат охарактеризовано як такий, що має низьку асиметрію та рівний за силою Палаті депутатів (це означає, що в Румунії застосовано симетричний бікамералізм). Словенські та польські верхні палати класифіковано як підпорядковані нижнім палатам парламентів. А чеський Сенат таксономовано як консультативну верхню палату. Це означає, що для Польщі, Словенії та Чехії властива висока асиметрія верхніх палат парламентів, тобто що в цих країнах використано ідею асиметричного бікамералізму².

Третій вимір оцінювання рівності та нерівності палат парламентів в умовах бікамералізму – це *субординованість верхніх палат*. Відмінність субординованості в умовах бікамералізму від категорій еквівалентності та симетричності полягає у тому, що відрізняються шляхи їхнього категоріального визначення. Річ у тому, що концепт субординованості частково ґрунтується як на еквівалентності, так і на симетричності, водночас дещо відрізняючись від них. Субординованість верхніх палат бікамеральних парламентів оцінюють на підставі таких маркерів: 1) як нижня палата бікамерального парламенту поводить із відхиленням/ветуванням законів у верхній палаті парламенту (цей маркер зазвичай застосовують під час оцінювання еквівалентності бікамералізму); 2) перед якою/якими палатою/палатами бікамерального парламенту відповідальні уряди парламентських демократій (у кейсі країн Центрально-Східної Європи – парламентських і напівпрезидентських республік) (цей маркер дуже часто застосовують для оцінювання симетричності бікамералізму); 3) як між собою співвідносяться повноваження верхніх і нижніх палат бікамеральних парламентів. Відповідь на три аналітичні маркери може свідчити про те, що верхня палата парламенту тієї чи іншої країни субординована або несубординована щодо нижньої палати парламенту цієї ж держави.

Інституційна практика та конституційне законодавство країн Центрально-Східної Європи дають підстави стверджувати, що в Польщі, Чехії та Словенії верхні палати бікамеральних парламентів не субординовані перед нижніми палатами. Наприклад, якщо чеська Палата депутатів достроково припинила свої повноваження або відправлена

¹ Paterson S. Fundamentals of Institutional Design : The Functions and Powers of Parliamentary Second Chambers / Samuel Charles Patterson, Anthony Mughan // The Journal of Legislative Studies. – 2001. – Vol. 7. – No. 1. – P. 39–60.

² Асиметрія повноважень верхніх та нижніх палат бікамеральних парламентів – це вирішальний аспект обговорень стосовно реформування чи скасування верхніх палат у деяких країнах Центрально-Східної Європи. Наприклад, у Чехії Сенат критикують за надто велику тривалість його каденції. Окремі науковці та політики закликають до скасування верхньої палати або до реструктуризації її в палату регіонального представництва. Головна слабкість Сенату у тому, що він не схвалює державного бюджету. Такі дебати точаться і стосовно польського Сенату. Ще більше песимізму, як було зазначено вище, висловлюють на адресу словенської Національної ради, яка є конституційним представництвом соціальних, професійних і місцевих груп. Її виокремлення як верхньої палати парламенту оскаржують деякі науковці. Румунський парламент, попри те, що його оцінюють як симетричний, досить часто окреслюють як неефективний бікамеральний орган, адже дві палати румунського парламенту наділені подібними повноваженнями. Крім того, Сенат не представляє часткових інтересів, а тексти національних законів повинні бути схвалені двома палатами. Додатково див.: Kysela J. Dvoukomorove systemy : Teorie, historie a srovnani dvoukomorovych parlamentu / Jan Kysela. – Praha : Eurolex Bohemia, 2004. – 630 p. ; Scully R. Dealing with Big Brother : Relations with the First Chamber / Roger Scully // The Journal of Legislative Studies. – 2001. – Vol. 7. – No. 1. – P. 93–104.

у відставку, Сенат відповідальний за справи, які не можуть бути відстрочені/потребують ухвалення. Та Сенат не може вживати законодавчих заходів щодо питань конституції, державного бюджету та боргу, виборчого права та міжнародних угод. Навіть в умовах формальної відсутності нижньої палати чеського парламенту його верхня палата має опиратися на законодавчі ініціативи урядового кабінету. Законопроекти, прийняті Сенатом, повинні бути промульговані президентом і прем'єр-міністром країни. Окрім того, всі прийняті Сенатом закони повинні схвалити на своїй першій сесії новостворена Палата депутатів: в іншому випадку прийняті акти втрачають законодавчу силу. Доказ субординованості верхньої палати перед нижньою у чеському парламенті – це норма про те, що урядовий кабінет відповідальний (у форматі процедур вотуму довіри чи недовіри) лише перед Палатою депутатів (характерно також для Польщі і Словенії). Ще жорсткіші норми і їхні практичні наслідки інституціоналізовано у випадку польського бікамералізму. Приміром, усталено норму: якщо з якоїсь причини скорочено/припинено повноваження Сейму, аналогічні правові дії стосуються й повноважень Сенату. Не є субординованим Сенат у Румунії. По-перше, законопроекти може ініціювати будь-яка палата парламенту. По-друге, формування та відставка урядового кабінету (або вотум довіри/недовіри) відбувається за участі двох палат парламенту на їхньому спільному (об'єднаному) засіданні. По-третє, функціональні повноваження палат парламентів із деяких питань є диференційованими.

Отже, у країнах Центрально-Східної Європи немає „абсолютно сильної моделі бікамералізму”, коли повноваження верхніх і нижніх палат парламентів є однаковими. Зауважимо, що умовно найсильнішими повноваженнями наділено румунський Сенат, значно слабшими – верхні палати Польщі, Словенії та Чехії. Формальні прерогативи у парламентській діяльності передбачено за нижніми палатами. Крім того, нижні палати парламентів свідомо зменшують роль верхніх палат парламентів. Внаслідок цього досить суперечливою може бути відповідь на питання, наскільки ефективними є моделі бікамералізму в Центрально-Східній Європі: аргументовано, що бікамералізм у регіоні недоречно трактувати як ефективний хоча б з огляду на те, що він не „достатньо сильний” (еквівалентний або симетричний), тобто не завжди сприяє верхнім палатам парламентів у прагненні бути повноцінними акторами політичного процесу. Швидше бікамералізм – це вирішення проблем, пов'язаних із чисельним населенням або його неоднорідністю в країнах, для яких він властивий.

4.5. Властивості законодавчої функції парламентів країн Центрально-Східної Європи

Найважливіша функція парламентів – це законотворча чи законодавча діяльність. Це одна з форм державної діяльності з метою створення або перегляду правових актів, зокрема законів. У парламентах країн Центрально-Східної Європи конституційно було закріплено здебільшого *британську модель законотворчості*. На думку М. Зендера¹, за звичних умов ця модель передбачає процедуру трьох читань ординарних законопроектів. Однак не всі країни Центрально-Східної Європи використовують модель трьох читань законопроектів (це не властиво Болгарії та Румунії). Відрізняються також механізми реалізації британської моделі законотворчості у різних групах країн, наприклад, у країнах з однопалатними і двопалатними парламентами.

¹ Zander M. The law-making process / Michael Zander. – Cambridge University, 2004. – 517 p.

Склад *однопалатних парламентів* країн Центрально-Східної Європи персонально відповідальний за прийняття правових актів національного значення, зокрема законів. Зумовлено це інституційною природою законодавчих органів, які формуються на підставі всезагальних виборів. Специфікою функціонування однопалатних парламентів на відміну від двопалатних, є те, що в перших законотворчий процес відбувається за швидшою процедурою, ніж у других.

Таблиця 4.5

**Властивості законодавчої функції однопалатних парламентів країн
Центрально-Східної Європи (2013 р.)**

Маркер	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Словаччина	Угорщина
Кількість читань законопроектів	2	3	3	3	3	3
Мотиваційна доповідь	+	+	+	+	+	+
Термін розгляду у комітеті перед першим читанням законопроекту	2 міс.	–	–	–	–	–
Можливість припинення розгляду проекту після другого читання	–	+	–	–	+	+
Можливість скороченої процедури	+	–	+	–	–	+
Можливість об'єднання варіантів законопроектів і поправок	+	–	–	–	–	+
Право вето президента	+	+	+	+	+	+

Спільними принципами законотворчої функції однопалатних парламентів країн Центрально-Східної Європи є такі: 1) законодавчу ініціативу подають на ім'я спікера парламенту; 2) ті комітети, які займаються підготовкою законопроектів, обов'язково готують мотиваційні доповіді до законопроектів; 3) зазвичай не встановлено термінів розгляду законопроектів у комітетах перед першим читанням (окрім Болгарії, де для цього передбачено два місяці); 4) після другого читання законопроекту питання про припинення його розгляду можуть обговорювати в Естонії, Словаччині та Угорщині, проте така процедура унеможливлена в Болгарії, Латвії та Литві; 5) тільки в окремих країнах регіону передбачено процедуру скороченого розгляду законопроектів (Болгарія, Латвія і Угорщина); 6) переважно задіяно принцип, за яким унеможливлено об'єднання різних варіантів законопроектів та поправок до них (окрім Болгарії та Угорщини); 7) окреслено можливість президента ветоувати проголосовані парламентом законопроекти (або визначено, що прийнятий закон набуває юридичної сили після його промуніципалізації главою держави).

Процедури законодавчої діяльності однопалатних парламентів країн Центрально-Східної Європи характеризують деякі специфічні властивості. Приміром, у Болгарії передбачено такий варіант скороченої процедури розгляду та прийняття законопроектів, коли парламент може поєднувати два читання в одному. В ординарному порядку законодавчий орган обговорює та приймає законопроекти тільки у другому читанні: глава за главою, стаття за статтею, а також пункт за пунктом. Після цього прийнятий акт спрямовують главі держави на затвердження. Механізм прийняття законів у Болгарії є доволі ефективним і негроміздким. Він не зумовлює значної кількості паралельних чи альтернативних законопроектів. Наприклад, у 2001–2005 рр. було запропоновано 1197 законопроектів, у 2005–2009 рр. – 1358 законопроектів, у 2009–2013 рр. – 984 законопроекти.

В Естонії законотворча діяльність підлягає суворому регулюванню, а прийняття закону завжди відбувається під час третього читання. Крім того, у другому читанні розгляд законопроекту може бути припинено. Для подання клопотання про прийняття такого рішення встановлено конкретний термін часу. Якщо друге читання законопроекту не перервано, тоді він вважається прийнятим і тільки після цього його обов'язково спрямовують на третє читання. Для прийняття звичайного закону в Естонії потрібна позитивна думка з цього приводу більшості присутніх на засіданні парламенту депутатів (фактично йдеться про використання системи відносної більшості). Проте є закони, які приймають за системою абсолютної більшості: в естонському випадку для цього потрібна згода 51 депутата Рійгікогу.

У Латвії інституціоналізовано схожий до естонського механізм прийняття законів. Проте у Сеймі передбачена можливість скороченої процедури розгляду та прийняття законопроектів, за результатами якої друге читання вважають вирішальним. Будь-який проголосований парламентом законопроект за звичайною чи скороченою процедурою після його належного оформлення комітетом спрямовується до президії парламенту, яка надалі подає його на підпис главі держави. Загалом процедура законотворення у Латвії є досить ефективною, бо вона сприяє прийняттю значної кількості нормативно-правових актів. Це помітно зі співвідношення кількості поданих законопроектів та прийнятих законів у різні каденції латиського парламенту. Приміром, у 1998–2002 рр. подано 1442 проекти, а прийнято 917 законів (64 % ефективних законопроектів); у 2002–2006 рр. подано 1934 проекти, а прийнято 1272 закони (66 % законопроектів).

У Литві право законодавчої ініціативи належить членам парламенту, президенту та уряду. Окрім того, законопроекти можуть ініціювати громадяни Литви, які мають право голосу, за умови, що за законопроект зібрано не менше 50 тис. їхніх підписів. Процес законотворення у цій країні можна поділити на чотири частини: надходження законопроекту в Сейм, розгляд законопроекту у відповідному комітеті Сейму, розгляд законопроекту на пленарному засіданні Сейму та голосування законопроекту в Сеймі. Сценарій процедури прийняття закону може змінюватися. Згідно з положенням статуту Сейму, який набрав чинності в 1994 р., передбачено можливість всього суспільства (громадян, партій, громадських організацій, державних органів та інших зацікавлених осіб) брати активну участь у законодавчому процесі. У Литві парламенти приймають закони і постанови. Поняття „законопроект” охоплює такі категорії, як „резолуція”, „проект закону” та „заява”. Внаслідок значної лібералізації законотворчий процес у Литві не вирізняється своєю ефективністю. Наприклад у 1992–1996 рр. було подано 888 законопроектів, а прийнято 728 актів (тобто законів і постанов) (82 % ефективних законопроектів); у 1996–2000 рр. подано 4520 законопроектів, прийнято 1500 актів (33 % ефективних законопроектів); у 2000–2004 рр. подано 6153 законопроекти, а прийнято 1900 актів (31 % ефективних законопроектів); у 2004–2008 рр. подано 4821 законопроект, а прийнято 1314 акти (27 % ефективних законопроектів).

У Словаччині законопроекти можуть бути запропоновані комітетами, членами парламенту й урядом. Законодавчий процес парламенту передбачає три читання без застосування скороченої процедури. Звичайні/ординарні закони приймають абсолютною більшістю парламентарів (76 депутатів). Конституційні (або екстраординарні) закони – кваліфікованою більшістю у три п'ятих від повного складу парламенту (90 депутатів). Міжнародні договори, а також акти, які ветоовані президентом (суспензивне вето),

приймають абсолютною більшістю від номінального складу парламенту. Ординарні акти приймають більшістю голосів присутніх на засіданні парламенту депутатів (фактично це система відносної більшості).

Угорщина – найскладніша, але й дуже ефективна стосовно законодавчого процесу країна Центрально-Східної Європи з однопалатним парламентом. Специфіка моделі угорського парламентаризму в тому, що Національні збори – це не тільки законодавча інституція, а й орган, що наділений конституційними повноваженнями¹. Це означає, що в Угорщині немає необхідності ратифікації конституції або поправок до конституції шляхом всенародного референдуму, хоча Національні збори й можуть звернутися до процедури вивчення громадської думки щодо будь-якої озвученої проблеми.

Чинною конституцією Угорщини перераховано сфери, які можуть регулюватись тільки законами. Це так звані „ексклюзивні сфери законодавства”, яких у країні майже тридцять. Проте парламент може приймати закони і в інших сферах соціального життя. Різниця у тому, що звично це відбувається за пропозиціями уряду. Ключовим принципом законотворчого процесу є норма про те, що прийнятий закон може бути змінений чи скасований лише на підставі нового закону (див. табл. 4.6).

Окрему групу законів становлять нормативні акти, для схвалення яких потрібна кваліфікована більшість двох третин складу парламенту. Вперше з такими законами зіткнулися під час прийняття поправок до Конституції у 1989 р. Кваліфікованої більшості голосів парламентарів потребують тільки конституційні закони чи поправки до таких законів. Згодом принцип застосування кваліфікованої більшості було апробовано до тих законів, які прирівнюють до конституційних.

Таблиця 4.6

Ефективність законодавчого процесу в парламенті Угорщини (1990–2013 рр.)²

Період повноважень парламенту	Кількість прийнятих законів			Кількість прийнятих резолюцій
	Нові закони	Закони через поправки	Разом	
1990–1994 рр.	219	213	432	354
1994–1998 рр.	264	235	499	455
1998–2002 рр.	273	187	460	393
2002–2006 рр.	262	311	573	488
2006–2010 рр.	262	325	587	421
2010–2013 рр.	262	465	727	376
Разом	1542	1736	3278	2487

У країні передбачено дві процедури законотворення: *ординарну* й *екстраординарну*. Правом законодавчої ініціативи наділені президент, уряд, кожний комітет та депутат у парламенті. Зауважимо, що більшість законопроектів пропонує уряд, менше – депутати і комітети. Глава держави користується правом законодавчої ініціативи надзвичайно рідко (найчастіше це відбувалось у 1990–1994 рр.). У парламентській лексиці традиційно відбувається синонімізація таких понять, як законопроект і проект закону. Однак це

¹ На попередньому етапі інституційного розвитку Угорщини (1945–1988/1990 рр.) парламент не використовували як головний центр прийняття законодавчих рішень. У цей період Національні збори прийняли лише 472 закони, серед них 100 – за рік до початку транзиту до демократії. І навпаки, у 1990–2013 рр. прийнято 3278 законів або в середньому по 125–150 законів щорічно. У 1985 р. Національні збори прийняли 8 законів, а в 2012 р. – 226 (72 нових закони, а також 154 закони на підставі поправок до вже чинних законів). Важливо й те, що з 1990 р. угорська правова система побудована на нормах закону: практику превалювання урядових указів (або указів президентів) замінено на принцип пріоритету законів.

² Кількість прийнятих парламентом нормативних актів станом на 19 вересня 2013 р.

різні поняття. Законопроект – текст закону, який представлено на розгляд Національних зборів. На етапі подання, зокрема в процесі досягнення консенсусу між міністерством і зацікавленими групами, текст закону іменується проектом закону. Уряд обговорює проекту закону, а на розгляд парламенту спрямовує законопроект.

В Угорщині використовують процедуру *двотурового голосування*: спочатку – за проекти поправок, згодом – за законопроект у цілому. Основне правило голосування за поправки полягає у тому, що воно має бути проведене за проектами поправок, які отримали підтримку щонайменше третини членів профільного комітету (тобто комітету, що відповідає за розгляд законопроекту). Проекти поправок, які запропоновані урядом, комітетами та депутатами і які не містять законодавчих помилок, розглядає Комітет із конституційних питань. Лише після цього відбувається голосування за закон (як законопроект) у цілому. Спікер парламенту має підписати закон впродовж 15 діб і спрямувати його главі держави на промульгацію.

У змінах до регламенту Національних зборів (від 1991 р.) запропоновано інститут *„екстраординарної процедури законотворення”*. Для її початку потрібна згода не менше вісімдесяти відсотків депутатів номінального складу парламенту (309 осіб). Ця процедура є простішим та швидшим варіантом законотворення. Річ у тому, що дебати стосовно проектів поправок відбуваються безпосередньо у відповідному комітеті, а не в залі пленарних засідань парламенту. Після того, як комітет приймає рішення про відхилення поправок, представлених на його розгляд, Національні збори приймають негайне рішення щодо проектів поправок. При цьому рішення парламенту вважається безповоротним.

Таблиця 4.7

Розгляд законопроектів за екстраординарною процедурою в парламенті Угорщини (1990–2010 рр.)

Період повноважень парламенту	Кількість поданих законопроектів		
	Прийняті	Неприйняті	Разом
1990–1994 рр.	55	12	67
1994–1998 рр.	40	4	44
1998–2002 рр.	3	5	8
2002–2006 рр.	1	2	3
2006–2010 рр.	0	0	0
Разом	99	23	122

Законопроекти, які потребують схвалення 2/3 голосів депутатів номінального складу парламенту, не можуть бути розглянуті за екстраординарною процедурою. Те саме стосується закону про державний бюджет. Простежується скорочення кількості законів, прийнятих унаслідок екстраординарного розгляду.

Особлива роль в ініціюванні законопроектів належить уряду. Це стало правилом парламентських демократій у Центрально-Східній Європі. Уряд має у більшості випадків (окрім урядів меншості) постійну підтримку парламенту, що значно полегшує процес прийняття законодавчих актів. Програма уряду, яку підтримує більшість (разом із кандидатом у прем'єр-міністри), мусить містити більшість цілей реалізації законодавчого курсу. Тому депутати змушені працювати над урядовими законопроектами. Так, уряд Угорщини пропонує піврічний порядок законопроектів для Національних зборів. Кабінет у 1990–2012 рр. запропонував більшість законопроектів в Угорщині – 2346

із-поміж 4593 (або 51,1 відсотка від їхньої повної кількості). Переважна більшість була включена до порядку денного та прийнята як закони (понад 79 відсотків). За аналогічний період часу депутати (з урядових і опозиційних парламентських фракцій) запропонували 2118 законопроектів (або 46,1 відсотка від їхньої кількості). Із них законами стали тільки 17,5 відсотка законопроектів. Значною мірою це можна пояснити пріоритетом урядових законопроектів над законопроектами, які пропонують депутати. Ще менша кількість законопроектів була запропонована комітетами – лиш 129 або 2,8 відсотка від повної кількості законопроектів упродовж 1990–2012 рр. Примітно те, що подані комітетами законопроекти дуже часто беруть до уваги та приймають їх як закони. Річ у тому, що ініціативи комітетів парламентів переважно мають характер комплементарних законопроектів: уряд не може втручатися у деякі сфери діяльності парламенту.

У *двопалатних парламентах* країн Центрально-Східної Європи процес прийняття законів дещо ускладнено: 1) розгляд законопроекту зазвичай розпочинає нижня палата парламенту (крім Румунії, в якій розгляд законопроекту може ініціювати або Палата депутатів, або Сенат); 2) згода альтернативної палати під час розгляду та прийняття законопроекту обов'язкова, але традиційно є можливість прийняття законів за відсутності згоди альтернативної палати парламенту (крім Румунії); 3) загальноприйнята кількість читань кожного законопроекту в провідній палаті (або ж палаті, що ініціює розгляд законопроекту) дорівнює трьом, а в альтернативній палаті – лише одному (крім Румунії); 4) неможливість проведення об'єднаних засідань верхньої та нижньої палат парламентів для вирішення проблем стосовно прийняття суперечливих законопроектів (крім Румунії); 5) факт можливості прийняття окремих законів лише нижніми (Польща, Чехія, Словенія) чи верхніми (Польща та частково Чехія) палатами парламентів; 6) обов'язкова вимога створення та надання мотиваційних доповідей перед розглядом всіх законопроектів; 7) передбаченість скороченої процедури розгляду законопроектів (коли переважно не дозволено розглядати законопроект за звичайною процедурою).

У Польщі та Чехії регламентовано часові бар'єри для розгляду законопроектів у палатах парламентів (30 днів). У Румунії та Словенії таких часових обмежень немає. Переважно регламентовано ліміти часу для розгляду конституційних законопроектів в альтернативних палатах парламентів країн регіону. Натомість, часто протиставляється можливість скасування провідною палатою парламенту рішень альтернативної палати (стосується конституційних законів): у Польщі та Словенії ця процедура дозволена, а в Румунії та Чехії – ні. Окрім того, в умовах бікамералізму у країнах Центрально-Східної Європи рішення альтернативних палат парламентів потребують підтвердження (або контрасигнації) провідних палат парламентів (крім Польщі).

Не завжди встановлено терміни розгляду законопроектів у комітетах перед другим читанням. У Польщі та Чехії це регламентовано (60 днів), а в Румунії та Словенії чітко не вказано. Припинення розгляду законопроектів після другого читання у Польщі та Словенії можливе, а в Чехії категорично заборонене. За винятком Словенії, не дозволено вносити поправки до законопроектів у третьому читанні. Чітко не окреслена у регіоні процедура повернення законопроектів із їхнього третього читання на друге: у Чехії норму про це регламентовано, в Польщі і Словенії – заборонено, в Румунії – відбувається лише два читання законопроекту. Цікаво, що в Польщі та Словенії можливе об'єднання законопроектів і поправок до законопроектів різних авторів у спільний варіант. Єдина вимога до такої процедури – їх подання в ідентичній (провідній або альтернативній)

палаті парламенту. У Румунії і Чехії норми про можливість об'єднання законопроектів не застосовують. У Словенії не передбачено права президента повертати акти парламенту на доопрацювання. Цікаво й те, що президенти чотирьох країн Центрально-Східної Європи із бікамеральними парламентами не можуть ветоувати конституційні закони. У контексті законодавчої функції двопалатних парламентів у регіоні слід виокремлювати два сценарії: 1) пріоритет у законодавчому процесі нижньої палати парламенту (Польща, Словенія, Чехія); 2) плюралітет у законодавчому процесі обох палат (Румунія).

Таблиця 4.8

**Властивості законодавчої функції двопалатних парламентів у країнах
Центрально-Східної Європи (2013 р.)¹**

Маркер	Польща	Румунія	Словенія	Чехія
Палата (провідна палата), де починається розгляд законопроекту	нижня	нижня або верхня	нижня	нижня
Необхідність згоди альтернативної палати	+	+	+	+
Можливість прийняття законів за умови відсутності резолюції/згоди альтернативної палати парламенту	+	—	+	+
Кількість читань у провідній палаті	3	2	3	3
Кількість читань в альтернативній палаті	1	2	1	1
Можливість спільного/об'єднаного засідання палат парламенту для прийняття суперечливих законів	—	+	—	—
Ліміт часу на додатковий розгляд законопроектів в альтернативній палаті	+	—	—	+
Ліміт часу на розгляд змін/поправок до конституції в альтернативній палаті	+	—	—	+
Можливість ветоувати провідною палатою негативне рішення альтернативної палати стосовно проектів конституційних законів	+	—	+	—
Можливість прийняття окремих законів тільки провідною палатою	+	—	+	+
Можливість прийняття окремих законів тільки альтернативною палатою	+	—	—	+
Необхідність підтвердження рішень альтернативної палати рішеннями провідної палати парламенту	—	+	н.п.	+
Необхідність мотиваційної доповіді	+	+	+	+
Термін розгляду в комітеті перед другим читанням	60 днів	—	—	60 днів
Можливість припинення розгляду законопроекту після другого читання	+	н.п.	+	—
Можливість вносити поправки в третьому читанні	—	н.п.	+	—
Можливість повернути законопроект із третього на друге читання	—	н.п.	—	+
Можливість розгляду за скороченою процедурою	+	+	+	+
Можливість переведення законопроекту зі скороченої на звичайну процедуру розгляду	—	—	—	+
Можливість об'єднання варіантів законопроектів	+	—	+	—
Право законодавчого вето президента	+	+	—	+
Право президента ветоувати конституційні закони і поправки до конституції	—	—	—	—
Право президента перевіряти конституційність актів	+	+	—	—

У Румунії право законодавчої ініціативи належить уряду, депутатам, сенаторам, групам громадян (не менше 250 тис. осіб), які наділені правом голосу. Міжнародні та

¹ н.п. — не передбачено вказаної процедури чи особливості законодавчої функції парламенту.

фінансові питання, амністія та помилування не є предметом законодавчої ініціативи груп громадян. Зміни до конституції може ініціювати президент за пропозицією уряду, чверть складу Палати депутатів чи Сенату або не менше 500 тис. громадян, які наділені правом голосу. Розгляд будь-якого проекту закону може ініціювати нижня або верхня палата парламенту Румунії. Палата, яка ініціює проект закону, вважається провідною. Законопроекти та пропозиції про перегляд конституції приймають кваліфікованою більшістю депутатів і senatorів (не менше 2/3 голосів від номінального складу кожної палати парламенту). Органічні закони приймають шляхом підтримання абсолютною більшістю депутатів і senatorів (більше 1/2 голосів від номінального складу кожної палати парламенту). Звичайні закони приймають більшістю голосів присутніх членів двох палат парламенту (фактично внаслідок застосування системи відносної більшості). Після прийняття проекту закону в провідній палаті його спрямовують на обговорення в альтернативну палату. Законопроект, що прийнятий провідною палатою, але відхилений альтернативною палатою, з метою внесення поправок спрямовують у ту палату, що є автором законопроекту. Повторне відхилення законопроекту альтернативною палатою є остаточним. У випадку неможливості прийняття двома палатами закону голови палат ініціюють процедуру посередництва, формуючи паритетний комітет парламенту. Якщо палати парламенту прийняли і погодились на варіант паритетного комітету, тоді закон скеровують на промульгацію главі держави. Якщо паритетний комітет не дійшов згоди з питань, щодо яких є розбіжності, або якщо одна з палат не схвалює варіанту паритетного комітету в цілому чи в його частинах, тоді текст, у якому є розбіжності, розглядають на спільному засіданні двох палат румунського парламенту.

У Польщі право законодавчої ініціативи належить депутатам, Сенату, президенту, Раді міністрів і групам громадян (не менше 100 тис. осіб), які наділені правом голосу. Законопроекти, запропоновані урядом, мають супроводжуватись проектами основних підзаконних актів. Голосування за законопроект у цілому відбувається за процедурами: 1) голосування „за” чи „проти” варіанту про відхилення проекту в цілому (якщо такий варіант запропоновано); 2) голосування „за” чи „проти” поправок до окремих статей проекту за умови попереднього відхилення законопроекту в цілому; 3) голосування „за” чи „проти” законопроекту загалом у тексті, запропонованому комітетом, включаючи прийняті поправки. Після того, як законопроект прийнятий нижньою (провідною) палатою парламенту, він іменується статутом, але ще не має обов’язкової юридичної сили. Маршалок Сейму скеровує прийнятий акт у відповідний комітет Сенату, який упродовж 18 днів повинен розглянути надісланий йому статут. Але загалом упродовж 30 днів від моменту отримання статуту верхня палата може: 1) прийняти рішення про відхилення статуту в цілому (у цьому випадку статут повертають до Сейму); 2) прийняти рішення про затвердження статуту в цілому без поправок (статут повертають Сейму, Маршалок якого спрямовує його на промульгацію главі держави); 3) прийняти рішення про затвердження статуту з поправками (у цьому випадку статут повертають до Сейму, який розглядає запропоновані поправки). Якщо за встановлений період часу Сенат не ухвалює жодної резолюції, статут вважають затвердженим відповідно до формулювання, запропонованого Сеймом. У випадку затвердження Сенатом статуту із поправками нижня палата може: 1) подолати їх, залишивши статут у попередньому формулюванні, для чого потрібна абсолютна більшість голосів депутатів Сейму; 2) врахувати поправки Сенату та проголосувати за них відносною більшістю голосів депутатів Сейму. Якщо

Сенат блокує статут у цілому, а Сейм не має абсолютної більшості голосів депутатів від свого номінального складу, щоб це рішення верхньої палати польського парламенту було подолане, розгляд законопроекту припиняють. Повторний розгляд законопроекту відбувається спочатку.

Специфічною є скорочена процедура розгляду законопроектів у Сеймі. Право ініціювати скорочену процедуру має Рада міністрів (уряд) на підставі класифікації підготовлених нею законопроектів як термінових. Але конституційно не передбачено термінів, коли нижня палата має приймати закони за скороченою процедурою. Також зауважимо, що звичайні закони приймають більшістю голосів присутніх депутатів.

Таблиця 4.9

Особливості законодавчої діяльності у польському парламенті (1989–2013 рр.)¹

Скликання парламенту	Рік/роки	Кількість поданих до Сейму законопроектів	Кількість прийнятих законів	Кількість прийнятих законів з поправками Сенату	Кількість прийнятих резолюцій
0	1989–1919 рр.	н.д.	247	н.д.	164
1	1991–1993 рр.	н.д.	94	н.д.	135
2	1993–1997 рр.	826	473	217	296
3	1997 р.	59	21	10	24
	1998 р.	276	97	52	44
	1999 р.	322	126	56	42
	2000 р.	257	174	127	45
	2001 р.	237	222	142	35
	1997–2001 рр.	1151	640	387	190
4	2001 р.	79	36	10	23
	2002 р.	349	213	108	43
	2003 р.	302	226	142	62
	2004 р.	342	241	145	81
	2005 р.	193	178	96	47
	2001–2005 рр.	1265	894	501	256
5	2005 р.	92	21	7	34
	2006 р.	363	193	71	103
	2007 р.	253	170	101	63
	2005–2007 рр.	708	384	179	200
6	2007 р.	87	6	1	26
	2008 р.	544	251	118	57
	2009 р.	342	232	116	67
	2010 р.	324	229	132	81
	2011 р.	214	234	109	58
	2007–2011 рр.	1511	952	476	289
7	2011 р.	60	5	1	24
	2012 р.	359	134	41	59
	2013 р.	195	111	38	43
	2011–2013 рр.	614	250	80	126

¹ Нумерація від „0” у порядку зростання. „0” – склад ініціального/установчого польського парламенту під час колапсу системи соціалізму в 1989–1991 рр. „7” – скликання парламенту, розпочате у 2011 р. Дані подано станом на вересень 2013 р. Аналіз особливостей законодавчої діяльності парламенту за роками проведено з 1997 р., коли прийнято чинну конституцію. Детально див. дані архіву веб-сайту польського Сейму: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/page/archiwum>. Також частково див.: Zubek R. Legislative Time, Executive Rules and Government Lawmaking [Електронний ресурс] / Radoslaw Zubek // Paper prepared for ECPR Joint Sessions Helsinki. – 2007. – Workshop 12 : Political Power in parliamentary Executives. – 16 р. – Режим доступу : http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/Research/zubek_ECPRHelsinki.pdf

Поправки до конституції приймають у форматі конституційних статутів, проекти яких пропонують глава держави, Сенат чи не менше 1/5 номінального складу Сейму. Конституційні статuti приймають щонайменше 2/3 голосів депутатів у присутності не менше половини номінального складу нижньої палати парламенту. Після цього впродовж 60 днів ідентичне формулювання закону абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини складу повинен прийняти Сенат. За даними К. Гоецза та Р. Зубека¹, у Польщі, як і у всіх парламентських демократіях, провідним актором законодавчої ініціативи є урядовий кабінет. Однак тільки 40 відсотків законопроектів, які потрапляють у парламент, є урядовими. Крім того, участь кабінету в законодавчій ініціативі є дуже децентралізованою (хоча прем'єр-міністр контролює діяльності свого кабінету, проте окремі міністри наділені високим ступенем впливу на законодавчу діяльність). Зауважимо також, що більшість законопроектів, які пропонують депутати, характеризуються превалюванням „урядового начала”: це означає, що ці депутати переважно є членами урядових фракцій у парламенті.

У Словенії правом законодавчої ініціативи наділено уряд, депутатів Національних зборів, Національну раду і групи громадян (не менше 5 тис. осіб). Читання законопроекту в країні традиційно відбувається в три етапи. Проте якщо поправок до законопроекту в другому читанні не прийнято, то парламент голосує за закон у цілому. Якщо профільний комітет парламенту вирішує, що законопроект не підходить для розгляду, то законодавча процедура закінчується після другого читання. Закони також можуть приймати і за скороченою процедурою. Її застосовують тоді, коли це потрібно в інтересах безпеки й оборони держави або для ліквідації наслідків стихійних лих. Скорочену процедуру також використовують для прийняття законів про ратифікацію міжнародних договорів і поправок до законів, що стосуються рішень Конституційного суду тощо. Процедура не передбачає проведення дебатов у першому читанні законопроектів, а друге та третє читання проводять на одній сесії. Для прийняття законів встановлено вимогу про те, що кількість голосів, які подані „за”, має перевищувати кількість голосів, які подані „проти” (фактично застосовано систему відносної більшості)².

У Чехії провідною стосовно законотворення є Палата депутатів. Після того, як вона приймає законопроект, його передають Сенату. Якщо останній підтримує закон, то його має промудувати глава держави (не стосується конституційних законів). Якщо ж верхня палата не підтримує ініціативи нижньої палати парламенту, тоді остання може долати цю незгоду, голосувати за законопроект і спрямовувати його главі державі. Під час прийняття законів використовують такі законодавчі техніки: 1) схвалення законопроекту двома палатами чеського парламенту, згідно якого Сенат має 30 днів, щоб проголосувати за законопроект (регулярні закони); 2) схвалення законопроекту двома палатами чеського парламенту, коли Палата депутатів не має права скасовувати рішень Сенату (конституційні закони); 3) схвалення законопроекту тільки Палатою

¹ Goetz K. Government, Parliament and Lawmaking in Poland / Klaus Goetz, Radoslaw Zubek // The Journal of Legislative Studies. – 2007. – Vol. 13. – No. 4. – P. 517–538.

² Якщо Національна рада (верхня палата) висуває суспензивне вето прийнятим законам і вимагає, щоб Національні збори (нижня палата) провели повторний розгляд, нижня палата парламенту змушена провести дебати. У процесі обговорення представник Національної ради пояснює прохання верхньої палати, доповідач профільного комітету нижньої палати висловлює його думку, а ініціатор/представник законопроекту пояснює свою позицію. Для підтримки законопроекту у випадку, якщо не визначені певні специфічні конституційні вимоги, потрібна згода абсолютної більшості депутатів від повного складу палати (а не згоди, якщо кількість голосів, поданих „за”, має перевищувати кількість голосів, поданих „проти”).

депутатів (стосовно закону про державний бюджет). Якщо Палату депутатів розпущено, Сенат може вживати юридичних заходів на рівні звичайних законів. Але коли обрана нова Палата депутатів, вона мусить затвердити всі правові акти, які були вжиті Сенатом, адже в іншому випадку вони втратять законну силу. Правом законодавчої ініціативи в Чехії наділено депутатів, їхні групи, Сенат, уряд та регіональні асамблеї/легіслатури. Цікаво, що під поняттям „законопроект” у країні розуміють не лише текст ймовірного закону, а й пояснювальний меморандум/мотиваційну доповідь. Партія-ініціатор певного законопроекту може у разі його подання на розгляд Палати депутатів попросити останню схвалити законопроект у кінці першого читання (і не проводити другого та третього читання). Натомість, у першому читанні не можуть бути проголосовані в цілому як закони поправки до конституційних законів і закону про державний бюджет, а також акти ратифікації міжнародних договорів¹.

4.6. Оцінка ефективності повноважень парламентів та участі у них жінок в країнах Центрально-Східної Європи

Ефективність законодавчої і загалом політичної діяльності парламентів у країнах Центрально-Східної Європи значною мірою визначається тим, наскільки впливовими й ефективними вони є в інституційному політико-правовому вимірі, який переважно у демократичних режимах (а такими є країни регіону) визначається та регламентується конституційно. Ефективність національних парламентів залежить від міжінституційних відносин, приміром, між різними гілками влади у республіканських системах країн Центрально-Східної Європи. Одну з перших спроб аналізу ефективності повноважень парламентів і їхнього впливу на політичний процес запропонував А. Сіарофф². Йдеться про факторний аналіз політичних систем. Вчений виокремлює два фактори-змінні: 1) домінування виконавчої влади над законодавчою; 2) „злитий” парламентський режим, який демонструє, наскільки об’єднані чи роз’єднані функції парламенту й уряду. Ці маркери використано під час з’ясування особливостей транзиту до парламентської демократії, внаслідок чого виявлено декілька кластерів міжінституційних відносин у перехідних режимах: модель домінування урядів, модель домінування поляризованих і фрагментованих парламентів, модель дифузії повноважень парламентів та урядів у процесі прийняття політичних рішень (модель збалансованої влади з використанням погоджувальних процедур).

Але такий підхід уможлиблює тільки побіжний розгляд повноважень парламентів та є недостатнім для визначення варіативності їхньої сили у різноманітних політичних системах. Річ у тому, що повноваження парламентів суттєво відрізняються навіть у межах одного регіону та однієї політичної системи (приміром, напівпрезидентської чи парламентської республіки). Наприклад, у деяких парламентських республіках у

¹ Крім звичайної і скороченої процедури прийняття законів у нижній палаті чеського парламенту, є інші спеціальні процедури: 1) коли урядовий кабінет спрямовує законопроект на розгляд Палати депутатів у зв’язку з проханням про висловлення вотуму довіри уряду; 2) коли оголошено надзвичайний стан спікером Палати депутатів за пропозицією уряду; 3) коли затвердження законопроекту потрібне для того, щоб виконати резолюції Ради Безпеки Організації Об’єднаних Націй; 4) коли уряд вимагає, щоби парламент розглядав проекти за скороченою процедурою, оскільки є загроза оголошення воєнного стану. До речі, у Чехії досить складний механізм прийняття законів, зокрема подання законопроектів. Про це свідчать такі статистичні дані: у 1992–1996 рр. подано 2133 законопроекти, у 1996–1998 рр. – 663 законопроекти, у 1998–2002 рр. – 2082 законопроекти, у 2002–2006 рр. – 2176 законопроектів, у 2006–2010 рр. – 2166 законопроектів.

² Siaroff A. Varieties of Parliamentarism in the Advanced Industrial Democracies / Alan Siaroff // International Political Science Review. – 2003. – Vol. 24. – No. 4. – P. 445–464.

Центрально-Східній Європі (Естонія) влада законодавчих органів визначальна, вони є базовою та єдиною ареною національної політики. В інших парламентських системах (Латвія) попри те, що законодавча гілка влади сильна, вона може зазнавати впливу з боку позапарламентських установ та інститутів – глави держави чи прем'єр-міністра тощо. Можливий також варіант, що в країнах із парламентською системою, незважаючи на конституційне превалювання парламенту, його функції підпорядковано прем'єру (приміром, в Угорщині з 2010 р.), повноваження якого залежать від впливу домінуючої у парламенті партії. Відмінності у повноваженнях парламентів простежуються також у напівпрезидентських республіках Центрально-Східної Європи¹. В одних країнах відносно слабкі парламенти (Румунія), в інших державах відносно потужні („реактивні“) парламенти і відносно обмежені у своїх повноваженнях президенти (Словенія), у деяких країнах законодавча влада має значні, але не всесильні повноваження (Болгарія, Литва, Польща, Словаччина та Чехія). Парламенти напівпрезидентських конституційних систем правління у Болгарії, Польщі, Словенії та Чехії майже ідентично впливові, крім процедури обрання глави держави в парламенті, як і їхні аналоги в Латвії чи Естонії, де задіяно парламентські різновиди республіканізму.

Такий висновок про особливості повноважень парламентів країн Центрально-Східної Європи отримано на підставі застосування *індексу парламентської влади*, що ґрунтується на кількох засадничих моментах оцінювання діяльності парламентів, які виділено в напрацюваннях С. Фіша та М. Кроєніга². Вчені застосовують 32 індикатори, що впливають на позиціонування повноважень парламентів, виокремлюючи з них такі групи: вплив законодавчих органів влади на виконавчі органи влади та президента, інституціональна автономія парламентів, специфічні повноваження парламентів, а також інституціональний потенціал парламентів. Н. Панчак-Бялоблоцка модифікувала модель та ідентифікувала права, повноваження й особливості парламентів країн Центрально-Східної Європи так: 1) політичні повноваження парламентів – кореляція можливостей парламентів впливати на центри прийняття рішень (президент, прем'єр-міністр, уряд); вони найбільше впливають на виокремлення влади парламентів, оскільки як базові стосуються усіх класифікацій політичних систем (у переліку маркерів їх позначено номерами 1–10, 18, 19); 2) законодавчі повноваження парламентів – повноваження, які описують владу парламентів порівняно з іншими центрами прийняття політичних

¹ За основу взято класифікацію конституційних систем у республіках на президентські, напівпрезидентські та парламентські, запропоновану Р. Елгі. *Президентська республіка (президенталізм)* – це конституційна республіканська система, в якій є посада всенародно/безпосередньо обраного на фіксований термін президента, а члени урядового кабінету (адміністрації президента) не є колективно відповідальними перед парламентом. *Напівпрезидентська республіка (напівпрезиденталізм)* – це конституційна республіканська система, в якій діє всенародно/безпосередньо обраний на фіксований термін президент, а також прем'єр-міністр та урядовий кабінет, які в будь-якому випадку колективно відповідальні перед парламентом (лише перед парламентом чи перед президентом і парламентом). *Парламентська республіка (парламентаризм)* – це конституційна республіканська система, в якій глава держави отримує свої повноваження на підставі непрямих (чи безпосередніх) виборів, а прем'єр-міністр та урядовий кабінет є колективно відповідальними лише перед парламентом. Згідно із запропонованими визначеннями, напівпрезидентськими республіками в Центрально-Східній Європі станом на 2013 р. були Болгарія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Чехія (остання з 2012 р., до цього будучи парламентською), парламентськими республіками – Естонія, Латвія та Угорщина. В регіоні немає президентських республік. Додатково див.: Elgie R. The classification of democratic regime types : conceptual ambiguity and contestable assumptions / Robert Elgie // European Journal of Political Research. –1998. – Vol. 33. – P. 219–238. ; Литвин В. Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / Віталій Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 25–33.

² Fish S. Stronger Legislatures, Stronger Democracies [Електронний ресурс] / Steven Fish // Journal of Democracy. – 2006. – Vol. 17. – No. 1. – P. 5–20. – Режим доступу до ст. : <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Fish-17-1.pdf> ; Fish S. The Handbook of National Legislatures : A Global Survey / Steven Fish, Matthew Kroenig. – Cambridge University Press, 2009. – 808 p.

рішень у процесі законотворчості; разом із партійним складом парламентів законодавчі повноваження останніх демонструють перевагу конкретного центру прийняття рішень в інституціоналізації політичних систем (у переліку маркерів їх позначено номерами 11–16); 3) міжнародні повноваження парламентів – це повноваження парламентів стосовно ратифікації міжнародних договорів, а також можливості щодо оголошення військового стану (у переліку маркерів їх позначено номерами 20, 21); 4) контрольні повноваження – це можливість парламентів інспектувати судові органи, відмінити призначення суддів, самостійно призначати членів суддівського корпусу та голову національного банку (маркери було позначено номерами 23 та 24); 5) професіоналізм національних парламентів – здатність депутатів мати персонал, який може впливати на ефективність парламентської діяльності (маркери позначено номерами 25–27); 6) інші особливості повноважень законодавчих органів (маркери позначено номерами 17, 22) (див. табл. 4.10).

Оцінювання сили парламентської влади запропоновано за маркерами від 1 до 27¹. Якщо реальна оцінка в країні співзвучна з номінуванням маркера, країна отримує „1” бал у підсумковій шкалі парламентської влади, якщо ні – то „0” балів. Відмінність слід робити стосовно політичних повноважень парламентів, адже вони здатні описувати і пояснювати процедури, що значною мірою показують інші повноваження парламентів. Тому позитивна кореляція маркера та його емпіричної перевірки – „2” бали у сумарній шкалі, негативна – „0” балів. Маркер обрання глави держави в парламенті запропоновано оцінювати „10” балами, адже всенародно обраний президент отримує повноваження, які суттєво зменшують владний вплив, який закріплений за парламентом. Максимальна, згідно цієї моделі, сила парламентської влади може становити „47” балів. Ефективність повноважень парламентів у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.) висвітлена у табл. 4.10.

¹ Для з'ясування сили владних повноважень парламентів у країнах Центрально-Східної Європи використано такі маркери парламентської сили: 1. Парламент самостійно оголошує імпічмент президенту, а теж змінює прем'єр-міністра. 2. Парламент проводить незалежні розслідування діяльності глави держави, прем'єр-міністра та будь-яких посадовців із органів виконавчої влади. 3. Міністри можуть бути членами парламентів. 4. Законодавчий орган регулярно викликає посадовців із виконавчої гілки влади на свої засідання, заслуховує представників урядового кабінету (у форматі інтерпеляцій перед представниками законодавчого органу або в його комітетах). 5. Парламент може виразити вотум недовіри урядовому кабінету. 6. У парламенті призначають прем'єр-міністра (парламент самостійно обирає та призначає прем'єр-міністра або парламент погоджується на президентську кандидатуру прем'єр-міністра, підтверджуючи її). 7. Згода парламенту потрібна для підтвердження призначень міністрів. 8. Главу держави обирають на засіданні парламенту (у випадку бікамерального парламенту на об'єднаному засіданні двох палат парламенту). 9. Парламент наділений різними ефективними повноваженнями нагляду за силовими структурами й використовує їх. 10. Парламент наділений імунітетом у формі неможливості його відставки урядовим кабінетом. 11. Урядові ініціативи в законодавчому процесі потребують затвердження парламенту для набуття ними сили або уряду не вистачає сили законодавчих декретів. 12. Реалізовано неефективне право вето законодавчих актів парламенту з боку глави держави чи уряду. 13. Парламентські закони не підлягають жодній юридичній експертизі. 14. Парламент ініціює законопроекти у будь-якій сфері політики. 15. Контроль державних видатків реалізує парламент. 16. Парламент контролює ресурси, за допомогою яких відбувається фінансування його внутрішніх операцій і забезпечення привілеїв його членів (депутатів і сенаторів). 17. Депутати (сенатори у випадку бікамералізму) парламенту користуються імунітетом стосовно арешту чи кримінального переслідування. 18. Всіх без винятку членів парламенту обирають на підставі всенародного голосування (йдеться винятково про нижні палати парламентів у випадку бікамералізму). 19. Парламент самостійно змінює конституцію. 20. Парламент приймає рішення про оголошення війни. 21. Згода парламенту потрібна для ратифікації договорів з іншими країнами. 22. Законодавчий орган має право надавати амністію. 23. Парламент контролює судові органи та може відмінити призначення суддів, законодавчий орган самостійно призначає членів суддівського корпусу: йдеться насамперед про конституційні суди. 24. Парламент призначає голову національного банку (в Естонії голову Національного банку призначає президент; така ж практика реалізована в Словаччині; в Угорщині не встановлено вимоги пропозиції перед президентом: глава держави самостійно призначає та звільняє голову Банку; в Чехії президент самостійно призначає склад Банку). 25. Законодавці мають власних секретарів. 26. Кожний законодавець має принаймні одного співробітника (але не секретаря) із політичним досвідом. 27. Переобрання депутатів – звичне явище, тому парламент має значну кількість досвідчених членів.

Таблиця 4.10

Сила парламентських повноважень у країнах Центрально-Східної Європи

Країна	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	Разом
Групи повноважень	I										II						VI	I	III	VI	IV	V					–	
ПАРЛАМЕНТСЬКІ РЕСПУБЛІКИ																												
Естонія	2	2	0	2	2	2	2	10	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	2	1	1	0	1	0	0	0	1	38
Латвія	2	2	2	2	2	2	0	10	0	0	0	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	1	0	1	39
Угорщина	2	2	2	2	2	2	0	10	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	2	0	1	1	1	0	0	0	1	38
В СЕРЕДНЬОМУ																											38,3	
НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКІ РЕСПУБЛІКИ																												
Болгарія	2	2	0	2	2	2	2	0	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	0	0	1	30
Литва	2	2	2	2	2	0	0	0	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	1	0	1	29
Польща	0	2	2	2	2	2	2	0	2	0	1	0	0	1	1	1	1	2	2	1	1	0	0	1	1	1	1	29
Румунія	0	2	2	2	2	2	0	0	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	0	1	1	1	1	1	0	0	1	26
Словаччина	2	2	0	2	2	2	0	0	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	2	1	1	0	1	0	1	0	1	27
Словенія	2	2	0	2	2	2	2	0	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	2	1	1	0	1	1	0	0	1	29
Чехія	2	2	2	2	2	0	2	0	2	0	1	1	0	1	1	1	1	2	2	1	1	0	1	0	1	1	1	30
В СЕРЕДНЬОМУ																											28,6	

Серед парламентських систем у країнах Центрально-Східної Європи найсильніші законодавчі органи діють у Латвії, а із-поміж напівпрезидентських – у Болгарії та Чехії. Тим не менше, усі парламентські республіки та усі напівпрезидентські системи детермінуються приблизно сумірними за силою повноважень одно- або двопалатними парламентами. Різниця лише в тому, що сила законодавчих органів у парламентських системах зростає унаслідок непрямих виборів глав їхніх держав. Парламентські системи на понад 80 % реалізують можливі повноваження органів законодавчої влади. Індекс сили парламентської влади – 38,3 бала за 47-бальною шкалою.

Для напівпрезидентських систем у Центрально-Східній Європі характерна часткова кореляція індексу парламентської влади та приналежність всіх аналізованих країн до прем'єр-президентської моделі напівпрезиденталізму, де повноваження органів законодавчої влади є суттєвими, хоча й не такими важливими, як у випадку країн парламентського республіканізму. Отже, Литва, Польща, Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія та Чехія – напівпрезидентські системи сильних парламентських повноважень: сила парламенту впливає на стабільність партійних систем і законодавства. Найслабші парламенти у Румунії і Словаччині, трохи сильніші – у Польщі, Литві та Словенії, а найсильніші – у Болгарії та Чехії. Якщо до уваги не брати маркер, за яким парламенти вибирають президентів у парламентських системах, очевидно, що у країнах Центрально-Східної Європи відбувається цілеспрямований перехід до систем, коли саме парламенти визначають сутність політичного процесу (у такому випадку середня сила органів законодавчої влади у парламентських, а також напівпрезидентських системах є майже однаковою). Це відображає особливості парламентської демократії у країнах регіону. Парламентська демократія полягає в поступовому і плавному зміщенні парламентських й особливо напівпрезидентських республік до парламент-урядової схеми здійснення політичної влади, у якій визначальним центром політичних рішень є парламент, а базовим актором виконавчої влади – уряд.

У такому (процедурно-демократичному) вимірі надзвичайно важливе оцінювання ефективності парламентів крізь призму представництва у них жінок. У парламентах країн Центрально-Східної Європи в 1980–2013 рр. представництво жінок було таким:

Таблиця 4.11

Представництво жінок у парламентах країн Центрально-Східної Європи (1980–2013 рр.)¹

Країна	1980 р., %	1990 р., %	Зміна (1980– 1990 рр.), %	2000 р., %	Зміна (1990– 2000 рр.), %	2013 р., %	Зміна (2000– 2013 рр.), %
Болгарія	22	9	–13	26	+17	25	–1
Естонія	21	6	–15	18	+12	21	+3
Латвія	35	6	–29	17	+11	23	+6
Литва	36	8	–28	11	+3	24	+13
Польща	23	10	–13	20	+10	22	+2
Румунія	33	4	–29	11	+7	12	+1
Словаччина	29	9	–20	19	+10	19	0
Словенія	26	11	–15	13	+2	26	+13
Угорщина	30	7	–23	10	+3	9	–1
Чехія	29	11	–18	17	+6	20	+3
В середньому	28	8	–20	16	+8	20	+4

Зауважимо, що з 1990 р. перманентне збільшення відсотка представництва жінок у парламентах відбувається майже у всіх країнах Центрально-Східної Європи, за винятком Болгарії та Угорщини. Найбільше жінок у парламентах Словенії та Литви, а найменше – в Угорщині та Румунії. Це зумовлено особливостями законодавчого регламентування або нерегламентування представництва жінок у парламентах. Примітно й те, що станом на 2013 р. з десяти країн Центрально-Східної Європи спікерами парламентів/нижніх палат жінки були у Болгарії, Естонії, Латвії, Польщі та Чехії. Однак не було жодного спікера-жінки у верхніх палатах парламентів країн регіону. Аналогічна статистика стосується співвідношення відсотка репрезентації жінок у нижніх та верхніх палатах бікамеральних парламентів (табл. 4.1). Очевидно, що в нижніх палатах парламентів відсоток жінок удвічі вищий, ніж у верхніх палатах парламентів. При цьому відсоток представництва жінок у нижніх палатах парламентів більше піддається змінам, аніж у верхніх палатах, у яких представництво жінок здебільшого є стабільним.

Причина у тому, що на виборах до парламентів або ж нижніх палат парламентів деяких країн Центрально-Східної Європи встановлено квоти для жінок (Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія). Але квот для жінок не передбачено законодавством Болгарії, Естонії та Латвії.

У Литві, Румунії, Словаччині, Угорщині, Чехії запроваджено так звані „добровільні квоти” для представництва жінок у політичних партіях, які беруть участь у виборах парламентів/нижніх палат парламентів. Наприклад, у програмі Литовської соціал-демократичної партії (LSDP) квота становить не менше третини партійного списку; у програмах румунських Демократичної партії (PD) та Соціал-демократичної партії (PSD) – не менше 30 відсотків списків; у програмі Угорської соціалістичної партії (MSzP) – не менше 20 відсотків представництва жінок у списку партії на виборах, у

¹ Дані заокруглено до цілих чисел. Результати станом на вересень 2013 р.

програмі партії „Політика може бути іншою” (LMP) – не менше третини. Досить цікава практика передбачена Соціал-демократами (ČSSD) у Чехії. Депутатами від цієї партії у нижній палаті парламенту мають бути не менше 25 відсотків жінок. Це означає, що партія повинна номінувати жінок у верхню частину партійного списку. Якщо не обрано 25 відсотків жінок від усього партійного представництва в парламенті, тоді право призначати додаткових депутатів-жінок має Соціал-демократична організація жінок Чехії.

У Польщі з 2011 р. передбачено так звану „правову квоту” представництва жінок у Сеймі, згідно якої кількість жінок-кандидатів не може бути меншою 35 відсотків від усіх кандидатів партійних списків (у країні нижню палату парламенту обирають за пропорційною системою). Аналогічна норма передбачена стосовно представництва чоловіків у польському Сеймі.

У Словенії діють як „правові”, так і „добровільні” квоти представництва жінок у нижній палаті парламенту. Починаючи з 2006 р., виборчим законодавством (у ході кампанії до Національних зборів) у країні започатковано виборчу квоту для жінок на рівні не менше 35 відсотків представництва у списках політичних партій. В іншому випадку законодавчо передбачено процедуру анулювання виборчого списку тієї чи іншої партії-порушника вимог. Спочатку було передбачено „добровільні” квоти для жінок окремими політичними партіями. Так, Соціал-демократична партія Словенії (SD) ще у 1992 р. запровадила квоту для представництва жінок на рівні 33 відсотків. У 1996 р. цією партією висунуто 42 відсотки жінок-кандидатів, проте жодна з них не стала депутатом. У 1997 р. квоту представництва жінок і чоловіків у програмі партії збільшено до 40 відсотків. У 1998 р. квоту представництва статей на рівні 25 відсотків чоловіків і жінок запроваджено Ліберально-демократичною партією Словенії (LDS). Навіть регламентовано тривідсоткове збільшення квоти на кожних наступних виборах Національних зборів. Тому сьогодні у країні простежується поєднання різних систем квотування представництва жінок. Це доволі ефективно, бо у нижній палаті парламенту Словенії станом на 2013 р. було представлено 32 відсотки депутатів-жінок.

У верхніх палатах бікамеральних парламентів країн Центрально-Східної Європи не передбачено застосування квот, внаслідок чого жінок у цих палатах значно менше, ніж у нижніх палатах двопалатних парламентів або в однопалатних парламентах.

Отже, парламенти у всіх країнах Центрально-Східної Європи сьогодні значною мірою визначають суть політичного процесу. Це відображає особливості та процедури парламентської демократії. У країнах регіону парламентська демократія полягає у поступовому зміщенні напівпрезидентських і парламентських республік до парламент-урядової схеми здійснення влади, в якій визначальним центром прийняття політичних рішень є парламент, а базовим актором їх виконання – уряд. Таку роль парламенти країн Центрально-Східної Європи інкорпоровали історично. Річ у тому, що становлення парламентаризму в регіоні почалося ще в епоху Середньовіччя, а наприкінці XIX – початку XX ст. парламентаризм апробували всі країни регіону, що й вплинуло на сучасну структуру парламентів країн Центрально-Східної Європи, з-поміж яких виділяють одно- та двопалатні. Керують парламентами персональним складом та допоміжним персоналом президії та голови парламентів чи палат парламентів, які конституційно є провідними (другими чи третіми) особами в державі. Діяльність парламентів у країнах регіону здійснюється на підставі практики функціонування постійних комітетів, які

формуються на партійно-фракційній основі. Цікаво, що структура комітетів парламентів пов'язана з їхніми безпосередніми функціями, бо постійні комітети у своїй діяльності зазвичай співвідносяться з урядовими міністерствами. У більшості парламентів країн Центрально-Східної Європи функціонують також спеціальні комітети. Але тільки деякі з них пов'язані зі сферами політики і проблемами законодавства, оскільки більшість спеціальних комітетів в силу того, що вони формуються зазвичай опозицією, є слідчими. Зауважимо, що в регіоні практично немає сильних підкомітетів. Законодавча функція визначальна у діяльності парламентів, а особливо у двопалатних парламентах країн Центрально-Східної Європи. Важливо, що процес законотворення у регіоні відбувається за британською моделлю, що передбачає процедуру трьох читань. Прийняття всіх або більшості нормативно-правових актів у регіоні переважно перебуває під контролем однопалатних парламентів/нижніх палат двопалатних парламентів. Головна причина в тому, що задіяно механізм нееквівалентного/нерівномірного бікамералізму. Попри те, що верхні палати бікамеральних парламентів традиційно менші за розмірами, вони більш тривалі, ніж нижні палати таких парламентів (тобто їх обирають на триваліший термін). У нижніх палатах парламентів забезпечено дещо більше представництво жінок унаслідок використання квот.

Розділ 5. Порівняльна характеристика урядів країн Центрально-Східної Європи

Для означення політичних органів виконавчої влади у парламентських демократіях Центрально-Східної Європи використовують такі терміни, як „уряд”, „урядовий кабінет” і „кабінет міністрів”. Вони мають певні змістові, політико-правові та культурно-історичні атрибути в регіональному зрізі. „Уряд” – це владна організація та політико-управлінська структура, яка здійснює адміністрування/урядування в цілій країні або її окремій частині; це структурована для здійснення виконавчої влади сукупність провідних політиків та спеціалістів, котрі формально призначені главою держави, а практично обрані прем’єр-міністром за сприяння парламентських партій, мають право приймати рішення з усіх питань, які конституційно/законодавчо віднесено до їхньої компетенції¹. Саме тому інститут уряду у Центрально-Східній Європі безпосередньо пов’язаний із результатами парламентських виборів і діяльністю парламентських партій/фракцій². „Урядовий кабінет” – це група чиновників уряду (передусім міністрів), яким прем’єр-міністр чи/ї президент делегують функції виконавчої влади (через відповідні державні органи й установи, передусім міністерства/відомства); це колегіальний орган у структурі уряду, що складається з керівників різних сегментів бюрократії, на підставі колективної відповідальності приймає владно-адміністративні рішення і визначає напрям діяльності уряду. „Кабінет міністрів” – це комітет, який формують із найбільш важливих членів уряду, зокрема прем’єр-міністра (президента) та міністрів, що представляють головні міністерства³. У посібнику запропоновано порівняльну характеристику урядів країн Центрально-Східної Європи на підставі категорії урядових кабінетів.

Повноваження, функції та особливості формування урядів, урядових кабінетів і кабінетів міністрів у країнах Центрально-Східної Європи залежать від форм держави, національно-історичних традицій і особливостей суспільно-політичного розвитку. У цьому контексті найважливіше значення мають конституційні системи правління країн регіону – парламентські та напівпрезидентські республіки, стосовно яких у політичній науці звично й застосовують термін „уряд”⁴. Різниця між ними полягає у тому, що в перших до структури виконавчої влади входять лише уряди (моністична модель виконавчої влади), а в других – уряди та президенти (дуалістична модель

¹ Gallaher M. Representative Government in Western Europe / Michael Gallagher, Michael Laver, Peter Mair. – McGraw-Hill, 1992. – P. 179.

² З цього приводу Д. Берон зауважує, що під урядом треба розуміти партії, які з політичних міркувань не голосують проти вотуму довіри прем’єр-міністрові. М. Матіла та Т. Рауніо акцентують на тому, що уряди майже завжди є продуктом виборів і тільки частково від них не залежать. М. Лейвер і К. Шепсл доводять, що уряд доцільно трактувати як самостійний інститут і як інститут політичних акторів, які представлені у парламенті та забезпечують цьому інституту підтримку під час голосувань. Детально див.: Baron D. A Spatial Bargaining Theory of Government Formation in Parliamentary Systems / David Baron // American Political Science Review. – 1998. – No. 92. – P. 593–609. ; Matilla M. Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries / Mikko Matilla, Tapio Raunio // European journal of political research. – 2004. – Vol. 43. – No. 2. – P. 263–285. ; Laver M. Making and breaking governments : Cabinets and legislatures in parliamentary democracies / Michael Laver, Kenneth Shepsle. – New York : Cambridge University Press, 1996. – P. 264.

³ Collin P. Dictionary of Government and Politics / Peter Hodgson Collin. – Taylor & Francis, 1998. – P. 36.

⁴ Станом на 2013 р. у Центрально-Східній Європі парламентськими республіками були Естонія (з 1992 р.), Латвія (з 1992 р.), Угорщина (з 1990 р.), а напівпрезидентськими республіками – Болгарія (з 1991 р.), Литва (з 1992 р.), Польща (з 1990 р.), Румунія (з 1990 р.), Словаччина (з 1999 р.), Словенія (з 1992 р.) і Чехія (з 2012 р.). Особливість дуалістичної моделі виконавчої влади у напівпрезидентських республіках регіону полягає в незначних повноваженнях глав держав щодо здійснення ними деяких виконавчих функцій. Для Центрально-Східної Європи притаманний парламентський спосіб формування урядів (залежно від різновиду напівпрезидентських республік у них можуть поєднуватися парламентський і президентський способи формування урядових кабінетів).

виконавчої влади). Зауважимо, що урядові кабінети не гомогенні/однорідні інституційні структури, оскільки різняться між собою багатьма параметрами: позиціями та ролями глав урядів, способами формування і політичної відповідальності, типами і різновидами, стабільністю й ефективністю тощо.

5.1. Посада глави уряду та її повноваження в країнах Центрально-Східної Європи

Незважаючи на колективний і колегіальний характер урядів у країнах Центрально-Східної Європи, окремо передбачено посаду та спеціальний статус *глави уряду*, тобто особи, яка його (а також урядовий кабінет і кабінет міністрів) очолює. Прем'єр-міністр працює в Естонії, Литві, Румунії і Угорщині. В Болгарії для позначення глави урядового кабінету застосовують термін „Міністр-керівник” (або „Міністр-глава”, зазначено у п. 1 ст. 108 Конституції Болгарії), у Латвії – „Президент міністрів” (ст. 55 Конституції Латвії), в Польщі – „Глава Ради міністрів”; у Словаччині, Словенії і Чехії – „Глава уряду”. Для означення *урядових кабінетів* країн Центрально-Східної Європи використовують назви: у Болгарії та Польщі – Рада міністрів, у Литві, Румунії, Словенії, Словаччині, Угорщині та Чехії – Уряд, в Естонії – Уряд Республіки, в Латвії – Кабінет міністрів.

У більшості центрально-східноєвропейських країн інституціоналізовано практику іменувати урядові кабінети за прізвищами осіб, які виконували чи виконують функції прем'єр-міністрів: наприклад, Уряд Республіки А. Ансіпа, Рада міністрів С. Станішева, Кабінет міністрів В. Домбровскіса, Уряд А. Бразаускаса, Рада міністрів Є. Бузека тощо. Натомість, не означають урядові кабінети назвами чи ідеологічними особливостями урядових партій: причина цього полягає у значній фрагментованості партійних систем країн Центрально-Східної Європи. Тільки в окремих випадках (де партійні системи більш інституціоналізовані) доводиться говорити про номінування урядів за урядовими партіями/коаліціями: в Угорщині – соціал-демократичні кабінети¹ й уряди Фідес (Fidesz) – Угорського демократичного союзу; в Чехії – консервативні та соціал-демократичні кабінети²; останнім часом у Польщі – уряди Союзу демократичних лівих сил (SLD), партій „Право і справедливість” (PiS) та „Громадянська платформа” (PO); у Словаччині – уряди домінуючого впливу соціал-демократичної партії „Напря́м” (SMER) або Словацького демократичного та християнського союзу (SDKU). В інших країнах Центрально-Східної Європи партійно-ідеологічні композиції урядів мінливі³.

Енциклопедія „Британіка” й Оксфордський політичний словник тлумачать посаду прем'єр-міністра як главу виконавчої влади, тобто уряду в країнах із парламентською і напівпрезидентською системами правління. У цьому визначенні підкреслено „перше”,

¹ Під соціал-демократичною конструкцією урядів, які домінували в Угорщині, розуміють кабінети, сформовані Угорською соціалістичною партією (MSzP) та її ліберальним партнером – Союзом вільних демократів (SzDSz).

² Консервативні урядові кабінети в Чехії – це уряди, сформовані під домінуючим впливом ODS (Громадянської демократичної партії) у співпраці із KDU/CSL (Християнсько-демократичним союзом/Народною партією), а також ODA (Громадянським демократичним альянсом). Соціал-демократичні кабінети в Чехії – уряди, сформовані під впливом таких партій: CSSD (Чеська соціал-демократична партія), KDU/CSL (Християнсько-демократичний союз / Народна партія), US/DEU (Союз свободи / Демократичний союз). Перша конструкція урядів домінувала у 1992–1997 рр., а також на сучасному етапі політичного розвитку Чехії (у модифікованому вигляді); друга конструкція була більшою мірою представлена кабінетами у 1998–2006 рр. У 2010 р. сформовано нову консервативну (консервативно-популістську) композицію кабінету в складі ODS, TOP09 („Традиція, відповідальність, процвітання 09”), VV („Зв'язки з громадськістю”).

³ Наприклад, у Румунії в 1992–1996 рр. працювали кабінети Демократичного фронту національного порятунку (FDSN), у 1996–2000 рр. – кабінети у складі партій з Румунської демократичної конвенції (CDR) та Демократичного союзу угорців у Румунії (UDMR), в 2000–2004 рр. – кабінети Соціал-демократичної партії (PSD), в 2004–2008 рр. – кабінети Національно-ліберальної партії (PNL), Демократичної партії (PD) та Демократичного союзу угорців у Румунії (UDMR), а з 2008–2012 рр. – кабінети Ліберально-демократичної партії (PDL) та Демократичного союзу угорців у Румунії (UDMR) тощо.

„первинне” і „головне” значення посади глави уряду в контексті персонального складу органу виконавчої влади¹. Очевидно, що цю посаду створено для керівництва процесом операціоналізації рішень парламентської більшості. Це зрозуміло в контексті *функцій та повноважень*, які мають прем'єр-міністри у країнах Центрально-Східної Європи.

Найважливіша функція прем'єр-міністрів у країнах регіону – *керівництво та координація* політичного курсу уряду, відповідальність за нього. Крім того, у більшості країн саме прем'єр-міністр призначає і звільняє з посад міністрів уряду, а інколи і їхніх заступників (приміром, у Болгарії). Тим не менше, буває і так, що міністри не завжди є „первинними” носіями виконавчої влади у конкретних сферах внутрішньої і зовнішньої політики. У тій же Болгарії, наприклад, проти такої функції міністрів не мають виступати Народні збори. Крім того, прем'єр-міністр за згодою болгарського парламенту може формувати й анулювати урядові міністерства. В Естонії, наприклад, прем'єр-міністр формально має незначні повноваження щодо зміни складу урядового кабінету: він лише вносить пропозиції про зміни складу кабінету президентові, а останній вирішує підтримувати їх чи ні. Зазначимо також, що глава держави в Естонії наділений лише номінальними/символічними повноваженнями. Тому прем'єр-міністр повинен постійно зважати на партійну структуру парламенту, від якої значною мірою залежить ефективність виконання обраного урядом політичного курсу. Крім того, важливо й те, що безпосередньо (без згоди глави держави) прем'єр-міністр призначає двох міністрів, які мають право (у порядку, визначеному прем'єр-міністром) заміщати главу уряду у випадку його відсутності (регламентовано статтею 93 Конституції). Також передбачено можливість глави уряду самостійно заміщати всіх міністрів, які тимчасово не можуть виконувати покладені на них обов'язки, іншими міністрами на власний розсуд (таку процедуру передбачено в більшості країн Центрально-Східної Європи). Тим не менше, найцікавішим повноваженням прем'єр-міністра в Естонії є те, що він (зі згоди уряду) наділений правом висувати колективний вотум недовіри парламенту, який потрібно розглянути упродовж трьох днів. Якщо ж Рійгікогу не голосує за поданий законопроект про вотум недовіри, уряд і прем'єр-міністр подають у відставку.

У Литві визначено інший (порівняно з Естонією) вплив прем'єр-міністра на процес формування персонального складу уряду. Річ у тому, що глава уряду безпосередньо призначає майже всіх міністрів уряду, окрім міністерських посад поза межами окремих міністерств та відомств: їх призначає президент за дорученням прем'єр-міністра (це регламентовано статтею 94 Конституції). Проте всі міністри одночасно підпорядковані (несуть відповідальність) Сейму та главі держави, а також підзвітні перед прем'єр-міністром. Крім того, по-іншому в Литві вирішують і проблему неможливості прем'єр-міністром виконувати покладені на нього обов'язки: заступника глави урядового кабінету зі середовища міністрів за згодою прем'єр-міністра терміном не більше шістдесяти днів призначає глава держави. Натомість, у Латвії прем'єр-міністр самостійно формує персональний склад урядового кабінету. Окрім того, глава уряду може вимагати від парламенту (Сейму) проведення його позачергового засідання або трансформації будь-якого (чергового/позачергового) засідання парламенту з відкритого у закрите (статті 20 і 22 Конституції).

¹ Encyclopedia Britannica, Incorporated : 2007 : 32 Volume set edition [Електронний ресурс]. – 2007. – 32640 р. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/476331/prime-minister> ; Короткий оксфордський політичний словник / За редакцією І. Макліна, А. Макмілана ; Перекл. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2005. – С. 553.

У Польщі склад уряду формується на підставі згоди між прем'єр-міністром і президентом. Передбачено, що глава уряду одночасно може бути міністром у певній сфері урядових повноважень. Регламентовано, що прем'єр-міністр представляє Раду міністрів, керує її роботою та роботою її окремих членів, видає розпорядження, здійснює нагляд за територіальним/місцевим самоврядуванням, а також є начальником служби працівників урядової адміністрації (стаття 148 Конституції) і корпусу цивільної служби. Глава уряду персонально визначає повноваження кожного міністра. Крім того, прем'єр-міністр від імені уряду може скасовувати будь-які розпорядження та накази міністрів (рішення Ради міністрів мають вищу силу, ніж рішення окремих міністрів). Подібні повноваження передбачено за главою румунського уряду. Разом із цим уряд Румунії приймає рішення/ордонанси, спрямовані на виконання законів, прийнятих у парламенті. Тому уряд (в особі прем'єр-міністра) є „продовженням вертикалі законодавчої влади”. Також зауважимо, що формування персонального складу урядового кабінету в Румунії відбувається президентом на підставі подання прем'єр-міністра. Якщо глава уряду не може виконувати своїх обов'язків, тоді їх виконує особа (обов'язково член урядового кабінету), призначена главою держави.

У Словаччині прем'єр-міністра також залучено до прийняття законодавчих актів. Окрім того, передбачено, що глава уряду зобов'язаний виконувати повноваження глави держави (разом зі спікером парламенту) у випадку неспроможності це робити або ж відсутності всенародно обраного президента (аналогічну норму також регламентовано у Чехії). У Словенії прем'єр-міністр безпосередньо відповідальний за представлення нижній палаті парламенту персонального складу кабінету. Особливим впливом наділено главу угорського уряду. Річ у тому, що його укази, а також загалом постанови уряду та акти окремих міністрів (поряд з указами голови Національного банку, а також рішень регулюючих органів і органів місцевого самоврядування) мають силу закону.

Це означає, що звичною для більшості країн регіону є норма про те, що формування уряду на підставі згоди президента або парламенту здійснює безпосередньо прем'єр-міністр. Примітно, що чим більша кількість міністерських посад входить у структуру урядового кабінету, формуванням якого займається прем'єр-міністр, тим сильнішим є вплив глави уряду на окремих міністрів під час виконання ними своїх обов'язків. Зауважимо, що в Центрально-Східній Європі найвпливовішими у напівпрезидентських республіках є прем'єр-міністри Болгарії, Польщі й Чехії, в парламентських республіках – прем'єр-міністр Угорщини.

Ще одна функція прем'єр-міністрів у країнах Центрально-Східної Європи – так звана процедура *контрасигнації* або ж необхідності скріплення правових актів глави держави й інших органів влади підписами глави уряду. Контрасигнацію передбачено у Болгарії (стаття 102 Конституції). Але права прем'єр-міністра у цій сфері повноважень обмежено позиціями окремих міністрів уряду: вони також (замість глави уряду) мають право контрасигнувати акти президента у конкретних сферах урядової політики. Схожу практику передбачено в Латвії, у якій глава держави не є політично відповідальним за свою діяльність, а його акти мають бути підписані Президентом міністрів чи відповідним міністром. Останні переймають на себе повноту політичної відповідальності за діяльність президента країни. Єдине ж питання, яке не потребує урядової контрасигнації актів глави держави, стосується розпуску Сейму. У Литві процедура контрасигнації стосується обмеженої кількості випадків законодавства: питання призначення дипломатичних

представників Литви в інших країнах і міжнародних організаціях, присвоєння вищих дипломатичних рангів, спеціальних і військових звань, оголошення надзвичайного стану та прийняття громадянства Литви. Процедуру контрасигнації обмежено також у Польщі (ст. 144 Конституції чітко визначає перелік моментів, щодо яких вона не може бути застосована). Також законодавчо регламентовано, що глава держави та глава урядового кабінету (через міністрів закордонних справ та оборони) взаємодіють між собою у сфері зовнішньої та оборонної політики. Схожі процедури застосовано у Словаччині й Чехії. У Словаччині глава уряду підписує лише ті акти президента, які стосуються оголошення амністії: при цьому відповідальність за прийняті рішення несе не персонально прем'єр-міністр, а урядовий кабінет. Окрім того, глава уряду обов'язково підписує закони, які прийнято у парламенті (це зобов'язані робити президент країни і спікер Національної ради). У Чехії глава урядового кабінету або відповідний міністр підписують всі акти президента: відповідальність за прийняті рішення несуть персонально прем'єр-міністр й окремі міністри. Прем'єр-міністр також повинен обов'язково контрасигнувати (поряд із президентом) акти Сенату та Палати депутатів, щоби вони були обнародованими (ст. 33 Конституції).

У Румунії застосовують більш комплексну процедуру контрасигнації. Скріплення підписами прем'єр-міністра потребують деякі законодавчі акти глави держави, зокрема ті, що стосуються міжнародних договорів та дипломатичних справ Румунії, мобілізації збройних сил, військових дій, запровадження надзвичайного стану, вручення нагород і почесних звань. Також передбачено процедуру внутрішньоурядової контрасигнації. Річ у тому, що всі прийняті урядом рішення та ордонанси підписує прем'єр-міністр, проте винятково на підставі їхнього попереднього скріплення підписами відповідних міністрів. У цьому закладено колективну політичну відповідальність урядового кабінету та індивідуальну відповідальність голови урядового кабінету та окремих міністрів (процедуру регламентовано статтями 107–108 Конституції).

Додатковий чинник, який впливає на *важливість посади глави уряду*, – історична традиція, яка склалася у кожній конкретній країні. Цілком очевидно, що формувати висновок про важливість посади глави уряду в Центрально-Східній Європі поки що надто рано. На думку Р. Зубека, для регіону притаманна значно слабша позиція цього політичного інституту, ніж у країнах Західної Європи. Проте посада прем'єр-міністра в конкретних умовах інституційного розвитку і партійної конкуренції більшості країн Центрально-Східної Європи є більш вагомим у контексті здійснення виконавчої влади, ніж посада глави держави. Це означає, що політична влада (сила) глави уряду формується як комплексна структура: з інституційної та партійної влади¹. Країнам Центрально-Східної Європи властиві ознаки посткомуністичної спадковості і виклики одержавлення. У недалекому минулому глави урядів виконували адміністративні та технічні функції, а формування урядових курсів залежало від інтересів комуністичної партії, внаслідок чого повною мірою політизованою була кадрова політика. Після суспільно-політичних змін у країнах регіону розширено права та можливості прем'єр-міністрів; виникла ідея необхідності формування сильних центрів урядування, створення ефективних кабінетів².

¹ В основі першої – значення вотуму довіри і недовіри, процедура призначення і звільнення міністрів уряду; урядування; склад штату глави уряду. В основі другої – тип кабінету (більшості/меншості, коаліційний/однопартійний) і партійна єдність.

² Goetz K. Governmentalizing central executives in post-communist Europe / Klaus Goetz, Hellmut Wollmann // Journal of European Public Policy. – 2001. – Vol. 8. – No. 6. – P. 864–887.

Акцентуємо на обмеженій вагомості посади прем'єр-міністра у країнах Центрально-Східної Європи. Це чітко демонструють такі фактори: 1) слабкість і нерозвиненість партій і партійних систем у більшості країн регіону; 2) дуже обмежена організаційна підтримка глав урядів у деяких країнах регіону; 3) традиція конкуренції прем'єр-міністрів і президентів у більшості напівпрезидентських республік регіону; 4) непопулярність реформістських урядових курсів, зумовлена необхідністю проведення різнопланових посткомуністичних трансформацій; 5) незначний досвід перебування прем'єр-міністрів на своїх посадах¹. Приміром, середній термін, упродовж якого глави урядів у країнах Центрально-Східної Європи були прем'єр-міністрами, у 2007 р. становив лише 1,95 р., а в 2013 р. – 2,34 р. Це при тому, що в країнах Західної Європи одні й ті ж глави урядів (тобто ті самі особи – послідовно і непослідовно) при владі перебувають приблизно 4,2 р. Саме тому прем'єр-міністри, будучи інституційно і партійно-політично найважливішими особами в країнах регіону², повною мірою не можуть реалізовувати урядові курси, а також вирішувати проблеми урядової політики. Річ у тому, що своєрідною часовою умовою ефективного виконання обов'язків прем'єр-міністрами та прийняття ними потрібних загальнодержавних рішень (і це визнає більшість учених) є перебування на відповідних посадах не менше трьох років.

У десяти країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2013 рр. (не враховуючи чинних та тимчасових глав урядів) змінився 81 прем'єр-міністр. Середня тривалість повноважень прем'єр-міністрів у регіоні, як зазначено вище, становила тільки 2,34 р. (найменше – у Латвії, Польщі та Румунії, а найбільше – у Словаччині та Словенії). Досить значними виявились коливання середньої тривалості повноважень прем'єр-міністрів у регіоні: менше одного року на посадах перебували вісімнадцять глав урядів (22 %), від одного до трьох років – тридцять дев'ять глав урядів (40 %), більше трьох років – двадцять чотири глави уряду (30 %, окрім глави уряду Латвії). Від чотирьох до п'яти років повноваження прем'єр-міністрів виконували лиш сім осіб: І. Костов (4,12 р.) у Болгарії, М. Лаар (4,64 р.) в Естонії, А. Кубіліус (4,75 р.) та А. Бразаускас (4,70 р.) у Литві, Н. Векерою (4,02 р.) в Румунії, Я. Янша (4,80 р.) у Словенії, Ф. Дюрчань (4,30 р.) в Угорщині. Від п'яти до шести років главами урядів були тільки А. Ансіп (5,89 р.) в Естонії, В. Мечіяр (5,39 р.) у Словаччині та В. Клаус (5,25 р.) у Чехії. Найдовше тривали урядові кабінети М. Дзурінди (7,46 р.) у Словаччині та Я. Дрновшека (8,83 р.) у Словенії. Саме у період їхнього прем'єрства у цих країнах простежувалися найбільші успіхи на шляху консолідації демократичних режимів і проведено вкрай важливі соціально-економічні реформи³. Загалом лиш у цих країнах глави урядів у середньому перебувають на своїх посадах більше трьох років. Від двох до трьох років виконують прем'єрські повноваження конкретні особи в урядах Болгарії, Естонії, Литви, Угорщини та Чехії; менше двох років – в урядах Латвії, Польщі та Румунії.

¹ Baylis T. Embattled Executives : Prime Ministerial Weakness in East Central Europe / Thomas A. Baylis // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2007. – Vol. 40. – No. 1. – P. 81–106.

² Muller W. Prime Ministers and other Government Heads / Wolfgang Muller, Wilfried Philipp // *The Profession of Government Ministers in Western Europe* / Jean Blondel, Jean-Louis Thiebault. – London : Macmillan, 1991. – P. 136.

³ Якщо до уваги брати урядові кабінети, які функціонували станом на 2013 р. (на момент аналізу – чинні урядові кабінети), то зауважимо, що дуже тривалими були періоди головування таких прем'єр-міністрів, як А. Ансіп (8,42 р. станом на 30 жовтня 2013 р.) в Естонії, В. Домбровскіс (4,47 р. станом на 30 жовтня 2013 р.) у Латвії, Д. Туск (5,76 р. станом на 30 жовтня 2013 р.) у Польщі, Р. Фіцо (5,43 р. станом на 30 жовтня 2013 р.) у Словаччині, В. Орбан (7,11 р. станом на 30 жовтня 2013 р.) в Угорщині.

Таблиця 5.1

**Тривалість повноважень глав урядів (послідовна та непослідовна) у країнах
Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹**

Країна	Кількість глав урядів,	Середня тривалість повноважень	Мінімальна тривалість повноважень	Максимальна тривалість повноважень	Менше 1 року		Від 1 до 3 років		Більше 3 років	
	№	р.	р.	р.	%	№	%	№	%	№
Болгарія	8	2,63	0,91	4,12	12,5	1	37,5	3	50,0	4
Естонія	7	2,53	0,33	5,89	14,3	1	57,1	4	28,6	2
Латвія	11	1,59	0,62	3,00	18,2	2	81,8	9	—	—
Литва	8	2,37	0,28	4,75	25,0	2	50,0	4	25,0	2
Польща	11	1,66	0,44	3,91	36,4	4	45,4	5	18,2	2
Румунія	11	1,87	0,21	4,02	27,3	3	45,4	5	27,3	3
Словаччина	5	3,78	0,53	7,46	20,0	1	20,0	1	60,0	3
Словенія	5	3,75	0,35	8,83	20,0	1	40,0	2	40,0	2
Угорщина	7	2,71	0,43	3,81	14,3	1	28,6	2	57,1	4
Чехія	8	2,37	0,72	5,25	25,0	2	50,0	4	25,0	2
Разом	81	2,34	0,48	5,09	22,2	18	48,2	39	29,6	24

Специфіка прем'єр-міністерських повноважень у країнах Центрально-Східної Європи спричинена кількома факторами: 1) формування здебільшого слабких та рідко (одиночно) сильних центрів урядування – а тому непоширення на політичний процес досвіду й авторитету сильних прем'єр-міністрів; 2) ініціювання посад прем'єр-міністрів на початку 1990–х рр., зважаючи на кризи урядування, які в умовах конструювання чинних інституційних/політико-правових практик неминуче потребували реформування посад глав урядів крізь призму зміцнення сили, термінів/досвіду їхніх повноважень. Це зумовило особливість центрально-східноєвропейського урядування, коли однопартійне домінування сприяє централізації влади прем'єр-міністрів, а багатопартійність зумовлює децентралізацію виконавчої влади².

У всіх країнах Центрально-Східної Європи простежується поступове підвищення статусу глав урядів, особливо у тих державах, які є напівпрезидентськими республіками (у парламентських республіках посада прем'єр-міністра є найвпливовішою в політико-партійному й інституційному аспектах). Здебільшого це пов'язано спочатку з розвитком, а згодом і поглибленням інтеграційних процесів у Європі, з суттєвим зростанням ролі та значення засобів масової інформації у суспільному житті країн регіону. Крім того, важливе значення відіграла інтенсифікація міжнародного діалогу, в якому прем'єр-міністри, які представляли держави, були рівними, не зважаючи на відмінності у їхньому „домашньому”/внутрішньополітичному обсязі повноважень. Прем'єр-міністри внаслідок особистісних характеристик і залучення у міжнародні справи спроможні відігравати більшу суспільну роль, ніж це передбачено їхніми формальними повноваженнями. Без сумніву, зріс та зростатиме суспільний авторитет посади глави уряду не тільки у композиціях урядових кабінетів, а й у політичному процесі країн Центрально-Східної Європи. Саме тому сьогодні у всіх країнах регіону формується (або уже сформовано)

¹ Чинних урядових кабінетів та їхніх прем'єр-міністрів до уваги не брали, як і формування тимчасових урядів. Кількість глав урядів підраховано з огляду на те, що одна й та ж особа могла очолювати кілька урядів (послідовно чи непослідовно).

² Goetz K. The Solitary Center : The Core Executive in Central and Eastern Europe / Klaus H. Goetz, Helen Z. Margetts // Governance. – 1999. – Vol. 12. – No. 4. – P. 425–453. ; Blondel J. Cabinets in Eastern Europe / Jean Blondel, Ferdinand Muller-Rommel. – Basingstoke : Macmillan, 2001. – 257 p. ; Lippert B. Europeanization of CEE executives : EU membership negotiations as a shaping power / Barbara Lippert, Gaby Umbach, Wolfgang Wessels // Journal of European Public Policy. – 2001. – Vol. 8. – No. 6. – P. 980–1012. ; Zubek R. Core Executive and Europeanization in Central Europe / Radoslaw Zubek. – Palgrave Macmillan, 2008. – 224 p.

уявлення про провідну політичну роль у державі саме прем'єр-міністра. Яскравим є приклад Польщі, де в ході президентських виборів у 2010 р. чинний прем'єр-міністр Д. Туск відмовився брати у них участь, конституційно аргументуючи це нормою, що повноваження прем'єр-міністра більш впливові¹.

5.2. Детермінанти формування урядів у країнах Центрально-Східної Європи

Конституції напівпрезидентських і парламентських республік Центрально-Східної Європи фіксують загальні процедури стосовно формувань урядів, які ґрунтуються на спільних або розбіжних діях парламентів та президентів. Одночасно, незалежно від співвідношення та послідовності дій глав держав та парламентів (політико-правових чинників функціонування урядових кабінетів) на формування урядів у країнах регіону також суттєво впливає розстановка партійно-політичних сил у парламенті (партійна структуризація парламентів і палат парламентів). Зазначимо, що узгодження/висунення кандидатів на посади в урядовому кабінеті є прерогативою політичних партій та їхніх парламентських фракцій. Це стосується визначення/номінування кандидатів у прем'єр-міністри, якими традиційно стають лідери найбільших парламентських партій. Це підтверджує факт, що в парламентських і напівпрезидентських республіках Центрально-Східної Європи до призначення прем'єр-міністра глава держави (якщо це передбачено) завжди консультується із керівниками найбільших (чи взагалі всіх) політичних партій парламенту. Вони самостійно чи на підставі домовленостей з іншими партіями (залежно від результатів виборів та розподілу мандатів різних партій у парламенті) досягають згоди щодо номінування прем'єр-міністра та формування складу уряду. Якщо ж цього не відбувається, тоді вирішальною може виявитися саме позиція президента. Формально будь-який урядовий кабінет (більшості або меншості, однопартійний чи коаліційний – про це йтиметься в наступних параграфах) розпочинає свою діяльність лише після отримання (ним або прем'єр-міністром і/чи програмою уряду) підтримки парламенту² – так званого *вотуму довіри* чи *інвеститури*. Ця вимога є одним із базових принципів (у „ланцюгу делегування повноважень і відповідальності”) парламентських демократій, які в Центрально-Східній Європі репрезентовані напівпрезидентськими та парламентськими республіками, де процедури формування та відповідальності урядів детерміновані ознаками так званого „*позитивного парламентаризму*”. „Позитивний парламентаризм” – це інституційно-конституційний сценарій, який ґрунтується на довірі урядовому кабінету, підтриманій парламентом. Примітно, що довіра урядові

¹ Специфіка Польщі та інших напівпрезидентських республік у Центрально-Східній Європі полягає у тому, що тут урядовий кабінет відповідальний тільки перед парламентом (тобто лише парламент може достроково відправити уряд у відставку). Це означає, що в регіоні реалізовано прем'єр-президентський (за класифікацією М. Шугарта, Дж. Кері та Р. Еллі) різновид напівпрезиденталізму (на відміну, наприклад, від президент-парламентського різновиду напівпрезиденталізму, який превалює у країнах Східної Європи). Саме тому (попри формально дуалістичну модель виконавчої влади) прем'єр-міністри намагаються домінувати у політичному процесі над президентами. В Польщі у 2010 р. і президент, і прем'єр-міністр репрезентували одну урядову партію (згодом президент став позапартійним) – Громадянську платформу. Таку ситуацію традиційно (за досвідом країн Західної Європи) використовують на користь посилення повноважень президента. У Польщі таку ситуацію використано (і це більшою мірою відповідає формальним інституційним нормам, аніж у західних демократіях) на користь повноважень глави уряду, як особи, яка номінально має більший вплив у виконавчій владі, ніж президент.

² Підтримка парламенту полягає в делегуванні повноважень парламенту уряду і ґрунтується на спільній волі парламентарів, яка інкорпорована в категорії більшості від повного складу парламенту. Зауважимо, що більшість від повного складу парламенту не завжди ідентична однопартійній і коаліційній парламентській більшості (хоч остання завжди є більшістю у парламенті). Річ у тому, що перша може бути постійною чи ситуативною, друга – винятково постійною. Окрім того, більшість від повного складу парламенту (або більшість у парламенті) може складатись з урядових і опозиційних партій (тобто з партій, які входять і не входять у склад уряду, але висловлюють йому підтримку) або непартійних депутатів парламенту.

забезпечується на етапі його ініціювання/формування і в процесі його функціонування¹. „Позитивний парламентаризм” – це механізм впливу на формування уряду інвеститури, тривалості формування уряду, ролі форматора та передбачуваних наслідків дострокового припинення повноважень урядів. Але навіть попри це отримання довіри парламентів у ході формування урядів у регіоні не є уніфікованим процесом, оскільки відрізняються внутрішні (партійні та міжпартійні, парламентські) та зовнішні (політичні, конституційні, позапарламентські) атрибути та важелі забезпечення інвеститури (як-от мінімальна кількість кандидатів на посаду глави уряду, право номінувати кандидатів на посаду глави уряду, особливості забезпечення більшості від повного складу парламенту та спосіб голосування за вотум довіри урядовому кабінету)².

Таблиця 5.2

Особливості забезпечення вотуму довіри (інвеститури) урядам у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.)³

Країна	Мінімальна кількість кандидатів на посаду глави уряду	Право номінувати кандидатів на посаду глави уряду	Більшість від складу парламенту для забезпечення довіри уряду	Голосування за вотум довіри уряду
1	2	3	4	5
Болгарія	1	глава держави	відносна	відкрите
Естонія	>1	глава держави чи партійні групи ($\geq 4,9\%$)	абсолютна	відкрите
Латвія	1	глава держави	відносна	відкрите
Литва	1	глава держави	відносна	таємне
Польща	>1	глава держави	відносна	відкрите

¹ На противагу цьому механізму в деяких країнах світу передбачено сценарій „негативного парламентаризму”, коли кабінет постійно користується підтримкою більшості у парламенті та залишається при владі доти, поки йому не буде висловлено вотуму недовіри. Це означає, що неотримання будь-яким урядом вотуму довіри (або ж висловлення йому вотуму недовіри) спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту та його дострокові вибори. Тому зрозуміло, що у випадку „негативного парламентаризму” роль парламенту у формуванні уряду менша, ніж у випадку „позитивного парламентаризму”. Детально див.: Bergman T. Formation Rules and Minority Governments / Torbjorn Bergman // European Journal of Political Research. – 1993. – Vol. 23. – No. 1. – P. 55–66. ; Martin L. Government Formation in Parliamentary Democracies / Lanny W. Martin, Randolph T. Stevenson // American Journal of Political Science. – 2001. – Vol. 45. – No. 1. – P. 33–50. ; Strøm K. Cabinets and Coalition Bargaining. The Democratic Life Cycle in Western Europe / Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, Torbjörn Bergman. – Oxford University Press, 2008. – 443 p.

² Делегування повноважень у парламентських демократіях відбувається від громадян через парламенти до прем’єр-міністрів і їхніх кабінетів, а від них – до державних службовців. Делегування відповідальності відбувається від бюрократів до громадян. Центральним елементом у цій конструкції є делегування повноважень від парламенту до уряду і реалізація відповідальності уряду перед парламентом. При цьому зв’язуючим складником делегування повноважень і відповідальності є політичні партії й окремі політики (їх часто іменують „вето-акторами”). Вотум довіри, до речі, може бути і „випереджаючим” (у разі делегування повноважень), і „результуючим” (у разі делегування відповідальності) інструментом. У першому випадку вотум довіри застосовують щодо гіпотетичного (який перебуває на стадії формування) чи новосформованого уряду (залежно від вимог законодавства) для схвалення парламентом його (уряду) програми та/чи складу (такий вотум довіри іменують інвеститурним або формотворчим). У другому випадку вотум довіри застосовують щодо функціонуючого/чинного урядового кабінету для верифікації впевненості у тому, що уряд користується підтримкою/довірою в парламенті. Загалом *вотум довіри* у країнах Центрально-Східної Європи – це формальний нормативний акт і конкретна політична дія парламенту/його нижньої палати, у якій висловлюється чи не висловлюється (загалом перевіряється) підтримка програми і/або складу будь-якого гіпотетично нового уряду або ж стану виконання цієї програми, тобто політичного курсу та діяльності існуючого уряду. Детально див.: Strøm K. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies / Kaare Strøm // European Journal of Political Research. – 2000. – Vol. 37. – No. 3. – P. 261–289. ; Strøm K. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies / Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, Torbjörn Bergman. – Oxford University Press, 2006. – 764 p. ; Müller W. Political Parties in Parliamentary Democracies : Making Delegation and Accountability Work / Wolfgang C. Müller // European Journal of Political Research. – 2000. – Vol. 34. – No. 3. – P. 309–333. ; Diermeier D. Cohesion in Legislatures and the Vote of Confidence Procedure / Daniel Diermeier and Timothy J. Feddersen // American Political Science Review. – 1998. – Vol. 92. – No. 3. – P. 611–621. ; Huber J. The Vote of Confidence in Parliamentary Democracies / John Huber // American Political Science Review. – 1996. – Vol. 90. – No. 2. – P. 269–282.

³ Частково див.: Sieberer U. The Institutional Power of Western European Parliaments : A Multidimensional Analysis / Ulrich Sieberer // West European Politics. – 2011. – Vol. 34. – No. 4. – P. 731–754.

Країна	Мінімальна кількість кандидатів на посаду глави уряду	Право номінувати кандидатів на посаду глави уряду	Більшість від складу парламенту для забезпечення довіри уряду	Голосування за вотум довіри уряду
1	2	3	4	5
Румунія	1	глава держави	відносна	відкрите
Словаччина	1	глава держави	відносна	таємне
Словенія	1	глава держави чи партійні групи ($\geq 3,3\%$)	абсолютна / відносна	таємне
Угорщина	1	глава держави	абсолютна	відкрите
Чехія	1	президент, спікер Палати депутатів	відносна	відкрите

У країнах Центрально-Східної Європи інституціоналізовано різні особливості забезпечення вотуму довіри урядовим кабінетам: 1) на посаду глави уряду в більшості країн регіону, за винятком Естонії та Польщі, має бути запропоновано принаймні по одному кандидату; 2) право номінувати кандидатів на посади глав урядів у більшості країн регіону мають тільки глави держав (окрім Естонії та Словенії, де право номінувати кандидатів у прем'єр-міністри можуть партії, у Чехії, де таким правом володіє спікер Палати депутатів); 3) у більшості країн регіону (крім Естонії, Словенії та Угорщини) передбачено, що вотум інвестиції має бути проголосований відносною більшістю депутатів від повного складу парламентів; 4) у більшості країн регіону (крім Литви, Словаччини та Словенії) передбачено процедури відкритого голосування за надання довіри урядам. Це означає, що в Центрально-Східній Європі відрізняються параметри впливу парламентів на уряди в разі забезпечення останніх вотумами інвестиції. Так, сильну роль парламентів (через ускладнені/диверсифіковані процедури забезпечення вотуму довіри) стосовно урядів регламентовано в Естонії, Словенії та Угорщині. Це сприяє зміцненню „випереджаючих” контрольних повноважень органів законодавчої влади щодо органів виконавчої влади. Значно слабшу роль парламентів щодо урядів передбачено в Болгарії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині та Чехії, що сприяє пришвидшенню процесу формування урядових кабінетів.

Аналізуючи вотум інвестиції (важливою в ньому є роль глави держави) у країнах Центрально-Східної Європи, потрібно зважати на програму уряду. *Програма уряду* – це нормативно-правовий чи політичний акт, яким визначаються пріоритети діяльності уряду в контексті державної політики. Дія урядової програми починається з моменту її схвалення парламентом, а завершується внаслідок її зміни/виконання або закінчення терміну діяльності урядового кабінету. Затвердження програми уряду може бути наслідком застосування вотуму довіри новому урядовому кабінету (якщо це передбачено законодавством). Оскільки урядова програма надважлива серед інструментів державного управління (бо діяльність глави уряду і всієї виконавчої вертикалі державної влади спрямована на її виконання), вона потребує поглибленого аналізу в контексті вотуму довіри. У практиці центрально-східноєвропейських країн феномен урядової програми має різне політичне значення та інституційну суть. В одних країнах значення урядової програми є чітким та зрозумілим. Наприклад, Конституцією Румунії (стаття 102) передбачено, що уряд відповідно до програми, схваленої парламентом (що трактуємо як вотум довіри), забезпечує реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики країни й здійснює керівництво публічною адміністрацією. В інших країнах регіону програма

діяльності уряду не завжди є структурованим документом – інколи це лиш програмна декларація уряду, основні напрями політики, які він планує реалізовувати. Приміром, у Польщі (за традицією) на форумі парламенту задля отримання вотуму інвеститури призначений президентом прем'єр-міністр виголошує „expose” – програмну промову, після якої послы Сейму можуть задати йому питання. Лише після цього депутати нижньої палати парламенту голосують стосовно ініціального вотуму довіри уряду (інвеститури). Саме тому зрозуміле первинне призначення такого інструменту „ланцюга делегування повноважень і відповідальності” у парламентських демократіях, як вотум інвеститури: це схвалення представницьким органом законодавчої влади програми діяльності органу виконавчої влади, що водночас означає схвалення складу урядового кабінету. З огляду на таке трактування вотуму інвеститури зауважимо, що будь-який гіпотетичний уряд (крім тимчасового) вважається сформованим тоді, коли схвалено його програму (тобто коли будь-який гіпотетичний уряд отримав „ініціальну” довіру парламенту), бо тільки після цього уряд/виконавча влада може приступити до виконання своїх повноважень¹ (технократичні уряди формуються за іншою логікою, про яку йтиметься згодом).

Зважаючи на те, як відбувається процес формування урядів (тобто залежно від призначення і способу вотуму інвеститури), країни Центрально-Східної Європи треба поділяти на дві групи. До *першої* належать країни, де прем'єр-міністр чи сформований ним (або ж ним і главою держави) уряд зобов'язаний надати парламентові програму своєї діяльності (чи загальнополітичну декларацію), за результатами розгляду якої він має отримати вотум інвеститури. До *другої належать* країни, де призначення прем'єр-міністра, який пізніше сформує весь склад уряду, чи всього складу урядового кабінету відразу потребує згоди парламенту, тобто вотуму інвеститури урядові. Виокремлення двох різновидів країн і сценаріїв формування урядів не знімає вимоги про обов'язковість отримання у системах „позитивного парламентаризму” вотуму інвеститури, різниця полягає тільки у шляхах досягнення довіри.

Процедура схвалення парламентом програми діяльності уряду (або ж декларації загальної політики уряду) після призначення (чи висунення кандидатури) глави уряду чи всього кабінету главою держави/главою уряду передбачена у Литві, Польщі, Румунії і Словаччині. Для отримання вотуму довіри урядам у цьому випадку потрібна відносна більшість голосів членів повних складів парламентів (їхніх нижніх палат) у зазначених країнах. У Литві номінує кандидата на посаду прем'єр-міністра президент за згодою парламенту. Формує персональний склад урядового кабінету також президент, проте за поданням глави уряду. Найцікавіше, що впродовж п'ятнадцяти днів після номінування кандидатури на посаду глави уряду прем'єр-міністр має запропонувати на розгляд парламенту персональний склад і програму діяльності уряду. Це фактично означає, що вотум інвеститури у Литві – голосування з приводу підтримки програми і персонального складу урядового кабінету. У ст. 92 Конституції зазначено, що новий кабінет отримує повноваження після того, як Сейм надасть згоду на програму здійснення діяльності

¹ У Польщі в червні-липні 1992 р. 5 червня 1992 р. президент Л. Валенса (у межах дії так званої „малої конституції”) запропонував кандидатуру В. Павляка (Польська селянська партія, PSL) на посаду прем'єр-міністра. Кандидатуру підтримала нижня палата польського парламенту, проте прем'єр-міністру так і не вдалося залучитись підтримкою інших партій (які стали би урядовими), створити повноцінну команду та урядовий кабінет. Саме внаслідок цього В. Павляк 10 липня 1992 р. подав у відставку, яку прийняв парламент. Очевидно, що гіпотетичний (фактично тимчасовий) уряд так і не став повноцінним, працював лише 32 дні. Отже, несхвалення програми гіпотетичного уряду або відмова урядові у довірі, як правило (принаймні у Центрально-Східній Європі), призводить до його відставки та до початку процесу формування нового уряду.

більшістю голосів присутніх членів парламенту. Передбачено дві спроби голосування за програму уряду: якщо дві з них є невдалими, то вважають, що уряд не сформовано, тому починають новий цикл формування кабінету. Якщо у Литві відбувається зміна більше половини міністерського складу кабінету, уряд повторно має „отримати повноваження від Сейму” (ст. 101 Конституції). Це означає, що уряд повинен повторно отримати вотум інвеститури від парламенту, оскільки відсутність вотуму довіри є прямою підставою дострокової відставки кабінету.

У Польщі (згідно статті 154 Конституції) прем'єр-міністра і членів Ради міністрів безпосередньо без згоди парламенту призначає президент. Упродовж чотирнадцяти днів після цього Глава Ради міністрів надає Сейму програму діяльності уряду і пропонує висловити йому вотум інвеститури. У випадку ненадання вотуму інвеститури (відмова у довірі – відбувається тоді, якщо за вотум інвеститури проголосувало менше абсолютної більшості депутатів від половини конституційного складу Сейму) новопризначеному прем'єр-міністрові й програмі гіпотетичного (до отримання довіри – тимчасового) уряду кабінет на постійній основі вважається несформованим. Унаслідок цього відбуваються резервні процедури повторного призначення прем'єр-міністра і формування (на підставі отримання вотуму інвеститури) нового уряду. У Польщі також передбачено так званий принцип „презумпції довіри”: для успішного завершення процедури отримання довіри в процесі третьої спроби формування уряду достатньо отримати відносну більшість голосів депутатів від половини номінального складу Сейму. Так законодавчо закріплено можливість формування кабінету меншості (про типи урядів йтиметься у наступних параграфах), що за умови фрагментованого парламенту сприяє дієздатності останнього і помагає врегульовувати урядово-парламентські кризи¹. Дієвість принципу „презумпції довіри” виявилася у 2004 р., коли конституційні повноваження польського президента уможливили третій раунд процесу формування урядового кабінету. Внаслідок цього сформовано уряд М. Белки й у такий спосіб вдалося уникнути дострокового припинення повноважень Сейму під час переговорів про вступ Польщі у Європейський Союз.

Особливість вотуму інвеститури в Румунії у тому, що в цій країні (на підставі моделі фактично рівномірного/співмірного бікамералізму) схвалення програми уряду відбувається на спільному засіданні двома палатами парламенту – Палатою депутатів та Сенатом (стаття 103 Конституції). Глава держави висуває кандидатуру в прем'єр-міністри (від партії, яка має абсолютну більшість мандатів у парламенті, а якщо такої немає – від іншої партії за результатами консультацій політичних сил парламенту), що впродовж десяти днів має отримати вотум довіри для програми і всього складу кабінету. Для цього за політичну програму та персональний склад урядового кабінету на спільному засіданні палат парламенту має проголосувати відносна більшість народних обранців (депутатів та сенаторів): примітно й те, що Конституція не регламентує вимоги про необхідність отримання відносної більшості голосів народних обранців на користь вотуму довіри уряду, але передбачено, що закони та постанови приймають більшістю присутніх членів парламенту (палат парламенту). Якщо після двох спроб формування урядового кабінету або ж шістдесяти днів від моменту ініціювання процесу отримання вотуму довіри урядового кабінету сформовано не було, президент (після консультацій із спікерами палат парламенту) має право розпустити орган законодавчої влади (стаття

¹ Сало І. Політичні системи країн Вишеградської групи : досвід трансформації / Ірина Сало // Стратегічна панорама. – 2001. – № 1. – С. 63–67.

89 Конституції). Винятком є шість останніх місяців повноважень парламенту, а також події військового та надзвичайного стану.

У Словаччині після номінування главою держави прем'єр-міністра останній має тридцять днів, щоби представити склад та програму урядового кабінету на розгляд парламенту (стаття 113 Конституції). При цьому для отримання вотуму інвеститури потрібна згода відносної більшості членів парламенту (тобто більшості присутніх на засіданні Національної ради депутатів), виявлена в ході таємного голосування.

Зовсім інший набір процедур становлять такі випадки, коли формування уряду не перебуває у частковій або паралельній залежності від схвалення або ж несхвалення політичної програми уряду в парламенті. Це властиво Болгарії, Естонії, Латвії, Словенії, Угорщині та Чехії, де главу уряду чи весь склад уряд призначають/обирають за згодою парламенту. У Болгарії номінування в прем'єр-міністри за результатами консультацій із парламентськими фракціями і групами здійснює президент. При цьому він повинен запропонувати кандидата від найбільшої парламентської партії. Після цього кандидат упродовж семи днів має представити персональний склад урядового кабінету. Якщо цього не відбувається, президент номінує іншу кандидатуру прем'єр-міністра – від другої за розмірами парламентської партії. Якщо і цей кандидат не зуміє представити складу урядового кабінету, президент доручає сформувати урядовий кабінет ще меншій парламентській партії. Коли внутрішньопартійні та міжпартійні переговори кандидата у прем'єр-міністри щодо формування персонального складу уряду пройшли успішно, глава держави звертається із пропозицією до парламенту підтвердити вибір прем'єр-міністра (задля цього потрібна згода більшості від більш як половини номінального складу парламенту – по суті згода відносної більшості у парламенті). Підтверджувальна процедура (стосовно обрання прем'єр-міністра та складу уряду) слугує вотумом інвеститури. У разі ж відмови у вотумі довіри президент формує/призначає тимчасовий уряд, розпускає парламент і оголошує дострокові вибори органу законодавчої влади. Це означає, що в Болгарії вотум інвеститури не передбачає голосування стосовно програми чи політичної декларації уряду (хоча таку можливість вотуму довіри щодо відповідальності уряду передбачено, про що йтиметься в наступному параграфі).

В Естонії право номінувати кандидатів у прем'єр-міністри належить президенту чи парламентським групам (які наділені не менше 4,9 відсотка мандатів від повного складу парламенту). Проте будь-яка кандидатура повинна бути схвалена парламентом, оскільки впродовж чотирнадцяти днів після її висунення кандидат у прем'єр-міністри має представити в Рійгікогу доповідь про основи формування майбутнього урядового кабінету. Лиш після цього парламент без обговорення відкритим голосуванням приймає рішення про надання кандидатові у прем'єр-міністри довіри на формування уряду (для цього потрібна абсолютна більшість голосів від складу парламенту). Кандидат, якого парламент наділив довірою, у семиденний термін зобов'язаний представити склад уряду президентові, який має затвердити склад уряду впродовж трьох днів. У випадку, якщо кандидат у прем'єр-міністри не отримує вотуму довіри парламенту, процедуру використовують спочатку. У випадку чергової невдачі кандидатуру прем'єр-міністра пропонує парламент, який упродовж чотирнадцяти днів висуває власного кандидата, що має сформувати склад урядового кабінету та представити його президенту. Якщо цього не відбувається, тоді президент оголошує позачергові вибори до парламенту (стаття 89 Конституції). Дещо іншу процедуру використовують в Латвії. Кандидатуру в

прем'єр-міністри має право номінувати винятково глава держави; парламент голосує за кандидатуру прем'єр-міністра та запропонований ним персональний склад урядового кабінету (одним голосуванням, яке вважають вдалим, якщо за вотум довіри урядовому кабінету проголосувала абсолютна більшість присутніх членів парламенту – фактично відносна більшість депутатів парламенту).

Специфічний механізм вотуму інвеститури урядовим кабінетам передбачено в Словенії (стаття 111 Конституції). Номінує кандидатуру прем'єр-міністра (лише після консультацій з лідерами парламентських груп і фракцій) глава держави. Після цього відбувається таємне голосування за кандидата в прем'єр-міністри у нижній палаті словенського парламенту, яке вважають успішним, якщо за кандидатуру висловлюється абсолютна більшість номінального складу палати. Якщо ж голосування щодо вотуму інвеститури невдале, президент після повторних консультацій з лідерами парламентських груп та фракцій (проте не пізніше чотирнадцяти днів) пропонує нову або ж ідентичну кандидатуру на посаду прем'єр-міністра. Уможливлено також номінування кандидатів на посаду глави уряду парламентськими групами (за умови участі в них не менше десяти депутатів). Якщо запропоновано декілька кандидатур, стосовно кожної (починаючи з президентської) відбувається окреме голосування (у порядку, в якому вони номіновані). У випадку, якщо жодну кандидатуру прем'єр-міністра не підтверджено, тобто уряд не отримав вотуму інвеститури, президент може достроково призупинити повноваження парламенту та призначити нові вибори. Зауважимо, якщо за попередньою процедурою обрання прем'єр-міністра успіху досягнуто не було, тобто президент має право розпуску парламенту, Національні збори можуть скористатися „останнім” шансом здійснення делегування повноважень новому урядовому кабінету. Якщо впродовж 84 годин нижня палата словенського парламенту більшістю присутніх на її засіданні голосів депутатів прийме рішення про проведення нових виборів прем'єр-міністра, то вони відбудуться і в них для обрання прем'єр-міністра та висловлення вотуму довіри уряду буде достатньо відносної більшості голосів депутатів. При цьому голосування за різних кандидатів у такому сценарії відбувається у „встановленому порядку”: спочатку за кандидатів, які отримали відносну більшість голосів депутатів у попередньому турі обрання глави уряду, потім за нових кандидатів (тут преференцію надають кандидатам глави держави). Якщо й у такому випадку не буде обрано прем'єр-міністра і не буде виражено вотуму довіри уряду, то в односторонньому порядку відбуватимуться дострокові вибори до парламенту. Це означає, що обрання прем'єр-міністра слугує вотумом інвеститури новому уряду, а відмова в інвеститурі – це результат необрання жодного кандидата у прем'єр-міністри¹.

В Угорщині інституціоналізовано вимогу про забезпечення вотуму інвеститури урядовому кабінету на підставі обрання парламентом запропонованої президентом кандидатури прем'єр-міністра (стаття 16 Конституції). Для того, щоб прем'єр-міністра обрали, за нього має проголосувати не менш половини номінального складу парламенту (задіяний принцип абсолютної більшості). Коли главу уряду обрано, вважається, що

¹ У Словенії під час обрання глави уряду не передбачено вотуму інвеститури персональному складу урядового кабінету. Натомість, усіх міністрів уряду призначає нижня палата парламенту за поданням обраного раніше (тобто такого, що отримав вотум інвеститури) прем'єр-міністра. Для того, щоби бути призначеним на посаду міністра, кандидат у міністри повинен постати перед компетентною комісією Національних зборів і відповісти на її питання. Фактично це означає, що в Словенії інституціоналізовано подвійну інвеституру – прем'єр-міністру та персональному складу урядового кабінету. Унаслідок цього функціонує урядовий кабінет (стаття 112 Конституції).

сформовано новий урядовий кабінет, що він отримав вотум інвеститури. Персональний склад уряду формується після цього та не потребує вотуму довіри парламенту, оскільки міністрів призначає президент за поданням прем'єр-міністра.

У Чехії (згідно поправок до Конституції, прийнятих у 2012 р.) номінує кандидата в прем'єр-міністри президент. Після цього кандидат у прем'єр-міністри пропонує президентові гіпотетичний персональний склад урядового кабінету. Це відбувається упродовж не більш як тридцяти днів із моменту номінування кандидатури прем'єр-міністра, бо після цього прем'єр-міністр і весь склад урядового кабінету мають отримати вотум інвеститури Палати депутатів (треба отримати підтримку відносної більшості). Якщо цього не відбувається, президент пропонує іншу кандидатуру на посаду прем'єр-міністра та відповідно впродовж тридцяти днів відбувається повторне голосування з приводу вотуму інвеститури уряду і його персональному складу. Якщо і ця процедура виявляється неефективною (уряду відмовлено в довірі), номінування третьої кандидатури у прем'єр-міністри виконує президент за пропозицією спікера нижньої палати чеського парламенту. У цьому випадку президент може розпустити нижню палату парламенту, якщо та не підтримує вотуму інвеститури кабінету та його персональному складу.

Процедури формування урядів у країнах Центрально-Східної Європи залежать від цілої низки факторів: особливостей партійно-виборчих систем, інституціоналізованості законодавства, партійної композиції та структуризації парламентів, міжпартійних домовленостей¹, параметрів отримання вотумів довіри (інвеститури) тощо. Все це зумовлено особливостями так званої континентальної моделі формування урядів, за якою у процесі отримання вотуму довіри уряду беруть участь парламент і президент. Відрізняється лиш предмет інвеститури, бо в одному випадку передбачено затвердження парламентом кандидатури прем'єр-міністра та/або персонального складу урядового кабінету (Болгарія, Естонія, Латвія, Словенія, Угорщина, Чехія), а в іншому випадку – програми уряду (Литва, Польща, Румунія, Словаччина)².

¹ У цьому контексті, наприклад, потрібно виокремлювати декілька варіантів альтернативних стратегій щодо того, як партії поведуться у міжпартійних переговорах стосовно формування уряду: 1) згода на формування уряду з іншими партіями (кооптація та співпраця партій); 2) незгода на формування уряду з іншими партіями (ігнорування партій або ізоляція партій від міжпартійної співпраці). Іноді деякі партії (або радикально ліві, або радикально праві) ігнорують інші політичні сили під час формування урядів і висловлення їм підтримки (інвеститури) парламентів. Такий сценарій у політичній науці прийнято іменувати *технікою „санітарного кордону”*. У країнах Центрально-Східної Європи „санітарний кордон” застосовано у Чехії (проти Комуністичної партії Богемії і Моравії (KSČM), Лівого блоку (LB), „Гонки за республіку”/Республіканської партії Чехословаччини (SPR/RSC) і „Республіканців Мирослава Сладека” (RMS)), Угорщині (проти Партії угорської справедливості та життя (MIEP) та Руху за кращу Угорщину (JOBBIK)), Естонії і Латвії (проти проросійських/проросійськомовних партій: „За права людини в об'єднаній Латвії” (PCTVL), Центр „Гармонія” (SC), Народний рух Латвії (TKL), Латиська соціалістична партія (LSP)), Румунії (проти партії „Велика Румунія” (PRM)).

² У деяких парламентських демократіях, які за формою правління є напівпрезидентськими республіками (принаймні не з церемоніальними президентами, наприклад, у Литві, Польщі, Румунії), парламент підтверджує не просто запропоновану президентом кандидатуру прем'єр-міністра, а й запропоновану урядом програму діяльності. Це прямий наслідок дуалістичної моделі виконавчої влади, оскільки у таких системах „ланцюг делегування повноважень та відповідальності” відбувається від президента і парламенту до урядового кабінету. Тому прерогативою глави держави є вибір прем'єр-міністра та персонального складу уряду, а прерогативою парламенту – забезпечення вотуму інвеститури уряду за фактом висловлення згоди з його політичною програмою/декларацією. Уряд у таких системах відповідальний перед парламентом щодо ймовірного порушення схваленої програми уряду. Натомість, у парламентських демократіях, які є парламентськими (Естонія, Латвія, Угорщина) і напівпрезидентськими республіками з номінальними президентами (часто помилково вважають, що останні функціонують за логікою парламентаризму – Болгарія, Словенія, Чехія) превалює механізм призначення прем'єр-міністра (що пізніше формує уряд) чи всього складу уряду винятково зі згоди парламенту – вотуму інвеститури. Річ у тому, що в таких системах лімітовані повноваження президентів у формотворчому процесі: з однієї сторони, у парламентських республіках президенти є агентами впливу парламентів, бо останні обирають глав держав (делегують їм повноваження – Латвія, Угорщина, Чехія), а з іншої сторони, значно слабшими (крім Словенії) є призначальні повноваження всенародно обраних глав держав (Болгарія та Чехія).

Посада прем'єр-міністра та персональний склад уряду не обов'язково (пріоритетно) мають бути підтримані найбільшою чи найбільшими парламентськими партіями. Це означає, що посади глави уряду та міністрів не завжди (хоча це й бажано) отримують найбільш популярні у суспільстві політики. Натомість, дуже часто персональний склад урядового кабінету в контексті його формування залежить від конкретної/специфічної політичної ситуації в країні, хоч і за результатами парламентських виборів. Прикладами таких сценаріїв вважають уряди, в яких партії прем'єр-міністрів не були найбільшими у композиції урядових кабінетів або прем'єр-міністри взагалі були непартійними (попри партійність інших членів урядів). Стосувалося це Болгарії часів кабінету П. Орешарські, Естонії, коли діяли кабінети А. Таранда та С. Калласа, Латвії за кабінетів А. Шкеле, А. Берзиньша, І. Емсіса й І. Годманіса, Литви за кабінетів А. Бразаускаса, Польщі за кабінетів Я. Ольшевського та В. Павляка, Румунії за кабінетів Р. Векерою та М. Ісереску, Словаччини за кабінету Й. Моравчіка, Угорщини, коли працював кабінет Г. Бажная.

5.3. Особливості відповідальності урядів у країнах Центрально-Східної Європи

Країни Центрально-Східної Європи є парламентськими демократіями, в яких застосовано механізми та принципи „позитивного парламентаризму”, що передбачає специфічні особливості не лише формування, а й відповідальності урядових кабінетів. Проте на відміну від процесів формування урядів, у яких урядові кабінети залежні від президентів і парламентів, у контексті політичної (політико-правової) відповідальності урядів регламентовано їхню залежність тільки від парламентів. Тому часто політичну відповідальність урядів у країнах Центрально-Східної Європи іменують парламентською відповідальністю урядів чи системою методів та форм парламентського контролю за діяльністю урядових кабінетів і їхніх політичних наслідків. Аналізуючи відповідальність урядів перед парламентами, традиційно використовують ідею про „парламентське домінування/переважання над урядовим кабінетом”. Г. Дьорінг виокремив три виміри парламентської сили над урядом: контроль порядку дебатів і слухань у комітетах; сила комітетів у законодавчому процесі; повноваження формувати порядок голосувань у парламенті¹. Д. Олсон та Ф. Нортон виокремили атрибути прийняття конституцій, інституційні параметри політичних систем (напівпрезидентських та парламентських республік Центрально-Східної Європи), ознаки інституціоналізації партійних систем².

Регламентовано, що „*парламентське домінування над урядовими кабінетами*” в регіоні виявляється у кількох вимірах: 1) повноваження парламенту ініціювати вотум інвестиції у процесі формування уряду³; 2) повноваження парламенту ініціювати вотум довіри в ході функціонування уряду; 3) повноваження парламенту виражати вотум недовіри під час функціонування уряду⁴; 4) повноваження парламенту робити

¹ Doring H. Is Government Control of the Agenda Likely to Keep „Legislative Inflation” at Bay? / Herbert Doring // Doring H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Herbert Doring. – New York : St. Martin's Press, 1995. – P. 654–687.

² Olson D. The New Parliaments of Central and Eastern Europe / David Olson, Philip Norton. – London, 1996. – 254 p.

³ У Центрально-Східній Європі повноваження парламентів у процесі формування урядів зміщуються від голосування про введення на посаду кожного міністра до голосування про введення на посаду прем'єр-міністра і прийняття урядової програми.

⁴ Про це детально йтиметься нижче. Зауважимо, що є чимало способів вираження вотуму недовіри урядовому кабінету: від недовіри чи звинувачення конкретного міністра кабінету (наприклад, в Естонії, Латвії, Литві, Словенії) через звичайний вотум недовіри урядовому кабінету (Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія та Чехія) до конструктивного вотуму недовіри урядовому кабінету (Угорщина, Польща). *Конструктивний (позитивний) вотум* недовіри обмежує можливість парламенту відправляти урядові кабінети у відставку і як наслідок пасивно стабілізує урядові кабінети в тій чи іншій країні. Річ у тому, що конструктивний вотум недовіри урядовому кабінету одночасно передбачає висунення кандидатури нового прем'єр-міністра, складу та/або програми уряду (залежно від особливостей вотуму інвестиції в тій чи іншій країні).

зміни в складі уряду¹; 5) остереження парламенту щодо дострокового розпуску (щоби дисциплінувати та стабілізувати парламент чи уряд). Парламентська відповідальність урядів найчастіше здійснюється через такі механізми, як вотум довіри/відмова у довірі та вотум недовіри. Крім того, часто застосовують такі інструменти політико-правової структуризації діяльності кабінетів з боку парламентів, як інтерпеляції та імпічменти.

Попри те, що вотум довіри (у формі інвеститури) найчастіше застосовують для підтвердження формування урядових кабінетів, у країнах Центрально-Східної Європи також передбачена процедура *вотуму довіри* в контексті функціонуючих урядових кабінетів (які раніше отримали вотуми інвеститури) та їхньої відповідальності перед парламентами. Річ у тому, що згідно принципів „позитивного парламентаризму” дуже часто регламентовано процедури верифікації парламентської довіри уряду, внаслідок чого вотум довіри (за призначенням) подібний до вотуму недовіри, оскільки відсутність довіри парламенту певному кабінету зумовлює припинення його повноважень. Тим не менше, не у всіх країнах Центрально-Східної Європи відсутність довіри (чи відмова у довірі) функціонуючому уряду з боку парламенту є причиною дострокової відставки кабінету. Крім того, відрізняється ініціальна природа вотумів довіри і вотумів недовіри урядам, саме тому їх доцільно розглядати як різні механізми відповідальності урядів. Інституціоналізованою особливістю вотумів довіри функціонуючим урядам є питання, з приводу яких вони ініціюються: по-перше, стосовно затвердження нової програми й/чи політичної декларації урядів або змін до уже чинних програмних документів урядів (які були прийняті раніше – у результаті формотворчих вотумів інвеститури урядам); по-друге, щодо прийняття парламентами потрібних для урядових кабінетів законів та інших нормативно-правових актів, які викликають значний суспільний резонанс; по-третє, з приводу бажання чи необхідності впевнитися у підтримці урядових кабінетів парламентами (відмова у довірі парламенту може спричинити дострокове припинення повноважень урядового кабінету).

У парламентських демократіях Центрально-Східної Європи внаслідок застосування вотуму довіри функціонуючим урядовим кабінетам можна виокремити дві групи країн: ті, де конституційно передбачено вотуми довіри чинним урядовим кабінетам (Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія); а також ті, конституції яких не передбачають прямої регламентації постановки урядами/ прем'єр-міністрами питань про довіру урядам (Естонія, Латвія та Литва), натомість, регламентовано можливості реалізувати вотуми недовіри, ініціаторами яких є не урядові кабінети або ж прем'єр-міністри, а парламенти.

У Болгарії, наприклад, урядовий кабінет (прем'єр-міністр урядового кабінету) може ставити питання про довіру парламенту до урядового кабінету щодо загальнополітичного курсу, програмної декларації чи будь-якого іншого специфічного питання, пов'язаного з діяльністю уряду. Уряд отримує довіру тоді, коли за нього голосує абсолютна більшість присутніх на засіданні парламенту депутатів (фактично відносна більшість депутатів парламенту). Вагомо, що коли вотум довіри є негативним, тобто парламент відмовив у довірі уряду, прем'єр-міністр зобов'язаний подати у відставку. Аналогічну техніку

¹ Процедури змін та перестановок у складі урядового кабінету також відрізняються: інколи зміни у складі урядового кабінету не потребують підтвердження парламентом; іноді підтвердження парламенту потребує кожна зміна в складі урядового кабінету; іноді підтвердження парламенту потребує зміна передбаченої/фіксованої кількості міністрів у складі урядового кабінету (приміром, у Литві у випадку ротації п'ятдесяти чи більше відсотків міністрів).

здійснення вотуму довіри (що може зумовити вотум недовіри) чинним (функціонуючим) урядам передбачено в Угорщині (на відміну від вотуму інвеститури передбачено, що за такий вотум довіри має проголосувати відносна більшість повного складу парламенту). Якщо в результаті голосування вотуму довіри урядовий кабінет її не отримав, парламент миттєво має переінтерпретувати такий результат у вотум недовіри. Подібну практику застосовують у Румунії, де кабінет може взяти на себе відповідальність у формі запиту про довіру йому перед Палатою депутатів і Сенатом (на спільному засіданні) у зв'язку з програмою чи заявою уряду про політичний курс або окремим законопроектом уряду. Це регулювання передбачає два варіанти розвитку подій: підтримка вотуму довіри уряду стосовно програми/заяви або законопроекту, внаслідок якої уряд продовжує діяльність; непідтримка вотуму довіри уряду щодо програми/заяви та законопроекту, внаслідок якої уряд припиняє діяльність (відмову у вотумі довіри трактують як вотум недовіри уряду; натомість, невдалий вотум недовіри трактують як вотум довіри уряду).

Цікава процедура вотуму довіри чинному уряду в Польщі. Суб'єктом її ініціативи є тільки прем'єр-міністр, який звертається до Сейму із пропозицією про вотум довіри Раді міністрів. Вважають, що уряд отримує довіру парламенту лише тоді, коли за таку пропозицію проголосувала більшість депутатів Сейму у присутності не менше половини конституційного складу нижньої палати польського парламенту (ст. 160 Конституції). Натомість, відмова у довірі є підставою дострокового припинення повноважень кабінету (ст. 162 Конституції). Та президент може відмовитися підписати рішення про дострокове припинення повноважень кабінету. У Польщі під час розгляду питання про вотум довіри чинному кабінету немає жодної можливості пов'язати його з одночасним прийняттям рішення з іншої пропозиції, наприклад, проекту бюджету чи якогось закону¹.

Складнішою є процедура вотуму довіри діючому уряду в Словаччині. Вона може розпочатися зі звичайного усного чи письмового запитання членові уряду (або уряду загалом) або будь-якому державному службовцю і стосуватися важливих проблем, які належать до їхньої компетенції. Розгляд проблеми у парламенті може спонукати формулювання питання про довіру урядовому кабінету. Питання вотуму довіри уряду обговорюють на засіданні парламенту, однак не відразу ставлять на голосування, бо під час інвеститури відбувається затвердження програми діяльності уряду. Акцентуємо на тому, що вотум довіри може стосуватися як окремого міністра або члена уряду, так і складу кабінету загалом. Уряд може і самотійно поставити питання про довіру. Тоді процедура вотуму довіри матиме комплексний характер стосовно кабінету, його складу та програми в цілому (хоча може стосуватися не тільки програми діяльності уряду загалом, а й окремих питань). Відмова у довірі уряду (відхилення клопотання про довіру уряду) передбачає дострокове припинення повноважень об'єкта вотуму довіри (стаття 115 Конституції): якщо це вотум довіри уряду, то урядовий кабінет достроково припиняє свої повноваження; якщо ж це вотум довіри міністрові (або службовцю), то достроково припиняє повноваження лише він. Зауважимо, що питання про вотум довіри уряду використовують для того, щоби „дисциплінувати” парламент. Якщо останній упродовж трьох місяців не приймає рішення про схвалення або несхвалення вотуму довіри уряду, президент має всі підстави достроково розпустити парламент і призначити дострокові вибори (стаття 102 Конституції).

¹ Garlicki L. Rada Ministrów : powoływanie – kontrola – odpowiedzialność / Leszek Garlicki // Bałaban A. Rada Ministrów : organizacja i funkcjonowanie / Andrzej Bałaban. – Kraków : Zakamycze, 2002. – P. 158–159.

Використовують вотум довіри діючим урядам і у Словенії. Його ініціатором (ст. 117 Конституції) може бути лише прем'єр-міністр. Можливі два сценарії розвитку подій: 1) коли урядовий кабінет отримує вотум довіри, тоді він продовжує виконувати свої повноваження; 2) коли урядовому кабінету відмовляють (депутати нижньої палати парламенту на підставі менше, аніж половини голосів від повного складу) у довірі, він опиняється у політично залежній та часто невизначеній ситуації. У цьому випадку парламент може впродовж тридцяти днів обрати нового прем'єр-міністра (слугуватиме вотумом інвеститури новому кабінету) або на підставі повторного переголосування вотуму довіри продовжити функції поточного урядового кабінету. Якщо нижня палата вирішує повторно поставити питання про вотум довіри чинному урядовому кабінету, але голосування з цього приводу виявляється негативним, тоді глава держави має розпустити парламент і призначити дострокові вибори. У Словенії перший негативний вотум довіри фактично означає вотум недовіри уряду, а другий негативний вотум довіри – вотум недовіри уряду та парламенту.

У Чехії також регламентовано можливість висловлення вотуму довіри чинному урядовому кабінету стосовно будь-якого питання і законопроекту, ініційованого урядом. При цьому рішення парламенту трактують як висновок про актуальність/неактуальність прийняття того або іншого законопроекту. Президент наділений повноваженнями дострокового припинення діяльності парламенту за умови, що останній не може за три місяці прийняти рішення стосовно урядового законопроекту, для розгляду якого уряд просить парламентської довіри. Але уможливлено процедуру дострокового припинення повноважень уряду, якщо парламент прийняв рішення про відмову кабінету в довірі.

Цікаво, що в парламентських демократіях Центрально-Східної Європи процедури вотумів довіри діючим/чинним урядам майже без обмежень використовують щодо політичних програм/декларацій урядів і окремих законопроектів із метою з'ясування парламентської підтримки. Процедура вотумів довіри чинним урядам у більшості країн Центрально-Східної Європи прописана у конституціях, періодично використовують її уряди як засіб впливу на парламенти. Іноді, порушуючи питання про вотум довіри уряду, прагнуть впевнитися у тому, що більшість у парламенті підтримує політичну програму/декларацію уряду; чинити вплив на прийняття законопроекту, потрібного уряду. Крім того, вотуми довіри чинним урядам застосовують з огляду на такі політичні і правові наслідки: розпуск парламенту (якщо останній упродовж визначеного терміну не може прийняти жодного рішення з приводу довіри урядовому кабінету); оголошення стану законодавчої необхідності; відставка окремого міністра, глави уряду чи уряду загалом. Таку процедуру використали під час дострокового припинення повноважень урядових кабінетів Л. Бєрова (1994 р.) в Болгарії, Я. Ольшанського (1992 р.) й В. Павляка (1992 р.) у Польщі, М. Унгуряну (2012 р.) в Румунії, Я. Дрновшека (2000 р.), Б. Пахора (2011 р.) та Я. Янші (2013 р.) у Словенії, М. Тополанека (2006 та 2009 рр.) у Чехії.

Значно частіше уряди припиняють свої повноваження на підставі безпосередньо передбаченої для цього процедури *вотуму недовіри*. Вотум недовіри – парламентська ініціатива, спричинена незадовільним/невідповідним (на думку переважно опозиційних, хоча інколи й провладних депутатів парламенту) станом виконання урядом, прем'єр-міністром, окремим міністром своїх повноважень, несхваленням політичної лінії, певних дій або законопроектів урядового кабінету, під час якої в парламенті (відповідній палаті парламенту) відбувається голосування про дострокове припинення повноважень уряду,

прем'єр-міністра чи окремого міністра¹. Це означає, що об'єктом вотуму недовіри може бути міністр, прем'єр-міністр, проте найчастіше повний склад урядового кабінету. Виокремлюють *звичайний* та *позитивний (або конструктивний) вотум недовіри*. У першому випадку пропонують дострокове припинення повноважень об'єкта вотуму недовіри. Якщо за вотум недовіри проголосує необхідна кількість депутатів парламенту чи провідної палати парламенту, тоді міністр, прем'єр-міністр або урядовий кабінет достроково припиняє свої повноваження. А в другого випадку йдеться про дострокове припинення повноважень об'єкта вотуму недовіри за умови одночасного висунення кандидатури нового міністра, прем'єр-міністра та/або складу (чи програми) урядового кабінету (залежно від особливостей вотуму інвеститури в певній країні). Висловлення конструктивного вотуму недовіри одночасно є успішним вотумом інвеститури новому міністру, прем'єр-міністру чи урядовому кабінету загалом.

Таблиця 5.3

Особливості висловлення та реалізації парламентами вотуму недовіри урядам у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.)

Країна	Тип вотумів недовіри урядовим кабінетам	Право ініціювати вотуми недовіри урядовим кабінетам	Більшість у парламенті для реалізації вотумів недовіри урядам	Голосування за вотуми недовіри урядам	Мінімальний період між вотумами недовіри
Болгарія	звичайний	1/5 складу парламенту	відносна	відкрите	6 міс.
Естонія	звичайний	1/5 складу парламенту	абсолютна	відкрите	3 міс.
Латвія	звичайний	1/10 складу парламенту	відносна	відкрите	н.п.
Литва	звичайний	депутати парламенту	абсолютна	таємне	н.п.
Польща	конструктивний/ звичайний	1/10 складу нижньої палати парламенту	абсолютна	відкрите	3 міс.
Румунія	звичайний	1/4 складу двох палат парламенту	абсолютна	відкрите	один вотум – одна сесія парламенту
Словаччина	звичайний	1/5 складу парламенту	відносна	таємне	н.п.
Словенія	конструктивний/ звичайний	1/9 складу нижньої палати парламенту	абсолютна	таємне	н.п.
Угорщина	конструктивний/ звичайний	1/5 складу парламенту	відносна	відкрите	н.п.
Чехія	звичайний	1/4 складу нижньої палати парламенту	абсолютна	відкрите	н.п.

У більшості країн Центрально-Східної Європи передбачено висловлення тільки звичайних вотумів недовіри урядовим кабінетам. Натомість, у Польщі, Словенії та Угорщині регламентовано процедури висловлення конструктивних (як первинних) та звичайних (як вторинних чи похідних від випадків відмов у вотумах довіри) вотумів недовіри. Зазвичай ініціювати вотуми недовіри можуть члени парламентів або нижніх палат парламентів (а у випадку Румунії – двох палат парламентів). Тим не менше, дуже суттєво відрізняються мінімальні ініціативні вимоги для початку процедури вотуму недовіри в тій чи іншій країні регіону: у Румунії і Чехії для цього потрібна підтримка хоча б 1/4 складу палат парламентів, перед якими відповідальні урядові кабінети (у першій – це дві палати парламенту, в другій – нижня палата парламенту); в Болгарії,

¹ Вотум недовіри відрізняється від *осуду недовіри*. Вотум недовіри (у разі прийняття в парламенті/палаті парламенту) обов'язково зумовлює відставку об'єкта вотуму недовіри. Осуд недовіри є виявом незгоди парламенту стосовно діяльності міністра, групи міністрів або ж прем'єр-міністра, який не спричиняє відставки об'єкта осуду недовіри. Окрім того, вотум недовіри, на відміну від осуду недовіри, не потребує причини, на підставі якої його висловлюють.

Естонії, Словаччині й Угорщині – підтримка хоча б 1/5 складу парламентів; у Словенії – підтримка хоча б 1/9 складу нижньої палати парламенту; в Латвії і Польщі – підтримка хоча б 1/10 складу парламенту чи нижньої палати парламенту (в Литві конституційно не передбачено мінімальної вимоги для ініціювання вотуму недовіри урядовому кабінету). У Болгарії, Латвії, Словаччині й Угорщині вотум недовіри урядовому кабінету вважають успішним, якщо за нього проголосувала відносна більшість депутатів парламенту. У решті країн Центрально-Східної Європи встановлено вимогу про необхідність здобуття абсолютної більшості голосів депутатів (або депутатів та сенаторів як у Румунії) для проходження вотумів недовіри урядовим кабінетам. У деяких країнах чітко передбачено мінімальні періоди між вотумами недовіри одному і тому ж урядовому кабінету: у Латвії та Польщі – один раз не менше як у три місяці, у Болгарії – один раз не менше як у шість місяців, у Румунії – не частіше одного разу за парламентську сесію. Натомість, в інших країнах мінімальних часових періодів між вотумами недовіри урядам не визначено.

У Болгарії передбачено можливість висловлення вотуму недовіри як урядовому кабінету, так і прем'єр-міністрові. Якщо висловлено будь-який різновид вотуму недовіри, повноваження припиняє урядовий кабінет у цілому (стаття 89 Конституції Болгарії). В Естонії об'єктом вотуму недовіри можуть бути міністр, прем'єр-міністр та загалом урядовий кабінет (стаття 97 Конституції). Питання про вотум недовіри обговорюють не раніше двох днів з моменту його ініціювання (якщо іншого не вимагає об'єкт вотуму недовіри). Подібні вимоги передбачено у Латвії та Литві. В Естонії процедура вотуму недовіри особлива (стосовно прем'єр-міністра чи урядового кабінету загалом): якщо його реалізовано (тобто вотум недовіри підтримала абсолютна більшість депутатів Рійгікогу), президент країни за пропозицією уряду впродовж трьох днів може оголосити дострокові парламентські вибори (дострокових виборів у разі висловлення вотуму недовіри урядовому кабінету від глави держави також може вимагати прем'єр-міністр Литви). Якщо ж вотум недовіри ефективно застосовано до окремого міністра, то спікер парламенту зобов'язаний сповістити президента країни про дострокове припинення повноважень такого міністра. У Латвії вотум недовіри можна висловити так: у разі прийняття відповідного рішення або внаслідок відмови парламенту приймати проект річного державного бюджету, внесеного урядовим кабінетом. У Литві вотум недовіри урядовому кабінету можуть висловити цілеспрямовано чи випадково. У другому випадку йдеться про сценарій, коли Сейм вважає недостатньою відповідь прем'єр-міністра чи окремого міністра на питання у парламенті. У такому разі більшість від хоча б половини повного складу парламенту може проголосувати за трансформацію питання/інтерпеляції (про суть інтерпеляцій йтиметься нижче) до прем'єр-міністра або міністра у вотум недовіри прем'єр-міністру чи міністру (ст. 74 Конституції). У Румунії урядовий кабінет відповідальний перед двома палатами парламенту. На спільному засіданні палат парламенту не менше половини депутатів та сенаторів мають висловитися за дострокове припинення повноважень урядового кабінету (стаття 113 Конституції). Цікаво й те, що ініціювати вотум недовіри повинні одночасно дві палати румунського парламенту (не менше четвертої частини від номінального складу парламенту). Передбачено, що голосування за вотум недовіри уряду має відбуватися не раніше трьох днів від моменту ініціювання вотуму недовіри (у відведений час організовують дебати з приводу вотуму недовіри). Схожий до румунського механізм (крім відповідальності уряду лише нижній палаті парламенту) апробовано в Чехії. Однак у цій країні не передбачено частоти для

повторного висловлення вотумів недовіри одному і тому ж кабінету. Крім того, в Чехії у вотум недовіри може бути трансформована відмова у вотумі довіри кабінету (стаття 73 Конституції).

Специфіка конструктивного (позитивного) вотуму недовіри в Польщі полягає у тому, що голосування з приводу вотуму недовіри не може бути проведене раніше семи днів від того моменту, коли оголошено вотум недовіри урядовому кабінету (стаття 158 Конституції). Повторний вотум недовіри уряду може бути висунуто у період не раніше трьох місяців (для цього потрібна згода 46 депутатів). Передбачено також процедуру дострокового (раніше трьох місяців) висловлення повторного вотуму недовіри одному й тому ж кабінету: для цього потрібна згода не менше 115 депутатів Сейму. Вотумом недовіри може стати відмова у довірі урядовому кабінету чи прем'єр-міністрові. Такий сценарій не треба трактувати як конструктивний вотум недовіри. Цікаво й те, що для ініціювання процедури вотуму недовіри окремому міністру потрібна згода не менше 69 депутатів Сейму (тобто більшої кількості депутатів, ніж для ініціювання вотуму недовіри урядовому кабінету загалом).

Особливість конструктивного (позитивного) вотуму недовіри в Словенії у тому, що має пройти не менш сорока восьми годин між поданням пропозиції про вотум недовіри чинному прем'єр-міністрові та вотум інвестиції новому прем'єр-міністрові й актом парламентського голосування з приводу такого подання у нижній палаті бікамерального парламенту. Винятком є випадки надзвичайного чи військового стану та сценарії, коли змін вимагає не менше двох третин номінального складу Національних зборів (стаття 116 Конституції). У Словенії також передбачено можливість звичайного вотуму недовіри. Це відбувається щодо складу уряду або окремого міністра у випадку, якщо вони не повною мірою відповідають на питання/інтерпеляції до них. Задля реалізації такого вотуму недовіри (за яким слідує відставка уряду або ж окремого міністра) потрібна підтримка абсолютної більшості складу нижньої палати парламенту (стаття 118 Конституції).

Конструктивний вотум недовіри в Угорщині (голосування проти чинного прем'єр-міністра, а також за призначення нового глави уряду) потребує підтримки відносної більшості депутатів парламентів (на відміну від підтримки абсолютної більшості у випадку звичайного вотуму інвестиції в цій країні) (стаття 21 Конституції). Проте передбачено й сценарії, коли відбувається фактично оголошення звичайного вотуму недовіри прем'єр-міністру або будь-якій пропозиції уряду. Це відбувається тоді, коли прем'єр-міністрові або його пропозиції відмовляють у вотумі довіри, тобто коли менше відносної більшості складу парламенту голосує за вотум довіри главі уряду або ж будь-якій урядовій пропозиції. Рішення про трансформацію відмови у вотумі довіри у вотум недовіри приймають (якщо вимагає відносна більшість парламенту) за 3–8 днів.

Звичайні вотуми недовіри використано для дострокового припинення повноважень таких прем'єр-міністрів у країнах Центрально-Східної Європи: Ф. Дімітров (1992 р.) у Болгарії, М. Лаар (1994 р.) в Естонії, А. Слежявічус (1996 р.) у Литві, Е. Бок (2009 р.) у Румунії, Х. Сухоцька (1993 р.) у Польщі, В. Мечіяр (1994 р.) та І. Радічова (2011 р.) у Словаччині, І. Руснок (2013 р.) у Чехії. Конструктивний вотум недовіри застосували один раз в Угорщині (2009 р.), коли прем'єра Ф. Дюрчання відправлено у відставку, а натомість сформовано кабінет на чолі з Г. Бажнаєм.

Аспектом парламентської відповідальності урядів є використання *інтерпеляцій*, сформульованих одним або групою депутатів і поданих у письмовій формі вимог до

окремого міністра (окремих міністрів) або глави уряду стосовно конкретних дій або загальних питань урядового курсу. Інтерпеляції, за окремими винятками, вносяться парламентами або тільки нижніми палатами (за винятком Румунії, у якій сенатори та депутати можуть формулювати інтерпеляції), перед якими урядові кабінети політично відповідальні. За процедурами інтерпеляцій проводять обговорення питань, які є їхнім предметом. Після цього відбувається голосування та прийняття відповідних резолюцій. Часто інтерпеляції стають основою створення слідчих комісій. Наслідком інтерпеляцій можуть бути санкції щодо урядів: у парламентах інколи ставлять питання про недовіру урядам. Процедури інтерпеляцій застосовують у всіх країнах Центрально-Східної Європи (конституційно таку практику не передбачено в законодавстві Естонії). Але зміст інтерпеляцій у країнах регіону різний. Встановлюють застереження, щоби зменшити можливість використання інтерпеляцій для дестабілізації парламентської та урядової діяльності. У Болгарії і Литві для формування інтерпеляції потрібна підтримка не менше однієї п'ятої номінального складу парламенту, у Словенії – не менше десятої частини номінального складу нижньої палати парламенту. У Польщі відповідь на інтерпеляцію має бути отримана парламентом упродовж 21 дня, у Словаччині та Чехії – впродовж 30 днів. У Словаччині відповідь на інтерпеляцію завжди є причиною проведення дебатів у парламенті.

Формою політико-правової відповідальності урядів у країнах Центрально-Східної Європи також є процедура *імпічменту*. Імпічмент завжди індивідуалізований, оскільки відповідальні окремі міністри та службовці, а не уряд в цілому. Процедура імпічменту суб'єктів виконавчої влади у країнах регіону має свої особливості. В Естонії, наприклад, члени уряду можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності лише за поданням канцлера юстиції (генерального прокурора) та за рішенням, прийнятим абсолютною більшістю членів парламенту. У Литві для притягнення членів уряду до кримінальної відповідальності треба мати згоду парламенту, а у період між його сесіями – президента. Члени Ради міністрів у Польщі підзвітні перед Державним трибуналом за порушення Конституції, передбачених статусів державних службовців, а також вчинення злочинів. Ініціює питання про відповідальність члена урядового кабінету президент Польщі або 115 депутатів Сейму. Розгляд цього питання Державним трибуналом починається у випадку підтримки цієї ініціативи трьома п'ятими від повного складу Сейму. В Румунії рішення про звинувачення та судове переслідування членів кабінету може приймати президент або кожна з палат парламенту. Будь-яке порушення справи проти члена уряду спричиняє його відсторонення від посади (до завершення розгляду справи). У Словенії Національні збори можуть (перед Конституційним судом) оголосити імпічмент главі уряду або окремим міністрам уряду за порушення ними законів під час виконання своїх службових обов'язків. В усіх країнах відповідні кримінальні справи розглядають загальні суди. Не треба забувати також, що до традиційних форм парламентського контролю за діяльністю урядів у країнах Центрально-Східної Європи відносять роботу постійних, спеціальних і слідчих комісій (комітетів) парламенту. Урядові кабінети у країнах регіону відповідальні перед парламентами і значною мірою впливає на це розподіл провладних (урядових) та опозиційних мандатів у парламентах (це особливо помітно в контексті функціонування різних типів урядових кабінетів).

5.4. Типи урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи

Уряди в інституціоналізованому для сьогоденних реалій форматі є політико-правовим наслідком розвитку не тільки періоду після колапсу комуністичних режимів країн Центрально-Східної Європи, а і комуністичного періоду (в іншому інституційному, негативному, вимірі). Тому доцільно проводити межу між формуванням урядів в умовах різних інституційних, історичних та правових детермінант політичного розвитку країн Центрально-Східної Європи (зокрема Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина до колапсу комуністичних режимів були незалежними країнами, а Естонія, Латвія, Литва, Словенія, Словаччина та Чехія – частинами інших федеративних держав – СРСР, Чехословаччини та СФРЮ). Межевою лінією стало формування *засновницьких (установчих) урядових кабінетів*. Це урядові кабінети, які було створено відразу після чи під час руйнування комуністичних режимів у незалежних країнах регіону (чи в країнах, які перебували на завершальному етапі формального врегулювання питання про отримання незалежності), в яких відбулись вільні та демократичні парламентські вибори, але ще не було прийнято посткомуністичні конституції. Засновницькі урядові кабінети в країнах Центрально-Східної Європи формувались у 1990 (Болгарія, Румунія та Угорщина), 1991 (Польща), 1992 (Естонія, Литва, Словаччина та Чехія) і 1993 рр. (Латвія та Словенія). На початку 1990-х рр. проведено перші демократичні парламентські вибори, а також забезпечено незалежність усіх країн регіону. Посткомуністичні конституції прийнято у більшості країн Центрально-Східної Європи впродовж року-двох після перших вільних виборів. У Словенії конституцію прийнято ще до перших вільних та демократичних виборів у незалежній країні, у Польщі й Угорщині – через п'ять і більше років після проведення перших вільних і демократичних виборів.

Таблиця 5.4

Детермінанти формування засновницьких (установчих) урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи

Країна	Дата проголошення незалежності	Перші демократичні вибори до парламенту	Дата прийняття першої (єдиної) посткомуністичної конституції	Глава засновницького уряду	Дата формування засновницького уряду
Болгарія	05.10.1908/б.н. ¹	10.06.1990	12.07.1991	Д. Попов	07.12.1990
Естонія	20.08.1991	20.09.1992	28.06.1992	М. Лаар	21.10.1992
Латвія	21.08.1991	05.06.1993	06.07.1993	В. Біркавс	03.08.1993
Литва	06.09.1991	25.10.1992	25.10.1992	Б. Лубіс	02.12.1992
Польща	11.11.1918/б.н.	27.10.1991	02.04.1997	Я. Ольшевський	23.12.1991
Румунія	13.07.1878/б.н.	20.05.1990	21.11.1991	П. Роман	28.06.1990
Словаччина	01.01.1993 ²	05.06.1992	01.09.1992	В. Мечіяр	24.06.1992
Словенія	25.06.1991	06.12.1992	23.12.1991	Я. Дрновшек	11.01.1993
Угорщина	31.10.1918/б.н.	24.03.1990	18.04.2011 ³	Й. Антал	23.05.1990
Чехія	01.01.1993	05.06.1992	16.12.1992	В. Клаус	02.07.1992

¹ б.н. – означає, що країна була незалежною на момент колапсу комуністичного режиму в ній.

² 7 липня 1992 р. Національна рада прийняла Декларацію про незалежність словацького народу. 13 липня 1992 р. В. Мечіяр та В. Клаус (лідери Словаччини та Чехії відповідно) дійшли згоди про розподіл Чехословаччини на дві незалежні країни. 25 листопада 1992 р. це офіційно підтверджено Конституційним актом (№ 542). Проте формально Словаччина та Чехія стали незалежними країнами (після розпаду Чехословаччини) 1 січня 1993 р.

³ Посткомуністичну конституцію Угорщини було прийнято тільки в 2011 р. До цього діяв Основний закон, прийнятий ще у 1949 р., проте зі значними поправками, внесеними у жовтні 1989 р.

Урядові кабінети, які діяли у країнах Центрально-Східної Європи у 1990/1993–2013 рр. доцільно поділяти на різні типи, застосовуючи різні класифікатори. Приміром, урядові кабінети можуть відрізнятися за способом формування (залежно від форми республіканського правління й обсягу повноважень парламентів у контексті формування урядів) і за композицією/складом (залежно від того урядові кабінети є партійними чи непартійними). У країнах Центрально-Східної Європи, які є прикладами парламентських демократій, інституціоналізовано *парламентський спосіб формування урядів* (уряди у республіканських формах правління можуть формуватися президентським способом¹). Це означає, що парламент (його нижня чи верхня і нижня палати в умовах бікамералізму) безпосередньо здійснює відповідні призначальні або урядово-формотворчі процедури на підставі конфігурації політичних партій і блоків, а також непартійних депутатів (хоча формально і за участі глави держави). Але парламентський спосіб формування урядових кабінетів у регіоні застосовують у різних системах республіканського правління – парламентських і напівпрезидентських, що звичайно впливає на позиціонування урядів як вищих органів виконавчої влади у конкретній країні. Річ у тому, що в *парламентських республіках* (в 2013 р. ними були Естонія, Латвія та Угорщина) інституціоналізовано моністичні моделі виконавчої влади (виконавчою владою наділено тільки урядові кабінети), а в *напівпрезидентських республіках* (в 2013 р. ними були Болгарія, Литва, Польща, Румунія, Словенія, Словаччина та Чехія) інституціоналізовано дуалістичні моделі виконавчої влади (за яких виконавчою владою різною мірою наділено урядові кабінети і глав держав/президентів), які можуть зумовлювати (і спричиняли фактично) ситуації когабітації².

З огляду на композиції/склади урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи в партійно-політичному зрізі їх поділяють на партійні та непартійні. *Партійні урядові кабінети* – це такі колегіальні органи у структурі урядів, які складаються із представників партій та формуються на підставі партійної приналежності. Іманентна риса формування партійного урядового кабінету – це використання композиції/складу парламенту (нижньої палати парламенту) у процесі формування уряду. Партійні уряди вважають базовим конструктом парламентських демократій регіону. *Непартійні урядові кабінети* створюють тоді, коли партії у парламенті не можуть домовитися стосовно формування партійного уряду (однопартійного чи коаліційного), а розпуск парламенту (нижньої палати парламенту) вважають небажаним (класифікацію та її апробацію не застосовано щодо тимчасових урядових кабінетів у Центрально-Східній Європі). Такі урядові кабінети часто називають технократичними, чиновницькими, перехідними, технічними або ж службовими – залежно від того, які причини й особливості їхнього формування.

¹ Президентський спосіб формування урядових кабінетів застосовують у президентських і деяких напівпрезидентських республіках (здебільше у президентсько-парламентських напівпрезидентських республіках), у яких уряди/адміністрації безпосередньо формують президенти. Роль парламентів у цьому процесі або юридично є незначною, або глава держави ігнорує роль парламенту.

² *Когабітація* – це такий сценарій інституційного та процесуального розвитку систем напівпрезидентського типу, коли президент і прем'єр-міністр представляють протилежні партії, проте президентська партія не репрезентована в уряді. Детально див.: Литвин В. Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / Віталій Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 140–149.

Таблиця 5.5

Класифікація урядів у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹

Країна	П	НП	ОМ	ОБ	КМ	КБ	МПК	НПК	БК/ УНЄ	Т	Разом
Болгарія	9	–	2	2	1	4	2	2	2	1	10
Естонія	13	1	2	–	2	9	9	–	–	–	13
Латвія	20	4	1	–	8	11	5	6	1	–	20
Литва	14	–	–	3	3	8	4	4	–	–	14
Польща	16	–	2	–	3	11	8	3	–	–	16
Румунія	21	4	3	2	9	7	1	6	2	–	21
Словаччина	15	–	2	1	4	8	7	1	–	–	15
Словенія	15	–	–	–	5	10	6	4	–	–	15
Угорщина	10	1	2	–	–	8	3	5	–	–	10
Чехія	12	–	2	–	3	7	4	3	–	1	13
Разом	145	10	16	8	38	83	49	34	5	2	147
У відсотках, %	100	6,9	11,0	5,5	26,2	57,3	59,0	41,0	6,0	1,4	100
	100	6,9	100				100		3,4	1,4	100
	98,6									1,4	100

Більшість урядів країн Центрально-Східної Європи – *партійні кабінети*. У країнах регіону станом на 2013 р. таких понад 98 відсотків. Для них властиво те, що персональні склади і композиції кабінетів зумовлено партійно-політичним поділом сил у парламентах (нижніх палатах парламентів). А це означає, що прем'єр-міністерські та міністерські посади в межах кабінетів належать представникам/членам парламентських партій, які домовляються про формування урядів на партійній основі.

Таблиця 5.6

Партійний урядовий кабінет П. Нечаса в Чехії (станом на липень 2010 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр- міністра
Громадянська демократична партія (ODS)	53	26,50	6	37,50	+
„Традиція, відповідальність, процвітання 09” (TOP09)	41	20,50	5	31,25	–
„Зв'язки з громадськістю” (VV)	24	12,00	5	31,25	–
Непартійні	0	0	0	0	–
Разом/Склад парламенту-уряду	118/200	59,00	16/16	100	

Проаналізуємо, наприклад, формування урядового кабінету П. Нечаса в Чехії, що діяв 28.06.2010 – 17.04.2012 рр. Урядовий кабінет створено силами трьох парламентських партій, які в результаті вотуму інвеститури стали урядовими, отримавши міністерські посади в кабінеті. До кабінету не було залучено непартійних або неасоційованих із

¹ Умовні позначення: П – партійні уряди; НП – напівпартійні уряди; ОМ – однопартійні уряди меншості; ОБ – однопартійні уряди більшості; КМ – коаліційні уряди меншості; КБ – коаліційні уряди більшості; МПК – мінімально-переможні коаліції; НПК – надлишково-переможні коаліції; БК – великі коаліції; УНС – уряди національної єдності; Т – технократичні уряди. Тимчасові урядові кабінети до уваги не взято. Великих коаліцій до підрахунку кількості урядів в Центрально-Східній Європі у 1990–2013 рр. не включено, оскільки вони (про це йтиметься нижче) є зразками мінімально-переможних або надлишково-переможних коаліцій. Натомість, їх підраховано лиш в ракурсі сумарної кількості коаліційних урядів більшості. Напівпартійні урядові кабінети до підрахунку сумарної кількості урядів в Центрально-Східній Європі у 1990–2013 рр. також не включено, бо вони є нетиповими зразками партійних урядів і підраховані на підставі класифікації партійних урядів (про це йтиметься нижче). Це означає, що такі урядові кабінети підраховано стосовно сумарної кількості партійних урядів у регіоні.

урядовими партіями міністрів (хоч інколи до складу партійних урядових кабінетів залучають окремих непартійних міністрів – за квотами чи поза квотами урядових партій (приміром, президентами в деяких напівпрезидентських республіках); при цьому у будь-якому випадку партійною має бути посада прем'єр-міністра) (див. Додаток А).

Непартійні уряди складаються із фахівців, які можуть належати або не належати до тієї чи іншої парламентської партії (блоку), але їхня партійна приналежність у цьому випадку не має значення. Тривалість діяльності непартійних/технократичних урядів зазвичай незначна, вони проводять поточні справи доти, поки не вдасться сформувати уряд на партійній основі. Іноді непартійні уряди створюють задля того, щоб вивести країну з соціально-економічної чи політичної кризи, коли довіра до політичних партій низька. Зазвичай сутність непартійних урядів складає ідея фахового технократичного управління/урядування¹, заснованого на наукових навиках і технологічних інноваціях у здійсненні виконавчої влади. За словами Р. Роуза, Р. Каца, П. Мейра та Дж. Томассена, технократичні кабінети складаються з міністрів, які не тільки урядують, а й формують різні політичні цілі. У непартійних (технократичних) урядах у політичному процесі не відбувається домінування парламентських партій (вони не контролюють важливих бюрократичних організацій/структур; наявність партійних посад не передбачено або ж лімітовано – вони не перевищують половини персональних складів урядових кабінетів; члени урядових кабінетів не рекрутуються, а теж невідомі парламентським партіям²), хоча вони й визначальні у забезпеченні інвеститури таким урядовим кабінетам³.

Досвід формування технократичних урядів у країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2013 рр. є незначним. Їх як постійні, а не тимчасові створювали тільки двічі – у Болгарії (на чолі з Л. Беровим⁴, що функціонував у 1993–1994 рр.) та у Чехії (на чолі з Я. Фішером, що діяв у 2009–2010 рр.)⁵. Це спричинено тим, що рішення, які приймають

¹ У цьому контексті технократію трактують по-різному: 1) теорія/система суспільства і механізм, коли державне управління перебуває під контролем учених, інженерів, інших фахівців („Collins English Dictionary”); 2) система урядування, яка заснована на владі технічних експертів („Online Etymology Dictionary”); 3) тип суспільства, позначений домінуючою роллю людей зі спеціалізованими технічними навиками у здійсненні урядування („The New Dictionary of Cultural Literacy”); 4) урядування „техніків”, які керуються винятково імперативами технології („Encyclopaedia Britannica”); 5) форма та метод урядування, коли інженери, вчені, медичні працівники, інші фахівці контролюють прийняття рішень у відповідних (зокрема політичних) сферах. Це означає, що осіб, які приймають урядові рішення, обирають, зважаючи на те, наскільки висококваліфікованими вони є, а не наскільки впливовим політичним капіталом вони наділені.

² Ключове значення в процесі діяльності технократичних урядів має забезпечення не політичних пріоритетів парламентських партій (що властиво для партійних урядів), а технологічно-профільних інтересів, які асоційовані з конкретними міністерствами та відомствами, які очолюють міністри-технократи.

³ Rose R. The Variability of Party Government : A Theoretical and Empirical Critique / Richard Rose // Political Studies. – 1996. – Vol. 17. – No. 4. – P. 413–445. ; Katz R. Party Government : A Rationalistic Conception / Richard S. Katz // Castles F. Visions and Realities of Party Government / Francis Geoffrey Castles, Rudolf Wildenmann. – Walter de Gruyter, 1986. – P. 31–71. ; Katz R. Party Government and its Alternatives / Richard S. Katz // Katz R. Party Governments : European and American Experiences / Richard S. Katz. – Walter de Gruyter, 1987. – P. 1–26. ; Mair P. The Challenge to Party Government / Peter Mair // West European Politics. – 2008. – Vol. 31. – No. 1–2. – P. 211–234. ; Thomassen J. Empirical Research into Political Representation : Failing Democracy or Failing Models? / Jacques Thomassen // Jennings K. Elections at Home and Abroad : Essays in Honor of Warren Miller / Warren Edward Miller, M. Kent Jennings, Thomas E. Mann. – Michigan University Press, 1994. – P. 237–265.

⁴ Прем'єр-міністр неофіційно очолював колишній Альянс комуністів і представників етнічних турків у Болгарії. Л. Беров після півтора року роботи на посаді глави уряду, в травні 1994 р. втратив довіру парламенту (зберіг довіру до уряду тільки на три місяці), внаслідок чого кабінет 2 вересня 1994 р. відправлено у відставку. Див.: Müller-Rommel F. Parteienregierungen in Mittel- und Osteuropa : Empirische Befunde im Ländervergleich 1990 bis 2008 / Ferdinand Müller-Rommel // Zeitschrift für Parlamentsfragen. – 2008. – Vol. 39. – No. 4. – P. 810–831.

⁵ Ще декілька разів технократичні/непартійні урядові кабінети формували як тимчасові, переважно в умовах політичних криз до моменту формування урядів на партійній основі після чергових/позачергових парламентських виборів. Наприклад, у Болгарії (тимчасові кабінети Р. Інджови та М. Райкова, що функціонували відповідно три і два місяці у 1994–1995 та 2013 рр.) та Чехії (тимчасовий кабінет І. Руснока, що діяв три місяці у 2013 р.).

непартійні кабінети, не повною мірою відповідають конструкціям легітимності влади у „ланцюгу делегування повноважень та відповідальності” між парламентами й урядами у контексті парламентських демократій у регіоні. Річ у тому, що в технократичних урядах виконавчу владу здійснюють посадовці, які тільки відповідальні перед законодавчою владою, проте не вибрані всенародно, не делеговані парламентськими партіями (як це найчастіше відбувається у випадку партійних урядів). Ось чому технократичний стиль урядування не є широко апробованим і вважають його критичним сценарієм („сценарієм крайньої необхідності”¹) розвитку відносин у парламентських демократіях Центрально-Східної Європи (сценарій може делегітимізувати сутність парламентської демократії як такої, використовують його для виходу з політичних криз). Непартійними здебільшого були урядові кабінети у країнах регіону до колапсу у них комуністичних режимів, тобто до моменту формування засновницьких/установчих урядів. Проведення перших вільних та демократичних виборів у регіоні стало підставою формування урядів на партійній основі.

Досить специфічною є партійно-політична природа тих урядових кабінетів, які формують парламентські партії, але в яких прем’єр-міністр не є членом жодної з них чи за квотою жодної з них (або є членом будь-якої непарламентської партії). Такі урядові кабінети зазвичай іменують *напівпартійними*, адже у них збережено партійну логіку формування урядів, але очевидною є вагомість і непартійних посад прем’єр-міністрів. Річ у тому, що втрата будь-якою парламентською партією ймовірних „прибутків” від делегування комусь із її представників портфеля глави уряду впливає на ефективність розподілу ефектів між партійним і непартійним/технократичним складниками урядового кабінету². Практика творення напівпартійних урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2013 рр. апробована тільки десять разів: одного разу – в Естонії (кабінет А. Таранда у 1994–1995рр.) й Угорщині (кабінет Г. Бажная у 2009–2010 рр.), чотири рази – в Латвії (два послідовні кабінети А. Шкеле та два послідовні кабінети Г. Крастса³ у 1995–1998 рр.) та Румунії (три послідовні кабінети Н. Векерою у 1992–1996 рр. та кабінет М. Ісереску у 1999–2000 рр.)⁴ (див. Додаток А). Для прикладу запропоновано аналіз структури урядового кабінету М. Ісереску в Румунії, який діяв у період 21.12.1999 – 26.11.2000 рр.

¹ У Чехії часів технократичного уряду Я. Фішера. Після вотуму недовіри попередньому уряду М. Тополанека та в ході головування Чехії у Європейському парламенті треба було вирішувати перед лицем європейської демократії проблему делегування повноважень і відповідальності між урядом та парламентом. Посаду прем’єра було запропоновано непартійному Я. Фішеру. Партії, які здійснили номінування, виходили з того, що технократичний уряд підриває представницьку демократію, а тому має функціонувати короткостроково – до проведення дострокових парламентських виборів. Натомість повноваження уряду Я. Фішера фактично (рішенням Конституційного суду і Палати депутатів) було пролонговано вдвічі, оскільки відбулось перенесення дати дострокових парламентських виборів (з жовтня 2009 р. на травень 2010 р.). За цей час непартійний прем’єр-міністр став популярною фігурою у чеській політиці, адже балотувався на посаду президента на всенародних виборах у січні 2013 р., посівши третє місце (понад 16 відсотків голосів виборців).

² Тільки на підставі емпіричних даних можна оцінювати, наскільки діяльність таких урядів є наближеною до партійного або непартійного формату. Гіпотетично можливий також варіант урядового кабінету, в якому посада прем’єр-міністра партійна, а велика кількість (якщо не всі) міністрів – позапартійні. Цей формат урядів доцільно розглядати як *напівтехнократичний*. Та це лише теоретичне припущення.

³ Два урядові кабінети Г. Крастса вважаємо напівпартійними з огляду на те, що хоч їх і очолювали партійні прем’єр-міністри, проте до складу урядів входила велика кількість непартійних міністрів (за квотами непарламентських партій).

⁴ По одному тимчасовому напівпартійному урядовому кабінету також було сформовано в Болгарії (кабінет П. Орешарські діяв у 2013 р.) та Чехії (кабінет Й. Тошовського, який працював у 1998 р.).

Напівпартійний урядовий кабінет М. Ісереску в Румунії (станом на грудень 1999 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Національна селянська християнсько-демократична партія (PNTCD)	92	26,82	9	50,00	–
Демократична партія (PD)	43	12,54	5	27,78	–
Національно-ліберальна партія (PNL)	30	8,75	2	11,12	–
Демократичний союз угорців Румунії (UDMR)	25	7,29	1	5,55	–
Румунська соціал-демократична партія (PSDR)	10	2,91	0	0	–
Непартійні	0	0	1	5,55	+
Разом/Склад парламенту-уряду	200/343	58,31	18/18	100	

Кабінет сформовано за підтримки п'яти парламентських партій, які забезпечили вотум інвеститури уряду. Портфелі міністрів отримали тільки представники чотирьох урядових партій, а прем'єр-міністр взагалі була непартійним¹. Попри це уряд переважно функціонував за логікою партійного кабінету. Зауважимо, що в країнах Центрально-Східної Європи важливу роль відіграють саме партійні урядові кабінети, які доцільно класифікувати на кабінети більшості і меншості, а також однопартійні і багатопартійні (коаліційні). Партійні уряди, отже, бувають однопартійними та коаліційними більшості, а також однопартійними та коаліційними меншості.

5.4.1. Партійні уряди більшості в країнах Центрально-Східної Європи

У 1990–2013 рр. у Центрально-Східній Європі створено понад 90 урядів більшості (чи понад 60 відсотків усіх партійних урядових кабінетів). При цьому партійні уряди більшості працюють в усіх країнах регіону, а також майже у всіх із них (крім Румунії) вони кількісно переважають партійні уряди меншості. Специфіка всіх країн Центрально-Східної Європи полягає лише у тому, що серед кабінетів більшості у них переважають коаліційні: їх сформовано понад вісімдесят (або дев'яносто відсотків від усіх партійних урядів більшості у регіоні) чи в середньому по вісім у кожній країні (найменше – у Болгарії, а найбільше – у Латвії та Польщі). Натомість, рідше формують однопартійні уряди більшості (це не дивно, адже в усіх країнах регіону використовують консенсусні моделі демократії). У 1990–2013 рр. було сформовано вісім (або п'ять відсотків від усіх партійних урядів та дев'ять відсотків від усіх партійних урядів більшості): один – у Словаччині, по два у Болгарії і Румунії, три – у Литві (див. Додаток А).

Однопартійні уряди більшості формують у тих випадках, коли за результатами парламентських виборів у тій або іншій країні якась із партій-учасників виборів отримує понад п'ятдесят відсотків мандатів у парламенті (або його нижній палаті) та самостійно створює урядовий кабінет (його склад та навіть самостійно забезпечує такому урядовому кабінету вотум інвеститури). Це, наприклад, стосувалося Литви в контексті перших

¹ Дехто напівпартійними урядами також вважає кабінети Д. Попова (1990–1991 рр.) у Болгарії, Б. Лубіса (1992–1993 рр.) у Литві, Т. Столожана (1991–1992 рр.) в Румунії, Й. Моравчіка (1993–1994 рр.) у Словаччині, П. Медгієсці (2002–2004 рр.) в Угорщині. Ми не погоджуємося з такою думкою, бо вказані прем'єр-міністри були тісно пов'язані з урядовими партіями. Зазначимо також, що декілька напівпартійних урядових кабінетів було сформовано у країнах Центрально-Східної Європи до проведення у них перших вільних/демократичних виборів (такі кабінети тільки перераховано, однак їх діяльність не було проаналізовано), тобто до моменту формування засновницьких/установчих урядових кабінетів (від яких починається розгляд урядів у країнах регіону у 1990–2013 рр.). Це, приміром, уряди Г. Вагноріуса (1991–1992 рр.) й А. Абішали (1992 р.) у Литві.

урядових кабінетів Б. Лубіса, А. Слежявічуса та Л. Станкявічуса (у 1992–1996 рр.) за результатами перших вільних виборів у країні після колапсу в ній комуністичного режиму. У Румунії після перших вільних виборів також було створено однопартійні уряди більшості П. Романа (у 1990–1991 рр.). Проте найбільш помітним (бо він був найбільш тривалим) у 1990–2013 рр. виявився однопартійний кабінет І. Костова у Болгарії (функціонував упродовж 1997–2001 рр.)¹. Станом на 2013 р. функціонував лише один однопартійний уряд більшості в регіоні – кабінет Р. Фіцо в Словаччині².

Коаліційні уряди більшості створюють у таких випадках, коли за результатами парламентських виборів у тій або іншій країні жодна політична партія не отримує понад п'ятдесят відсотків мандатів у парламенті (чи його нижній палаті) та не може самостійно сформувати урядовий кабінет (чи самостійно забезпечити інвеституру уряду), внаслідок чого вона змушена вступати в коаліцію з іншими партіями/блоками (чи фракціями) у парламенті (його нижній палаті) або їхніми представниками. Право сформувати уряд у такому випадку передусім має лідер найбільшої парламентської фракції. Коли йому (тобто найбільшій парламентській фракції) не вдається домовитися про формування коаліційного уряду більшості, тоді право сформувати уряд передають лідеру другої за розмірами парламентської фракції і так далі. Якщо не вдається сформувати коаліційного уряду більшості, тоді розглядають спочатку варіанти про формування урядів меншості (про це йтиметься нижче), а потім – варіанти про формування непартійних урядів. Якщо не вдається сформувати уряду, глава держави може розпустити парламент (його нижню палату), оголосивши дострокові вибори. Як демонструє досвід країн Центрально-Східної Європи, до цього президент вдається вкрай рідко, бо коаліційні уряди більшості в регіоні становлять понад 56 відсотків усіх урядів, понад 57 відсотків усіх партійних урядів і понад 91 відсоток усіх партійних урядів більшості, які було сформовано у 1990–2013 рр. Саме тому коаліційні уряди більшості у Центрально-Східній Європі розглядають як найбільш інституціоналізований формат організаційних структур, на які покладаються функції виконавчої влади. Прикладом коаліційних урядів більшості є кабінет Р. Фіцо у Словаччині, що функціонував у період 04.07.2006 – 12.06.2010 рр.

Таблиця 5.8

Коаліційний уряд більшості Р. Фіцо в Словаччині (станом на липень 2006 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
„Напряма – Третій шлях” (SMER)	50	33,33	11	64,70	+
Словацька національна партія (SNS)	20	13,33	3	17,65	–
Рух за демократичну Словаччину (HZDS)	15	10,00	3	17,65	–
Непартійні	0	0	0	0	–
Разом/Склад парламенту-уряду	85/150	56,66	17/17	100	

¹ Кабінет І. Костова трактують як однопартійний більшості, оскільки його було сформовано на підставі уніфікованого списку виборчого блоку Об'єднаних демократичних сил (ODS), хоча й у складі чотирьох партій: Союзу демократичних сил (SDS), Болгарського аграрного народного союзу (BZNS), Партії болгарських соціал-демократів (PBSD) та Демократичної партії (DP). Детально див.: Bideleux R. The Balkans : A Post-Communist History / Robert Bideleux, Ian Jeffries. – Routledge, 2007. – Р. 107–108.

² Формування однопартійних урядів більшості переважно властиве для двопартійних систем чи багатопартійних систем із домінуючими партіями (це системи монархічного і республіканського типу). Також однопартійні уряди більшості найчастіше формують у президентських республіках та абсолютних монархіях, де глави держав призначають міністрів урядових кабінетів зі складу своїх партій або партій, із якими вони асоціюються. Однопартійні уряди більшості формують здебільшого в недемократичних режимах (більшою мірою – у тоталітарних, а меншою мірою – в авторитарних). Однопартійні уряди більшості практично не трапляються у консенсусних парламентських демократіях країн Центрально-Східної Європи.

Кабінет було сформовано трьома парламентськими партіями, які разом здобули понад 56 відсотків депутатських мандатів у Національній раді. На цій підставі майже пропорційно до кількості мандатів у парламенті розподілено міністерські посади в уряді.

Коаліційні уряди більшості кількісно переважають майже у всіх (окрім Румунії) країнах Центрально-Східної Європи. Домінували коаліційні урядові кабінети більшості (сформовано більше п'ятдесяти відсотків з усіх кабінетів у тій чи іншій країні) станом на 2013 р. в Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Словенії, Словаччині, Угорщині, Чехії. Відносно переважання коаліційних урядів більшості (сформовано більше, ніж інших типів урядів у певній країні) простежувалося тільки у Болгарії. Але коаліційні урядові кабінети не ідентичні, а відрізняються за партійною структурою та логікою формування (зокрема на підставі підтримки урядів у парламентах або нижніх палатах парламентів)¹. Приміром, виділяють мінімально-переможні і надлишково-переможні коаліційні уряди більшості.

Уряд є *мінімально-переможною коаліцією*, якщо він сформований із двох чи більше парламентських партій, які сумарно становлять більшість у парламенті, за умови, що вихід хоча б однієї (будь-якої) партії з парламентської більшості веде до дострокового припинення повноважень уряду. Звично формування мінімально-переможних коаліцій відбувається з огляду на те, що основним мотивом діяльності будь-якої партії є бажання отримати максимальну кількість посад в уряді за мінімальних „затрат”. Переможною є така урядова коаліція, яка контролює більшість мандатів у парламенті (тобто хоча б 50 відсотків мандатів парламенту/нижньої палати парламенту + 1 мандат), а мінімальною є урядова коаліція, у складі якої немає партій, які не є обов'язковими для гарантування парламентської більшості. Зразком мінімально-переможної коаліції є кабінет Я. Янші в Словенії впродовж 03.12.2004 – 21.09.2008 рр. у складі і за підтримки чотирьох партій.

Таблиця 5.9

Мінімально-переможний коаліційний уряд більшості Я. Янші в Словенії (станом на грудень 2004 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Соціал-демократична партія Словенії (SDSS)	29	32,22	7	38,89	+
Нова Словенія – Християнська народна партія (NS-KLS)	9	10,00	4	22,22	–
Словенська народна партія (SLS)	7	7,78	3	16,67	–
Демократична партія пенсіонерів Словенії (DeSUS)	4	4,44	1	5,55	–
Непартійні	0	0	3	16,67	–
Разом/Склад парламенту-уряду	49/90	54,44	18/18	100	

Підтримка урядового кабінету Я. Янші ґрунтувалась на 49 мандатах, які займали депутати урядових партій у нижній палаті словенського парламенту. Вихід будь-якої партії зі складу уряду гіпотетично призводив до втрати парламентської більшості. Аналогічним чином (щоправда в складі різної кількості партій) у країнах Центрально-Східної Європи впродовж 1990–2013 рр. було сформовано 49 мінімально-переможних коаліцій. Деякі з них припинили повноваження на підставі виходу з кабінетів окремих

¹ Формування коаліційного уряду більшості потребує від його учасників дотримання декількох умов: а) пошук основними партіями/блоками союзників у формуванні парламентської більшості; б) порозуміння між союзниками щодо основних напрямів і цілей майбутньої діяльності уряду; в) розподіл посад у коаліційних урядах і узгодження програми їхньої діяльності.

урядових партій (тобто зміни композицій урядових кабінетів), деякі на підставі вотумів недовіри урядам або відмови у вотумах довіри урядам, деякі на підставі добровільних відставок урядів/прем'єр-міністрів. Більшість мінімально-переможних коаліцій була обмежена у діях черговими/достроковими парламентськими виборами (див. Додаток А). У 2013 р. мінімально-переможні коаліції функціонували в Естонії, Литві та Польщі.

Уряд є *надлишково-переможною коаліцією*, коли його сформовано з двох і більше парламентських партій, які сумарно становлять більшість у парламенті, за умови, що вихід із уряду певної політичної партії/партій, які мають надлишковий (адитивний) статус, не призводить до втрати більшості у парламенті (але може спричиняти зміну типу коаліційного уряду більшості – з надлишково-переможного у мінімально-переможний)¹. Зразком надлишково-переможної коаліції є урядовий кабінет В. Домбровскіса в Латвії, який у складі п'яти партій функціонував упродовж 26.02.2009 – 17.03.2010 рр.

Таблиця 5.10

Надлишково-переможний коаліційний уряд більшості В. Домбровскіса в Латвії (станом на березень 2009 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Народна партія (TP)	23	23,00	5	31,25	–
Союз зелених і селян (ZZS)	18	18,00	4	25,00	–
„Нова ера” (JL)	14	14,00	5	31,25	+
Громадянський союз (PS)	7	7,00	1	6,25	–
„За батьківщину та свободу”/Латиський рух за національну незалежність (TB/LNNK)	5	5,00	1	6,25	–
Непартійні	0	0	0	0	–
Разом/Склад парламенту-уряду	67/100	67,00	16/16	100	

Підтримка урядового кабінету ґрунтувалась на 67 мандатах депутатів урядових партій у латиському Сеймі. Три політичні партії (JL – з посадою прем'єр-міністра, PS і TB/LNNK) були надлишковими (адитивними): це означає, що вихід будь-якої із них зі складу уряду гіпотетично не призводив до втрати парламентської більшості, а лише до її модифікації (при чому до зменшення). Крім того, одночасно надлишковими були дві партії (PS і TB/LNNK): це означає, що їхній одночасний вихід зі складу уряду також гіпотетично призводив лише до модифікації парламентської більшості. Тим не менше, в березні 2010 р. (на підставі міжпартійного конфлікту з приводу економічного курсу) з уряду вийшла ненадлишкова (неадитивна) Народна партія, внаслідок чого втрачено парламентську більшість (урядовий кабінет у такому форматі перестав діяти, але згодом трансформувався у коаліційний уряд меншості). Зважаючи на дострокове припинення повноважень надлишково-переможних коаліційних урядів більшості, виокремлюють: добровільні відставки прем'єр-міністрів/урядів і зовнішні чинники (приміром, смерть чи хвороба прем'єр-міністра); парламентські вибори та зміни композицій (перетворення надлишково-переможних коаліцій у мінімально-переможні коаліції чи уряди меншості). У 1990–2013 рр. надлишково-переможні коаліції в Центральній-Східній Європі було сформовано 34 рази: в 2013 р. вони діяли у Румунії, Словенії, Угорщині (Додаток А).

¹ Причини формування надлишково-переможних коаліцій: 1) бажання гарантувати безпеку статусу переможних урядів, коли окремі партії не є надійними; 2) прагнення партій бути в „середині” кабінету і за рахунок урядової сили підсилити свою власну політичну позицію; 3) інші специфічні умови (наприклад, вимоги, щоби деякі партії/групи були представлені в уряді).

Серед коаліційних урядів більшості у регіоні превалюють мінімально-переможні коаліції: їх формують у шістдесяти відсотках випадків. Стосується це зокрема Естонії (у 1992–2013 рр. не сформовано надлишково-переможних коаліцій), Польщі, Словенії та Словаччини. Надлишково-переможні коаліції поміж коаліційних кабінетів більшості переважають у Румунії і Угорщині. Натомість, однакову чи майже однакову (з різницею в один урядовий кабінет) кількість різних типів коаліційних урядів більшості станом на 2013 р. було сформовано в Болгарії, Латвії, Литві та Чехії.

Окреме місце з коаліційних урядів більшості в країнах Центрально-Східної Європи займають великі коаліції та уряди національної єдності. Коаліційний уряд більшості є *великою коаліцією* у випадку, якщо для його формування об'єднуються всі великі і рівні в електоральному плані парламентські партії. Великі коаліції переважно формуються у країнах, в яких є дві домінуючі/провідні партії із різними ідеологічними позиціями та орієнтаціями і/чи інші дрібні парламентські партії. Причини творення великих коаліцій: 1) національна криза, коли існує потреба національної єдності та стабільності, у такий спосіб можна подолати ідеологічні відмінності між великими партіями; 2) усвідомлення великими партіями, що вони мають більше спільного в ідеологіях між собою, аніж із дрібними партіями; 3) висока фрагментація дрібних парламентських партій¹.

Великі коаліції можуть діяти за логікою мінімально-переможних і надлишково-переможних коаліційних урядів більшості. Ілюстрацією першого сценарію у Центрально-Східній Європі є уряд Е. Бока в Румунії, що упродовж 22.12.2008 – 13.10.2009 рр. діяв у складі двох найбільших (і різних у сенсі урядової формотворчості) парламентських партій – Ліберально-демократичної партії (PDL) та Соціал-демократичної партії (PSD): вихід будь-якої із них зі складу парламентської більшості гіпотетично міг спричинити припинення повноважень уряду (склав повноваження через вотум недовіри).

Таблиця 5.11

Велика коаліція Е. Бока в Румунії за сценарієм мінімально-переможного коаліційного уряду більшості (станом на грудень 2008 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Ліберально-демократична партія (PDL)	115	34,43	10	47,62	+
Соціал-демократична партія (PSD)	110	32,93	10	47,62	–
Непартійні	0	0	1	4,76	–
Разом/Склад парламенту-уряду	225/334	67,36	21/21	100	

¹ Великі коаліції формують із огляду на два набори причин. *Перший набір* стосується „добровільного” процесу творення великих коаліцій: останні формуються з метою обмеження негативного впливу радикальних лівих чи правих партій, які мають представництво у парламенті; коли формування великих коаліцій є традицією політичних систем окремих країн. Прикладом добровільного формування великих коаліцій також є „елементи партійно-виборчої інженерії”. Це варіант, коли фрагментація дрібних партій є настільки значною, що жодний інший формат кабінету, окрім великої коаліції двох найбільших за розмірами й ідеологічно протилежних партій, не є стабільнішим. *Другий набір* причин стосується „недобровільного” творення великих коаліцій. Виявляється це у випадках неможливості формування інших моделей однопартійних чи коаліційних урядів більшості або меншості (у ситуаціях урядово-парламентських криз, соціально-економічних негараздів). Ось чому ще однією причиною формування великих коаліцій є врахування таких векторів, як парламентський і непарламентський (позапарламентський). Річ у тому, що найчастіше великі коаліції є продуктом політичної кризи – державної кризи або парламентської кризи (коли, відсутня парламентська більшість, яка потрібна для формування стабільного уряду, внаслідок сильної партійної фрагментації країни). У деяких країнах великі коаліції формуються у післявоєнні або перехідні (транзитні) періоди їхнього політичного розвитку. Проте головною причиною є неможливість формування стійкої більшості у парламенті на підставі хоча б одного домінуючого партійного/блокового урядово-формотворчого центра/актора. За розвитку зазначеного сценарію формування великих коаліцій особливістю останніх стає відсутність у парламенті/нижній палаті сумірної за силою з урядом опозиції. Під час формування великих коаліцій опозиційні партії діють у парламенті, проте вони слабкі і не здатні висувати альтернатив урядовим курсам.

Прикладом великих коаліцій як надлишково-переможного коаліційного уряду більшості вважають урядовий кабінет С. Станішева у Болгарії, що у період 16.08.2005 – 05.07.2009 рр. функціонував у складі трьох парламентських партій: двох найбільших – Коаліції за Болгарію (KzB) та Національного рух за стабільність та прогрес (NDSV); та однієї надлишкової (адитивної) – Руху за права та свободи (DPS): вихід останньої зі складу уряду гіпотетично не мав спричинити до втрати більшості у парламенті (цей кабінет діяв повну парламентську каденцію):

Таблиця 5.12

Велика коаліція С. Станішева в Болгарії за сценарієм надлишково-переможного коаліційного уряду більшості (станом на серпень 2005 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Коаліція за Болгарію (KzB)	82	34,17	9	50,00	+
Національний рух за стабільність та прогрес (NDSV)	53	22,08	5	27,78	–
Рух за права та свободи (DPS)	34	14,17	3	16,67	–
Непартійні	0	0	1	5,55	–
Разом/Склад парламенту-уряду	169/240	70,42	18/18	100	

На початку 1990–х рр. у регіоні формували *уряди національної єдності*. Це урядові коаліції, які складались з усіх (майже з усіх) партій у парламенті, які об'єднувались у періоди політичних та соціально-економічних змін, воєн і національних катастроф, надзвичайних станів тощо. Прикладами таких урядів були кабінети Д. Попова у Болгарії (в 1990–1991 рр.)¹, А. Шкеле у Латвії (1995–1997 рр.)², а також Т. Столожана у Румунії³ (1991–1992 рр.) тощо⁴.

5.4.2. Партійні уряди меншості в країнах Центрально-Східної Європи

У країнах Центрально-Східної Європи переважають партійні уряди більшості, однак неабияку популярність у країнах регіону також мають і партійні урядові кабінети

¹ Кабінет сформовано силами трьох парламентських партій, які разом отримали 371 мандат із передбачених на той час 400: Болгарської соціалістичної партії (BSP), Союзу демократичних сил (SDS) та Болгарського аграрного народного союзу (BZNS). В урядовому кабінеті міністерські посади було розподілено так: BSP – вісім портфелів, SDS – три портфелі, BZNS – два портфелі, непартійні міністри – шість портфелів.

² Кабінет було сформовано із восьми партій і непартійних міністрів (зокрема непартійного прем'єр-міністра А. Шкеле). При цьому п'ять партій урядового кабінету були парламентськими (переважно найбільшими у парламенті фракціями), а ще три партії – непарламентськими. Цікаво, що до формування уряду не було допущено партії соціалістичного та проросійського спрямування (характерна особливість практично всіх урядів Латвії).

³ Кабінет сформували чотири парламентські партії, які разом мали 313 (із 396) мандатів у Палаті депутатів: Фронт національного порятунку (FSN), Національно-ліберальна партія (PNL), Екологічний рух Румунії (MER), а також Демократична аграрна партія Румунії (PDAR). Всі посади в кабінеті було розподілено між представниками урядових партій та непартійними міністрами.

⁴ Уряди національної єдності також формували у країнах Центрально-Східної Європи під час проголошення незалежності та унаслідок колапсів комуністичних режимів. У Польщі у 1989–1991 рр. функціонував урядовий кабінет М. Мазовецького у складі чотирьох парламентських партій: Об'єднаної робітничої партії (PZR) – 4 міністри, „Солідарності” (S) – 12 міністрів, Об'єднаної народної партії (ZSL) – 4 міністри, Демократичної партії (SD) – 3 міністри. Кількість депутатів, які належали до урядових партій у Сеймі, складала 437 осіб. До Сейму як непартійних обрано ще 23 депутатів. У Чехословаччині було сформовано кабінет П. Пітхарта у складі чотирьох парламентських партій (об'єднували 168 депутатів із 200): Громадянський форум (OF), Рух за самовряду демократію/Суспільство для Моравії та Сілезії (HSD/SMS), Християнсько-демократичний союз/Чехословацька народна партія (KDU/CSL), Християнсько-демократична партія (KDS). Натомість, до складу уряду не увійшла Комуністична партія Чехословаччини (KSC). Урядовий кабінет (як спосіб досягнення консенсусу щодо майбутньої долі Чехії) функціонував у 1990–1992 рр.

меншості. У 1990–2013 рр. таких урядів сформовано понад 50 (майже 40 відсотків усіх партійних урядових кабінетів): 38 – коаліційних урядів меншості у всіх країнах регіону, крім Угорщини; 16 – однопартійних урядів меншості у всіх країнах регіону, крім Литви та Словенії. Це регламентує, що формування урядів меншості властиве для всіх країн Центрально-Східної Європи. Найбільше їх створено в Словаччині (шість кабінетів), Латвії (дев'ять кабінетів) та Румунії (дванадцять урядів), а найменше – в Угорщині (два кабінети), а також Болгарії та Литві (по три кабінети). Примітно й те, що з-поміж урядів меншості в Болгарії та Угорщині переважають однопартійні, а в Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії та Чехії – коаліційні. І тільки у Литві кількість різних типів урядів меншості упродовж 1992–2013 рр. була ідентичною. Цікавим є досвід Румунії, де кількість урядів меншості переважає кількість урядів більшості (детально див. Додаток А).

Однопартійні уряди меншості формують однією парламентською партією, яка не має більшості мандатів у парламенті/нижній палаті парламенту. Натомість, коаліційні уряди меншості опираються на підтримку двох і більше парламентських партій, які не мають більшості мандатів у парламенті/нижній палаті парламенту. Але в будь-якому випадку для отримання вотуму довіри (інвеститури) і функціонування урядовий кабінет меншості (однопартійний або коаліційний) повинен отримати підтримку більшості у парламенті/нижній палаті парламенту (відносної чи абсолютної більшості – залежно від особливостей отримання вотуму інвеститури у тій або іншій країні¹). Прикладами *однопартійних урядів меншості* є кабінети Ф. Дімітрова (1991–1992 рр.) і Б. Борісова (2009–2013 рр.) у Болгарії, Т. Вяхі (1996–1997 рр.) та М. Сііманна (1997–1999 рр.) в Естонії, М. Гайліса (1994–1995 рр.) в Латвії, Є. Бузека (2000–2001 рр.), К. Марцинкевича (2005–2006 рр.) у Польщі, Н. Векерою (1992–1994 й 1996–1996 рр.) й А. Нестасе (2003–2004 рр.) в Румунії, В. Мечіяра (1993 і 1993–1994 рр.) у Словаччині, Ф. Дюрчаня (2008–2009 рр.) і Г. Бажная (2009–2010 рр.) в Угорщині, М. Земана (1998–2002 рр.), а також М. Тополанека (2006 р.) у Чехії тощо². Найдовше серед них працювали урядові кабінети Б. Борісова і М. Земана (понад три роки). Натомість, найменше часу діяли уряди Т. Вяхі, К. Марцинкевича, Н. Векерою, В. Мечіяра та М. Тополанека (менше, ніж півроку). Загалом у структурі урядів меншості однопартійні кабінети становлять лише тридцять відсотків: це означає, що тільки кожний третій уряд меншості в Центрально-Східній Європі є однопартійним.

Коаліційними урядами меншості були кабінети (по одному найбільш тривалому випадку в кожній країні, крім Угорщини, станом на 2013 р.) С. Саксбургготського (2005–2005 рр.) у Болгарії, А. Ансіпа (2009–2011 рр.) в Естонії, В. Домбровскіса (із 2011 р. та чинний станом на 2013 р.) у Латвії, Г. Кіркіласа (2006–2008 рр.) у Литві, М. Міллера (2003–2004 рр.) у Польщі, А. Нестасе (2000–2003 рр.) в Румунії, М. Дзурінди (2003–2005 рр.) у Словаччині, Я. Дрновшека (1996 р.) у Словенії, М. Тополанека (2007–2009 рр.) у Чехії тощо. Найменше коаліцій меншості станом на 2013 р. сформовано (в Угорщині – жодної) у Болгарії та Естонії, а найбільше – в Латвії та Румунії (Додаток А).

¹ Keudel-Kaiser D. Government Formation in Central and Eastern Europe – the Case of Minority Governments / Dorothea Keudel-Kaiser // European University Viadrina, Frankfurt (Oder), 2011. – 30 p. ; Cheibub J. The Investiture Vote and the Formation of Minority Parliamentary Governments / José Antonio Cheibub, Shane Martin, Bjørn Erik Rasch // Paper presented at the workshop on „The Importance of Constitutions : Parliamentarism, Representation, and Voting Rights”. – Istanbul, October 23–25, 2013. – 25 p.

² Muller-Rommel F. Party Government in Central European Democracies : A Data Collection (1990–2003) / Ferdinand Muller-Rommel, Katja Fettelschloss, Philipp Harfst // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43. – P. 869–893.

Ілюстрацією коаліційного уряду меншості є кабінет К. Попеску-Терічану в Румунії, що діяв у період 29.12.2004 – 03.12.2006 рр.

Таблиця 5.13

Коаліційний уряд меншості К. Попеску-Терічану в Румунії (станом на січень 2005 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Національно-ліберальна партія (PNL)	64	19,28	9	39,13	+
Демократична партія (PD)	48	14,46	7	30,43	–
Демократичний союз угорців Румунії (UDMR)	22	6,63	4	17,40	–
Румунська партія гуманістів (PUR)	19	5,72	3	13,04	–
Непартійні	0	0	0	0	–
Разом/Склад парламенту-уряду	153 / 332	46,09	23/23	100	

Кабінет було сформовано чотирма парламентськими партіями, які разом здобули тільки 46 відсотків депутатських мандатів у Палаті депутатів (цього вистачило, щоб урядовий кабінет отримав підтримку на підставі відносної більшості депутатів у нижній палаті парламенту в ході вотуму довіри). Як наслідок майже пропорційно до кількості мандатів у нижній палаті парламенту розподілено міністерські посади між партіями в урядовому кабінеті меншості.

Аналіз діяльності однопартійних і коаліційних кабінетів меншості у Центрально-Східній Європі дає змогу стверджувати, що головними *причинами їхнього формування* є: 1) складність або ж неможливість узгодження інтересів ймовірних партнерів, а також відсутність ймовірних партнерів у процесі формування коаліційних урядів більшості після чергових/дострокових парламентських виборів (приміром, однопартійний уряд меншості Ф. Дімітрова (1991–1992 рр.) в Болгарії, коаліційний уряд меншості В. Клауса (1996–1997 рр.) у Чехії); 2) розбіжності інтересів партнерів у процесі функціонування коаліційних урядів більшості або ж меншості, внаслідок чого в умовах небажаності проведення дострокових парламентських виборів і неможливості сформувати уряд на підставі більшості відбуваються зміни складу попередніх урядових кабінетів (приміром, однопартійний кабінет меншості Т. Вяхі (1996–1997 рр.) в Естонії, який утворився на підставі зміни композиції попереднього коаліційного уряду більшості Т. Вяхі (1995–1996 рр.); коаліційний кабінет меншості А. Калвітіса (2006 рр.) у Латвії, сформований внаслідок зміни композиції попереднього коаліційного уряду більшості А. Калвітіса (2004–2006 рр.); однопартійний уряд меншості А. Нестасе (2003–2004 рр.) в Румунії, створений внаслідок зміни композиції попереднього коаліційного уряду меншості А. Нестасе (2000–2003 рр.) тощо); 3) прагнення розширити розмір кабінету меншості на підставі залучення до нього інших учасників та гарантувати собі більш надійні умови функціонування (приміром, коаліційний уряд меншості Н. Векерою (1994–1996 рр.) у Румунії, який сформований на підставі розширення однопартійного уряду меншості Н. Векерою (1992–1994 рр.) тощо); 4) дострокова відставка прем'єр-міністра чи уряду більшості чи меншості (зокрема на підставі вотуму недовіри або ж відмови у вотумі довіри), після чого не вдається сформувати уряд більшості (наприклад, коаліційний уряд меншості Г. Кіркіласа (2006–2008 рр.) у Литві, сформований після дострокової відставки коаліційного уряду меншості А. Бразаускаса (2006 р.), чи коаліційний уряд

меншості Й. Моравчіка (1994 р.) у Словаччині, сформований після вотуму недовіри однопартійному уряду меншості В. Мечіяра (1993–1994 рр.) тощо); 5) формування кабінетів меншості як тимчасових урядів в умовах політичної кризи до проведення чергових/дострокових парламентських виборів (наприклад, тимчасовий однопартійний уряд меншості С. Софіянські (1997 р.) в Болгарії тощо). Загалом очевидно, що уряди меншості застосовують як закономірний варіант виходу зі стану протистояння партій у парламенті на ідеологічній основі¹. Це означає, що уряди меншості треба розглядати як нормальний результат політичної конкуренції²: вони виконують ті ж функції, що й уряди більшості³. Більше того, на думку З. Маоза та Б. Рассета, уряди меншості не є більш обмеженими, ніж уряди більшості⁴, тому вони можуть бути менш конфліктними.

Специфіка урядів меншості полягає у тому, що глави таких урядів мають постійно зважати на загрози можливої дострокової відставки (наприклад, вотуму недовіри). Тому значну увагу прем'єр-міністри урядів меншості приділяють відносинам із урядовими й неурядовими/опозиційними партіями у парламентах/нижніх палатах парламентів, що менш властиво для урядів більшості (особливо однопартійних). Внаслідок цього цілком очевидно, що уряди меншості „інституційно еластичні” у здійсненні свого політичного курсу, а також більш відкриті, аніж уряди більшості, у врахуванні інтересів основних політичних (зокрема парламентських) сил. Особливого значення набуває трактування парламентської опозиції, зокрема такого її аспекту, як опозиційна/неурядова більшість. Сьогодні все частіше в країнах Центрально-Східної Європи парламентські партії свої програми реалізують не тільки з урядового кабінету, а й завдяки опозиції в умовах забезпечення такими партіями вотумів довіри/інвеститури урядам меншості. Річ у тому, що згода парламентських партій на формування урядів меншості ґрунтується на широких можливостях парламентських комітетів і комісій впливати на політичний процес у певній країні⁵.

¹ Laver M. Making and breaking governments : Cabinets and legislatures in parliamentary democracies / Michael Laver, Kenneth Shepsle. – New York : Cambridge University Press, 1996. – 301 p.

² Strom K. Minority Governments in Parliamentary Democracies : The Rationality on Non-winning Cabinet Solutions / Kaare Strom // Comparative political Studies. – 1984. – Vol. 17. – No. 2. – P. 199–226.

³ Уряд меншості у контексті сильного ідеологічного протистояння партій у парламенті звісно може наражатись на гостру критику своєї діяльності. Але ідеологічне протистояння неурядових партій у такому випадку буде стримуючим чинником їх об'єднання для дострокового припинення повноважень уряду. Натомість, апробоване блокування з урядом меншості певної неурядової партії парламенту/нижньої палати парламенту для протиставлення своєму ідеологічному супротивнику.

⁴ Maoz Z. Normative and structural causes of the democratic peace, 1946–1986 / Zeev Maoz, Bruce Russett// American Political Science Review. – 1993. – Vol. 87. – No. 3. – P. 626.

⁵ З огляду на способи взаємодії урядів меншості з неурядовими/опозиційними партіями у парламентах/нижніх палатах парламентів різних країн (зокрема й Центрально-Східної Європи) виокремлюють декілька різновидів урядів меншості: 1) уряди меншості, які функціонують на основі *тимчасових спеціальних (ad hoc) домовленостей* із неурядовими/опозиційними партіями: урядові кабінети кожного разу, залежно від особливостей законодавчих актів, які планують прийняти, залучаються підтримкою різних (ідентичних або неідентичних) неурядових/опозиційних партій для вирішення проблем політичного розвитку; 2) уряди меншості, які функціонують як „*вільні союзи*” парламентських партій: підтримку цим урядовим кабінетам меншості стабільно, проте неформально надають одні й ті ж партії у парламентах/нижніх палатах парламентів. Це є наслідком домовленостей урядових та неурядових/опозиційних партій, від яких обидві сторони отримують визначені преференції. Інколи це відбувається за результатами часткової подібності програмних документів партій, а інколи – за результатами неформальних домовленостей про розподіл сфер впливу поміж формально урядовими та деякими формально опозиційними силами. Інколи співпрацювати з урядом меншості опозиційні партії погоджуються, щоб протистояти ідеологічним опонентам, які формально також є опозиційними; 3) уряди меншості, які функціонують на підставі „*офіційних угод*” парламентських партій: підтримку урядовим кабінетам меншості стабільно та формально надають одні і ті ж партії у парламентах чи нижніх палатах парламентів. Офіційно досягають угоди (що передбачає відповідальність сторін) поміж формально урядовими й опозиційними партіями, що є підтримкою „комбінованої більшості” у парламенті/нижній палаті парламенту. За наслідками угоди формально опозиційні партії не наділені міністерськими портфелями, тобто є неурядовими. Найменш стабільним є перший різновид урядів меншості, адже в цьому випадку прем'єр-міністр та урядові партії йдуть на тимчасові спеціальні компроміси з різними партіями.

Серед *переваг урядів меншості* у Центрально-Східній Європі традиційно виділяють інституційну чутливість, підзвітність/відповідальність і прозорість. Уряди меншості надзвичайно чутливі до думок депутатів парламентів/нижніх палат парламентів, бо урядову політику окреслюють не самостійно/безпосередньо прем'єр-міністри і члени кабінетів (як у випадку урядів більшості), а прем'єр-міністри, члени кабінетів, а також урядові й опозиційні партії парламентів/нижніх палат парламентів. Окрім того, саме опозиційні партії, які формально становлять більшість у парламенті чи нижній палаті парламенту, можуть ефективно ставити питання про вотум недовіри уряду меншості, змушуючи його працювати відповідальніше. Більше того, підзвітність урядів меншості перед парламентськими партіями виявляється у тому, що урядові законопроекти мають бути доведені до відома опозиційних партій, адже від них значною мірою залежить прийняття чи неприйняття останніх. Тому політика урядів меншості є більш публічною і прозорою. Натомість, *недоліками урядів меншості* зазвичай є нестабільність, мінливість і неефективність. Тому такі кабінети не можуть повною мірою реалізовувати передбачені їх програмами (особливо соціально-економічні) заходи. Виникають суперечливі думки стосовно підтримки цих урядів у парламентах/нижніх палатах парламентів, а також стосовно часу, затраченого на пошук підтримки серед опозиційних партій. Надзвичайно складно кабінетам меншості приймати важливі, зокрема бюджетні та реформістські, рішення.

Отже, у країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2013 рр. треба виокремлювати такі *конструкції переважання* урядів: 1) абсолютне (понад п'ятдесят відсотків кабінетів певного типу) переважання коаліційних урядів більшості – Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія; 2) відносне (менше п'ятдесяти відсотків урядів певного типу, але більше інших типів урядів) переважання коаліційних урядів більшості – Болгарія; 3) відносне переважання коаліційних урядів меншості – Румунія. Загалом у країнах Центрально-Східної Європи превалюють коаліційні уряди (їх у 1990–2013 рр. створено понад 120 чи 4/5 усіх партійних урядів). Коаліційні уряди композиційно суттєво відрізняються (крім того, що можуть бути кабінетами більшості і меншості). Річ у тому, що політичні переговори про формування коаліцій у парламентах (нижніх палатах парламентів) відбуваються між різними за розмірами політичними партіями. Унаслідок цього існують такі конструкції (на основі співвідношення „розмірів” урядових партій) коаліційних кабінетів (більшості/меншості): коаліційного уряду із домінуючою партією та коаліційного уряду з рівноважною структурою (з рівнозначними чи недомінуючими партіями). У *першому випадку* в урядовому кабінеті (за кількістю отриманих в ньому міністерських портфелів, зокрема посади прем'єр-міністра, а також на підставі значно більшої кількості мандатів підтримки у парламенті чи нижній палаті парламенту) домінує одна політична партія – інші партії (в сенсі отриманих ними посад) їй підпорядковуються. Прикладом такого коаліційного уряду був кабінет Д. Туска в Польщі у період 16.11.2007 – 09.10.2011 рр., що складався з двох парламентських партій: домінуючої „Громадянської платформи” (PO) та недомінуючої Польської селянської партії (PSL). Домінуюча політична партія володіла в чотири рази більшою кількістю міністерських портфелів у кабінеті, її представник отримав посаду прем'єр-міністра, а також майже в сім разів вона була більшою за кількість депутатів у Сеймі (детально див. табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Конструкція коаліційного уряду з домінуючою партією на прикладі кабінету Д. Туска в Польщі (станом на грудень 2007 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Громадянська платформа (PO)	209	45,43	12	60,00	+
Польська селянська партія (PSL)	31	6,74	3	15,00	–
Непартійні	0	0	5	25,00	–
Разом/Склад парламенту-уряду	240 / 460	52,17	20/20	100	

У другому ж випадку в кабінеті (за приблизно однакової кількості отриманих у ньому посад і за сумірної кількості депутатських мандатів підтримки у парламенті чи нижній палаті парламенту) складно або неможливо виокремити домінуючої партії, тому вважають, що всі (принаймні дві найбільші) урядові партії є рівнозначними. Прикладом такого коаліційного уряду є кабінет І. Годманіса у Латвії (20.12.2007 – 20.02.2009 рр.), який складався із двох більших та двох трохи менших рівнозначних партій, кожна з яких мала міністерські посади. Цікаво, що прем'єр-міністр належав не до найбільшої урядової партії.

Таблиця 5.15

Рівноважна конструкція коаліційного уряду на прикладі кабінету І. Годманіса в Латвії (станом на грудень 2007 р.)

Склад урядового кабінету (партії, виборчі блоки, непартійні міністри)	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, №	Мандати урядових партій у парламенті /нижній палаті, %	Міністри, №	Міністри, %	Посада прем'єр-міністра
Народна партія (TP)	23	23,00	7	36,84	–
Союз зелених і селян (ZZS)	18	18,00	5	26,32	–
Латиська перша партія/ Латиський шлях (LPP/LC)	10	10,00	4	21,05	+
„За батьківщину та свободу”/ Латиський рух за національну незалежність (TB/LNNK)	8	8,00	3	15,79	–
Непартійні	0	0	0	0	–
Разом/Склад парламенту-уряду	59/100	59,00	19/19	100	

У 1990–2013 рр. у країнах Центрально-Східної Європи серед коаліційних урядів (більшості і меншості) переважали кабінети з домінуючими партіями.

5.5. Стабільність урядів у країнах Центрально-Східної Європи

У країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2013 рр. урядові кабінети діяли різні терміни, тому були по-різному стабільними. *Стабільність уряду* – це, в широкому сенсі, здатність уряду залишатись при виконанні службових обов'язків; це, у вузькому сенсі, стійкий стан функціонування уряду, що детермінується здатністю тривалого існування, збереження визначальних внутрішніх і зовнішніх параметрів¹.

¹ Литвин В. Концептуальне визначення поняття „урядова стабільність” / Віталій Литвин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – № 10. – С. 38–39. ; Бялоблочкий З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи : Монографія / Збігнев Бялоблочкий. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 15. ; Zimmerman E. Government Stability in Six European Countries During the World Economic Crisis of the 1930s : Some Preliminary Considerations / Ekkart Zimmerman // European Journal of Political Research. – 1987. – Vol. 15. – No. 1. – P. 23–52. ; Laver M. Events, Equilibria and Government Survival / Michael Laver, Kenneth Shepsle // American Journal of Political Science. – 1998. – No. 42. – P. 28.

Є щонайменше чотири підходи оцінювання стабільності урядових кабінетів: 1) структури кабінету (структурний підхід), що вивчає розмір і кількість партій в урядах, ідеологічну композицію кабінетів, типи коаліцій, наявність або відсутність в урядах домінуючих партій; 2) законодавчого органу (інституційний підхід), що вивчає зв'язок партійно-виборчих атрибутів парламентів (фракціоналізації, ефективної кількості партій) зі стабільністю урядів; 3) зовнішній, який оцінює дію непередбачуваних подій на стабільність урядів; 4) внутрішній, що вивчає вплив окремих міністрів на стабільність урядів.

Найбільш апробованими категоріями оцінювання стабільності урядів, на думку М. Лейвера, є урядова тривалість (чи тривалість урядів) та урядова довговічність (чи довговічність урядів). *Урядова тривалість* (англ. „cabinet duration”) – це період між „початком”/„народженням” та „кінцем” функціонування конкретного уряду. *Урядова довговічність* (англ. „cabinet durability”) – це потенційна тривалість уряду на підставі впливу певної моделі його формування (у випадку країн Центрально-Східної Європи на підставі парламентської моделі формування урядів). При цьому „початком” або ж „народженням” уряду в регіоні є кабінет, сформований після чергових/дострокових парламентських виборів або після дострокової/добровільної відставки попереднього кабінету (щоби кабінет почав діяти, він зазвичай повинен отримати вотум довіри від парламенту). Натомість, „кінцем” урядового кабінету здебільше є парламентські вибори чи припинення повноважень урядового кабінету на підставі рішення глави держави або парламенту й інших конституційних передумов. Диференціюючи *причини „закінчення” урядових кабінетів*, Дж. Волдендорп, Х. Кеман і Я. Бадж¹ виокремлюють такі серед них: законодавчі обмеження, що спричиняють частоту проведення парламентських виборів; смерть/хвороба прем'єр-міністра; вотум недовіри чи відмова у вотумі довіри прем'єр-міністру, урядовому кабінету або будь-якому законопроекту уряду; розпад (зміна) композиції однопартійного чи коаліційного уряду, спричинений внутрішніми (внутріпартійними чи міжпартійними) розбіжностями його учасників; добровільна відставка прем'єр-міністра чи урядового кабінету (добровільне/дострокове припинення повноважень прем'єр-міністра за собою завжди тягне припинення повноважень цілого урядового кабінету); конфлікт між урядовим кабінетом та главою держави (іншими словами, криза в системі виконавчої влади), що зумовлює розпуск уряду або проведення дострокових парламентських виборів².

Найбільш очевидними одиницями вимірювання стабільності урядів є дні, місяці, роки (вони особливо надійні у випадку однакових термінів повноважень парламентів чи

¹ Woldendorp J. Political Data 1945–1990. Party Government in 20 Democracies / Jaap Woldendorp, Hans Keman, Ian Budge // European Journal of Political Research. – 1993. – Vol. 23. – No. 1. – P. 1–119. ; Woldendorp J. Party government in 20 Democracies : an update (1990–1995) / Jaap Woldendorp, Hans Keman, Ian Budge // European Journal of Political Research. – 1998. – Vol. 33. – No. 1. – P. 125–164.

² Причини припинення повноважень урядових кабінетів у парламентських демократіях (парламентських/напівпрезидентських республіках) країн Центрально-Східної Європи: 1) *технічні* (регулярні вибори парламентів/нижніх палат парламентів та випадкові події); 2) *дискреційні* (дострокові вибори парламентів/нижніх палат парламентів, добровільне розширення складу урядів через залучення попередньо не представлених у них парламентських партій; зміна значного складу міністрів і структури кабінетів у непартійних урядах; відставки прем'єр-міністрів, спричинені вотумами недовіри чи відмови у довірі в парламентах/нижніх палатах парламентів; відставки прем'єр-міністрів на підставі рішень президентів; відставки прем'єр-міністрів на підставі конфліктів між урядовими партіями; відставки прем'єр-міністрів через конфлікти між урядовими і опозиційними партіями). Див.: Damgaard E. Cabinet Termination / Eric Damgaard // Strom K. Cabinets and Coalition Bargaining : The Democratic Life Style in Western Europe / Kaare Strom, Wolfgang Muller, Torbjorn Bergman. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 303–304.

нижніх палат парламентів різних країн, але не повною мірою свідчать про стабільність урядів в умовах різних термінів повноважень парламентів чи нижніх палат парламентів: річ у тому, що внаслідок цього відрізняється довговічність урядів у різних країнах – див. вище сутність поняття „урядова довговічність”). Додатковим інструментом вимірювання стабільності урядів є „урядове виживання”, що вказує на максимальний період часу, впродовж якого урядовий кабінет виконує свої обов’язки¹. Також використовують такий інструмент, як *індекс урядової стабільності*. Це відсотковий показник, що відображає, яку частину від максимально можливого часу повноважень (у державах Центрально-Східної Європи – залежно від терміну каденції парламенту за конституцією чи фактично; а загалом від терміну каденції того інституту влади, після обрання якого відбувається формування нового урядового кабінету) працював уряд. На підставі врахування різних способів і одиниць вимірювання представлено результати/показники стабільності урядів у країнах Центрально-Східної Європи в різні часові періоди.

Таблиця 5.16

Показники стабільності урядів у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 1999–2013 рр.)²

Країна	ТУ, р. (I)	ІУС (I)	ТУ, р. (II)	ІУС (II)	ТУ, р. (III)	ІУС (III)	ТУ, р. (IV)	ІУС (IV)	ТУ, р. (V)	ІУС (V)
	1999 р.		2003 р.		2008 р.		2008 р.		2013 р.	
Болгарія	1,37	0,34	1,62	0,41	1,62	0,46	1,64	0,47	2,10	0,63
Естонія	0,94	0,24	1,31	0,33	1,38	0,38	1,38	0,38	1,48	0,40
Латвія	1,02	0,26	0,93	0,23	0,89	0,26	0,94	0,27	0,92	0,31
Литва	1,29	0,32	1,22	0,31	1,39	0,35	1,45	0,37	1,46	0,37
Польща	0,82	0,21	1,23	0,31	0,98	0,33	1,07	0,35	1,22	0,36
Румунія	1,07	0,27	1,01	0,25	1,13	0,31	1,31	0,36	1,03	0,29
Словаччина	1,83	0,46	1,62	0,41	1,45	0,41	1,53	0,43	1,35	0,41
Словенія	1,30	0,33	1,65	0,41	1,70	0,47	1,60	0,44	1,34	0,39
Угорщина	3,03	0,76	3,00	0,75	2,48	0,63	2,10	0,53	2,11	0,53
Чехія	2,51	0,63	2,38	0,60	1,45	0,41	1,53	0,43	1,46	0,41
Середні дані	1,52	0,38	1,60	0,40	1,45	0,40	1,46	0,40	1,36	0,39

Показники запропоновано кількома групами: (I) – це дані Ф. Харфста станом на 1999 р.³; (II) – це дані Ф. Мюллер-Роммеля, К. Феттелскосс і Ф. Харфста⁴ станом на 2003 р.; (III) – це дані К. Коуртеня та С. Голдер⁵ станом на 2008 р.; (IV) – модифіковані дані В. Литвина⁶ станом на 2008 р.; (V) – дані станом на 2013 р. Різні часові дані досить подібні, тому вони свідчать про певні оціночні атрибути урядової стабільності у країнах Центрально-Східної Європи: 1) у 1999–2013 рр. простежувалося зменшення стабільності (тривалості урядів та індексів урядової стабільності) урядів у регіональному зрізі загалом

¹ Sanders D. The Stability and Survival of Governments in Western Europe / David Sanders, Valentine Herman // Acta Politica. – 1977. – Vol. 12. – No. 3. – P. 346–377.

² Умовні позначення: ТУ – тривалість урядів; ІУС – індекс урядової стабільності; I – V – показники стабільності урядів, які запропоновані різними дослідниками в різні роки.

³ Harfst P. Government Stability in Central and Eastern Europe : The Impact of Parliaments and Parties / Philipp Harfst // Paper prepared for the ECPR Joint Session of Workshops Copenhagen, 14–19 April 2000. – 34 p.

⁴ Muller-Rommel F. Party Government in Central European Democracies : A Data Collection (1990–2003) / Ferdinand Muller-Rommel, Katja Fetteschloss, Philipp Harfst // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43. – P. 869–893.

⁵ Conrad C. Measuring government duration and stability in Central Eastern European democracies / Courtenay Conrad, Sona Golder // European Journal of Political Research. – 2010. – Vol. 49. – No. 1. – P. 119–150.

⁶ Литвин В. Урядова стабільність крізь призму партійних детермінант країн Центральної Європи / Віталій Литвин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2009. – № 13. – С. 110–118.

і у більшості країн Центрально-Східної Європи (за винятком Болгарії, Естонії, Литви та Польщі); 2) станом на 2013 р. найбільш тривалими в регіоні були уряди в Болгарії і Угорщині – кожний із них у середньому функціонував більше двох років; натомість, найменш тривалими у регіоні в аналогічний період часу були уряди Латвії та Румунії – кожний із них у середньому функціонував впродовж одного року; в середньому уряди в 1990–2013 рр. у Центрально-Східній Європі існували по 1,36 р. або менше половини передбачених за ними термінів повноважень (із огляду на те, що парламенти/нижні палати парламентів у всіх країнах регіону обирають на чотири роки) – тобто менше, ніж у демократичних країнах Західної Європи, і приблизно стільки само, як у гібридних та авторитарних режимах країн Східної Європи¹; 3) станом на 2013 р. найбільшими індекси урядової стабільності також були в Угорщині та Болгарії (понад 0,5), де урядові кабінети працювали більше половини конституційно передбачених термінів своїх повноважень; натомість, найменшими індекси урядової стабільності були у Латвії і Румунії (менше 0,33), у цих державах урядові кабінети не працювали навіть третини конституційно передбачених термінів своїх повноважень; у середньому уряди країн Центрально-Східної Європи у 1990–2013 рр. у часовій перспективі діяли тільки сорок відсотків максимального (згідно конституційної) терміну повноважень. Така специфіка властива для партійних і непартійних/технократичних урядових кабінетів на теренах регіону.

Таблиця 5.17

Показники стабільності партійних (у тому числі напівпартійних) і непартійних урядів у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Типи урядів	Технократичні/ непартійні уряди	Партійні уряди	Напівпартійні уряди	Всі уряди
Тривалість урядів, р.	1,31	1,37	0,90	1,36
Індекс урядової стабільності	0,39	0,39	0,25	0,39

Зауважимо, що партійні урядові кабінети дещо триваліші, аніж технократичні уряди (хоча й ідентичні за показниками індексів урядової стабільності). Натомість, менше стабільними (у контексті партійних урядів) є напівпартійні урядові кабінети, які в середньому у Центрально-Східній Європі тривають менше одного року (або ж четверту частину максимально передбачених конституційно термінів повноважень). Однак практика формування непартійних і напівпартійних урядів у регіоні не є широко апробованою. Надзвичайно важливим є порівняння показників стабільності різних типів партійних урядів у країнах Центрально-Східної Європи.

Таблиця 5.18

Порівняльний аналіз стабільності різних типів партійних урядів у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Тип партійних урядів	Однопартійні уряди більшості	Однопартійні уряди меншості	Коаліційні уряди більшості	Коаліційні уряди меншості	Разом
Тривалість урядів, р.	1,59	1,26	1,62	0,85	1,37
Індекс урядової стабільності	0,48	0,36	0,46	0,25	0,39

¹ Woldendorp J. The Stability of Parliamentary Democracies : Duration, Type and Termination of Governments / Jaap Woldendorp, Hans Keman, Ian Budge // European Journal of Political Research. – 1993. – Vol. 24. – P. 108. ; Бялоблцький З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи : Монографія / Збігнев Бялоблцький. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 217–218.

Найбільш стабільними форматами партійних урядів у регіоні є однопартійні та коаліційні уряди більшості, найменш стабільним – коаліційні уряди меншості. Загалом однопартійні уряди стабільніші, ніж коаліційні; уряди більшості стабільніші, ніж уряди меншості (за показниками тривалості урядів та індексами урядової стабільності).

Таблиця 5.19

Порівняльний аналіз стабільності різних конструкцій коаліційних урядів більшості та меншості у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹

Конструкція коаліційного уряду	Всі коаліційні уряди, ТУ, р./ІУС	Коаліційні уряди меншості, ТУ, р./ІУС	Коаліційні уряди більшості, ТУ, р./ІУС	Мінімально-переможні коаліції, ТУ, р./ІУС	Надлишково-переможні коаліції, ТУ, р./ІУС
Конструкція з домінуючою партією	1,54/0,43	0,97/0,30	1,76/0,48	1,89/0,51	1,59/0,44
Рівноважна конструкція партій	1,10/0,33	0,70/0,20	1,34/0,41	1,22/0,40	1,56/0,43

Всі коаліційні урядові кабінети в країнах Центрально-Східної Європи стабільніші за умови, що вони є конструкціями з домінуючими політичними партіями. Це властиво як для коаліційних урядів загалом, так і для коаліційних урядів меншості і більшості (зокрема мінімально-переможних та надлишково-переможних коаліцій). Найбільш стабільними партійними урядами в регіоні є мінімально-переможні коаліції, створені домінуючими партіями (такі кабінети в середньому тривають трохи менше двох років)². Натомість, найменш стабільними партійними урядами в регіоні є коаліційні уряди меншості з рівноважними конструкціями партій.

Таблиця 5.20

Порівняльний аналіз тривалості урядів у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)³, в роках

Країна	П	НП	ОМ	ОБ	КМ	КБ	МПК	НПК	ВК/УНС	Т	Разом
Болгарія	2,15	–	2,32	3,01	0,93	1,95	1,53	2,37	2,37	1,65	2,10
Естонія	1,48	0,33	1,09	–	1,51	1,56	1,56	–	–	–	1,48
Латвія	0,92	0,67	1,25	–	0,57	1,11	0,80	1,34	1,13	–	0,92
Литва	1,46	–	–	1,27	1,00	1,73	2,20	1,38	–	–	1,46
Польща	1,22	–	0,92	–	0,56	1,48	1,63	1,13	–	–	1,22
Румунія	1,03	1,24	1,14	0,64	1,15	0,93	0,80	0,95	0,94	–	1,03
Словаччина	1,35	–	0,48	–	0,78	1,86	1,58	3,84	–	–	1,35
Словенія	1,34	–	–	–	0,33	1,90	2,28	1,15	–	–	1,34
Угорщина	2,11	1,02	0,96	–	–	2,44	1,87	2,87	–	–	2,11
Чехія	1,50	–	1,97	–	1,21	1,49	1,69	1,22	–	0,96	1,46
Разом ⁴	1,37	0,90	1,26	1,59	0,85	1,62	1,64	1,58	1,55	1,31	1,36

¹ Умовні позначення: ТУ – тривалість урядів; ІУС – індекс урядової стабільності.

² Стабільність мінімально-переможних коаліцій є функцією міри, до якої вони відхиляються від мінімуму підтримки. У мінімально-переможній коаліції кожна партія має однакову невідхильну загрозу втрати владних повноважень. Партія, голоси якої не критичні, може дозволити собі залишити кабінет, прискоривши розпад уряду. Детально див.: Powell B. Contemporary Democracies. Participation, Stability and Violence / Bingham Powell. – Harvard University Press, 1982. – 294 p.

³ Умовні позначення: П – партійні уряди; НП – напівпартійні уряди; ОМ – однопартійні уряди меншості; ОБ – однопартійні уряди більшості; КМ – коаліційні уряди меншості; КБ – коаліційні уряди більшості; МПК – мінімально-переможні коаліції; НПК – надлишково-переможні коаліції; ВК – великі коаліції; УНС – уряди національної єдності; Т – технократичні уряди. Тимчасові і чинні урядові кабінети до уваги не взято.

⁴ Підраховано не на підставі середнього арифметичного середніх результатів окремих країн Центрально-Східної Європи, а на підставі середнього арифметичного суми всіх урядових кабінетів у регіоні впродовж 1990–2013 рр.

Акцентуємо на тому, що: 1) партійні уряди більш тривалі, ніж непартійні уряди у всіх країнах Центрально-Східної Європи (де вони функціонували у період 1990–2013 рр.); 2) напівпартійні уряди (за винятком Румунії) менше тривалі, ніж партійні уряди; 3) однопартійні уряди більш тривалі, ніж коаліційні уряди у Болгарії, Латвії та Чехії, натомість менш тривалі, ніж коаліційні уряди в Естонії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії та Угорщині (хоча в середньому у регіоні однопартійні уряди стабільніші, ніж коаліційні); 4) уряди більшості триваліші, ніж уряди меншості у всіх країнах Центрально-Східної Європи, окрім Румунії та Чехії (та більш тривалі у цілому в регіоні); 5) з-поміж коаліційних урядів більшості мінімально-переможні коаліції триваліші за надлишково-переможні коаліції у Литві, Польщі, Словенії та Чехії (до речі, в Естонії надлишково-переможні коаліції нехарактерні); натомість, надлишково-переможні коаліції більш тривалі у Болгарії, Латвії, Румунії, Словаччині й Угорщині (загалом у регіоні два різновиди коаліційних урядових кабінетів більшості є майже однаково тривалими); 6) з-поміж країн Центрально-Східної Європи коаліційні уряди більшості найбільш стабільні (щодо інших типів партійних урядів у країні) в Естонії, Литві, Польщі, Словаччині, Словенії, Угорщині; коаліційні уряди меншості – в Румунії; однопартійні уряди більшості – в Болгарії; однопартійні уряди меншості – у Латвії та Чехії; 7) із-поміж країн регіону мінімально-переможні коаліції є найбільш тривалим різновидом партійних урядів в Естонії, Литві, Польщі, Словенії; натомість, надлишково-переможні коаліції є найбільш тривалим різновидом партійних урядів у Латвії, Угорщині і Словаччині. Практично ідентичні висновки отримано на підставі порівняльного аналізу індексів урядової стабільності в країнах регіону:

Таблиця 5.21

Порівняльний аналіз індексів урядової стабільності в країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹

Країна	П	НП	ОМ	ОБ	КМ	КБ	МПК	НПК	БК/ УНС	Т	Разом
Болгарія	0,64	–	0,65	0,91	0,24	0,60	0,38	0,83	0,83	0,53	0,63
Естонія	0,40	0,14	0,28	–	0,39	0,44	0,44	–	–	–	0,40
Латвія	0,31	0,23	0,54	–	0,18	0,37	0,37	0,36	0,38	–	0,31
Литва	0,37	–	–	0,33	0,25	0,44	0,56	0,35	–	–	0,37
Польща	0,36	–	0,29	–	0,19	0,43	0,45	0,36	–	–	0,36
Румунія	0,29	0,31	0,29	0,28	0,32	0,26	0,20	0,28	0,33	–	0,29
Словаччина	0,41	–	0,21	–	0,23	0,56	0,50	0,98	–	–	0,41
Словенія	0,39	–	–	–	0,11	0,54	0,61	0,32	–	–	0,39
Угорщина	0,53	0,25	0,24	–	–	0,62	0,47	0,73	–	–	0,53
Чехія	0,42	–	0,50	–	0,42	0,40	0,46	0,32	–	0,25	0,41
Разом ²	0,39	0,25	0,36	0,48	0,25	0,46	0,47	0,44	0,54	0,39	0,39

Внаслідок оцінювання типів і партійного складу урядів, розміру, складності та фракціоналізації партійних систем, партійної сили, особливостей коаліційних процесів, ідеологічної різноманітності кабінетів, виконавчо-законодавчих відносин, результатів

¹ Умовні позначення: П – партійні уряди; НП – напівпартійні уряди; ОМ – однопартійні уряди меншості; ОБ – однопартійні уряди більшості; КМ – коаліційні уряди меншості; КБ – коаліційні уряди більшості; МПК – мінімально-переможні коаліції; НПК – надлишково-переможні коаліції; БК – великі коаліції; УНС – уряди національної єдності; Т – технократичні уряди. Тимчасові і чинні урядові кабінети до уваги не взято.

² Підраховано не на підставі середнього арифметичного середніх результатів окремих країн Центрально-Східної Європи, а на підставі середнього арифметичного суми всіх урядових кабінетів у регіоні впродовж 1990–2013 рр.

дострокових відставок урядів, особливостей виборчих систем, а також складу урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи уможлиблюють такі висновки щодо стабільності урядів (станом на 2013р.):

- у регіоні більш тривалими є уряди у парламентських республіках, однак така кореляція незначна; у напівпрезидентських республіках тривалішими є урядові кабінети, сформовані унаслідок впливу прем'єр-міністерського домінування, проте не систем збалансованого лідерства чи домінування президентів (системи, коли у виконавчій владі домінують глави держав, сьогодні в регіоні відсутні). Простежується стабільність урядів у тих країнах, в яких зменшується сила повноважень президентів. Загалом у системах зі слабкими чи номінальними президентами (обраними всенародно або у парламентах, зокрема в Болгарії, Естонії, Латвії, Словаччині, Словенії, Угорщині, Чехії) функціонують стабільніші кабінети, ніж у системах із порівняно сильнішими (нецеремоніальними) президентами (Литва, Польща та Румунія)¹;

- велика кількість партій у кабінетах негативно впливає на стабільність урядів²; стабільність урядів залежить значною мірою від підтримки найбільших політичних партій у парламентах (чи нижніх палатах парламентів); тривалість урядів безпосередньо не залежить від сили й особливостей протистояння уряду та парламенту; зростання індексу „governability”³ зумовлює зростання урядової тривалості; стабільність урядів збільшується у разі спадання показників індексу ефективної кількості партій⁴; зростання індексу урядової сили⁵ і зменшення фракціоналізації⁶ партійних систем зумовлюють зростання тривалості урядів;

- на підставі оцінювання систем парламентського голосування⁷, партійної сили та ідеології з'ясовано, що: серединні/медіанні партії у країнах Центрально-Східної Європи не суттєво впливають на тривалість урядів; натомість, обґрунтовано гіпотезу П. Роозендаала про те, що визначальний вплив на стабільність урядів має формування

¹ Висновок зроблено на підставі порівняння повноважень президентів за методикою А. Сіароффа. Детально див.: *Siaroff A. Comparative presidencies : the inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction / Alan Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 287–312.*

² *Taylor M. Party Systems and Government Stability / Michael Taylor, Valentine Hermann // American Political Science Review. – 1971. – Vol. 65. – No. 1. – P. 28–37.*

³ Індекс „governability” відображає ступінь складності управління, зумовлений композицією уряду. Це відношення кількості партій у кожному урядовому кабінеті, сформованому за партійним представництвом, щодо кількості партій у парламенті, із середовища яких формується урядовий кабінет.

⁴ Індекс ефектної кількості партій (див. розділ про вибори та виборчі системи у країнах Центрально-Східної Європи) – це математичне віддзеркалення голосів партій на виборах або відсотків мандатів партій у парламенті. Індекс обчислюють, визначаючи розмір підтримки, яку має кожна політична партія під час виборів. Є два варіанти визначення розміру підтримки: на підставі результатів виборів до парламенту (відсоток голосів отриманих партією) та на підставі показника кількості депутатських мандатів, які отримують політичні партії за результатами виборів. Детально див.: *Laakso M. The Effective Number of Parties : A Measure with Application to West Europe / Markku Laakso, Rein Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – No. 1. – P. 3–27.*

⁵ Урядова сила – це відношення індексу ефективної кількості партій щодо індексу абсолютної кількості партій у парламенті (нижній палаті парламенту).

⁶ Міра фракціоналізації пояснює відносини між кількістю партій і тривалістю урядового кабінету через зміни між політичних авторів. Найзагальніше пояснення передбачає, що за спільних рівних умов кількість потенційно „життєздатних” кабінетів пропорційно залежить від кількості партій. Чим більша кількість варіантів формування уряду, тим складніше бажання укласти відповідну угоду, тому ймовірніше, що незначне міжпартійне хвилювання може змінити позиції найбільш очікуваного уряду. Детально див.: *King G. A Unified Model of Cabinet Dissolution in Parliamentary Democracies / Gary King, James Alt, Nancy Burns, Michael Laver // American Journal of Political Science. – 1990. – Vol. 34. – No. 3. – P. 846–871.*

⁷ Системою голосування називають організаційне правило, що визначає прийняття чи ні рішення за результатами голосування. Детально див.: *Зарічний М. Елементи теорії соціального вибору / Михайло Зарічний. – Львів, 2001. – С. 11–12.*

кабінетів у складі одночасно серединних і домінуючих партій¹; доведено, що зростання сили найбільшої урядової партії, а відповідно і її політичної ваги, хоч і не пропорційно, але позитивно впливає на урядову тривалість. З'ясовано, що найбільш стабільними у Центрально-Східній Європі є кабінети, у формуванні яких беруть участь як домінуючі в ідеологічному плані консервативні та ліберальні партії (підраховано на підставі індексу ідеологічності²). Найбільш тривалими в регіоні є урядові кабінети тих країн, де середня частка правих/лівих урядових партій більша за п'ятдесят відсотків;

- на підставі оцінювання виборчих систем країн Центрально-Східної Європи аргументовано, що: пропорційні виборчі системи зумовлюють менш стабільні урядові кабінети, ніж змішані виборчі системи (у регіоні для формування парламентів або нижніх палат парламентів не застосовують мажоритарні системи). Перші в середньому проводять уряди тривалістю 1,61 р., а другі – тривалістю 1,28 р. Зі змішаних виборчих систем більш стабільними у контексті функціонування урядових кабінетів є системи додаткового, а не паралельного членства. Перші зумовлюють уряди, які діють 1,67 р., а другі – 1,56 р.).

Оцінювання стабільності урядів було б неповним, якби до уваги не брали такого її підходу/виміру, як *міністерська стабільність*. Внутрішні чинники, які характеризують всі без винятку кабінети, суттєво впливають на урядову стабільність: передбачають визначення стану речей в урядовому кабінеті та характер співвідношення міністерської автономії у вирішенні питань, які мають відношення до компетенції міністерств і прийняття урядових рішень.

Колективна/колегіальна схема прийняття урядових рішень передбачає, що кожний урядовець/міністр повинен проводити узгоджену лінію поведінки у сфері, за яку він відповідає, навіть якщо вона не зовсім збігається з його (політичною чи аполітичною) позицією. У країнах Центрально-Східної Європи призначення міністра є компетенцією партії (адже формуються переважно партійні урядові кабінети). Це означає, що у своїй діяльності міністр проводить лінію партії, до якої він належить або яку він представляє. Така специфіка породжує низку проблем, які можуть вирішально впливати на урядову стабільність. М. Лейвер і К. Шепсл вказують також на значення голосувань в урядових кабінетах. Здебільшого це є голосування, коли для прийняття рішень потрібна більшість голосів членів урядових кабінетів. Важливість цих голосувань зростає від однопартійних урядів більшості і меншості до коаліційних урядів більшості та меншості. Річ у тому, що в коаліційних урядах процедури голосування можуть стимулювати утворення всередині кабінетів мікроугруповань, які іноді суттєво впливають на функціонування

¹ Roosendaal P. Cabinets in Multi-party Democracies : The Effect of Dominant and Central Parties on Cabinet Composition and Durability / Peter van Roozendaal. – Thesis Publishers, 1992. – P. 103–112. Домінуючою урядовою партією вважають таку політсилу, де: 1) представник партії має посаду прем'єр-міністра; 2) партія обіймає понад 50 відсотків міністерських посад в уряді, що формується двома партіями, або понад 45 відсотків міністерських посад в уряді, що формується трьома та більше партіями, за умови, що різниця зайняття міністерських посад поміж двома найбільш репрезентованими в урядовому кабінеті партіями не менша 15 відсотків.

² Індекс ідеологічності обчислюють як функцію відсотка парламентської підтримки, якою наділені партії, що отримують міністерські портфелі. Формула обчислення індексу ідеологічності така:

$$I = \frac{S_i \times S_d \times 100}{S_g \times d}, \quad (5.1)$$

де I – індекс ідеологічності; S_i – частка парламентських мандатів партії i ; S_d – кількість днів перебування партії i в урядовому кабінеті; S_g – повна частка парламентських мандатів усіх партій в уряді; d – кількість днів у році. Детально див.: Lane J. Political Data Handbook / Jan-Erik Lane, David McKay, Kenneth Newton. – Oxford, 1997. – 357 p.

урядів. Ж. Блондель і Ф. Мюллер-Роммель зауважують, що перевірка ухвалення рішень у кабінетах більше залежить від того, наскільки значного досвіду у виконанні своїх обов'язків набувають прем'єр-міністри і міністри. Ті посадовці, які залишаються при виконанні обов'язків упродовж більш тривалого терміну, а тожк більше випробувані та ознайомлені з адміністративними правилами, ніж посадовці, які перебувають у кабінеті менш тривалий термін¹.

Вагомим чинником стабільності урядів є відставки міністрів. Відставки зумовлюють перерозподіл посад у кабінетах, що навіть за умови перепризначення міністрів досить часто потребує спеціальних узгоджувальних процедур між членами урядових кабінетів. Тому Ж. Зіллер поряд із поняттям „стабільність урядів”, під яким розуміє чергування кабінетів з різним керівництвом і складом, виділяє ще й „міністерську стабільність”, тобто довголіття конкретних осіб на відповідних посадах в урядових кабінетах².

Відставки міністрів у країнах Центрально-Східної Європи переважно відбуваються за рішеннями прем'єр-міністрів чи внаслідок втрати довіри депутатів парламентів або нижніх палат парламентів та здійснюються здебільшого главами держав. На думку М. Лейвера та К. Шепсла, у парламентських демократіях (зокрема в Центрально-Східній Європі) прем'єр-міністрів, не зважаючи на важливі конституційні повноваження, недоцільно вважати диктаторами. Внутрішні структури найбільших політичних партій є такими, що навіть сильні прем'єр-міністри можуть бути „скинуті” в результаті втрати ними підтримки старших членів партій³. До речі, прем'єр-міністри, як і інші міністри кабінету, наділені одним голосом. Оскільки у Центрально-Східній Європі превалюють коаліційні уряди, то, за словами Р. Роуза⁴, простежується тенденція до обмеження сфер впливу прем'єр-міністрів. Річ у тому, що одним із завдань глав коаліційних урядів є впорядкування міжпартійних відносин та забезпечення стабільності урядів. Тому прем'єр-міністри повинні постійно зважати на ситуацію всередині коаліційних урядів, а з погляду політичної науки їхні посади слід піддавати емпіричному аналізу на рівні з посадами інших урядових міністрів. Різниця полягає лиш у тому, що відставка глави уряду є причиною припинення повноважень повного складу урядового кабінету.

Натомість, зовсім інша природа відставок і перестановок міністрів у складі урядів. Дж. Волдендорп, Х. Кеман і Я. Бадж визначають *перестановку міністрів* як одночасну заміну двох і/чи більше членів урядового кабінету. На думку К. Кема й І. Індірасона, перестановка міністрів відбувається в середньому кожних два місяці. Інколи ротація міністрів є інструментом, який використовують прем'єр-міністри в стратегічних цілях. Я. Бадж і Х. Кеман зауважують, що урядові партії діють разом, якщо є винагорода за їхню поведінку, а також якщо зовнішній тиск на ці партії значний. У випадках, якщо залежність урядових партій не є суттєвою, прем'єр-міністр може частіше застосовувати повноваження, дані йому конституцією, на звільнення з урядових посад представників окремих коаліційних партій. У такому випадку до уваги беруть результуючу користь від перестановок міністрів для партії глави уряду.

¹ Blondel J. Governing Together : The Extent and Limits of Joint Decision-making in Western European Cabinets / Jean Blondel, Ferdinand Muller-Rommel. – London : St. Martin's Press, 1993. – 338 p.

² Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Жак Зіллер. – К., 1996. – С. 203.

³ Laver M. Cabinet Ministers and Parliamentary Government : a Research Agenda / Michael Laver, Kenneth Shepsle // Developing Democracy. Comparative Research in Honor of J. F. Blondel / Ian Budge, David Hamilton McKay. – Cambridge University Press, 1994. – P. 143.

⁴ Rose R. Prime Ministers in Parliamentary Democracy / Richard Rose // West European Politics. – 1991. – Vol. 14. – No. 2. – P. 17.

Окрім того, ротації міністрів є контрольним інструментом повноважень глав урядів, особливо з огляду на можливу причетність міністрів до різних політичних скандалів чи урядових невдач¹. Зауважимо, що в парламентських демократіях країн Центрально-Східної Європи традиційно (формально або фактично) владу міністрам делегують прем'єр-міністри. Крім того, оскільки уряди в регіоні переважно партійні, то міністри відповідальні і перед своїми партіями, і перед урядовими кабінетами загалом і прем'єр-міністрами зокрема. Але такий складний процес вибору міністрів все ж повною мірою не гарантує, що обраний/призначений посадовець діятиме відповідно з цілями та програмою уряду і своєї партії.

Загалом *міністерські перестановки* традиційно відбуваються з таких причин: за станом здоров'я (чи внаслідок смерті), добровільна відставка, партійна відставка (за рішенням партії, яка делегує особу на посаду міністра), парламентська відставка (за наслідками процедури вотуму недовіри міністру), відставка на підставі кримінального провадження (чи процедури імпідменту), відставка унаслідок припинення повноважень урядового кабінету. Ротації міністрів – це спосіб пошуку талановитих урядовців. Така ситуація зумовлена бажанням гарантувати стабільність/ефективність урядових кабінетів². Міністерська стабільність, без сумніву, залежить від таких персональних навиків, як особиста впевненість/невпевненість посадовців; від політичних та технічних навиків міністрів; ступеня довіри між міністрами; обмеження призначень і звільнень міністрів.

Загалом *міністерську стабільність* (тривалість виконання посадових обов'язків окремими міністрами, зокрема й прем'єр-міністром) вимірюють як часову тривалість (у днях, місяцях, роках) перебування посадовця на тій чи іншій міністерській посаді. Це означає, що перебування посадовців у різних урядових кабінетах, а також на різних міністерських посадах треба обчислювати у контексті міністерської стабільності для одного посадовця. Це, за словами Дж. Хубера та С. Мартінез-Галлардо, є необхідністю обчислення політичного досвіду, а не досвіду урядування в тій чи іншій сфері виконавчої влади³.

У західних консолідованих парламентських демократіях є норма, згідно з якою міністерська стабільність/тривалість удвічі вища за урядову тривалість. Це, на думку В. Бекеми⁴, означає, що майже половина міністрів виконує обов'язки щонайменше упродовж чотирьох років, а ще двадцять відсотків міністрів – більше семи років. У Центрально-Східній Європі ситуація інша. Приміром, за даними Ф. Мюллер-Роммеля⁵ та К. Феттелскасс⁶, які порушили проблему міністерської стабільності в регіоні у 1990–2003 рр. і 1990–2004 рр., в середньому міністри у Центрально-Східній Європі виконують свої повноваження протягом приблизно двох років.

¹ Indridason I. Cabinet Reshuffles and Ministerial Drift / Indridason, Christopher Kam // British Journal of Political Science. – 2008. – Vol. 38. – No. 4. – P. 621–656.

² Huber J. Cabinet Turnover in Parliamentary Democracies / John Huber, Cecilia Martinez-Gallardo // Paper prepared for delivery at the 2003 Annual Meetings of the American Political Science Association, Philadelphia, PA, 2003. – 35 p.

³ Huber J. Cabinet Instability and the Accumulation of Experience in the Cabinet : The French Fourth and Fifth Republics in Comparative Perspective / John Huber, Cecilia Martinez-Gallardo // British Journal of Political Science. – Vol. 34. – No. 1. – P. 27–48.

⁴ Bakema W. The Ministerial Career / Wilma Bakema // The Profession of Government Ministers in Western Europe / Jean Blondel, Jean-Louis Thiebault. – London : Macmillan, 1991. – P. 70–98.

⁵ Mueller-Rommel F. Types of Cabinet Durability in Central Eastern Europe / Ferdinand Mueller-Rommel // Paper posted at the eScholarship Repository, University of California Irvine, 2005. – 13 p.

⁶ Fetteschloss K. Continuity and Change of Ministers and Ministries : A Comparative Analysis for Eleven CEE Countries / Katja Fetteschloss // Paper presented at the ECPR General Conference, University of Budapest, September 8–10, 2005. – 19 p.

Порівняльний аналіз міністерської стабільності в країнах Центрально-Східної Європи (за даними К. Феттелскосс, у 1990–2004 рр.)¹

Країна	Кількість міністрів	Середня тривалість міністрів, р.	Відсоток міністрів тривалістю до 1 року	Відсоток міністрів тривалістю 1–2 роки	Відсоток міністрів тривалістю 2–3 роки	Відсоток міністрів тривалістю 3–4 роки	Відсоток міністрів тривалістю понад 4 роки
Болгарія	107	1,50	14,0	34,6	22,4	0	7,5
Естонія	80	1,98	25,0	30,0	25,0	8,8	10,0
Латвія	95	1,69	27,4	45,3	9,5	11,6	4,2
Литва	107	1,86	30,8	23,4	21,5	14,0	6,5
Польща	143	1,72	24,5	42,0	11,2	9,8	6,3
Румунія	120	2,02	22,5	25,0	20,0	9,2	15,8
Словаччина	73	2,51	28,8	17,8	8,2	28,8	16,4
Словенія	77	2,77	24,7	18,2	11,7	22,1	23,4
Угорщина	104	2,38	18,3	28,8	21,2	16,3	15,4
Чехія	85	2,49	18,8	27,1	23,5	8,2	22,4
Середні дані	99	2,09	23,5	29,2	17,4	12,9	12,8

Отже, якщо тривалість виконання службових обов’язків – міра досвіду й таланту міністрів, а трирічну стабільність вважають необхідною для політичного діяча, щоб його діяльність вважали ефективною, то більшість міністрів у Центрально-Східній Європі виконували свої обов’язки нетривалий термін, щоб розвинути міністерську ефективність. Більше того, як свідчать результати аналізу дослідників, лише 25 відсотків міністрів у країнах регіону перебували на різних міністерських посадах більше трьох років (і лише половина – понад чотири роки). Найменше міністерських ротацій було у Словаччині та Словенії, а також меншою мірою Угорщині та Чехії, а найбільше (станом на 2004 р.) – у Болгарії, Латвії та Польщі. Результати такі приблизно подібні до показників середньої міністерської стабільності у країнах Центрально-Східної Європи. Урядова стабільність та міністерська стабільність не завжди є поняттями тотожними. Наприклад, станом на 2004 р. у регіоні найбільш стабільні уряди функціонували в Угорщині і Чехії (які також проводили досить стабільних та досвідчених міністрів), натомість найбільш стабільними міністерські посади були в Словаччині та Словенії (уряди яких менш стабільні). Тому аналізувати стабільність урядів треба, зважаючи на їхню внутрішню структуру та міністерський склад. Нестабільні урядові кабінети можуть працювати більш ефективно з огляду на те, що вони складаються з стабільніших/триваліших, а тому більш досвідчених міністрів. Це особливо актуально в контексті розмірів урядових кабінетів. Скорочення розмірів урядових кабінетів, тобто кількості міністерських портфелів або кількості урядовців, розглядають як необхідний спосіб збільшення організаторської ефективності урядів.

Але, як свідчить практика (детально див. табл. 5.23), у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.), зменшення розмірів урядових кабінетів не є причиною зростання стабільності урядів: урядові кабінети менше та більше 15 міністрів працюють у середньому 1,45 р.

¹ Проаналізовано 991 міністерську (зокрема прем’єр-міністерську) посаду в 1990–2004 років (у середньому по 99 міністрів у кожній країні). У більшості країн Центрально-Східної Європи частота зміни міністрів дуже висока, особливо впродовж першої фази демократичної трансформації (1990–1996 рр.). Країни із найбільшою кількістю ротацій міністрів – Польща (143) та Румунія (120); а країни з найменшою кількістю змін міністрів – це Словаччина (73) та Словенія (77).

Середній розмір урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи в контексті стабільності урядів (станом на 2013 р.)

Країна	Кількість міністрів	Тривалість урядів, р.	Індекс урядової стабільності
Болгарія	18	2,10	0,63
Естонія	13	1,48	0,40
Латвія	14	0,92	0,31
Литва	14	1,46	0,37
Польща	19	1,22	0,36
Румунія	18	1,03	0,29
Словаччина	14	1,35	0,41
Словенія	12	1,34	0,39
Угорщина	12	2,11	0,53
Чехія	15	1,46	0,41
В середньому	15	1,36	0,39

Загалом очевидно, що незалежно від систем республіканізму в країнах Центрально-Східної Європи уряди сьогодні – це вищі органи виконавчої влади. З початку-середини 1990–х років часто і небезпідставно говорять про своєрідну „урядизацію/кабінетизацію” систем виконавчої влади та політичних систем у регіоні. Це означає, що провідними акторами політичних систем країн Центрально-Східної Європи у контексті здійснення найважливіших функцій внутрішньої та зовнішньої політики стають уряди (на чолі з прем’єр-міністрами) або уряди та президенти (у деяких країнах, які конституційно є напівпрезидентськими республіками). Зауважимо також, що урядові кабінети, зокрема їх формування, прямо/опосередковано залежать частково від глав держав, але більшою мірою від парламентів або нижніх палат парламентів. Так окреслено місце урядових кабінетів у системі міжінституційних зв’язків парламентських демократій регіону. У Центрально-Східній Європі набули поширення практики формування різних типів партійних урядів – передусім кабінетів більшості та коаліційних урядів. Не зважаючи на інституціоналізацію урядових практик, досі важко говорити про стабільність урядів у регіоні, адже вона значною мірою залежить від нетривалого досвіду перебування міністрів на своїх посадах.

Розділ 6. Особливості виборів і виборчих систем у країнах Центрально-Східної Європи

Вибори є фундаментальною ознакою політичного процесу, а також визначальною характеристикою участі громадян у політичному житті демократичних країн. Г. Алмонд із цього приводу зазначає: „Вибори належать до небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, бо через агрегацію ... голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується майбутніх лідерів та державного курсу”¹. У цьому контексті не є винятком молоді консолідовані та напівконсолідовані демократії Центрально-Східної Європи. Вони, опираючись на досвід країн Західної Європи, перейняли стандарти електоральної (виборчої) демократії. Приміром, звичними є такі важливі вимоги до виборів, за якими кожний громадянин вважається виборцем, одна людина є носієм одного голосу, голоси всіх виборців мають однакову значущість, акт голосування – не обов’язкова процедура.

У країнах Центрально-Східної Європи регламентовано такі різновиди всезагальних прямих виборів: на національному рівні обирають президентів (ця норма стосується тільки напівпрезидентських республік, адже у парламентських системах глав держав обирають органи законодавчої влади²) та формують склад парламентів (у випадку ж бікамеральних парламентів – склад їхніх нижніх і верхніх палат); на субнаціональному чи локальному рівні обирають, а також формують органи місцевого самоврядування та регіональної влади. Крім того, починаючи з 2004/2007 рр. (тобто з моменту вступу до Європейського Союзу), у країнах Центрально-Східної Європи періодично відбуваються вибори до Європейського парламенту. Коли говорять про вибори та виборчі системи у країнах Центрально-Східної Європи, то мають на увазі передусім атрибути формування складу однопалатних або двопалатних парламентів. Річ у тому, що країни регіону є прикладами парламентських демократій, тобто у них всі особливості політичного процесу зазвичай пов’язані з процедурами делегування повноважень і відповідальності, важливим складником яких є особливості виборів до національних парламентів. Окрім того, консолідованими є особливості прямих всезагальних виборів президентів у країнах Центрально-Східній Європі, оскільки застосовують мажоритарні системи абсолютної більшості³. Тому у цьому розділі увагу зосереджено переважно на виборах і виборчих системах у контексті формування парламентів (або ж їхніх нижніх та верхніх палат) країн регіону.

¹ Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня : мировой обзор : Учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; Пер. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М., 2002. – С. 163.

² Станом на 2013 р. серед десяти країн Центрально-Східної Європи інститут прямих всезагальних виборів президента (а також напівпрезидентський різновид республіканізму) було імplementовано у семи країнах – Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії та Чехії (в останній перші прямі вибори президента після колапсу системи державного соціалізму відбулися у 2013 р.). В Естонії, Латвії та Угорщині інституціоналізовано парламентський республіканізм, очевидним наслідком і атрибутом якого є непрямі вибори глави держави.

³ У 1990–2013 рр. у напівпрезидентських країнах Центрально-Східної Європи відбулися 31 прямі всезагальні президентські вибори. При цьому в Болгарії (5 разів), Литві (5 разів), Польщі (5 разів), Румунії (6 разів), Словаччині (3 рази) та Чехії (1 раз) президентські вибори відбувались за мажоритарною системою абсолютної більшості. Лише у Словенії вибори глави держави чотири рази було проведено за мажоритарною системою абсолютної більшості, а ще два рази (у 1992 та 1997 рр.) – за мажоритарною системою відносної більшості. Тому цілком очевидно, що сьогодні у всіх напівпрезидентських республіках регіону переможець президентських виборів повинен отримати (у випадку єдиного туру) більше 50 відсотків голосів виборців. В іншому випадку проводять другий тур. У середньому у країнах Центрально-Східної Європи участь у виборах беруть 3,3 кандидата на посаду президента.

6.1. Парламентські виборчі системи у країнах Центрально-Східної Європи

На підставі інституційної практики у різних країнах світу всі парламентські виборчі системи поділяють на мажоритарні, пропорційні і змішані. При цьому під *виборчою системою* розуміють сукупність норм, які регламентують артикуляцію виборчих переваг і преференцій, що виявляються у кількості отриманих на виборах голосів і детермінують механізми перетворення цих голосів у відповідну кількість мандатів¹.

У теоретико-методологічному аспекті підкреслимо, що *мажоритарна виборча система* передбачає переважно одномандатні виборчі округи, від яких обирають здебільше по одному представнику (наприклад, депутату або сенатору). Мажоритарна виборча система передбачає голосування в один або два тури залежно від того, який різновид більшості потрібно одержати переможцеві в окрузі – відносну, відносно-кваліфіковану чи абсолютну. Саме тому є мажоритарні системи *відносної, відносно-кваліфікованої і абсолютної більшості*. У *перших* (їхнім аналогом англо-американського найменування є системи, в яких „переможець отримує все” (FPTP, англ. „first-past-the-post”), чи системи пліуральної більшості (англ. plurality majority systems)²) для перемоги кандидата та отримання ним мандата достатньо отримати більшу кількість голосів, аніж в інших кандидатів. У *других* (їхнім аналогом англо-американського найменування є системи кваліфікованої пліуральної більшості (англ. qualified plurality majority systems)³) для перемоги кандидата та отримання ним мандата треба отримати більшу кількість голосів, аніж в інших кандидатів, проте не менше певного встановленого відсоткового електорального бар’єра або певної відсоткової виборчої різниці між кандидатами. У *третьох* (їхнім аналогом англо-американського найменування є двотурові системи (TRS, англ. two-round systems), системи „другого бюлетеня”/„перебалотування” (англ. second ballot systems або runoff voting/ballotage)⁴) для перемоги кандидата та отримання ним мандата потрібно отримати абсолютну (понад половину) більшість голосів виборців в окрузі. Якщо цього не відбувається, тоді проводять другий тур голосування, в якому бере участь визначена за результатами першого туру виборів кількість кандидатів⁵. У цьому випадку перемагає той кандидат, який отримує більшу кількість голосів, ніж інші кандидати. Загалом очевидно, що один тур завжди властивий системам відносної більшості, а два тури – здебільшого системам абсолютної більшості. Системи відносно-кваліфікованої більшості втілюють одностурово і двотурово – залежно від волевиявлення електорату.

¹ Мандат – це строкове уповноваження особи на здійснення представницької влади в обсязі, делегованому сувереном влади – народом/електоратом, – підтверджений фактом обрання на відповідну посаду.

² Piolatto A. Plurality versus proportional electoral rule : which is most representative of voters? / Amedeo Piolatto / Job Market Paper. – 2009. – 27 p.

³ Vaughne M. The Extension of Qualified Majority Voting from the Treaty of Rome to the European Constitution / Miller Vaughne // Research Paper. – 2004. – No. 54. – 50 p.

⁴ Birch S. Two-Round Electoral Systems and Democracy / Sarah Birch // Comparative Political Studies. – 2003. – Vol. 36. – No. 3. – P. 319–344. ; Blais A. One Round Versus Two Round Elections : An Experimental Study / Andre Blais, Jean-Francois Laslier, Annie Laurent, Nicolas Sauger, Karine Van der Straeten // French Politics. – 2007. – Vol. 5. – P. 278–286.

⁵ Мажоритарні системи абсолютної більшості бувають різними: 1) до другого туру проходять лише два кандидати, які в першому турі отримали найбільше голосів виборців; 2) до другого туру проходять всі кандидати, які в першому турі отримали мінімально-потрібну для участі в другому турі кількість голосів. В англо-американській термінології такі системи трактують як „majority-runoff two-round system” (мажоритарна система абсолютної більшості з двома кандидатами у другому турі) та „majority-plurality two-round system” (мажоритарна система абсолютної більшості зі стількома кандидатами у другому турі, скільки з них у першому турі отримали мінімально потрібну для цього кількість голосів).

Пропорційна виборча система – це родове поняття, яке охоплює низку варіантів проведення виборів, коли один депутатський мандат (чи конкуренція в одномандатному виборчому окрузі) не може бути пропорційно поділений, внаслідок чого застосовують практику багатомандатних виборчих округів. Дж. Сарторі описує пропорційну виборчу систему як таку, „де голосування відбувається в округах із двома і більше кандидатами, а переможців, за яких віддано найбільше голосів, буває два або й більше”¹. Головним складником пропорційної системи є партійний список, за який голосують виборці. Тому традиційно серед пропорційних виборчих систем виокремлюють *системи списків* (англ. party list proportional representation) та *системи єдиного перехідного голосу* (англ. single transferable vote, STV). У *першому випадку* виборець у межах кожного виборчого округу голосує за партійний список (загалом). У *другому випадку* виборець віддає свій голос тільки одному кандидату в бюлетені, незалежно від кількості мандатів, які вибирають у цьому виборчому окрузі (одночасно зазначаючи порядок, за яким він би голосував за інших кандидатів). Усі пропорційні виборчі системи (за ними не обирають глав держав) поділяють залежно від виборчих формул, які у них застосовують, на такі різновиди: *найбільшого середнього* (приміром, формула Д’Хондта), *найбільшого залишку* (приміром, формули Хейра, Хагенбаха-Бішофа, Друпа, Імперіалі, посилена Імперіалі), *дільників* (приміром, формули найбільшого дільника/Адамса, найменшого дільника/Джефферсона, середнього арифметичного/Вебстера, середнього геометричного/Хілла, середнього гармонійного/Діна, данської системи, Сант-Лаге, модифікована Сант-Лаге)².

Змішана виборча система – механізм артикуляції виборчих переваг/преференцій і переведення їх у мандати, за яким виборець делегує повноваження своїм представникам одночасно на основі двох виборчих систем – мажоритарної і пропорційної. А. Блайз та Л. Массікотт вирішальною рисою змішаної системи вважають те, що її механізми синхронно охоплюють комбінацію різних виборчих формул (абсолютної більшості та пропорційного представництва; відносної більшості/плюралітету та пропорційного представництва тощо) для формування єдиної більшості³. Концептуальні наслідки змішаних систем традиційно вбачають у її електоральних результатах, які приблизно „розміщуються” поміж результатами, що зазвичай отримують від мажоритарної та пропорційної систем⁴. Проте зовсім не обов’язково, щоб складники змішаної виборчої системи мали застосування на різних електоральних рівнях, зокрема на регіональному та національному (на рівнях, через які голоси виборців переводяться/трансформуються у мандати). З огляду на це виокремлюють два різновиди змішаних виборчих систем: *незалежні/паралельні* та *залежні/непаралельні*.

У *перших* мажоритарні та пропорційні складники змішаної системи реалізовано незалежно один від одного. Найчастіше це відбувається унаслідок використання окремих складників змішаних систем на різних електоральних рівнях, приміром, мажоритарного – на регіональному, пропорційного – на національному. Таку конструкцію паралельного комбінування складників змішаних виборчих систем у науці іменують „*суперпозицією*”

¹ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі. – К. : АртЕк, 2001. – С. 4.

² Norris P. Choosing Electoral Systems : Proportional, Majoritarian and Mixed Systems / Pippa Norris // International Political Science Review. – 1997. – Vol. 18. – No. 3. – P. 297–312.

³ Massicotte L. Mixed Electoral Systems : a Conceptual and Empirical Survey / Louis Massicotte, Andre Blais // Electoral Studies. – 1999. – Vol. 18. – No. 3. – P. 345.

⁴ Blais A. The classification of electoral systems / Andre Blais // European Journal of Political Research. – 1988. – Vol. 16. – P. 100.

чи „нашаруванням” (англ. „superposition”)¹. Значно рідше незалежні/паралельні змішані виборчі системи трапляються у контексті використання їхніх окремих складників на однаковому/ідентичному електоральному рівні, приміром, коли на регіональному рівні одні виборчі округи апробують мажоритарну виборчу систему, а інші виборчі округи – пропорційну виборчу систему. Така конструкція паралельного застосування складників змішаних систем у політичній науці іменується „співіснуванням” (англ. „coexistence”). Паралельні чи незалежні змішані виборчі системи, у яких мажоритарні та пропорційні складники об’єднують у межах єдиного виборчого округу використовують рідко. Ці конструкції в політичній науці називають „злиттям” (англ. „fusion”)².

Натомість, *другий різновид* змішаних виборчих систем, тобто так звані залежні чи непаралельні системи, передбачає, що мажоритарні та пропорційні складники виборчої системи реалізовано залежно один від одного. Застосування пропорційної виборчої формули у межах змішаної системи залежить від розподілу мандатів чи голосів за наслідками мажоритарної формули. Формат залежних змішаних систем пояснено тим, що пропорційний складник використовують задля компенсації диспропорційності, спричиненої ефектом мажоритарного складника в одномандатних виборчих округах. Тому цей різновид змішаних виборчих систем дуже часто іменують пропорційними системами змішаного членства (ММР, англ. mixed member proportional systems) та мажоритарними системами змішаного членства³ (МММ, англ. mixed member majoritarian systems). Передбачено їх застосування через використання мажоритарних і пропорційних складників на відокремлених електоральних рівнях: регіональному та національному. Цікаво те, що у цьому випадку виборці мають два голоси: один – за кандидата на регіональному рівні в одномандатному виборчому окрузі, а другий – за партію на національному рівні в багатомандатному виборчому окрузі. Це означає, що виборець на регіональному рівні може голосувати за кандидата від однієї політичної партії, а на національному рівні – за зовсім іншу партію (в американському дискурсі для опису цієї процедури застосовують термін „голосування за бюлетень із кандидатами від різних партій”, англ. „split-ticket voting”). Головне у цьому випадку те, що мандати, отримані в сукупності багатомандатних виборчих округів за пропорційним складником змішаної системи, корегують/виправляють спотворення/деформації голосів-мандатів, зумовлених мажоритарним складником змішаної системи в одномандатних округах. Саме тому такі залежні змішані виборчі системи називають випадками „корегування” (англ. „correction”). Крім того, трапляються такі змішані системи, в яких використання однієї виборчої формули зумовлене певними результатами іншої виборчої формули. Виборці мають тільки один голос, який спочатку підраховують щодо окремих кандидатів в округах, а потім трансформують у відсотки партій, які представляють цих кандидатів. Ці випадки у політичній науці називають „умовними” змішаними виборчими системами (англ. „conditional systems”).

¹ При цьому не має значення точний баланс розподілу мандатів, отриманих за мажоритарним і пропорційним складниками змішаних виборчих систем. Також до уваги у цьому випадку не беруть того, як виборці делегують свою волю депутатам: або на підставі одного голосу одночасно у мажоритарних і пропорційних складниках змішаних виборчих систем, або ж на підставі двох голосів в окремих мажоритарних і пропорційних складниках змішаних виборчих систем.

² Massicotte L. Mixed Electoral Systems : a Conceptual and Empirical Survey / Louis Massicotte, Andre Blais // Electoral Studies. – 1999. – Vol. 18. – No. 3. – P. 345. ; Bormann N. Democratic Electoral Systems around the World, 1946–2011 / Nils-Christian Bormann, Matt Golder // Electoral Studies. – 2013. – Vol. 32. – P. 360–369.

³ Залежно від того, який складник залежних/непаралельних виборчих систем домінує (кількісно і під час розподілу мандатів).

Таблиця 6.1

Інституційні особливості виборчих систем парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи (станом на 2013 рр.)¹

Країна	Назва парламенту / нижньої палати парламенту	КД, №	ТП, р.	Тип виборчої системи	Різновид типу виборчої системи ²	Виборча формула	Кількість виборчих округів	Розмір виборчих округів	Електоральний бар'єр, %	МВК, р.
Болгарія	Народні збори	240	4	пропорційна	пропорційна списків	Хейра-Німеїра	31	7,74	4 п/к	21
Естонія	Рійгікогу	101	4	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Хейра + Д'Хондта	12	8,42	5 п	21
Латвія	Сейм	100	4	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаге	5	20,00	5 п/к	21
Литва	Сейм	141	4	змішана	змішана паралельного членства (незалежна на основі суперпозиції)	МАН (МВКБ) + Хейра	71 + 1	1,00 + 70,00	5 п / 7 к	25
Польща	Сейм	460	4	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	5 п / 8 к	21
Румунія	Палата депутатів	412	4	змішана	пропорційна змішаного членства (залежна умовного змішування)	МАН + Хейра + Д'Хондта	315 + 43 (+ 1)	1 + 7,33 (+ 97,00)	5 п / 8–10 к	23
Словаччина	Національна рада	150	4	пропорційна	пропорційна списків	Друпа	1	150,00	5 п / 7–10 к	21
Словенія	Національні збори	90	4	пропорційна	пропорційна списків	Друпа + Д'Хондта + Борда	8 + 1	11,00 + 2,00	4 п/к	18
Угорщина	Національні збори	386	4	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна на підставі корегування)	МАН + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	5 п/к	18
Чехія	Палата депутатів	200	4	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	14	14,29	5 п / 10–20 к	21

¹ Вказано особливості виборчих систем, за якими станом на 2013 р. у країнах регіону сформовано останні склади парламентів (нижніх палат парламентів). У 2010–2011 рр. змінено виборчу систему в Угорщині, проте станом на 2013 р. вона не була жодного разу апробована. Використано такі умовні позначення: КД – кількість депутатів; ТП – термін повноважень; МВК – мінімальний вік кандидатів; МАН – мажоритарна система абсолютної більшості; МВКБ – мажоритарна система відносно-кваліфікованої більшості; п – електоральний бар'єр для партій; к – електоральний бар'єр для виборчих коаліцій/блоків; п/к – електоральний бар'єр для партій і виборчих коаліцій. Детально див.: *Bortmann N. Democratic Electoral Systems around the World, 1946–2011 / Nils-Christian Bortmann, Matt Golder // Electoral Studies. – 2013. – Vol. 32. – P. 360–369. ; Parline Database on National Parliaments [Електронний ресурс]. – Inter-Parliamentary Union : Better parliaments, stronger democracies, 2013. – Режим доступу : <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp> ; *Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>**

² Альтернативну класифікацію різновидів типів виборчих систем запропонував А. Лейтхарт. Дослідник виокремлював: системи відносної більшості, системи абсолютної більшості, напівпропорційні системи, пропорційні системи, змішані пропорційні системи та системи єдиного перехідного голосу. Застосовуючи таку класифікацію щодо країн Центрально-Східної Європи, зазначимо, що станом на 2013 р. Болгарія, Естонія, Латвія, Польща, Словаччина, Словенія та Чехія були пропорційними системами, Литва – напівпропорційною системою, а Румунія та Угорщина – змішаними пропорційними системами.

У країнах Центрально-Східної Європи формування парламентів (нижніх палат парламентів) відбувалось і відбувається унаслідок застосування різних механізмів та різновидів пропорційних і змішаних виборчих систем (див. Додаток Б). Пропорційні виборчі системи у 1990–2013 рр. постійно використовували для формування парламентів (нижніх палат) у таких країнах, як Естонія, Латвія, Польща, Словаччина, Словенія та Чехія. Змішані виборчі системи перманентно застосовували під час парламентських виборів у таких країнах, як Литва й Угорщина. Тільки в Болгарії та Румунії у різні періоди політичного розвитку вдавалися до змішаних і пропорційних виборчих систем (але в часовому зрізі домінували саме пропорційні системи): при цьому парламентська виборча система Болгарії станом на 2013 р. тяжіла до пропорційної, а Румунії – до змішаної¹. Натомість, мажоритарні виборчі системи застосовували для формування верхніх палат парламентів у Польщі та Чехії, а також як складники змішаних систем парламентів (нижніх і верхніх палат).

З огляду на те, що серед пропорційних виборчих систем, а також пропорційних складників змішаних виборчих систем у Центрально-Східній Європі домінують системи списків, надзвичайно важливим є ґрунтовний розгляд останніх. Станом на 2013 р. під час виборів у регіоні було застосовано системи закритих, напіввідкритих та відкритих списків². Системи закритих списків застосовували у Румунії і Угорщині, напіввідкритих списків – у Болгарії, Литві й Словаччині, відкритих списків – в Естонії, Латвії, Польщі, Словенії та Чехії. Цікаво те, що на підставі застосування напіввідкритих та відкритих списків було передбачено різноманітні процедури преференційного голосування за кандидатів у списках. Натомість, у Румунії та Угорщині інституціоналізовано практику компенсації невикористаних або ж непереможних голосів виборців, яка досить часто підміняє собою механізм преференційного голосування. Це означає, що парламентські виборчі системи усіх країн Центрально-Східної Європи намагаються максимально, хоч насправді різною мірою, враховувати конкретні переваги електорату.

Річ у тому, що суттєво відрізнялись чи відрізняються пропорційні виборчі формули у межах різних виборчих систем. Наприклад, на останніх виборах (станом на 2013 р.) у

¹ У запропонованій класифікації парламентських виборчих систем країн Центрально-Східної Європи використано правило про те, що *змішаною виборчою системою* є модель голосування, коли виборці обирають своїх представників до парламенту на підставі використання двох різних (пропорційної та мажоритарної) виборчих формул за умови, що більше п'яти відсотків депутатів обирають за іншою виборчою формулою, ніж більшість складу парламенту (нижньої палати парламенту). Приміром, у Болгарії Народні збори в 2009 р. було сформовано за змішаною виборчою системою, у якій майже 87 відсотків мандатів заміщено за пропорційним складником, а ще 13 відсотків мандатів – за мажоритарним складником.

² *Пропорційні системи відкритих списків* – пропорційні системи, коли виборці мають право голосу за окремих кандидатів у межах запропонованого списку (партії, виборчого блоку або незалежних/непартійних кандидатів), внаслідок чого окремих кандидатів вважають обраними на підставі всенародного голосування за межами їхнього порядку у списку (запропонованого партією, виборчим блоком, незалежними/непартійними кандидатами). *Пропорційні системи закритих списків* – пропорційні системи, коли виборці мають право голосу лише за список (партії, виборчого блоку або незалежних/непартійних кандидатів) у цілому, внаслідок чого всіх кандидатів вважають обраними лише на підставі їхнього порядку в списку (запропонованого партією, виборчим блоком, незалежними/непартійними кандидатами) залежно від кількості отриманих списком мандатів. *Пропорційні системи напіввідкритих списків* – пропорційні системи, де виборці мають не впливове право голосу за окремих кандидатів у межах запропонованого списку (партії, виборчого блоку або незалежних/непартійних кандидатів), внаслідок чого тільки кількох кандидатів вважають обраними на підставі всенародного голосування поза межами їхнього порядку в списку, а більшість кандидатів обирають на підставі їхнього порядку у списку (запропонованого партією, виборчим блоком, незалежними чи непартійними кандидатами) залежно від кількості отриманих списком мандатів. Інколи застосовують *пропорційні системи вільних списків* (їх трактують як різновид систем відкритих списків). Це такі пропорційні системи, де виборці мають право голосу за окремих кандидатів у межах різних запропонованих списків (партій, виборчих блоків чи незалежних/непартійних кандидатів), внаслідок чого окремих кандидатів із різних списків вважають обраними на підставі всенародного голосування поза межами їхнього порядку у списках (запропонованих партіями, виборчими блоками або незалежними/непартійними кандидатами).

Болгарії було застосовано формулу/квоту Хейра-Німейра, у Литві – Хейра, у Латвії – Сант-Лаге, у Польщі та Чехії – Д'Хондта, в Естонії та Румунії – Хейра та Д'Хондта, в Угорщині – Хагенбаха-Бішофа та Д'Хондта, а в Словаччині та Словенії – Друпа та Д'Хондта. Також неоднаковими є кількість/розміри багатомандатних виборчих округів. Внаслідок цього у межах пропорційних систем та пропорційних складників змішаних систем виокремлено країни з одним (Литва та Словаччина), кількома/багатьма (Болгарія, Естонія, Латвія, Польща, Румунія, Словенія та Чехія) або одним та кількома/багатьма (в Угорщині таку практику було скасовано за результатами виборчої реформи у період 2010–2011 рр.) багатомандатними виборчими округами. А це означає, що в Центральній-Східній Європі реалізовано пропорційні системи або ж пропорційні складники змішаних систем на підставі національних, регіональних, а також регіональних та національних списків кандидатів (не за всі з них безпосередньо голосують виборці). Досить суттєво в країнах регіону диференційовано також електоральні бар'єри у контексті розподілу мандатів поміж кандидатами у списках партій та виборчих блоків/коаліцій: у перших вони коливаються від чотирьох до п'яти відсотків, у других – від чотирьох до двадцяти відсотків.

Зауважимо також, що у Центральній-Східній Європі суттєво відрізняються змішані виборчі системи. Приміром, у Болгарії (в 1990 та 2009 рр.) та Литві (у 1992–2012 рр.) було використано незалежні/паралельні змішані виборчі системи (або так звані системи паралельного членства). Натомість, у Румунії (в 2008 і 2012 рр.) й Угорщині (з 1990 р.) застосовано залежні/непаралельні змішані системи (так звані пропорційні і мажоритарні системи змішаного членства). При цьому в Центральній-Східній Європі використовували три різновиди змішаних виборчих систем: через суперпозицію складників змішаних виборчих систем (раніше Болгарія та перманентно Литва); через умовне змішування складників змішаних виборчих систем (Румунія); а також через корегування складників змішаних виборчих систем (Угорщина). До речі, не у всіх змішаних системах виборці мають змогу проголосувати в одномандатному і багатомандатному виборчих округах (станом на 2013 р. винятком була Румунія). Окрім того, у виборчих системах деяких країн регіону передбачено право кандидатів балотуватись у двох або й більше виборчих округах. Різноманітність інституційних процедур та механізмів пропорційних і змішаних виборчих систем парламентів (нижніх палат парламентів; у верхніх палатах парламентів – також мажоритарних систем) потребує детального аналізу. Спочатку у посібнику розглянуто пропорційні виборчі системи, згодом – змішані виборчі системи, а вже потім – мажоритарні й інші виборчі системи парламентів (їхніх палат) у країнах Центрально-Східної Європи.

6.1.1. Пропорційні виборчі системи парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи

Станом на 2013р. пропорційні виборчі системи списків використовували у Болгарії, Естонії, Латвії, Польщі, Словаччині, Словенії і Чехії. Кожна з держав пододала власний шлях інституціоналізації виборчих систем.

Виборча система *Болгарії*, наприклад, зазнала чимало змін (більш детально див. Додаток Б). Так, у 1990 р. (зادля формування установчих Великих Народних зборів, до складу яких входило 400 депутатів) апробовано паралельну/незалежну змішану виборчу систему, яку порівно (стосовно співвідношення обраних мандатів) компонували

мажоритарна система абсолютної більшості (TRS)¹ та пропорційна система закритих списків за формулою Д'Хондта² (перевагу їй віддали великі партії, хоча обговорювали й запровадження преференційного голосування)³. У 1991–2005 рр. в Болгарії (стосовно 240 депутатів Народних зборів) інституціоналізовано пропорційну систему закритих списків за формулою Д'Хондта, яку використали в 31 багатомандатному виборчому окрузі. Специфікою виборчої системи було те, що участь у виборах могли брати не лише партії і виборчі блоки, але непартійні/незалежні кандидати в окремих виборчих округах⁴. У 1991 р. було прийнято норму, згідно з якою кандидати мали змогу балотуватися за партійними списками двох виборчих округів (щоправда, в межах однієї партії). Проте було регламентовано, що у випадку одночасного отримання мандатів у двох округах (у двох регіональних партійних списках), кандидати в депутати впродовж 24 годин були зобов'язані вирішити, в якому з виборчих округів (за яким списком) вони „обрані” і сповістити про це Центральну виборчу комісію. У 2009 р. на парламентських виборах застосовано змішану паралельну/незалежну систему, коли переважала пропорційна складова. Більшість депутатів (209 із 240) обирали за системою закритих списків на підставі використання формули Хейра-Німейра у 31 багатомандатному виборчому окрузі (мінімальний розмір округу встановлено на рівні трьох мандатів). Для отримання мандатів партія/виборчий блок мала подолати чотиривідсотковий бар'єр. У тому ж випадку, коли партія долала такий бар'єр, проте отримувала більше голосів виборців та відповідно мандатів, аніж це було передбачено у її партійному списку, так звані „надлишкові мандати” розподіляли між іншими партіями. У ході підрахунків зважали на ті партії, які виконували квоту, згідно якої кількість отриманих голосів ділили на

¹ Мажоритарний складник змішаної виборчої системи в Болгарії у 1990 р. потрібно іменувати *модифікованою системою абсолютної більшості*. Для перемоги кандидата в одномандатному окрузі повинні були виконуватись дві вимоги: 1) участь у виборах не менше 50 відсотків електорату округу; 2) підтримка кандидата більш ніж 50 відсотками голосів виборців в окрузі. В іншому випадку було передбачено проведення (впродовж одного місяця) перевиборів в окрузі. Якщо у перевиборах брали участь більше, ніж два кандидати, проте жодний із них не отримував абсолютної більшості голосів виборців, переможцем визнавали того кандидата, який у першому турі виборів набрав найбільше (тобто відносну більшість) голосів виборців в окрузі. Якщо у першому турі виборів участь брав лише один кандидат, проте він не отримував абсолютної більшості голосів виборців, то в другому турі могли балотуватись нові кандидати на посаду депутата. У цьому випадку (під час перевиборів) для перемоги було достатньо відносної більшості голосів виборців в окрузі.

² Мажоритарний складник змішаної виборчої системи реалізовано в 200 одномандатних виборчих округах, натомість пропорційний складник змішаної виборчої системи – у 28 багатомандатних виборчих округах (відповідно до кількості областей). Згодом кількість багатомандатних округів збільшено до 31 (причиною чого стало виокремлення трьох додаткових округів від населення двох міст Болгарії – Софії та Пловдива).

³ Birch S. *Embodying democracy : electoral system design in post-Communist Europe* / Sarah Birch. – Palgrave Macmillan, 2002. – P. 121.

⁴ Згідно законодавства станом на 1991 р., це відбувалось тільки у тому випадку, коли незалежні/непартійні кандидати заперечували обрання кандидатів від округів на підставі партійних списків чи списків виборчих блоків. Для цього непартійні кандидати повинні були отримати достатню квоту в окрузі. Квоту обчислювали як сумарну кількість голосів за партії та виборчі блоки у багатомандатному окрузі, розподілену на кількість мандатів, які треба було розподілити в цьому окрузі (фактично йдеться про квоту Хейра). Незалежні/непартійні кандидати могли балотуватись тільки в одному виборчому окрузі. Для цього вони мали отримати не менше двох тисяч підписів виборців в окрузі, у якому вони планували балотуватись. Якщо в окрузі було зареєстровано менше, ніж півтори тисячі виборців, то незалежний кандидат був зобов'язаний зібрати не менше третини підписів від усього електорату цього округу. У 2001 р. було модифіковано норму про кількість обов'язкових підписів виборців в округах для підтримки незалежних/непартійних кандидатів у депутати: якщо в окрузі обирали чотирьох депутатів, мало бути не менше 1100 підписів, і так далі за нормою, коли зростання кількості мандатів на 1 відповідало зростанню кількості підписів на 100 (якщо в окрузі обирали тринадцятьох (найбільше) депутатів, мало бути не менше 2000 підписів за незалежних/непартійних кандидатів). Також (для спрощення ідентифікації таких кандидатів виборцями) їх прізвища та вихідні електоральні дані друкували на спеціальних бюлетенях. Проте у 2005 р. норму про колір бюлетенів для непартійних/незалежних кандидатів (як і для різних партій/виборчих блоків) скасували: всі вони мають бути ідентичними (білими).

кількість нерозподілених мандатів. Але участь у виборах в багатомандатних округах було заборонено брати (на відміну від норм у 1991–2005 рр.) непартійним/незалежним кандидатам. Ще 31 депутата обирали на підставі мажоритарної системи відносної більшості (FPTP) в одномандатних виборчих округах¹ (при цьому кандидати могли балотуватися тільки в одному виборчому окрузі)². Місця депутатів, які припиняли повноваження, заміщали за спеціальними процедурами: так, у межах пропорційного складника змішаної системи вибирали наступних у партійному списку кандидатів, а в межах мажоритарної системи проводили довибори³.

Під час виборів у 2013 р. застосовано пропорційну систему за формулою Хейра-Німейра. Крім того, до напіввідкритих модифіковано закриті списки партій, що було наслідком запровадження преференційного голосування. Фактично це означає, що в Болгарії регламентовано розподіл мандатів на регіональному електоральному рівні (також у межах 31 багатомандатного округу). Приміром, передбачено, що від кожного багатомандатного округу має бути обрано щонайменше по чотири депутати. Також імплементовано диспозицію про те, що в партійному списку на регіональному рівні (в конкретному виборчому окрузі) може бути подано не більше тієї кількості кандидатів, яка відповідає подвійній кількості мандатів, яких мають обрати в цьому окрузі. Цікаво, що повернулися до норми (діяла раніше), згідно з якою кандидати можуть балотуватися за партійними списками двох виборчих округів (проте в межах однієї партії або одного виборчого блоку). Також відновлено можливість брати участь у виборчих перегонах за пропорційною системою для непартійних/незалежних кандидатів (у межах лише одного округу). Для цього треба зібрати підписи не менше трьох відсотків, проте не менше п'яти тисяч виборців округу, де хоче балотуватися незалежний кандидат. Незмінною залишили норму про необхідність подолання політичними партіями та виборчими блоками чотиривідсоткового бар'єра на національному електоральному рівні для отримання представництва у парламенті. Тим самим забезпечено зв'язок результатів виборів на регіональному та національному рівнях. Суть *преференційного голосування* полягає у тому, що виборці можуть відзначати по одному кандидату в тому партійному списку, за який вони голосують. Якщо виборець у конкретному партійному списку відзначає двох або більше кандидатів, тоді вважають, що преференція такого виборця не дійсна, а він голосує лише за партійний список в цілому (це не підстава для визнання бюлетеня недейсним). Для того, щоб преференції виборців були враховані, передбачено вимогу, за якою кандидат повинен отримати не менше 9 відсотків від усіх голосів, які набрав партійний список (чи список виборчого блоку) у регіоні (в багатомандатному окрузі). Усіх кандидатів, котрі подолали бар'єр преференції (9 відсотків), на підставі точного його підрахунку для кожного кандидата зазначають у „списку А” (чим більше

¹ Spirova M. The 2009 Parliamentary elections in Bulgaria / Maria Spirova // Electoral Studies. – 2010. – Vol. 29. – P. 276.

² Якщо у виборах за мажоритарною системою відносної більшості декілька кандидатів отримували найбільшу, проте однакову кількість голосів виборців, тоді впродовж семи днів лише за їхньою участю проводили другий тур виборів. У них перемігав той кандидат, що отримував найбільше голосів виборців. Якщо кандидати знову набирали однакову кількість голосів виборців, президент Болгарії призначав перевибори. Як і раніше, було дозволено участь непартійних кандидатів, проте для цього вони повинні були зібрати не менше десяти тисяч підписів голосів виборців в окрузі (кожен виборець мав право підпису лише за одного кандидата).

³ Якщо депутат, обраний за мажоритарним складником змішаної виборчої системи, відмовлявся зайняти посаду міністра, тоді на його місце претендував наступний кандидат із партійного списку за наслідками пропорційного складника змішаної виборчої системи. Це мав бути кандидат від тієї ж партії, депутат якої відмовився від посади міністра.

преференцій, тим вища позиція у списку¹). Натомість, усіх кандидатів, які не отримали преференцій, вносять у „список Б” в тому порядку, як до виборів їх позиціонували політичні партії/виборчі блоки. Якщо жодний кандидат не отримує преференцій, тоді партійний список зберігає початковий (запропонований перед голосуванням) варіант. Мандати на регіональному рівні спочатку розподіляють між кандидатами, які отримали преференції. Якщо таких кандидатів менше, ніж квота мандатів в окрузі, тоді розподіл продовжується серед кандидатів без преференцій. Якщо кандидатів із преференціями більше, ніж мандатів в окрузі, тоді депутатами стають ті кандидати, які отримали вищі преференції. Якщо ж кандидата обрано у двох виборчих округах, то він упродовж двох днів має обрати, від якого з них він буде депутатом. У разі, якщо кандидат не визначився самостійно, то він отримує мандат у тому виборчому окрузі, в якому його зареєстрували раніше.

В Естонії на парламентських виборах з 1992 р. незмінно застосовують пропорційну трирівневу систему партійних списків за формулою Хейра/Д'Хондта². Тому формування Рійгікогу відбувається у три етапи підрахунку голосів виборців та розподілу мандатів: персонального, за списками та компенсаційного. Для цього у процесі виборів формують дванадцять (двічі формували одинадцять) багатомандатних виборчих округів, розмір яких залежно від населення виборчих округів коливається від 5 до 13 мандатів³ (іноді обирають меншу кількість народних депутатів, ніж передбачено). Кандидатів на підставі відкритих партійних списків реєструють у регіональних виборчих бюлетенях, в яких кожен виборець засвідчує одну персональну преференцію (голосує за партійний список і окремого кандидата в цьому списку). У 1992 р. поряд із партіями у виборах могли брати участь електоральні блоки і незалежні/непартійні кандидати. У 1994 р. таку норму було скасовано. Встановлено п'ятивідсотковий бар'єр на національному електоральному рівні для політичних партій або передбачено вимогу, що партія має отримати щонайменше три мандати.

Перший етап поділу мандатів унаслідок преференцій (на персональному рівні в регіональних округах) відбувається на підставі квоти Хейра („простої квоти”, англ. „simple quotient”). Кандидати отримують мандати тільки у тому випадку, коли частка отриманих ними голосів у конкретному окрузі перевищує квоту, котру обчислюють поділивши кількість дійсних голосів виборців на кількість мандатів в окрузі. Процедуру повторюють для всіх округів.

Другий етап поділу мандатів (на підставі партійних списків в округах) реалізують за сумарними результатами отриманих партійними кандидатами голосів. Кандидати, які представлені у партійних списках, розташовуються в них у порядку кількості голосів, які вони здобули за преференціями на персональному рівні в окремих багатомандатних

¹ Якщо кандидати отримали однакову кількість преференцій, тоді порядкове місце у партійному „списку А” визначає Центральна виборча комісія на підставі жеребкування між кандидатами.

² Mikkel E. The Baltics : Independence with Divergent Electoral Systems / Evald Mikkel, Vello Pettai // Colomer J. Handbook of Electoral System Choice / Josep Colomer. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2004. – P. 332–346.

³ У 1992 р. розмір округів (було дванадцять) встановлювали пропорційно до кількості зареєстрованих виборців в окрузі. У 1995 р. розмір округів (одинадцять) встановлювали пропорційно до кількості громадян, які мали право голосу. У 1999 р. розмір округів (було одинадцять) встановлювали за спеціальною процедурою (з методом найбільшого залишку під час обчислення). Кожного депутата мала представляти однакова кількість виборців. У 2002 р. вказаний принцип було дещо модифіковано кількістю виборчих округів (Естонія повернулась до дванадцяти округів). Номінальний розмір округів у 1992 р. коливався від 5 до 13, у 1995 р. – від 8 до 11, у 1999 р. – від 7 до 13, з 2003 р. (мова йде про роки виборів) – від 6 до 12.

округах¹. Кожний регіональний партійний список отримує стільки мандатів в окрузі, скільки разів кількість голосів за такий список перевищує квоту Хейра (навіть тоді, якщо кількість таких мандатів перевищує номінально встановлений розмір багатомандатного округу). Депутатами стають кандидати з партійного списку у порядку зменшення кількості голосів, відданих за них на персональному рівні.

Третій етап поділу мандатів (на підставі списків партій на національному рівні) відбувається щодо незаповнених за квотою Хейра місць у багатомандатних виборчих округах (тому деякі округи можуть бути представлені меншою кількістю депутатів, ніж це передбачено номінально). Ці мандати традиційно іменують компенсаційними. Їх розподіляють за модифікованою квотою Д'Хондта між партіями, кандидати яких на регіональному рівні отримали не менше п'яти відсотків квоти Хейра (до 2002 р. до уваги не брали розподілу преференцій цих кандидатів у попередніх етапах розподілу мандатів; натомість, враховували лише списки партій, які подолали п'ятивідсотковий виборчий бар'єр на рівні виборців всієї країни чи здобули щонайменше три мандати за наслідками попередніх етапів їх розподілу). Якщо таких кандидатів немає або ж не вистачає для розподілу компенсаційних мандатів, перемогу отримує кандидат, що отримав найбільшу кількість преференцій в окрузі на персональному рівні. Але зауважимо, що кількість компенсаційних мандатів не фіксована, адже залежить від результатів волевиявлення та розподілу мандатів на персональному і партійному рівні у виборчих округах. З 2007 р. в Естонії уможливлено процедуру електронного голосування². Вакансії, які виникають у міжвиборчий період, заповнюють наступними кандидатами у партійному списку. Таких кандидатів в Естонії називають „заступниками” (англ. „substitute members”)³.

У *Латвії* на парламентських виборах з 1993 р. незмінно застосовують пропорційну систему преференційних/відкритих списків за формулою непарних дільників Сант-Лаге

¹ У 1992 р. до підрахунку за партійними списками залучали всіх кандидатів, які отримували преференції виборців у регіонах. У 1994 р. прийнято поправку, за якою до підрахунку за партійними списками залучали лише тих кандидатів, які отримували не менше десяти відсотків квоти Хейра у виборчому окрузі, в якому вони балотувались. Це було зроблено, щоби забезпечити тісніший зв'язок між результатами преференційного вибору на персональному рівні й результатами виборів загалом. У 2002 р. модифіковано спосіб підрахунку голосів на регіональному рівні за списками партій. Було імплементовано норму, що до підрахунку залучають лише ті партії в багатомандатному окрузі, кандидати яких у процесі попереднього підрахунку отримали не менше п'яти відсотків загальнонаціональних голосів виборців. При цьому не було встановлено бар'єру преференцій для занесення до партійного списку окремих кандидатів: всі кандидати з преференціями на персональному рівні гарантовано (за кількістю преференцій) отримували представництво у партійному списку. Проте найкращі місця в списку отримували депутати, які на персональному рівні отримували більше десяти відсотків квоти Хейра у виборчому окрузі, в якому вони балотувалися. Внаслідок цього більшість мандатів розподіляється на рівні округів, а результати виборів наближені до преференцій електорату. Детально див.: Taagepera R. Estonian Parliamentary Elections, March 1995 / Rein Taagepera // Electoral Studies. – 1995. – Vol. 14. – No. 3. – P. 328–331. ; Grofman B. Electoral System Changes in Estonia, 1989–1993 / Bernard Grofman, Evald Mikkel, Rein Taagepera // Journal of Baltic Studies. – 1999. – Vol. 30. – No. 3. – P. 227–249. ; Pettai V. The Parliamentary Elections in Estonia, March 2003 / Vello Pettai // Electoral Studies. – 2004. – Vol. 23. – No. 4. – P. 828–834.

² Solvak M. The Parliamentary Elections in Estonia, March 2007 / Mihkel Solvak, Vello Pettai // Electoral Studies. – 2008. – Vol. 27. – No. 3. – P. 574–577.

³ В Естонії у 1989 р. (після того, як проголошено її суверенітет) на деякий час було запроваджено такий різновид пропорційної виборчої системи, як *система єдиного перехідного голосу* (STV). Дослідники зауважують, що ця система була кандидат-орієнтованою. Річ у тому, що в Естонії (як і в цілому в СРСР) у цей час були заборонені всі інші партії, крім Комуністичної. Тому кандидатів у депутати висували профспілки, громадські організації, об'єднання виборців тощо та звісно Комуністична партія. Виборці висловлювали свої преференції окремим кандидатам на підставі оцінок „1”, „2”, „3” і так далі. При цьому не було передбачено жодних електоральних бар'єрів. Підраховували за квотою Друпа та внаслідок переходу залишкових голосів кандидатів із найгіршими преференціями іншим кандидатам (доти, поки не буде подолано квоти Друпа та не розподілено всіх мандатів). За результатами використання цієї системи в 1990 р. було сформовано Верховну Раду у складі 105 депутатів. Вона до 1992 р. фактично стала прикладом перехідних установчих зборів. Після цього створено новий парламент Естонії – Рійгікогу (у складі 101 депутата), а також запроваджено пропорційну систему списків.

(систему вперше апробовано у 1922 р.). Ця виборча формула зумовлює дуже високий рівень пропорційності поділу голосів виборців (порівняно з іншими пропорційними виборчими системами і пропорційними складниками змішаних виборчих систем у країнах Центрально-Східної Європи)¹. В країні формують п'ять виборчих округів: Рига (а також закордонні виборчі дільниці), Відземе, Латгале, Курземе та Земгале, у яких обирають по 13–30 депутатів залежно від кількості виборців у цих округах². Виборці голосують за відкриті партійні списки у виборчих округах, але мають право на додаткові преференції у формі підтримки або непідтримки окремих кандидатів зі списків в округах. Навіть попри те, що виборці можуть голосувати тільки за одну політичну партію або виборчу коаліцію в окрузі, їх додатково наділено значними можливостями внутрішньопартійного або внутрішньокоаліційного вибору кандидатів на підставі позитивних або негативних преференційних голосів в окрузі. Позитивні преференції (у бюлетені зі знаком „+”) виставляють тим кандидатам із початкового списку в окрузі, яким віддають перевагу, а негативні преференції (у бюлетені зі знаком „–”) – тим кандидатам із початкового списку в окрузі, вибір щодо яких хочуть скасувати. Отримані результати сумують, а на цій підставі формують новий *преференційний список* партії або блоку в окрузі. Для цього використовують спеціальну формулу. Кожний кандидат отримує стільки голосів, скільки є усіх голосів за партійний список, у якому було розміщено цього кандидата ініціально, з урахуванням усіх позитивних преференцій виборців стосовно цього кандидата (зі знаком „+” у бюлетені) в окрузі, проте із вилученням усіх негативних преференцій виборців щодо цього кандидата (зі знаком „–” у бюлетені) в окрузі. Якщо стосовно певних кандидатів не виставлено позитивних чи негативних преференцій виборців в окрузі, до уваги беруть позицію цих кандидатів у початковому списку партії або ж блоку в окрузі (до моменту голосування). А це, за словами Е. Міккела та В. Петтаї, означає, що початкове ранжування кандидатів у виборчому бюлетені є тільки підказкою від партій щодо їхніх найбільш очікуваних кандидатів у депутати³. Цікаво, що кандидати до 2009 р. могли балотуватись у кількох виборчих округах⁴. Скасування цієї норми, на думку Ф. Мілларда, є причиною зростання персоналізму пропорційної виборчої системи Латвії⁵, бо тепер депутати безпосередньо пов'язані з електоратом округу. Загалом для отримання представництва депутатів у парламенті партія/виборча коаліція повинна отримати підтримку не менше п'яти відсотків голосів виборців країни (до 1995 р. діяла норма про необхідність подолання чотиривідсоткового бар'єра). Використовуючи таку пропорційну виборчу систему, Латвія не втілює практики „резервних/зарезервованих” мандатів чи квот для жінок, етнічних та інших меншин. Вільні мандати отримують наступні кандидати із партійних

¹ Gallagher M. The politics of electoral systems / Michael Gallagher, Paul Mitchell. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – P. 585.

² У 1993 р. розмір виборчих округів коливався від 14 до 26 мандатів, у 1995 р. – від 14 до 27 мандатів, у 1998 та 2002 рр. – від 14 до 28 мандатів, у 2006 р. – від 15 до 29 мандатів, у 2010 р. – від 13 до 29 мандатів, у 2011 р. – від 13 до 30 мандатів. У 1992–2011 рр. розмір округів становить 20 мандатів. Склад Сейму стабільно складається зі ста депутатів.

³ Mikkel E. The Baltics : Independence with Divergent Electoral Systems / Evald Mikkel, Vello Pettai // Colomer J. Handbook of Electoral System Choice / Josep Colomer. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2004. – P. 333.

⁴ У випадку перемоги одного кандидата в двох округах, він отримував мандат у тому окрузі, де він отримував найбільшу кількість преференцій виборців. Натомість, мандат в іншому окрузі здобував кандидат від тієї самої партії в іншому окрузі за умови, що він, не маючи мандата депутата, був наділений найбільшою кількістю преференцій виборців іншого округу.

⁵ Millard F. Electoral-System Change in Latvia and the Elections of 2010 / Frances Millard // Communist and Post-Communist Studies. – 2011. – Vol. 44. – No. 4. – P. 309–318.

списків, до яких належали депутати, повноваження яких із різних на те причин було припинено. Якщо таких кандидатів немає (прийнято норму, що партія в окрузі може висувати тільки на три кандидати більше, ніж номінальний розмір округу), мандати отримують кандидати від інших партій у тих округах, від яких було обрано попередніх депутатів.

У Польщі на виборах Сейму (нижньої палати парламенту) із 1991 р. застосовують пропорційну систему списків¹. Але вона суттєво диференційована. У 1991 р. *пропорційну систему змішаних преференційних списків* було реалізовано на підставі формули Хейра² (до 391 мандата в 37 регіональних багатомандатних виборчих округах) і модифікованої формули Сант-Лаге³ (до 69 мандатів в одному національному виборчому окрузі). Розмір регіональних округів (від 7 до 17 мандатів) встановлено пропорційно до кількості населення у них. Відкриті списки партій/блоків у регіональних округах мали складатися принаймні з 10 кандидатів, а закриті списки в національному окрузі – з 35 кандидатів. Кандидати, номіновані у списках на національному виборчому рівні, до цього мали бути номіновані у списках на регіональному рівні. Річ у тому, що кожний виборець мав лише один голос: він на підставі преференції лише одного кандидата голосував за певний список партії або блоку на регіональному рівні; проте вважали, що виборець одночасно голосував за список тієї самої партії або виборчого блоку на національному рівні. В регіональних списках мандати отримували кандидати, яким виборці надавали найбільше преференцій. Якщо декілька кандидатів отримували однакову кількість преференцій виборців, мандат отримував той із кандидатів, який у початковому регіональному списку партії/блоку мав вищу електоральну позицію. Цікаво й те, що на регіональному рівні для розподілу мандатів між партіями/блоками не було передбачено жодних електоральних бар'єрів. Натомість, для розподілу мандатів на національному рівні потрібно було отримати не менше п'яти відсотків голосів виборців за всі відповідні регіональні списки партій/блоків або ж здобути цим партіям/блокам хоча б по п'ять мандатів у регіонах.

¹ Елементи пропорційної виборчої системи в Польщі використано ще в 1985 р., коли виборче законодавство регламентувало, що не менше 85 відсотків складу Сейму обирали в одномандатних виборчих округах, а ще до 15 відсотків складу Сейму – за партійними списками в багатомандатних виборчих округах. Розпочалася лібералізація партійно-ідеологічного спектру Польщі. Проте в 1989 р. відсоток мандатів, яких заміщали за пропорційним складником змішаної виборчої системи, скорочено до десяти. Решту кандидатів обирали за мажоритарною системою абсолютної більшості (TRS). Крім того, було встановлено норму про необхідність обрання депутатом у кожному регіоні не менш одного незалежного кандидата. Внаслідок так званих переговорів „за круглим столом” між прокомуністичною владою та демократичною опозицією імplementовано обмеження стосовно кількості мандатів, які могли отримати різні партії. Тому очевидно, що виборча система до 1991 р. (коли вона стала повною мірою пропорційною) мала перехідний характер.

² Формулу Хейра у випадку будь-якого регіонального багатомандатного виборчого округу в ракурсі формування польського Сейму в 1991 р. підраховували так: множили загальну кількість голосів, які віддано за кожну партію або коаліцію в окрузі, на загальну кількість мандатів, яку треба було заповнити в окрузі, і ділили на повну кількість голосів, які загалом віддано в окрузі. Отриману квоту округляли до цілого числа. Квота кожної партії/коаліції відповідала кількості отриманих нею мандатів. Нерозподілені мандати здобували ті партії/коаліції, у процесі підрахунку квот яких (унаслідок множення та ділення без округлення) було отримано найбільші залишки (незалежно від того, чи ці партії/коаліції вже було наділено мандатами). Якщо якась партія/коаліція отримувала більше мандатів, ніж було передбачено в її регіональному списку, незаповнені нею мандати віддавали іншій партії/коаліції, яка у процесі підрахунків здобувала найбільшу квоту Хейра.

³ Модифіковану формулу Сант-Лаге стосовно загальнонаціонального виборчого округу під час формування польського Сейму в 1991 р. обчислювали, вживаючи дільники „1,4”, „3”, „5”, „7” і так далі. Це сприяло отриманню додаткових мандатів найбільшими партіями/коаліціями або ж скороченню шансів на отримання мандатів найменшими партіями/коаліціями. Якщо при розподілі якогось мандата партії/коаліції отримували однакову квоту Сант-Лаге, тоді мандат діставався партії чи коаліції, яка отримала більше депутатських місць на підставі сумарних результатів виборів на регіональному рівні. Якщо якась партія/коаліція отримувала більше мандатів, ніж було передбачено в її національному списку, то неотримані нею мандати віддавали іншій партії/коаліції, яка під час підрахунків здобувала найбільшу квоту Сант-Лаге.

На виборах Сейму в 1993 й 1997 рр. *пропорційну систему змішаних преференційних списків* реалізовано на підставі формули Д'Хондта (до 391 мандата в 52 багатомандатних виборчих округах та до 69 мандатів в одному національному виборчому окрузі). Розмір регіональних округів було змінено: тепер вони становили від 3 до 17 мандатів і це було передбачено законодавством про вибори. Відповідно відкриті списки партій або блоків у регіональних округах мали складатися принаймні з 3 кандидатів (і не більше подвійної кількості мандатів, які обирали в округах), а закриті списки у національному окрузі – з 35 кандидатів. Спосіб висунення кандидатів у регіональні та національні списки партій (блоків), а також голосування змін не зазнали. Тим не менше, модифіковано механізм розподілу мандатів. Наприклад, імплементовано норму про те, що задля отримання мандатів на регіональному рівні партія повинна подолати п'ятивідсотковий, а виборча коаліція – восьмивідсотковий бар'єр на національному рівні (від усіх дійсних голосів виборців у країні). Для участі в процедурі розподілу мандатів на національному рівні партії і виборчі блоки були змушені разом отримати не менше семи відсотків голосів виборців у всіх багатомандатних округах регіонального рівня. При цьому не було регламентовано електоральних бар'єрів (щодо розподілу мандатів на регіональному та національному рівнях) для тих партій, які брали участь у виборах як представники національних меншин¹.

У 2001 р. відбулися суттєві зміни виборчої системи Польщі. По-перше, анульовано практику розподілу мандатів на підставі регіональних/національних списків. Натомість почалась і триває інституціоналізація однорівневої пропорційної виборчої системи регіональних списків. По-друге, для поділу усіх 460 мандатів нижньої палати польського парламенту використано модифіковану квоту Сант-Лаге². По-третє, спочатку до 36, а потім до 41 змінено кількість виборчих округів (відповідно змінився їхній розмір; також регламентовано, що регіональні списки партій повинні складатися із такої кількості кандидатів, яка не менша розміру конкретного округу, але не більша подвійного розміру цього округу). По-четверте, модифіковано особливості електоральних бар'єрів для партій і коаліцій. Зокрема, запроваджено положення про ймовірне зниження бар'єрів до трьох відсотків для партій і п'яти відсотків для виборчих блоків. Це відбувається тоді, коли жодна партія/коаліція не пододала або лише одна партія/коаліція пододала звичний електоральний бар'єр у п'ять/вісім відсотків. У 2002 р. (що властиво й станом на 2013 р.) вирішили повернутися щодо методу розподілу мандатів за формулою Д'Хондта (у 41 багатомандатному виборчому окрузі, де обирають по 7–19 депутатів). На думку А. Антошевського та зважаючи на польський досвід, очевидно, що це додатково сприяє приросту сили великих/істотних парламентських партій³. Ще однією специфікою моделі регіональних партійних списків є те, що стосовно них запроваджено гендерну квоту: не менше 35 відсотків кандидатів у партійних списках мають становити жінки і чоловіки.

¹ Kaminski M. Do Parties Benefit from Electoral Manipulation? Electoral Laws and Heresthetics in Poland, 1989–93 / Marek Kaminski // Journal of Theoretical Politics. – 2002. – Vol. 14. – No. 3. – P. 325–358. ; Benoit K. Institutional Change and Persistence : The Evolution of Poland's Electoral System, 1989–2001 / Kenneth Benoit, Jacqueline Hayden // Journal of Politics. – 2004. – Vol. 66. – No. 2. – P. 396–427.

² Chan K. Idealism versus Realism in Institutional Choice : Explaining Electoral Reform in Poland / Kenneth Ka-Lok Chan // West European Politics. – 2002. – Vol. 24. – No. 3. – P. 64–88. ; Millard F. Elections in Poland 2001 : Electoral Manipulation and Party Upheaval / Frances Millard // Communist and Post-Communist Studies. – 2003. – Vol. 36. – No. 1. – P. 69–86.

³ Antoszewski A. The Turning Point? Polish 2005 Parliamentary Election and Consolidation of Party System / Andrzej Antoszewski // Hloušek V. Parliamentary Elections and Party Landscape in the Visegrád Group Countries / Vít Hloušek, Roman Chytilík. – CDK Democracy and Culture Studies Centre, 2007. – 195 p.

Вакантні місця, які виникають між парламентськими виборами, заповнюють чергові кандидати у списку тієї політичної партії, депутати якої припинили/втратили свої повноваження.

У Словаччині з 1990 р. (коли вона ще була в складі Чехословаччини) на виборах парламенту перманентно застосовують пропорційну систему напіввідкритих списків (аналогічну систему використовували у міжвоєнний період та в 1946–1948 рр.). Проте вона трохи диференційована. У 1990 р. було регламентовано пропорційну формулу Хейра (для розподілу мандатів на регіональному рівні) й формулу Хагенбаха-Бішофа (для розподілу мандатів на національному рівні). Таку практику використали у чотирьох регіональних багатомандатних виборчих округах (Братислава, Західна, Центральна та Східна Словаччина). Цікаво, що визначення розміру округів детермінувалось кількістю дійсних голосів виборців у кожному з них на підставі квоти Хейра: а це означає, що явка виборців у кожному окрузі безпосередньо визначала кількість мандатів у ньому. Специфічною була процедура вибору партій/кандидатів та голосування за них. Виборці отримували окремі бюлетені для кожного списку кандидатів. Спочатку вони обирали за який бюлетень/список голосувати загалом, а потім виставляли у ньому по чотири преференції окремим кандидатам (без зазначення кому з кандидатів надано більші/менші переваги)¹. Запроваджено електоральний бар'єр для партій на рівні трьох відсотків². Формулу Хейра для розподілу мандатів партій в округах використовували у декілька етапів: спочатку ділили суму всіх дійсних голосів виборців у Словаччині на номінальний склад парламенту (тобто на 150 мандатів) – так отримували (округлену до цілих чисел) квоту чи так звану „кількість електоральних мандатів”; після цього ділили суму всіх дійсних голосів виборців в окремих багатомандатних округах на отриману вище квоту – так з'ясовували кількість виділених та отриманих мандатів у всіх виборчих округах³. У тому випадку, якщо деякі мандати все ж залишалися нерозподіленими, застосовували на національному електоральному рівні формулу Хагенбаха-Бішофа: всі залишкові голоси виборців ділили на суму всіх нерозподілених мандатів „плюс один” – так отримували квоту для заповнення мандатів; партії, залишкові голоси виборців яких перевищували результовану квоту, отримували мандати⁴. На національному рівні розподілу мандатів списки партій були закритими: вони містили прізвища тих невибраних на регіональному рівні кандидатів, які були запропоновані партіями на підставі кількості преференцій виборців.

¹ Передбачено кілька цікавих особливостей врахування результатів преференційного голосування. Загалом результати преференцій окремим кандидатам брали до уваги тільки у тому випадку, якщо правом висловити преференції скористались не менше десяти відсотків виборців округу. При цьому кандидати партій, які отримували понад 50 відсотків усіх преференцій виборців округу, позачергово здобували мандати у парламенті. У 1992 р. спрощено процедуру врахування переваг виборців за конкретних кандидатів: відтоді для отримання топ-позицій у конкретному партійному списку їм потрібно було набрати не менше десяти відсотків від преференцій за усіх кандидатів конкретної партії в окрузі.

² Kopecký P. *Parliaments in the Czech and Slovak Republics : Party Competition and Parliamentary Institutionalization* / Petr Kopecký. – Aldershot : Ashgate, 2001. – P. 57–59.

³ Якщо залишалися нерозподілені мандати, то вони діставались тим округам, де на підставі формули Хейра формувались найбільші залишки голосів виборців. Якщо залишки голосів виборців різних округів були однаковими, то залишкові мандати розподіляли на підставі жеребкування.

⁴ Якщо мандати не розподіляли або партіям не вистачало кандидатів (зі списків) для заміщення отриманих ними мандатів, тоді місця в парламенті здобували кандидати партії, яка за формулою Хагенбаха-Бішофа отримувала найбільші залишки голосів виборців. Якщо таких партій було декілька (з однаковими залишками голосів виборців), тоді мандати отримувала партія, яка здобувала найбільше голосів виборців у Словаччині. Якщо й у цьому випадку не вдавалося розподілити мандати (приміром, кілька партій мали найбільше голосів виборців), тоді дилему вирішувало жеребкування між такими партіями.

На виборах у 1992 і 1994 роках із деякими змінами використано аналогічну систему. Різниця полягала у тому, що: 1) розподіл мандатів на регіональному та національному виборчих рівнях відбувався на підставі формули Хагенбаха-Бішофа (очікувалось, що внаслідок цього буде зменшено кількість мандатів, які довелося би перерозподіляти на національному рівні); 2) збільшено електоральні бар'єри (для політичних партій – до п'яти відсотків, для виборчих коаліцій – до семи-десяти відсотків голосів виборців у країні¹), проте в певних умовах передбачено застосування їх у спрощеному форматі (якщо жодна партія/коаліція не долала електорального бар'єра, тоді його зменшували на один відсоток).

Наступна суттєвіша модифікація пропорційної системи напіввідкритих списків у Словаччині відбулася в 1998 р.: 1) замість чотирьох регіональних багатомандатних виборчих округів було створено один загальнонаціональний (у ньому обирають 150 депутатів Національної ради) – відповідно партії/виборчі блоки можуть пропонувати у своїх списках таку кількість кандидатів, що відповідає формальному складу парламенту (оскільки залишено вимогу про преференції, очевидно, що збільшено розміри бюлетенів, які мають містити перелік кандидатів усіх учасників виборів²); 2) прийнято норму тільки про один рівень розподілу мандатів – національний: його запропоновано втілювати на підставі формули Друпа³. Крім того, спробували ускладнити електоральний бар'єр для виборчих блоків: приміром, регламентувати, що кожна партія виборчого блоку зобов'язана отримати не менше п'яти відсотків голосів виборців; проте зазначимо, що двопартійна коаліція для отримання мандатів має отримати не менше десяти відсотків голосів виборців, трипартійна коаліція – не менше п'ятнадцяти відсотків голосів виборців, чотири- та більшечартійна коаліція – не менше двадцяти відсотків голосів виборців⁴. Останню позицію скасовано рішенням Конституційного суду Словаччини, а тому діють електоральні бар'єри, які передбачені ще у попередній версії законодавства про парламентські вибори⁵.

¹ Для дво- чи трипартійних коаліцій – на рівні не менше 7 відсотків, а для чотири- та більшечартійних коаліцій – на рівні не менше 10 відсотків голосів виборців у країні. Збільшення електорального бар'єра використано на користь великих партій, а також для запобігання потраплянню до парламенту радикальних і малих ліберальних партій.

² Невпливовими (внаслідок великого розміру національного виборчого округу) стали преференції виборців (стосовно ймовірної зміни електоральних номерів кандидатів у списках партій або коаліцій): тепер кандидату від конкретної партії чи коаліції дуже важко отримати більше десяти відсотків преференцій виборців, які висловлюють усім кандидатам від конкретної партії або коаліції. Фактично електорат нейтралізовано від процесу модифікації списків кандидатів, щодо яких на національному рівні здійснюють розподіл мандатів. Ситуацію було виправлено в 2004 р., коли з десяти до трьох відсотків зменшено бар'єр впливу преференцій за конкретних кандидатів у контексті ймовірної зміни електоральних номерів цих кандидатів у списках партій або коаліцій.

³ Інколи стверджують, що у Словаччині використовують пропорційну формулу Хагенбаха-Бішофа. Річ у тому, що деякі науковці зауважують, що квоти/формули Хагенбаха-Бішофа та Друпа є ідентичними. Стосується це тільки розподілу мандатів великих партій, але не зовсім відповідає дійсності у випадку розподілу мандатів малих партій, оскільки тоді формули проводять різні електоральні результати. Найчастіше квоту Друпа застосовують у системах єдиного перехідного голосу, а квоту Хагенбаха-Бішофа – в пропорційних системах списків. Специфіка Словаччини у тому, що квоту Друпа застосовують до єдиного загальнонаціонального багатомандатного виборчого округу в пропорційній системі списків, у якій виборці мають чотири преференційні голоси. Див.: *Dančišin V. Misinterpretation of The Hagenbach-Bischoff Quota / Vladimír Dančišin // Annales Scientia Politica. – 2013. – Vol. 2. – No. 1. – P. 75–78. ; Lundell J. Notes on the Droop quota / Jonathan Lundell, I.D. Hill // Voting matters. – 2007. – Vol. 24. – P. 3–6.*

⁴ *Malová D. Slovakia : From the Ambiguous Constitution to the Dominance of Informal Rules / Darina Malová // Zielonka J. Democratic Consolidation in Eastern Europe. – Volume 1 : Institutional Engineering / Jan Zielonka. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 347–377.*

⁵ *Fitzmaurice J. The Slovak Elections of 25th and 26th September 1998 / John Fitzmaurice // Electoral Studies. – 1999. – Vol. 18. – No. 2. – P. 291–295.*

Еволюціонувала з 1992 р. також пропорційна система списків у контексті виборів до нижньої палати *словенського парламенту* – Національних зборів¹. Спочатку було імplementовано пропорційну систему списків за формулами Хейра (на регіональному рівні) та Д'Хондта (для залишкових мандатів на національному рівні). Внаслідок цього створено вісім багатомандатних виборчих округів, у яких обирали по 11 депутатів. Ще по одному мандату, на підставі мажоритарної системи абсолютної більшості (TRS), заповнювали представники національних (італійської та угорської) меншин. Також було встановлено норму, за якою для того, щоб отримати змогу брати участь у виборах, партії мали залучатись підтримкою (підписами) трьох чинних депутатів нижньої палати парламенту (у 1999 р. цю вимогу визнано недемократичною, однак вона продовжувала діяти). Найцікавіше те, що було передбачено процедуру преференційного голосування виборців за одного із кандидатів у партійних списках, а це зумовило доволі специфічну виборчу систему. Річ у тому, що розподіл мандатів на регіональному виборчому рівні мав відбуватись відповідно до преференцій виборців. Але на національному виборчому рівні партії мали можливість перерозподіляти до п'ятдесяти відсотків усіх мандатів, які були отримані ними згідно сформованих на регіональному виборчому рівні партійних рейтингів кандидатів, представлених у початкових/оригінальних партійних списках² (а це означає, що у країні на виборах до нижньої палати парламенту було використано систему напіввідкритих списків). Зазначимо також, що було встановлено досить низький виборчий бар'єр для того, щоби партії були допущені до перерозподілу мандатів на національному рівні – не менше трьох мандатів на підставі підрахунку преференцій виборців на регіональному рівні (тобто приблизно не менше 3,4 відсотка всіх голосів виборців у країні)³.

У 2000 р. було прийнято деякі зміни до виборчого законодавства Словенії. Так, до чотирьох відсотків на національному рівні збільшився електоральний бар'єр для політичних партій та виборчих блоків. Крім того, встановлено, що на регіональному рівні мандати отримують тільки ті кандидати, партії яких на національному рівні здобувають не менше чотирьох відсотків голосів виборців. Дещо модифіковано і виборчі формули: на регіональному рівні запроваджено квоту Друпа, на національному

¹ Пропорційну систему було запозичено з виборчого закону 1989 р., який стосувався способу обрання трипалатного парламенту Словенії ще в складі СФРЮ (з 1992 р. використовують модель бікамерального парламенту). Річ у тому, що Соціополітичну палату (її спадкоємницею стали Національні збори) формували на підставі пропорційної системи списків, Палату комун – на підставі мажоритарної системи відносної більшості (TRS), а Палату об'єднаної праці – на підставі мажоритарної системи відносної більшості (FPTP). Така різноманітність систем відображала конкуруючі вподобання різних політичних груп того часу. Положення про формування Соціополітичної палати були „дозвільними”, оскільки: виборцям було надано можливість преференційного та міжпартійного голосування за відкриті/вільні списки кандидатів (у 1990 р. залежно від розміру округів виборці мали максимально від трьох до семи преференційних голосів за різних кандидатів у різних списках – значною мірою це наближувало тодішній механізм формування Соціополітичної палати до виборчої системи „панашаж”; якщо виборці голосували лише за партійний список, вважалось, що кандидати в ньому отримували преференції); мандати депутатів на регіональному виборчому рівні розподіляли за формулою Хейра, а на національному виборчому рівні – за формулою Д'Хондта; електоральний бар'єр для розподілу мандатів депутатів на національному рівні передбачав отримання партійними списками не менше двох із половиною відсотків голосів виборців; обов'язковим було обрання представників італійської та угорської меншин. Більш детально див.: *Fink Hafner D. Political modernization in Slovenia in the 1980s and early 1990s / Danica Fink Hafner // Journal of Communist Studies. – 1992. – Vol. 8. – No. 4. – P. 210–226. ; Gaber S. Elections in Slovenia – April 1990 / Slavko Gaber // Representation. – 1992. – Vol. 31. – No. 113. – P. 22–24.*

² *Fink-Hafner D. Much Ado about Nothing : Electoral Reform in Slovenia / Danica Fink-Hafner // Paper presented at the „Elections, Public Opinion, and Parties (EPOP)” Conference, Manchester, 12–14 September 2008.*

³ *Matic A. Electoral Reform as a Constitutional Dilemma / Andrej Auersperger Matic // East European Constitutional Review. – 2000. – Vol. 9. – No. 3. – P. 77–81.*

рівні залишено квоту Д'Хондта. Замість напіввідкритих списків було запроваджено відкриті¹. У 2006 р. виборчу систему Словенії знову дещо модифікували. Це стосувалося передусім способу обрання депутатів від національних меншин. Замість мажоритарної системи абсолютної більшості введено преференційну квоту Борда (причина зміни полягала в тому, що у випадку двох турів представники національних меншин мали два голоси, на відміну від інших громадян Словенії). Також інституціоналізовано норму про те, що відсоток чоловіків і жінок, які представлені у виборчому списку тієї чи іншої партії, не може бути меншим 35; партійний список, який складався тільки із трьох кандидатів, має містити принаймні одну жінку й одного чоловіка. Було встановлено, що вільні вакансії між виборами до Національних зборів заповнюються кандидати, які були б вибрані тими самими партіями, якби ними не було запропоновано депутатів, повноваження яких з тих або інших причин було припинено. Якщо цього зробити не вдається або пройшло менше шести місяців від початку повноважень депутата, проводять додаткові вибори. Проте довибори не можуть бути проведені тоді, коли нижній палаті словенського парламенту залишилось працювати менше шести місяців.

У Чехії з 1990 р. (коли вона ще була частиною Чехословаччини) на виборах Палати депутатів (нижньої палати парламенту) незмінно використовують пропорційну систему списків. Проте ця система також еволюціонувала. Спочатку (на виборах у 1990 р.) використовували дворівневу систему напіввідкритих списків на підставі формули Хагенбаха-Бішофа (задля регіонального розподілу мандатів) та формули найбільших залишків (стосовно національного рівня розподілу мандатів). Відбувалось формування восьми багатомандатних округів, які за чеською традицією іменувались „виборчими регіонами”. Розмір таких округів (не був фіксованим) залежав від кількості та явки виборців у них (підррахунок кількості мандатів проводили на підставі формули Хейра²). Досить специфічною була процедура вибору партій/кандидатів та голосування за них: виборцям давали окремі бюлетені для кожного списку кандидатів; спершу вони обирали за який бюлетень/список голосувати загалом, а пізніше виставляли у ньому по чотири преференції окремим кандидатам (без зазначення кому із кандидатів дано більші/менші переваги – ідентично як і у Словаччині³). Запроваджено електоральний бар'єр для партій на рівні п'яти відсотків (додаткових бар'єрів для виборчих блоків у цей час імплементовано не було): його використовували в розподілі мандатів на регіональному та національному рівнях. На регіональному рівні розподіл мандатів відбувався так: спочатку всі голоси виборців у конкретному окрузі за партії, які подолали виборчий п'ятивідсотковий бар'єр, ділили на кількість мандатів конкретного округу „плюс один” –

¹ Toplak J. The Parliamentary election in Slovenia, October 2004 / Jurij Toplak // Electoral Studies. – 2006. – Vol. 25. – P. 809–831.

² Спочатку відбувалось ділення суми всіх дійсних голосів виборців у Чехії на номінальний склад нижньої палати парламенту (тобто на 200 мандатів) – так отримували (округлену до цілих чисел) „квоту електоральних мандатів”; після цього ділили суму всіх дійсних голосів виборців в окремих багатомандатних округах на отриману вище квоту – так відбувалось встановлення кількості виділених для окремих округів мандатів. У 1990 р. розмір округів коливався від 14 до 40 мандатів, у 1992–1998 рр. – від 14 до 41 мандата.

³ Як і в Словаччині, результати преференцій окремим кандидатам брали до уваги тільки у тому випадку, коли правом висловити преференції користувались не менше десяти відсотків виборців округу. Кандидати партій, які отримували понад 50 відсотків усіх преференцій виборців округу усім кандидатам цих партій, переміщувались на топ-позиції у списках відповідних партій. Реформами у 1992 та 1995 рр. спрощено процедуру врахування переваг виборців за конкретних кандидатів: відтоді для отримання топ-позицій у конкретному партійному списку їм треба було набрати спочатку (в 1992 р.) не менше 15, а згодом (наприклад, на виборах у 1996 р.) не менше десяти відсотків преференцій усіх кандидатів конкретної партії в окрузі.

у такий спосіб отримували електоральну квоту округу; після цього кількість голосів виборців кожної партії в конкретному окрузі ділили на електоральну квоту – так (внаслідок округлення до менших цілих чисел) отримували кількість мандатів кожної партії у конкретному окрузі. Всі залишкові мандати та залишкові голоси виборців розподіляли на національному електоральному рівні: спочатку їх сумували на підставі розподілу мандатів у регіонах, формуючи закритий список кандидатів кожної партії чи блоку, які подолали п'ятивідсотковий бар'єр, на національному рівні; після цього (також застосовуючи квоту Хагенбаха-Бішофа, щоправда, з найбільшими залишками) сумарні нерозподілені мандати розподіляли між партіями і блоками. На виборах у 1992–1998 рр. використовували практично ідентичну виборчу систему, хоча із деякими змінами. Приміром, у 1992 р. збільшено регіональні та національні електоральні бар'єри для виборчих блоків (для блоків із двох партій – до семи відсотків, блоків з трьох партій – до дев'яти відсотків, блоків із чотирьох і більше партій – до одинадцяти відсотків)¹.

Пізніше (внаслідок дифузних процесів прийняття і скасування змін до законів про вибори у 2000–2002 рр.) пропорційна виборча система Чехії була суттєво модифікована: 1) збільшено кількість багатомандатних виборчих округів до чотирнадцяти (їхній розмір на виборах Палати депутатів у 2002–2010 рр. коливався від 5 до 25 мандатів); 2) спершу (в 2002 р.) до двох зменшено, а згодом (у 2006 р.) знову до чотирьох збільшено кількість преференційних голосів виборців у регіональних партійних списках (унаслідок цього значно лімітовано відкритість списків партій/виборчих блоків як таких²); 3) збільшено електоральні бар'єри для виборчих блоків (для блоків із двох партій – до 10 відсотків, для блоків із трьох партій – до 15 відсотків, а для блоків із чотирьох та більше партій – до 20 відсотків)³; 4) використовували формулу Д'Хондта для розподілу мандатів; 5) скасовано національний електоральний рівень розподілу мандатів. Все це сприяло додатковому приросту мандатів великих партій та інституціоналізації партійно-виборчої системи.

6.1.2. Змішані виборчі системи парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи

Значно складнішою і більш комплексною є специфіка змішаних виборчих систем. Так, особливість незалежної/паралельної змішаної системи (чи системи паралельного членства) в *Литві* полягає у тому, що в ній реалізовано суперпозицію чи нашарування її складників: мажоритарної системи абсолютної більшості (TRS) та пропорційної системи списків (у 2000 р. відбулось нашарування мажоритарної системи відносної більшості (FPTP) та пропорційної системи списків)⁴. За ними обирають майже однакову кількість депутатів: у першому випадку – 71, а в другому випадку – 70. Особливість

¹ Kopecký P. The Czech Republic : Entrenching Proportional Representation / Petr Kopecký // Colomer J. Handbook of Electoral System Choice / Josep Colomer. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2004. – P. 347–358.

² Проте партійні списки доцільно трактувати як відкриті. Річ у тому, що спочатку в 2002, а згодом у 2006 роках спрощено процедуру врахування переваг виборців за конкретних кандидатів: для отримання топ-позицій у конкретному партійному списку їм треба було набрати не менше семи (у 2002–2006 рр.) та не менше п'яти (починаючи із виборів у 2010 р.) відсотків преференцій усіх кандидатів конкретної партії в окрузі. У випадку, коли декілька кандидатів отримують більше п'яти відсотків виборчих преференцій в окрузі, вони розміщуються у регіональному списку партій або блоків у порядку спадання загальної кількості відданих за них преференцій в окрузі. Див.: Plecitá-Vlachová K. The Parliamentary Election in the Czech Republic, June 2006 / Klára Plecitá-Vlachová, Mary Stegmaier // Electoral Studies. – 2007. – Vol. 27. – No. 1. – P. 179–184.

³ Williams K. Judicial Review of Electoral Thresholds in Germany, Russia, and the Czech Republic / Kieran Williams // Election Law Journal. – 2005. – Vol. 4. – No. 3. – P. 191–206.

⁴ У 1990 р. на виборах до Верховної Ради Литовської РСР (у складі 141 депутата) було застосовано мажоритарну систему абсолютної більшості (TRS). Після цього в 1992 р. запроваджено змішану незалежну/паралельну виборчу систему.

мажоритарного складника змішаної виборчої системи полягає у тому, що кандидат в одномандатному виборчому окрузі вважається обраним, якщо виконуються дві умови: участь у виборах беруть не менше 40 відсотків виборців округу, кандидат отримує більше 50 відсотків дійсних голосів виборців. Якщо у виборах беруть участь менше 40 відсотків виборців округу, то перемагає той кандидат, який отримує не менше однієї п'ятої частини голосів усіх номінальних виборців округу. Це, наприклад, означає, що якщо участь у виборах взяли лише 30 відсотків електорату округу, кандидату потрібна підтримка не менше, ніж двох третин фактичних виборців; якщо участь у виборах взяли тільки 25 відсотків електорату округу, кандидату потрібна підтримка не менше, аніж 80 відсотків фактичних виборців округу¹. Найбільш цікавою особливістю мажоритарного складника змішаної виборчої системи в Литві є те, що (починаючи із 2004 р.) ніяк не передбачено проведення повторних виборів, якщо не виконуються зазначені вище вимоги. Натомість, переможцем вважають того кандидата, який отримує найбільшу кількість голосів виборців в одномандатному окрузі (незважаючи на явку виборців). У випадку, якщо таких кандидатів більше, аніж один (тобто кілька кандидатів отримали однакову кількість голосів виборців), переможця визначають на підставі жеребкування². А це означає, що в Литві не апробовано класичної мажоритарної системи абсолютної більшості. Швидше мажоритарний складник змішаної виборчої системи тяжіє до моделі *відносно-кваліфікованої більшості*.

Специфіка *пропорційного складника* змішаної виборчої системи Литви (починаючи з 1996 р.) полягає в тому, що його використано через систему преференційних списків за формулою Хейра в контексті лише одного національного виборчого округу, в якому обирають 70 депутатів³. Право ініціювати списки мають не менше 25 кандидатів. Вища межа розміру списку – це повний склад литовського парламенту (або 141 депутат)⁴.

¹ Уявіть виборчий округ, який складається з п'яти тисяч виборців, але де участь у голосуванні взяли лише тридцять відсотків електорату, тобто 1500 виборців. Оскільки за такої умови для перемоги будь-якого кандидата достатньо лише 20 відсотків усіх номінальних виборців округу, зрозуміло, що такому відсотку відповідатиме 1000 виборців. Співвідношенню виборців, які проголосували за кандидата (1000 голосів), до явки виборців (1500 голосів) відповідатиме відношення два до трьох (2/3). Якщо ж явка виборців у такому самому гіпотетичному окрузі становить 25 відсотків (тобто проголосували тільки 1250 виборців), кандидатів для перемоги все одно потрібно отримати 20 відсотків голосів усіх виборців округу (тобто його мають підтримати 1000 виборців). Співвідношення виборців, які проголосували за кандидата (1000 голосів), до явки виборців (1250 голосів) відповідатиме відношенню чотири до п'яти, тобто вісімдесяти відсоткам фактичного електорату гіпотетичного виборчого округу.

² Раніше (до 2000 р.) в межах абсолютно-мажоритарного складника змішаної виборчої системи в Литві застосовували дещо інші, жорсткіші електоральні правила. Наприклад, було встановлено, що у випадку невиконання вимог задля того, щоби кандидата вважати обраним (вимоги були ідентичними), а також коли за спрощеною процедурою два кандидати отримували більше однієї п'ятої голосів усіх виборців округу, впродовж двох тижнів від моменту проведення першого туру виборів мав бути проведений другий тур. У ньому могли брати участь два кандидати, які в першому турі отримали найбільше голосів виборців. Кандидата, що одержував найбільше голосів, незалежно від кількості виборців, які за нього проголосували, вважали обраним. У випадку рівності голосів кандидатів у другому турі (що практично нереально, проте було передбачено процедурно) перемігав той кандидат, який отримав більшу кількість голосів у ході опитування громадської думки на підставі екзит-полів. Якщо два кандидати отримували однакову кількість голосів у ході екзит-полів, тоді проводилось жеребкування, яке визначало переможця. На виборах у 2000 р. застосовано мажоритарну систему відносної більшості (FPTP) у межах змішаної виборчої системи. Для перемоги кандидату в виборчому окрузі достатньо було отримати більше голосів, аніж іншим кандидатам у цьому ж окрузі (якщо кілька кандидатів отримували однакову кількість голосів виборців, переможцем вважали найстаршого із них). При цьому виконувалась норма про обов'язкову сорокавідсоткову явку виборців в окрузі задля визнання результатів виборів дійсними (якщо ж цього не відбувалось, тоді проводили повторні вибори в окрузі).

³ У 1992 р. в межах змішаної виборчої системи застосовували пропорційну систему закритих списків за формулою Хейра. Всі залишкові мандати розподіляли за квотою Хагенбаха-Бішофа. Примітно, що кандидати одночасно (проте в межах однієї партії) могли балотуватися за одномандатним (тільки в одному окрузі) та за багатомандатним виборчими округами.

⁴ У 1992 і 1996 рр. право ініціювати списки партій чи виборчих блоків мали не менш 20 кандидатів. При цьому максимальний розмір списку – 120 учасників.

Спочатку (у 1996 р.) *преференційне голосування* в Литві нагадувало латиську модель: виборці в межах партійного списку, за який вони голосували, виставляли позитивні чи негативні преференції окремим кандидатам. При цьому не було обмежено кількість преференцій виборців, тобто вона суттєво відрізнялась у різних бюлетенях¹. З 2000 р. застосовували модифіковану модель преференційного голосування: виборці вписують електоральні номери тих кандидатів у списках партій або блоків (але не більше п'яти), яким вони віддають перевагу, в окремі секції бюлетенів². Особливість преференційного голосування в Литві в тому, що його результати не обов'язкові, а факультативні: партії можуть не брати до уваги преференційних голосів виборців (проте про це вони мають попередити кандидатів у списках завчасно – до виборів). У 1996–2008 рр. у випадку, коли партії/блоки вирішували враховувати преференції виборців, відбувалось одночасне та паралельне формування партійних преференцій, які суттєво впливали на перерозподіл позицій в остаточних партійних списках³. І лише в 2009 р., після прийняття поправок до законодавства, скасовано будь-яку можливість впливу партійних преференцій на виборчі переваги громадян (хоча преференційне голосування та його результати і були факультативними)⁴. Для отримання мандатів у парламенті за пропорційним складником паралельної/незалежної змішаної виборчої системи остаточний (у випадку преференцій) партійний список має в єдиному загальнонаціональному виборчому окрузі подолати п'ятивідсотковий бар'єр (на виборах у 1992 р. електоральний бар'єр становив чотири відсотки). Вищий бар'єр – на рівні семи відсотків – встановлено для виборчих блоків (чи об'єднаних списків кандидатів від двох і більше партій). Всі партії та блоки, які подолали електоральний бар'єр, мають бути наділені підтримкою не менше шістдесят відсотків голосів виборців. Якщо цього не досягнуто, до розподілу мандатів додатково залучають ті партії/блоки (у порядку отриманих ними голосів виборців), які не подолали виборчого бар'єра: доти, поки не буде досягнуто підтримки в загальнонаціональному окрузі на рівні шістдесят відсотків. Відсутні будь-які спрощені електоральні бар'єри для партій/блоків, які репрезентують національні меншини (на виборах у 1992 р. для отримання мандатів їм було достатньо здобути 1,4 відсотка голосів виборців по країні).

¹ Clark T. The Effects of Changes to the Electoral Law in Premier-Presidential Systems : The Lithuanian Case / Terry Clark, Nerijus Prekivičius // Lithuanian Political Science Yearbook. – 2000. – Vol. 1. – P. 112–125.

² Clark T. Explaining the 2000 Lithuanian Parliamentary Elections : An Application of Contextual and New Institutional Approaches / Terry Clark, Nerijus Prekivičius // Slavic Review. – 2003. – Vol. 62. – No. 3. – P. 548–569.

³ Krupavicius A. The Lithuanian Parliamentary Elections of 1996 / Algis Krupavicius // Electoral Studies. – 1997. – Vol. 16. – No. 4. – P. 541–549. ; Lukošaitis A. The Context of Parliamentary Elections 2000 : The Experience and Perspectives of Coalition Politics in Lithuania / Alvidas Lukošaitis // Lithuanian Political Yearbook. – 2000. – Vol. 1. – P. 139–166. ; Jurkynas M. The Parliamentary Election in Lithuania, October 2008 / Mindaugas Jurkynas // Electoral Studies. – 2009. – Vol. 28. – No. 2. – P. 329–333.

⁴ У 1996 р. врахування преференцій виборців передбачало процедуру множення двох складників: електоральних преференцій і партійних преференцій. Список виборчих преференцій обчислювали за формулою: сумування всіх позитивних преференцій та віднімання усіх негативних преференцій. Список партійних преференцій складали за формулою: додавання „1” до кількості кандидатів в ініціальному списку (як у бюлетені) і віднімання порядкового номера конкретного кандидата у списку. Ця техніка обчислення чітко демонструвала, що партійні преференції були домінантним фактором вибору кандидатів для майбутнього розподілу мандатів. У 2000–2008 рр. було застосовано такий механізм підрахунку преференцій виборців та преференцій партій (на підставі множення яких надалі формували остаточні списки кандидатів), коли остаточне слово значно частіше, ніж раніше, залишалось за електоратом. Тим не менше, топ-позиції партійних списків завжди були незмінними, навіть з огляду на їх гіпотетично низьке позиціонування у преференціях виборців. На виборах у 2012 р. (згідно поправок до законодавства від 2009 р.) перерозподіл позицій кандидатів у партійних списках міг відбуватись тільки на підставі виборчих преференцій (у тому випадку, коли партія застосовувала таку процедуру). Наслідки партійного впливу на переформування списку помічено лише в тому контексті, якщо декілька кандидатів отримували однакову кількість преференцій виборців: тоді кращу позицію отримував той кандидат, який в ініціальному списку (як у бюлетені) мав вищий електоральний номер.

Голосування за пропорційною системою списків вважають дійсним лише за умови, що участь у ньому беруть не менше 25 відсотків виборців країни.

Депутатів, які припинили повноваження, у Литві змінюють так: у пропорційному складнику змішаної виборчої системи вибирають наступних у партійному списку кандидатів (якщо таких немає, то право призначення депутатів зі списку належить партії чи коаліції, яка отримала найбільший відсоток голосів виборців); у межах мажоритарної системи проводять довибори (окрім випадків, коли упродовж року мають відбутися чергові вибори до Сейму). Що стосується дострокових парламентських виборів, то за певних умов їх може ініціювати президент і Сейм Литви кваліфікованою більшістю у 3/5 мандатів від свого номінального складу.

Своєрідною є залежна/непаралельна змішана виборча система в Румунії, яку застосовують, починаючи із парламентських виборів у 2008 р., задля формування складу Палати депутатів (нижньої палати румунського парламенту). Цю систему, згідно запропонованих вище класифікацій, треба іменувати *пропорційною системою змішаного членства* (ММР) або ж варіантом умовного змішування окремих складників виборчих систем. Річ у тому, що в Румунії змішану виборчу систему скомпоновано на підставі мажоритарної системи абсолютної більшості (TRS) та пропорційної системи списків щодо мандатів, які не заповнено за наслідками виборів у мажоритарному складнику. Тим не менше, кожний виборець голосує тільки за одного кандидата. Специфічною є процедура формування виборчих округів у Румунії. На виборах до Палати депутатів передбачено 43 „звичайні” багатомандатні виборчі округи: з них 42 у межах кордонів Румунії, а один для румунів, що проживають за кордоном. Всі багатомандатні округи розподіляють на 315 „уніномінальних коледжів” (англ. „uninominal colleges”), котрі фактично є „одномандатними районами”¹. Для перемоги в уніномінальному коледжі кандидат має отримати абсолютну більшість голосів виборців. Якщо це відбувається в результаті однотурового голосування, тоді кандидата вважають обраним як депутата (для цього також потрібно, щоби партія/коаліція, членом якої є кандидат, який отримав абсолютну більшість голосів в уніномінальному коледжі, пододала виборчий бар’єр на національному рівні – 5 відсотків для партій і 8–10 відсотків для виборчих коаліцій – чи отримала не менше шести мандатів у різних уніномінальних коледжах; вказана норма не стосується незалежних/непартійних кандидатів). Гіпотетично це означає, що виборчий процес може відбуватись лише на підставі мажоритарної системи абсолютної більшості, проте для цього в межах одного туру виборів в уніномінальних коледжах мають бути заповнені всі 315 мандатів (очевидно, що підрахунок результатів виборів починається з сумування голосів у всіх уніномінальних коледжах для отримання результатів про пропорційність розподілу голосів виборців між партіями та блоками).

В іншому випадку всі мандати, котрі не заповнено в уніномінальних коледжах 43 багатомандатних „звичайних” виборчих округів (тобто тоді, коли кандидати в деяких уніномінальних коледжах після однотурових виборів не отримали абсолютної більшості голосів виборців, а тому не були обрані депутатами), розподіляють на підставі пропорційної системи списків поміж партіями, кандидати яких у виборчих округах

¹ Кількість одномандатних районів запропоновано встановлювати за квотою, згідно якої на 70 тис. населення країни повинен припадати хоча б один депутат. На практиці (станом на 2011 р. населення Румунії становило трохи більше 20 млн осіб) ця норма перевиконується, оскільки, наприклад, у 2013 р. один депутат припадав у середньому на 49 тис. громадян Румунії. Тим не менше, цією диспозицією передбачено правовий механізм поступового скорочення номінального складу Палати депутатів.

разом подолали п'ятивідсотковий виборчий бар'єр (у випадку виборчих коаліцій необхідне подолання 8–10 відсоткового виборчого бар'єра¹). Акцентуємо на тому, що абсолютно-мажоритарна складова змішаної виборчої системи у Румунії є неповною, оскільки у ній не передбачено процедури проведення другого туру виборів. Натомість відбувається дворівневий розподіл мандатів на підставі використання пропорційного складника змішаної виборчої системи: спершу на регіональному рівні (у 43 „звичайних” багатомандатних виборчих округах), застосовуючи формулу Хейра, а згодом щодо залишкових мандатів на національному рівні, застосовуючи формулу Д'Хондта. При цьому важливо, що кандидатів, які не отримали мандатів за мажоритарним складником змішаної виборчої системи, до пропорційного розподілу мандатів включають у списках (партій, блоків, незалежних кандидатів), сформованих рейтингово на підставі голосів кандидатів за мажоритарним складником. Це означає, що виборчі результати кандидатів, які не отримали мандатів у межах уніомінальних коледжів, є „преференціями” виборців під час формування списків партій, блоків, незалежних претендентів на посади депутатів.

Крім 315 мандатів, які обов'язково заповнюються на підставі залежної мажоритарно-пропорційної виборчої системи², у нижній палаті румунського парламенту передбачено додаткові або так звані „інші” мандати. Наприклад, цікавим і специфічним атрибутом „умовного змішування” мажоритарного та пропорційного складників чинної виборчої системи у цій країні є так званий *компенсаційний розподіл мандатів*. Він передбачає, що партія, яка за преференціями виборців у конкретному „звичайному” багатомандатному окрузі отримує більше мандатів, ніж передбачено кількістю залишкових розподільних мандатів у цьому окрузі, може володіти „додатковими мандатами” або ж так званими „надмандатами” (англ. „overhang seats”) внаслідок приросту сумарної кількості мандатів у цьому електоральному окрузі. Спеціальні правила передбачено для тих організацій, які представляють національні меншини в Румунії. Зокрема, у Палаті депутатів гарантовано 18 „резервних” мандатів для національних меншин. Загалом регламентовано, що будь-яка організація громадян, яка є офіційним представником узаконеної національної меншини та не має репрезентації в жодній палаті парламенту, наділена правом на один мандат у Палаті депутатів за умови, що організація, яка представляє меншину, отримує не менше десяти відсотків від середньої кількості дійсних голосів виборців, відданих за того кандидата, якого вона пропонує. При цьому не регламентовано обмежень для представників від національних меншин, які можуть бути обрані до Палати депутатів. Саме тому кількісний склад нижньої палати румунського парламенту не фіксований. Приміром, за результатами виборів у 2008 р. обрано 334 депутатів, а у 2012 р. – 412

¹ Якщо йдеться про двопартійну виборчу коаліцію, то електоральний бар'єр встановлено на рівні не менше восьми відсотків, якщо про трипартійну виборчу коаліцію – то на рівні не менше дев'яти відсотків, якщо про чотири- і більшепартійну виборчу коаліцію – на рівні не менше десяти відсотків. До підрахунків також залучають ті партії, які, не подолавши п'ятивідсоткового електорального бар'єра, змогли отримати перемогу та мандати в процесі застосування мажоритарного складника змішаної виборчої системи принаймні в 6 уніомінальних коледжах на виборах до Палати депутатів чи в 3 уніомінальних коледжах на виборах до Сенату (нижню та верхню палати румунського парламенту обирають за ідентичною виборчою системою; про особливості формування Сенату детально див. у наступних параграфах).

² Наприклад, за результатами виборів до Палати депутатів у 2008 р. серед 315 обов'язкових/регулярних мандатів 87 було отримано на підставі перемоги в уніомінальних коледжах, 156 – внаслідок розподілу мандатів між регіональними списками, а 72 – внаслідок розподілу мандатів у національних списках. Додатково див.: Marian G. Plus ça change: Electoral law reform and the 2008 Romanian parliamentary elections / Gabrie Cosmin Marian, Ronald King // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2010. – Vol. 43. – P. 7–18.

депутатів¹. Довибори у Румунії проводять лише у виняткових ситуаціях, а всі вакансії заповнюють „депутати-замісники” з відповідних партійних списків.

Особливістю залежної/непаралельної змішаної виборчої системи у Румунії є електоральний ефект, який забезпечує кореляцію пропорційного представництва між електоральною підтримкою партій і сумарною кількістю отриманих мандатів у межах багатомандатних округів (між мандатами в уніномінальних коледжах і в „звичайному” багатомандатному окрузі). Тому цю систему часто називають *уніномінальною системою одного голосу, системою пропорційного представництва та персоналізованого вибору* або ж *змішаною компенсаційною системою*, сконструйованою на підставі однотурової уніномінальної більшості².

Зауважимо, що в Румунії у 1990–2004 рр. використовували пропорційну виборчу систему закритих списків за формулами Хейра (для розподілу депутатських мандатів у регіональних багатомандатних округах) та Д’Хондта (для розподілу всіх накопичених у регіонах залишкових мандатів на національному рівні). Тобто виборці могли голосувати лиш за один список партії чи виборчого блоку чи за один список незалежних кандидатів. Також було передбачено „резервні” мандати для представників національних меншин: для цього вони мали отримати не менше п’яти (1990–2000 рр.) або ж десяти (2004 р.) відсотків від квоти Хейра (як норми для отримання одного мандата) на національному рівні. Кількість „резервних” мандатів для національних меншин становила: у 1990 р. – дев’ять, у 1992 р. – тринадцять, у 1996 р. – п’ятнадцять, у 2000–2004 рр. – не менше, ніж вісімнадцять. Представники національних меншин могли брати участь у виборах (із 2000 р. у більш, аніж одному виборчому окрузі) для отримання регулярних мандатів. Загалом регулярний (без урахування „резервних” мандатів) розмір Палати депутатів: у 1990 р. – 387 мандатів, у 1992–1996 рр. – 328 мандатів, у 2000 р. – 327 мандатів, у 2004 р. – 314 мандатів. Розмір багатомандатних виборчих округів був здебільшого фіксованим (залежно від населення округів). Кількість же виборчих округів становила: у 1990 р. – 41, у 1992–2004 рр. – 42³. Не було передбачено закордонного виборчого округу. Також, на відміну від змішаної виборчої системи, дещо нижчим був прохідний електоральний бар’єр: у 1990 р. його не було передбачено⁴, у 1992–1996 рр. він становив 3 відсотки⁵, а в 2000–2004 рр. – 5 відсотків⁶.

¹ У травні 2012 р. (напередодні виборів до парламенту в грудні 2012 р.) румунський парламент проголосував за зміну змішаної виборчої системи на мажоритарну відносно більшості (FPTP). Передбачено також додаткові мандати для представників національних меншин: тільки у тих одномандатних виборчих округах, де національна меншина становить не менше семи відсотків від складу населення. Тим не менше, в червні 2012 р. Конституційний суд Румунії визнав закон про впровадження нової виборчої системи недійсним. Внаслідок цього пролонговано застосування залежної змішаної виборчої системи (пропорційної системи змішаного членства з уніномінальними коледжами).

² Porumbăcean C. The Uninominal Vote and Its Effects on The Romanian Electoral System / Claudiu Porumbăcean // Societate și Politică. – 2011. – Vol. 5. – No. 9. – P. 54–67. ; Ogaru R-M. The Effects of the 2008 Romanian Electoral System Reform : when the Reformation Converts to Counter-Reformation / Roberta-Manuela Ogaru // PhD Legislative Studies Conference. – 2011. – 18 p.

³ Downs W. The 2004 Presidential and Parliamentary Elections in Romania / William M. Downs, Raluca V. Miller // Electoral Studies. – 2006. – Vol. 25. – No. 2. – P. 409–415.

⁴ Gallagher T. Romania : the disputed election of 1990 / Tom Gallagher // Parliamentary Affairs. – 1991. – Vol. 44. – No. 1. – P. 79–93.

⁵ Електоральний бар’єр становив три відсотки для партій. Для коаліцій електоральний бар’єр залежав від кількості партій: дві партії – чотири відсотки, три партії – п’ять відсотків, чотири партії – шість відсотків, п’ять партій – сім відсотків, шість і більше партій – вісім відсотків. У 1996 р. Центральною виборчою комісією тимчасово встановлено ідентичний електоральний бар’єр для партій і коаліцій на рівні трьох відсотків. Детально див.: Birch S. Embodying democracy : electoral system design in post-Communist Europe / Sarah Birch. – Palgrave Macmillan, 2002. – P. 90, 93–94.

⁶ Електоральний бар’єр становив п’ять відсотків для партій. Для коаліцій (залежно від кількості партій у них) електоральний бар’єр було встановлено на рівні 8–10 відсотків. Детально див.: Popescu M. The Parliamentary and Presidential Elections in Romania, November 2000 / Marina Popescu // Electoral Studies. – 2003. – Vol. 22. – No. 2. – P. 325–335.

Особливістю залежної/непаралельної змішаної виборчої системи або так званої системи змішаного членства в *Угорщині* є механізм коригування окремих складників виборчої системи, на підставі якого мандати, отримані у мажоритарному складнику, пов'язують із розподілом мандатів у пропорційному складнику змішаної системи. Виборча система Угорщини у своєму розвитку пройшла два етапи: перший – 1989–2011 рр., другий – починаючи із 2011 р.

Перші посткомуністичні вибори у 1990 р. проведено на підставі закону, прийнятого в результаті переговорів „за круглим столом” у 1989 р. між прокомуністичною владою і демократичною опозицією Угорщини¹. Так було регламентовано змішану виборчу систему, яка комбінувала мажоритарну систему абсолютної більшості (TRS), а також пропорційну систему закритих регіональних і національних списків партій та коаліцій за формулами Хагенбаха-Бішофа (для розподілу мандатів на регіональному рівні) та Д'Хондта (для розподілу мандатів на національному рівні). Це означало, що всі місця в угорському парламенті (а це 386 мандатів) розподіляли на трьох електоральних рівнях: 176 – в одномандатних округах, не більш 152 – у багатомандатних регіональних округах, не менше 58 – у багатомандатному національному окрузі. Розмір регіональних округів (загалом двадцять – Будапешт і дев'ятнадцять адміністративно-територіальних регіонів) під час парламентських виборів у 1990–2010 рр. коливався від 4 до 28 мандатів, у середньому становлячи по 7,6 мандата в кожному. Кожний виборець мав два голоси: перший – за кандидата в одномандатному виборчому окрузі, а другий – за закритий партійний список у своєму (в якому проживав виборець) регіоні. При цьому важливо, що виборці безпосередньо не висловлювали своїх електоральних голосів/позицій на національному рівні (тобто за національні списки партій чи виборчих блоків). У 1990 р. застосували електоральний бар'єр щодо регіональних і національних списків партій або коаліцій на рівні чотирьох відсотків, а в 1994–2010 рр. – на рівні п'яти відсотків (національно агрегованих голосів виборців на національному рівні).

Для отримання мандата в одномандатному окрузі потрібно було здобути більше половини дійсних голосів виборців округу за умови, що явка виборців становила не менше п'ятдесяти відсотків. Якщо ж явка виборців становила п'ятдесят відсотків або менше, тоді проводили другий тур виборів, участь у якому брали всі кандидати, що й у першому турі. Якщо ж виборців на дільницях у першому турі було більше п'ятдесяти відсотків, проте жоден кандидат не отримав абсолютної більшості голосів виборців, тоді проводили другий тур виборів, участь у якому брали ті кандидати, які в першому турі виборів отримали не менше 15 відсотків дійсних голосів виборців (у будь-якому випадку не менше трьох топ-кандидатів за результатами першого туру: якщо кількість кандидатів, які отримали не менше 15 відсотків дійсних голосів виборців у першому турі, дорівнювала двом, квоту на проходження до другого туру автоматично долав третій кандидат із найбільшою кількістю голосів виборців серед тих кандидатів, які здобули менше 15 відсотків голосів виборців у першому турі). Для перемоги у другому турі достатньо було отримати більше голосів виборців в окрузі, ніж іншими кандидатами (за умови, що явка виборців становила не менше 25 відсотків).

¹ Benoit K. Institutional Choice in New Democracies : Bargaining over Hungary's 1989 Electoral Law / Kenneth Benoit, John W. Schiemann // Journal of Theoretical Politics. – 2001. – Vol. 13. – No. 2. – P. 153–182. ; Renwick A. Modelling Multiple Goals : Electoral System Preferences in Hungary in 1989 / Alan Renwick // Europe-Asia Studies. – 2005. – Vol. 57. – No. 7. – P. 995–1019.

Розподіл мандатів на регіональному рівні відбувався за формулою Хагенбаха-Бішофа: спочатку кількість дійсних голосів виборців в окрузі ділили на розмір округу „плюс один” – так отримували „електоральну квоту на один мандат в окрузі”; після цього кількість голосів кожної партії в окрузі ділили на отриману електоральну квоту – так розподіляли кількість мандатів кожної партії в окрузі. Проте мали виконуватись дві обов’язкові вимоги: 1) задля початку розподілу мандатів у регіональних округах мала реалізовуватись норма про явку виборців у кожному із них на рівні, не менше п’ятдесяти відсотків (якщо цього досягнуто не було, в недореєстрованих явкою виборців округах проводили другий тур виборів, де явка мала становити не менше 25 відсотків); 2) до розподілу мандатів залучали ті партії/блоки, які подолали електоральний бар’єр. Усі нерозподілені мандати отримували партії із найбільшими залишками голосів виборців за наслідками підрахунку квоти Хагенбаха-Бішофа в кожному регіоні (у порядку спадання найбільших залишків, проте за тієї умови, що залишок не менший 2/3 квоти Хагенбаха-Бішофа). Залишкові мандати переводились на національний виборчий рівень їхнього розподілу¹.

Розподіл мандатів на національному рівні відбувався за формулою Д’Хондта. Цей розподіл був компенсаційним, оскільки виборці безпосередньо не голосували за партійні списки на національному рівні. Натомість всі мандати, які розподіляли через національні списки партій/блоків, були залишковими. Їх отримували шляхом сумування двох джерел залишкових мандатів. Першим джерелом були дійсні голоси виборців, які в ході голосування в одномандатних округах за мажоритарним складником отримували ті кандидати, які не вибороли мандатів (ані в першому, ані в другому турі виборів). Другим джерелом були залишкові мандати, не розподілені на регіональному рівні. До розподілу компенсаційних мандатів залучали партії та блоки, які долали електоральний бар’єр. Це, за словами М. Шугарта й М. Воттенберга², означало, що розподіл мандатів у межах пропорційного складника змішаної виборчої системи був частково/лімітовано компенсаційним. Унаслідок цього вчені часто іменували виборчу систему Угорщини „мажоритарною змішаного членства” (MMM, англ. „mixed-member majoritarian system”) із частковою компенсацією мандатів.

У 2010–2011 рр. виборчу систему Угорщини (внаслідок унілатерального впливу коаліції правого „Угорського громадянського союзу – Фідес” (Fidesz) і Християнсько-демократичної народної партії (KDNP)) було суттєво модифіковано. По-перше, із 386 до 199 мандатів скорочено номінальний склад Національних зборів (також передбачено можливість обрання тринадцяти депутатів для представництва національних меншин). По-друге, спрощено залежний/непаралельний варіант системи змішаного членства. Річ у тому, що замість мажоритарного складника змішаної системи на підставі абсолютної більшості (TRS) запроваджено мажоритарний складник на підставі відносної більшості (FPTP). Також анульовано регіональний електоральний рівень та відповідно закриті регіональні партійні списки. Унаслідок цього змінено спосіб визначення залишкових компенсаційних голосів виборців на національному рівні. Також (вперше з 1989 р.) було

¹ Кількість мандатів, переведених із регіонального на національний рівень розподілу, в Угорщині була різною: в 1990 р. – 32, в 1994 р. – 27, у 1998 р. – 24, в 2002 р. – 12, у 2006 та 2010 рр. – по 6. Зменшення кількості таких мандатів свідчило про консолідацію партійної системи Угорщини.

² Shugart M. Mixed-Member Electoral Systems : A Definition and Typology / Matthew Soberg Shugart, Martin P. Wattenberg // Shugart M. Mixed-Member Electoral Systems : The Best of Both Worlds? / Matthew Soberg Shugart, Martin P. Wattenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – P. 9–24.

змінено кількість і розмір виборчих округів: одномандатних округів передбачено 106¹, багатомандатних – тільки один національний (розмір якого було встановлено на рівні 93 мандатів). Модифіковано право кожного виборця на два голоси: перший – як і раніше, передбачено віддавати за кандидата в одномандатному виборчому окрузі, а другий – запропоновано віддавати за закритий партійний список на національному електоральному рівні. Громадяни, які проживають в Угорщині, можуть зареєструватися як представники національної меншини. У цьому випадку вони можуть голосувати за кандидатів в одномандатних виборчих округах і за свої списки національних меншин у багатомандатному виборчому окрузі. Натомість, громадяни Угорщини, які не мають постійного місця проживання, можуть голосувати лише за обраний ними партійний список на національному рівні. Електоральний бар'єр для партій і виборчих блоків – п'ять відсотків. Але запроваджено спрощений електоральний бар'єр для списків, які представляють національні меншини.

Специфічний також спосіб розподілу мандатів на національному рівні. „Новий” національний електоральний рівень поєднує у собі регіональний та національний рівні попередньої виборчої системи. Розподіл мандатів відбувається за наслідками агрегації голосів, які віддані за національні списки партій або блоків, та залишкових голосів після використання мажоритарного складника змішаної виборчої системи (тобто голосів, які були віддані в усіх одномандатних округах за тих кандидатів, які не отримали мандатів). Проте додатково передбачено врахування як залишкових суми тих голосів виборців за кандидатів–переможців у всіх одномандатних округах, які не є необхідними для забезпечення перемоги цих кандидатів (необхідна кількість голосів для перемоги кандидата в одномандатному окрузі – це на один голос більше, ніж у кандидата, який за результатами виборів отримує друге місце). Внаслідок цього було суттєво ослаблено компенсаційний ефект змішаної виборчої системи Угорщини. Розподіл мандатів на підставі формули Д'Хондта регламентовано стосовно партій та блоків, які подолали п'ятивідсотковий бар'єр. Натомість, списки національних меншин отримують по одному мандату, якщо голоси за них перевищують четверту частину квоти Хейра від усіх голосів, які підраховують на національному рівні. Якщо цього не відбувається, тоді перший кандидат зі списку певної національної меншини стає її представником (без права голосу) у парламенті. Реформовану змішану систему в Угорщині доречно іменувати мажоритарною системою змішаного членства з частковою компенсацією мандатів. Але мажоритарний складник у ній має значно більший вплив, аніж раніше. Саме внаслідок цього угорську виборчу систему часто піддають критиці як таку, що „завдає збитків демократії”².

¹ Вони мають бути близькими до однакових за кількістю зареєстрованих виборців. Це передбачає, що розмір електорату будь-якого конкретного одномандатного виборчого округу не може відрізнятись від розміру електорату середньоарифметичного округу в національному масштабі більше, ніж на п'ятнадцять відсотків. Якщо девіація розміру електорату будь-якого округу становить двадцять відсотків, парламент зобов'язаний змінити межі виборчих округів. Вчені зазначають, що запропонований станом на 2013 р. поділ меж одномандатних виборчих округів забезпечує ймовірні електоральні переваги в майбутньому Угорського громадянського союзу – Фідес (Fidesz).

² Szigetvári V. Beyond Democracy – The model of the new Hungarian parliamentary electoral system (Part 2) / Viktor Szigetvári, Csaba Tordai, Balázs Vető // Haza és Haladás. – 24, November 2011. – 14 p.

6.2. Виборчі системи верхніх палат парламентів країн Центрально-Східної Європи

Із виборчих систем, які застосовують для формування верхніх палат бікамеральних парламентів, у Центрально-Східній Європі станом на 2013 р. переважали мажоритарні (відносної більшості – Польща, абсолютної більшості – Чехія) та змішані (Румунія і умовно Словенія). Крім того, верхні палати парламентів країн регіону формують по-різному: на підставі прямих (Польща, Румунія і Чехія) і непрямих (Словенія) виборів. Головна відмінність виборчої системи верхньої палати парламенту Словенії полягає у тому, що в ній моделюють різні способи формування персонального складу на підставі непрямого чи безпосереднього вибору senatorів: щодо більшої частини складу палати – непрямі вибори представників місцевих громад; щодо меншої частини складу палати – непрямі вибори на підставі преференцій функціональних або професійних груп („куріальний принцип” чи корпоративне представництво). Особливістю виборчих систем більшості верхніх палат парламентів у країнах Центрально-Східної Європи є те, що вони не „наслідують” виборчих систем нижніх палат парламентів. Винятком є Румунія, де в 1990–2004 рр. на виборах Палати депутатів і Сенату було апробовано пропорційну, а в 2008–2012 рр. – змішану систему (пропорційну систему змішаного членства). Така специфіка зумовлена ідеєю наближення бікамералізму в Румунії до еквівалентного (див. попередні розділи). Характерною рисою виборчих систем верхніх палат парламентів країн регіону є і те, що: не передбачено втручання нижніх палат у процес формування верхніх палат; senatorів не обирають/не призначають довічно чи зважаючи на попередні посади і вони не є спадковими. Виборчі системи верхніх палат парламентів у країнах Центрально-Східної Європи мають досить різну історію свого інституційного розвитку.

Таблиця 6.2

Інституційні особливості виборчих систем верхніх палат парламентів у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 рр.)¹

Країна	Назва палати	КС, №	ТП, р.	Тип/різновид типу виборчої системи ²	Кількість виборчих округів	Розмір виборчих округів	Виборчий бар'єр, %	МВК, р.
Польща	Сенат	100	4	мажоритарна/відносної більшості	100	1,00	–	30
Румунія	Сенат	176	4	змішана/пропорційна змішаного членства	137 + 43 (+ 1)	1,00 + 3,19 (+ 39,00)	5 п / 8–10 к	33
Словенія	Національна рада	40	5	змішана непрямого вибору/відносної більшості + корпоративне представництво	22 + к.в.	1,00 + к.в.	–	18
Чехія	Сенат	81	6 (2)	мажоритарна/абсолютної більшості	81	1,00	–	40

¹ Проаналізовано особливості виборчих систем, за якими станом на 2013 р. сформовано останні склади верхніх палат парламентів країн Центрально-Східної Європи. Використано умовні позначення: КС – кількість senatorів; ТП – термін повноважень; МВК – мінімальний вік кандидатів; п – виборчий (електоральний) бар'єр для партій; к – виборчий (електоральний) бар'єр для коаліцій/блоків; к.в. – розподіл мандатів не у виборчих округах, а в колегіях виборщиків. Детально див.: Parline Database on National Parliaments [Електронний ресурс]. – Inter-Parliamentary Union : Better parliaments, stronger democracies, 2013. – Доступ : <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>

² Застосовуючи альтернативну класифікацію різновидів типів виборчих систем А. Лейпхарта до верхніх палат парламентів країн Центрально-Східної Європи, зауважимо, що станом на 2013 р. Польща та Словенія (остання лише частково) були системами відносної більшості, Румунія – змішаною пропорційною системою, Чехія – системою абсолютної більшості.

У Польщі до виборів у 2007 р. (включно) для формування персонального складу Сенату використовували механізм відносного/плюрального блочного голосування (англ., plurality bloc voting). Науковці інколи іменують його „плюральним голосуванням з особливих доручень” (англ., „plurality-at-large voting”), „системою кількох неперехідних голосів” (англ., „multiple non-transferable vote”). Фактично це була мажоритарна система відносної більшості, застосована щодо багатомандатних виборчих округів. Річ у тому, що сенаторів обирали шляхом прямого однотурового голосування в сорока виборчих округах, у яких потрібно було заповнити по 2–4 мандати. Це означає, що кандидати „виступали” один проти одного стосовно усіх виділених у кожному окрузі мандатів. Кожний виборець міг ставити стільки преференцій різним кандидатам (але не більше одного голосу кожному з них), скільки мандатів було виділено в окрузі. Кандидатів з найбільшою кількістю голосів (не обов’язково більше п’ятдесяти відсотків) у межах встановленої кількості мандатів у кожному окрузі визнавали сенаторами. Висунення кандидатів (безпосередньо виборцями і політичними партіями на підставі національних та регіональних виборчих комітетів) закінчували не раніше сорока днів до проведення екзит-полів. При цьому кожний кандидат був змушений мати підтримку не менш трьох тисяч виборців в окрузі, у якому він хотів балотуватись. У будь-який момент (коли виникала необхідність заміщення мандатів), окрім ситуацій, коли до чергових виборів верхньої палати парламенту залишалось менше півроку, було передбачено процедуру довиборів сенаторів. У процесі парламентських виборів у 2011 р. механізм формування персонального складу Сенату було змінено, апробовано класичну модель мажоритарної системи відносної більшості (FPTP) в одномандатних виборчих округах. Зауважимо, що переважну більшість положень попереднього виборчого законодавства у контексті формування польського Сенату було збережено.

Специфіка виборчої системи Сенату Румунії регламентована такою особливістю, що вона перманентно наслідуює особливості формування Палати депутатів. У цій країні прийняття та зміна виборчого законодавства завжди стосуються парламенту в цілому: творці румунської конституції вважають, що дві палати парламенту мають ідентичну легітимність, оскільки обрані тим самим електоратом. Наприклад, у 1990–2004 рр. Сенат формували на підставі пропорційної системи закритих списків за формулами Хейра (для розподілу мандатів у регіональних багатомандатних округах) та Д’Хондта (для розподілу всіх накопичених у регіонах залишкових мандатів на національному рівні). Із 2008 р. застосовують залежну/непаралельну змішану виборчу систему (так звану пропорційну систему змішаного членства). Її скомпоновано на підставі мажоритарної системи абсолютної більшості (TRS) та пропорційної системи списків щодо мандатів, які не заповнено за наслідками виборів у мажоритарному складнику. Регламентовано, що кожний виборець має лиш один голос, який можна віддати за кандидата в сенатори в одному зі 137 одномандатних округів (так званих „уніномінальних коледжів”). Всі одномандатні округи об’єднують у багатомандатні. Задля перемоги в уніномінальному коледжі кандидат за наслідками голосування в один тур повинен отримати абсолютну більшість голосів виборців. Мандати, які у такий спосіб не отримано в уніномінальних коледжах багатомандатних округів, розподіляють на підставі пропорційної системи списків за формулами Хейра (на регіональному рівні) та Д’Хондта (на національному рівні) між партіями/блоками, кандидати яких разом подолали електоральний бар’єр. Окрім 137 сенаторів, яких обов’язково вибирають на підставі розглянутої системи, у

верхній палаті румунського парламенту передбачено й так звані компенсаційні мандати. Їх отримують ті партії чи блоки, які на підставі волевиявлення громадян у конкретному багатомандатному окрузі отримують більше мандатів, аніж це передбачено кількістю залишкових розподільних мандатів у цьому окрузі. Наприклад, за результатами виборів у 2012 р. у такий спосіб проведено 39 компенсаційних мандатів сенаторів. Це означає, що кількісний склад верхньої палати румунського парламенту не фіксований. Натомість, розмір багатомандатних округів у ході виборів до Сенату у 1990–2012 рр. був переважно фіксованим (на 160 тис. голосів виборців мав припадати мандат одного сенатора). Кількість виборчих округів була різною: у 1990 р. – 41, упродовж 1992–2004 рр. – 42, а починаючи із 2008 р. – 43. Електорального бар'єра в 1990 р. імплементовано не було, в 1992–1996 рр. він становив три відсотки для партій і чотири-вісім відсотків для блоків, а в 2000 р. його було збільшено до п'яти відсотків для партій і восьми-десяти відсотків для блоків (див. попередній параграф). Відмінність виборчої системи верхньої палати румунського парламенту від виборчої системи його нижньої палати у тому, що: 1) в Сенаті, на відміну від Палати депутатів, не передбачено „резервних” мандатів для представників національних меншин; 2) у ході виборів до Сенату, на відміну від виборів до Палати депутатів, визначено вдвічі меншу кількість уніомінальних коледжів у межах багатомандатних виборчих округів.

У Словенії, згідно конституції, Національна рада (верхня палата парламенту) є представницьким органом соціальних, економічних, професійних, а також місцевих (територіальних) інтересів. Вона складається з 22 представників різних місцевих громад і 18 представників різних функціональних або корпоративних інтересів, яких на п'ять років обирають (небезпосередньо, через непрямі вибори) спеціально передбачені виборні органи¹. Обрання представників місцевих інтересів відбувається в межах одномандатних округів, а представників функціональних інтересів – поза ними. Виборчі округи для заповнення мандатів сенаторів від місцевих громад по суті є суміжними районами, в яких враховано історично спільні територіальні інтереси. У межах кожного із двадцяти двох округів, де обирають по одному сенатору, формують спеціальні електоральні комісії. До складу електоральної комісії у кожному одномандатному виборчому окрузі входять депутати представницьких органів влади місцевих громад, які формують межі кожного округу. Також передбачено норму, згідно якої місцева громада незалежно від кількості населення в ній може вибирати принаймні одного кандидата в сенатори Національної ради та одного депутата-представника в електоральну комісію від конкретного округу. Непрямі вибори сенаторів у кожному з одномандатних округів відбувається на підставі спеціального виборчого права дієздатних громадян Словенії і резидентів інших країн Європейського Союзу, які проживають у Словенії. Приміром, активне виборче право у межах кожної місцевої громади мають громадяни Словенії і резиденти інших країн ЄС, які постійно проживають у межах місцевої громади, є депутатами представницького органу влади місцевої громади. Натомість, пасивним виборчим правом у межах кожної місцевої громади наділені тільки громадяни Словенії, які виконують вказані вище вимоги у межах місцевої громади. Для перемоги в кожному одномандатному окрузі будь-який кандидат у сенатори від будь-якої місцевої громади

¹ Вибори до Національної ради призначає президент Словенії. Вони відбуваються не раніше 135 днів та не пізніше 75 днів до закінчення п'ятирічного терміну повноважень чинного складу верхньої палати парламенту. Період між датою призначення виборів і датою проведення виборів не може бути більшим за 90 і меншим ніж 60 днів.

округу повинен отримати відносну більшість голосів членів електоральної комісії округу. Якщо два чи більше кандидатів отримують однакову кількість голосів виборців в електоральній комісії, тоді переможця визначають на підставі жеребкування. Це означає, що двадцять двох senatorів Національної ради обирають на підставі непрямого вибору внаслідок застосування формули відносної більшості.

Senatorів на підставі врахування функціональних або корпоративних інтересів обирають спеціальні виборчі органи – „колегії виборщиків”. Передбачено, що діють колегії виборщиків для представництва різних функціональних інтересів. Відповідно кожна з них вибирає чітко встановлену кількість senatorів: зокрема колегія виборщиків від працеводів – 4 senatorів; колегія виборщиків від працівників – 4 senatorів; колегія виборщиків від фермерів, ремісників, торгівців та представників вільних професій – 4 senatorів; колегія виборщиків від зайнятих у неекономічній сфері – 6 senatorів. Спосіб висунення кандидатів, обрання і розподілу мандатів senatorів регламентовано кожною колегією виборщиків самостійно. Переможцем є той кандидат у сенатори від кожної колегії виборщиків, який набирає відносну більшість голосів. Якщо у результаті голосування два або більше кандидатів з однаковою кількістю голосів змагаються за один мандат, дилему вирішують шляхом жеребкування між такими кандидатами. Право бути обраним і обирати senatorів на підставі функціональних інтересів мають представники роботодавців, працівників, фермерів чи незалежних професій тощо, які, будучи громадянами Словенії, зайняті у відповідних сферах діяльності в межах країни. Негромадяни, які зайняті в аналогічних сферах діяльності у межах Словенії, мають тільки активне виборче право. Фактично це дає змогу класифікувати частину виборчої формули словенської Національної ради як систему корпоративного представництва, „куріальну” виборчу систему. Загалом же виборча система верхньої палати у Словенії є „умовно” змішаною на підставі непрямого вибору. Непрямі вибори senatorів Національної ради забезпечують тісні зв’язки між групами інтересів та їхніми представниками, адже на виборах до словенської верхньої палати спеціально не репрезентують політичних партій та виборчих блоків. Однак партії та виборчі блоки мають вплив на senatorів, яких обирають представники місцевих громад.

У Чехії з 1996 р. для формування Сенату на виборах застосовують мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості (TRS). Це означає, що для перемоги кандидату в одномандатному виборчому окрузі потрібно отримати підтримку більше половини дійсних голосів виборців округу. Якщо цього не відбувається, то упродовж шести днів проводять другий тур виборів, участь у яких беруть два кандидати в сенатори, які в першому турі отримали найбільшу кількість голосів виборців в окрузі. Переможцем другого туру виборів вважають того кандидата, який отримує просту більшість голосів виборців в окрузі. Кожного сенатора обирають на шість років (за винятком періоду 1996–2000 рр.). Сенат Чехії формують циклічно – кожних два роки. А це означає, що весь номінальний склад верхньої палати парламенту (81 мандат) обирають не одночасно, а послідовно: кожних два роки, оновлюючи третину номінального складу Сенату (27 мандатів). Засаднича особливість такої виборчої системи полягає у тому, що кожних два роки відбувається заміщення мандатів верхньої палати чеського парламенту, обраних у різних виборчих округах. Наприклад, на виборах у 1998 р. було заміщено мандати у виборчих округах „1”, „4”, „7” і так далі; на виборах у 2000 р. – у виборчих округах „2”, „5”, „8” і так далі; на виборах 2002 р. – у виборчих округах „3”, „6”, „9” і

так далі¹. Відбувається періодичне оновлення персонального складу Сенату, котре зумовлює втрату стабільної політичної позиції Сенату, приміром, у законодавчому процесі; іманентно забезпечено постійність функціонування Сенату (оскільки унаслідок такого механізму формування персонального складу верхньої палати парламенту в Чехії її фактично не можна розпустити). Примітно, що регламентовано процедуру перебалотування чинних senatorів: вони можуть перебувати на своїх посадах кілька термінів підряд. Якщо повноваження сенатора достроково припинені (незалежно від причин цього), то упродовж 90 днів від дати дострокового припинення повноважень проводять довибори у тому виборчому окрузі, від якого було обрано цього сенатора. Сенатори, обрані за результатами довиборів, виконують свої повноваження не впродовж шести років, а решту часу повноважень того сенатора, якого достроково призупинено у правах. Довиборів не проводять лише у тому випадку, якщо повноваження кандидата припинено в останній рік його шестирічної каденції.

Підсумовуючи особливості виборчих систем верхніх палат парламентів у країнах Центрально-Східної Європи, зауважимо, що вони по-різному корелюють із виборчими системами альтернативних палат парламентів у країнах регіону. Наприклад, вибори верхніх палат у Польщі і Румунії проводять паралельно з виборами нижніх палат у цих країнах. Головна причина цього – це однакові терміни їхніх повноважень. Натомість, вибори нижніх та верхніх палат парламентів у Словенії та Чехії організовують у різні періоди. Головна причина у тому, що терміни повноважень верхніх палат парламентів у цих країнах є більшими.

6.3. Особливості участі у виборах в країнах Центрально-Східної Європи

У країнах Центрально-Східної Європи право голосу мають люди, які на момент виборів досягнули вісімнадцятирічного віку. Крім того, у більшості країн регіону також регламентовано, що *активним виборчим правом* наділені громадяни тих держав, у яких відбуваються вибори. Виняток становлять вибори верхньої палати парламенту Словенії, в якій законодавчо регламентовано, що голосувати за кандидатів на посади senatorів у Національній раді можуть громадяни інших країн Європейського Союзу, які постійно проживають на території Словенії (цікаво, що для представництва місцевих інтересів у Національній раді вони повинні проживати в межах встановлених виборчих округів, для представництва функціональних інтересів у Національній раді вони також повинні бути зайнятими у відповідних сферах господарства на території Словенії). В Угорщині та Чехії регламентовано, що громадяни цих країн можуть брати участь у виборах лише тоді, якщо вони на момент голосування перебувають на території своїх держав. В активному виборчому праві найчастіше відмовляють із наступних причин (дискваліфікацій): 1) внаслідок обмеження дієздатності – наприклад, позбавлення волі чи утримання під вартою (Болгарія, Естонія, Латвія, Словаччина та Угорщина), судової заборони (Болгарія, Естонія, Литва, Польща, Румунія, Угорщина та Чехія), медичної заборони для збереження життя чи покращення здоров'я (Словаччина та Угорщина);

¹ Вибори до чеського Сенату у 1996–2002 рр. були специфічними і винятковими. Річ у тому, що завідомо одну третину членів сенату було обрано на два роки, другу третину – на чотири роки, а третю третину – на шість років. Перші вибори, на яких було змінено першу третину senatorів, обраних у 1996 р., відбулися у 1998 р. Перші вибори, на яких було змінено другу третину senatorів, обраних 1996 р., відбулися у 2000 р. Перші вибори, на яких було змінено третю третину senatorів, обраних 1996 р., відбулися у 2002 р. Це означає, що в 2000 р. у верхній палаті чеського парламенту було репрезентовано лише senatorів, обраних на шість років.

2) внаслідок позбавлення дієздатності, недієздатності або неосудності (Естонія, Латвія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія). В Угорщині додатково регламентовано, що активне право голосу не мають: особи з тимчасовими дозволами на в'їзд у країну; нелегальні іммігранти; особи, які перебувають в опікунстві.

Значно ускладнені механізми набуття *пасивного виборчого права*, особливо в контексті формування парламентів (нижніх і верхніх палат у випадку бікамералізму) у країнах Центрально-Східної Європи. Безумовно, кандидат у депутати чи сенатори має бути наділений активним виборчим правом. Такий кандидат повинен бути право- та дієздатним. Суттєво відрізняються також вікові вимоги стосовно кандидатів у депутати (парламентів чи нижніх палат парламентів) та кандидатів у сенатори (верхніх палат парламентів). У першому випадку мінімальний вік кандидатів у депутати коливається у межах від 18 (Словенія та Угорщина) до 25 років (Литва). Депутатом Румунії може стати людина, вік якої на момент виборів становить не менше 23 років. У більшості країн регіону – двадцять один рік (Болгарія, Естонія, Латвія, Польща, Словаччина та Чехія). Значно вищими є вікові вимоги до кандидатів у сенатори: у Польщі – не менше тридцяти років, у Румунії – не менше тридцяти трьох років, у Чехії – не менше сорока років. У Словенії сенатором Національної ради може бути обраний будь-який кандидат, який досяг вісімнадцятирічного віку. Зумовлено це тим, що членів верхньої палати словенського парламенту обирають на підставі спеціального пасивного виборчого права, передбаченого для кожної місцевої громади та групи інтересів у межах системи корпоративного представництва. Мінімальний вік для кандидатів у сенатори та депутати в Словенії є ідентичним.

Спільною вимогою до кандидатів у депутати і сенатори в усіх країнах Центрально-Східної Європи є те, що вони мають бути громадянами своїх країн. У Латвії також імплементовано норму про те, що кандидатом у депутати може бути лише громадянин цієї країни, навіть якщо він живе за кордоном. Натомість, у Литві, Румунії, Словаччині та Словенії передбачено, що кандидати в депутати (чи сенатори) повинні бути не лише громадянами цих країн, а й постійно проживати в них. У Польщі уточнено, що термін постійного проживання громадянина у своїй країні, щоб балотуватися у депутати або сенатори, має становити не менше п'яти останніх (на момент будь-яких виборів) років.

Доволі різними є обставини і причини, на підставі яких відмовляють у пасивному виборчому праві ймовірним кандидатам у депутати та сенатори в країнах Центрально-Східної Європи. Деякі з параметрів дискваліфікації є стандартизованими (у цьому зрізі вони доповнюють дискваліфікації стосовно активного виборчого права), наприклад, внаслідок: 1) обмеження дієздатності, зокрема позбавлення волі і утримання під вартою (Болгарія, Естонія, Латвія, Словаччина, Угорщина), судової заборони (Болгарія, Естонія, Литва, Польща, Румунія, Угорщина та Чехія), медичної заборони для збереження життя чи покращення здоров'я (Словаччина та Угорщина); 2) позбавлення дієздатності або ж встановлення недієздатності/неосудності (Естонія, Латвія, Румунія, Словаччина, Чехія та Угорщина). У законодавстві Болгарії вказано, що причиною дискваліфікації кандидата в депутати може бути наявність громадянства інших країн (це не заперечує ідеї подвійного громадянства, але обмежує її в контексті бажання бути обраним саме у Болгарії). У Латвії депутатом парламенту не може бути обрана особа, яка раніше працювала в Радянському Союзі та Латвійській Радянській Соціалістичній Республіці або діяла на їхнє благо. Крім того, не дозволено реєстрація як кандидатів у депутати осіб, які працювали в

службах безпеки, розвідки та контррозвідки інших країн, а також осіб, які після 13 січня 1991 р. були членами Комуністичної партії Латвії, Інтернаціонального фронту пролетаріату Латвійської РСР, Організації ветеранів війни та праці, Вселатвійського комітету порятунку і їхніх регіональних комітетів тощо. Також членом парламенту не можуть бути військовослужбовці. З 1995 р. у Латвії передбачено вимогу про знання латиської мови будь-яким кандидатом у депутати Сейму. У Чехії та Угорщині не можуть балотуватися у депутати і сенатори особи, які є: власниками тимчасових дозволів на в'їзд у країну (навіть попри те, що вони можуть бути громадянами цих країн); нелегальними іммігрантами; членами Виборчої комісії. У Словенії під час виборів до Національної ради кандидатами в сенатори від груп функціональних інтересів не можуть стати особи, які не створюють і не беруть участі у трудових правовідносинах у цій країні.

Окрім того, посаду депутата або сенатора в більшості країн Центрально-Східної Європи вважають несумісною з іншими державними (публічними) посадами. Серед посад, які є виборчо-несумісними, у регіоні зазвичай розглядають посади президента, судді, прокурора, адвоката, обранця Європейського парламенту і альтернативної палати бікамерального парламенту (якщо це передбачено), голови будь-якого органу місцевого самоврядування. У Латвії, Литві, Угорщині й Словаччині депутатам заборонено бути офіцерами поліції, збройних сил і сил безпеки. У Словаччині заборонено кандидатам у депутати обіймати посади офіцерів служби охорони в'язниць і судів та омбудсмена. У Польщі депутатом і сенатором не може бути особа, яка є президентом Національного банку, Верховної контрольної палати, комісаром із прав громадян або дітей, державним службовцем, членом Ради монетарної політики, Національної ради радіомовлення та телебачення, послом; особа, яка зайнята в канцелярії Сейму, Сенату або Президента Республіки, у державному управлінні (крім членів уряду та державних секретарів), у місцевій адміністрації; особа, яка є солдатом на дійсній військовій службі. У Румунії (крім інших дискваліфікацій) кандидатом у депутати/сенатори не може бути: державний службовець (за винятком членів уряду), префект, керівник будь-якої державної служби і органу державної влади адміністративно-територіальних одиниць. Додаткові вимоги передбачено окремо для сенаторів: ними не можуть бути обрані керівники торгових компаній і банків, що перебувають у державній власності, керівники та працівники установ, якими управляють іноземні держави (за винятком тих, що передбачені угодами та конвенціями за участі Румунії).

Дуже суттєві вимоги передбачено стосовно кандидатів у депутати та сенатори в контексті їхньої *участі у списках партій, виборчих блоків чи незалежних/непартійних кандидатів*. Приміром, у Болгарії передбачено, що кандидати можуть брати участь у виборах самостійно та на підставі партійних/коаліційних списків (у другому контексті має значення позиціонування не стільки кандидатів, скільки партій і виборчих блоків). У Болгарії партією є така політична організація, згоду стосовно формування або ж реєстрації якої висловили не менше п'ятнадцяти тисяч виборців на національному рівні. Натомість, кандидатом у виборах є той індивід, який має згоду на електоральну участь не менше десяти тисяч виборців в окрузі. У 2005 р. в Болгарії було передбачено грошові внески для політичних партій (20 тис. левів), виборчих блоків (40 тис. левів), а також незалежних/непартійних кандидатів (5 тис. левів). Внески відшкодовували у тому випадку, якщо партія, блок чи кандидат набирали не менше одного відсотка голосів виборців у всій країні або двадцяти п'яти відсотків голосів виборців в окрузі (у якому

вони балотувались). У 2011 р. розміри грошових внесків було зменшено до 10 тис. левів для партій/блоків і незалежних кандидатів.

В Естонії з 1994 р. регламентовано, що кандидати можуть брати участь у виборах тільки внаслідок їхнього номінування політичними партіями. Акцентуємо, що кожний кандидат самостійно чи партія, яка його висуває, перед виборами має зробити внесок до Національної виборчої комісії у розмірі, що еквівалентний 75 доларам США. Внесок відшкодовують у тому випадку, коли у ході голосування виборців за партійний список кандидат отримує не менше половини голосів, які становлять квоту для обрання одного депутата, або здобуває мандат на компенсаційній основі. Номінування кандидатів у списках завершують за 45 днів до дня голосування. У Латвії кандидатів у депутати мають право номінувати тільки партії та виборчі блоки на підставі електоральних списків, які мають бути зареєстровані Центральною виборчою комісією упродовж 80–60 днів до дати голосування. Цікаво, що юридично зареєстровані партії та об'єднання партій (виборчі блоки) у своїх списках можуть складатись з необмеженої кількості кандидатів (при цьому кожна партія чи виборчий блок повинні складатись із принаймні 200 членів). Кожна парія чи виборча коаліція, яка долає п'ятивідсотковий електоральний бар'єр, повертає 1000 латів, які у неї вимагають як грошовий внесок перед участю у виборах. У Литві (тут використовують змішану виборчу систему) кандидати можуть брати участь у виборах самостійно, а також на підставі номінування політичних партій або виборчих блоків. Для того, щоб кандидат міг балотуватися в одномандатному виборчому окрузі, потрібна підтримка не менше тисячі виборців округу. Схожа вимога встановлена для партій та блоків на національному рівні – у межах багатомандатного виборчого округу. Також регламентовано грошові внески. Кандидатам у межах мажоритарного складника змішаної системи їх повертають тільки тоді, якщо кандидатів обрано депутатами. Партіям і виборчим блокам у межах пропорційного складника змішаної виборчої системи їх повертають, якщо вони долають електоральний бар'єр. Для партій і блоків встановлено межу грошового внеску на рівні 20 середніх заробітних плат по країні.

У Польщі в ході виборів депутатів Сейму передбачено номінування кандидатів тільки у межах списків партій або виборчих блоків. Проте для цього можуть бути створені спеціальні місцеві/регіональні і національні виборчі комітети, які перевіряють відповідність кандидатів вимогам пасивного виборчого права. Створення партійного списку в будь-якому окрузі повинно бути закінчено не пізніше, як за 40 днів до дати проведення національного екзит-полу. Для реєстрації списку партії/виборчого блоку потрібна згода не менше п'яти тисяч виборців в окрузі. Натомість, у ході виборів до Сенату передбачено номінування кандидатів у межах партій або виборчих блоків та поза ними (безпосередньо виборцями). Висунення кандидатів має закінчитися за сорок днів до дати проведення національного екзит-полу. При цьому кожний кандидат повинен мати підтримку не менш трьох тисяч виборців округу, в якому він балотується. У Румунії (в контексті виборів до верхньої та нижньої палати парламенту) передбачено схожі вимоги: право номінувати кандидатів мають політичні партії, виборчі блоки та групи електорату; для того, щоби вважати номінованим незалежного або ж непартійного кандидата в депутати, у нього має бути підтримка не менше піввідсотка виборців уніомінального коледжу, а для того, щоби вважати номінованим незалежного або ж непартійного кандидата в сенатори, у нього має бути підтримка не менше п'яти відсотків

виборців уніомінального коледжу; висунення кандидатів має завершитись не пізніше тридцяти днів до дати проведення національного екзит-полу.

У Словаччині кандидатів у депутати висувають тільки політичні партії або виборчі блоки. При цьому кожна кандидатура ймовірного депутата парламенту має бути підтримана не менш, аніж десятьма тисячами членів партій або виборчих блоків, які висувають кожну конкретну кандидатуру. Всі кандидати у депутати на підставі різних електоральних списків мають бути затверджені за 90 днів до дати голосування. Також передбачено партійні/коаліційні внески, які повертають тоді, якщо партія чи коаліція отримує більше двох відсотків голосів виборців на національному рівні. У Словенії в контексті формування Національних зборів (нижньої палати парламенту) висувають кандидатів політичні партії, виборчі блоки та окремі виборці (зокрема, із середовища італійської/угорської меншин). Залежно від способу номінування кандидатів до них встановлено різні вимоги. Кожного партійного кандидата (або кандидата у списку блоку) мають підтримувати три чинних депутати нижньої палати парламенту, члени партії чи блоку (що висувають кандидата) та не менше п'ятдесяти виборців або просто не менше ста виборців. Кожного непартійного кандидата мають підтримувати не менше ста виборців округу, за списками в якому планує балотуватися кандидат. Для номінування кандидатів у депутати від італійської або угорської меншин повинна бути забезпечена підтримка кожного з них (від кожної національної меншини) не менше тридцяти виборців (Словенія – це країна із двомільйонним населенням). Натомість, кандидатів у сенатори (до Національної ради) висувають обрані для цього представники груп місцевих/територіальних і функціональних/корпоративних інтересів за спеціально передбаченими у кожній з них процедурами.

В Угорщині номінують кандидатів партії та окремі виборці. Кожний кандидат, який балотується за мажоритарною складовою виборчої системи, зобов'язаний мати згоду не менше 750 виборців округу, у якому він балотується. Регіональні і національні списки (з 2011 р., згідно поправок до законодавства, лише національні списки) можуть формувати партії, члени яких були номіновані кандидатами в депутати в одномандатних округах і в результаті голосування подолали п'ятивідсотковий електоральний бар'єр. Список кожної партії на регіональному та територіальному (тільки національному) рівні має складатися з втричі більшої кількості кандидатів, аніж загалом передбачено компенсаційних мандатів.

У Чехії до Палати депутатів висувають кандидатів партії та виборчі блоки на підставі своїх списків. При цьому цікаво, що в списках партій або блоків можуть бути як члени партій або блоків, так і незалежні кандидати. Кожна кандидатура зі списків має бути затверджена за 66 днів до проведення національного екзит-полу. Передбачено, що кожна партія і блок повинні робити грошові внески у регіональні структури влади для відшкодування виборчих витрат у сумі не менше 15 тис. чеських крон (зумовлено застосуванням практики регіональних списків). Під час виборів до Сенату кандидати можуть бути партійними, коаліційними (у блоках) чи незалежними. Кожну кандидатуру затверджують принаймні за 60 днів до проведення національного екзит-полу. Партійну кандидатуру висуває лише партія, яка має підтримку хоча б десяти тисяч виборців. Кандидат у сенатори повинен внести завдаток у сумі 20 тис. чеських крон. Завдаток повертають, якщо кандидат отримує не менше шести відсотків голосів виборців округу, у якому він балотується.

6.4. Оцінювання виборів і виборчих систем парламентів (нижніх палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи

Оцінювання виборів та виборчих систем є порівняльним аналізом наслідків для країни і її населення використання конкретних виборчих формул у чітко визначений період часу. Електоральне оцінювання є складним процесом, бо наслідки застосування тієї чи іншої виборчої системи не є однозначними з погляду інтересів політичних акторів різних країн. А в контексті парламентських виборів йдеться не тільки про різні оцінки кандидатами, партіями і блоками, які пройшли чи не пройшли до парламенту, своїх результатів, а й про оцінки виборчих систем у цілому стосовно їх ймовірної корекції чи змін. Оцінювання виборчих систем передбачає врахування багатьох змінних, які можуть по-різному впливати на безпосередні результати виборів. Це особливо актуально у тому випадку, коли тип виборчої системи є стабільним, а змінюються вимоги, наприклад, щодо застосування виборчої формули, кількості та розмірів округів, способів і рівнів розподілу мандатів. Виборчі системи складно розглядати як структурно й аналітично незалежні феномени, адже вони здебільшого є частинами комплексів та механізмів політичних систем, внаслідок чого зазнають впливу інших (політичних, зокрема інституційних) компонентів.

Проаналізуємо парламентські вибори (або вибори нижніх палат бікамеральних парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи¹, починаючи з 1990 р. Зокрема, різною є навіть *кількість виборів*, які відбулись у різних країнах регіону. Наприклад, станом на 2013 р. у Болгарії (з 1990 р.) парламентські вибори відбувалися вісім разів, в Естонії (з 1992 р.) – шість разів, у Латвії (з 1993 р.) – сім разів, у Литві (з 1992 р.) – шість разів, у Польщі (з 1991 р.) – сім разів, у Румунії (з 1990 р.) – сім разів, у Словаччині (з 1992 р.) – сім разів, у Словенії (з 1992 р.) – шість разів, в Угорщині (з 1990 р.) – шість разів, у Чехії (з 1992 р.) – сім разів. Попри те, що термін повноважень усіх парламентів країн регіону сьогодні – чотири роки, в середньому у 1990–2013 рр. вони функціонували (між початками і завершеннями каденцій парламентів усіх країн Центрально-Східної Європи внаслідок чергових і дострокових виборів) по три з половиною роки (по чотири роки працювали парламенти Литви та Угорщини, а починаючи з 1995 р. – Естонії, з 1992 р. – Румунії) (детально див. Додатки Б і В).

Не однаковими є *розміри та кількість виборчих округів*, які використовують на виборах парламентів у країнах Центрально-Східної Європи. Розмір і кількість виборчих округів відрізняються з двох причин: 1) об'єктивних, які можна пояснити особливостями різних типів виборчих систем, зокрема пропорційної та змішаної (у пропорційних системах кількість виборчих округів апріорі менша, аніж у змішаних; у пропорційних системах розмір виборчих округів апріорі більший, аніж у змішаних); 2) суб'єктивних, які можна пояснити особливостями використання різних виборчих формул стосовно пропорційних систем і пропорційних складників змішаних систем (зауважимо, що „чисті” мажоритарні системи не мають застосування під час виборів до парламентів або нижніх палат парламентів у країнах Центрально-Східної Європи). Детального аналізу, особливо щодо методів розподілу депутатських мандатів (виборчих формул),

¹ Запропоновано оцінювання виборів і виборчих систем тільки у контексті формування парламентів або нижніх палат парламентів у випадку бікамералізму. Якщо в тексті параграфа використано поняття „парламент”, то воно стосується однопалатного парламенту та нижньої палати бікамерального парламенту будь-якої вказаної або всіх проаналізованих країн.

потребують об'єктивні причини, оскільки вони є оцінювальними у контексті виборчих систем.

Таблиця 6.3

Особливості округів і формул розподілу мандатів у процесі формування парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи за пропорційною виборчою системою чи пропорційним складником змішаної виборчої системи (1990–2013 рр.)

Країна	Перші/установчі парламентські вибори			Останні парламентські вибори (станом на 2013 р.)		
	Кількість виборчих округів	Розмір виборчих округів	Формула розподілу мандатів	Кількість виборчих округів	Розмір виборчих округів	Формула розподілу мандатів
Болгарія	28	7,14	Д'Хондта	31	7,74	Хейра-Німейра
Естонія	12	8,42	Хейра + Хейра + Д'Хондта	12	8,42	Хейра + Хейра + Д'Хондта
Латвія	5	20,00	Сант-Лаге	5	20,00	Сант-Лаге
Литва	1	70,00	Хейра	1	70,00	Хейра
Польща	37 + 1	10,57 + 69,00	Хейра + Сант-Лаге/м.	41	11,22	Д'Хондта
Румунія	41 (+ 1)	9,44 (+ 9,00)	Хейра + Д'Хондта	43 (+ 1)	7,33 (+ 97,00)	Хейра + Д'Хондта
Словаччина	4	37,50	Хагенбаха-Бішофа	1	150,00	Друпа
Словенія	8	11,00	Хейра + Д'Хондта	8	11,00	Друпа + Д'Хондта
Угорщина	20 + 1	7,60 + 58,00	Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	20 + 1	7,60 + 58,00	Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта
Чехія	8	25,00	Хагенбаха-Бішофа	14	14,29	Д'Хондта

У 1990–2013 рр. особливості округів і формул розподілу мандатів (або виборчих формул) у пропорційних системах і пропорційних складниках мажоритарних виборчих систем залишались незмінними тільки в Естонії, Латвії, Литві, Угорщині. Кількість та розмір округів змінювалися у Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччині та Чехії. Різні формули розподілу мандатів застосовували у Болгарії, Польщі, Словаччині, Словенії і Чехії. Більшість країн регіону прагнули інституціоналізувати свої виборчі системи, змінюючи їх не за суттю, а за якістю (найбільше це властиво країнам Балтії, Словенії та Угорщині). Станом на 2013 р. доцільно виокремлювати декілька оціночних атрибутів пропорційних систем або ж пропорційних складників змішаних систем у Центрально-Східній Європі: 1) за кількістю виборчих округів превалюють пропорційні формули регіональних списків (окрім Литви та Словаччини, у яких формують винятково списки на загальнонаціональній основі, оскільки у цих країнах передбачено тільки по одному багатомандатному округу); 2) за розміром виборчих округів пропорційні формули у регіоні є диференційованими – від систем малих розмірів (магнітуди) округів (як у Болгарії, Естонії, Латвії, Польщі, Румунії, Угорщині, Словенії, Чехії) до систем великих

розмірів (магнітуди) округів (Литва і Словаччина)¹; 3) за формулами розподілу мандатів (на регіональному і національному рівні) пропорційні формули у регіоні також різні – від квот Д'Хондта, Хейра та Хейра-Німейра до квот Сант-Лаге, Друпа та Хагенбаха-Бішофа. Додатковим маркером відмінності пропорційних систем/складників у контексті виборів до парламентів країн Центрально-Східної Європи є електоральні бар'єри, які регламентовано для партій і блоків (див. попередні параграфи). Станом на 2013 р. у Болгарії та Словенії встановлено електоральні бар'єри для партій і коаліцій на рівні чотирьох відсотків. У деяких країнах Центрально-Східної Європи електоральні бар'єри для партій встановлено на рівні п'яти відсотків. Примітно, що електоральні бар'єри для коаліцій у цих країнах не завжди відрізняються від електоральних бар'єрів для партій: в Естонії не передбачено участі коаліцій у виборах; у Литві – сім відсотків; у Польщі – вісім відсотків; у Румунії – вісім-десять відсотків; у Словаччині – сім-десять відсотків; у Чехії – десять-двадцять відсотків (див. Додаток Б).

Способом оцінювання виборів та виборчих систем у контексті формування парламентів (нижніх палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи є *явка виборців*, яку слід трактувати як неспецифічний показник репрезентативності виборців у той або інший політичний час й у тому чи іншому політичному просторі. Найбільшою (за винятком у Польщі та Угорщини) явка виборців була під час перших (установчих) парламентських виборів на початку 1990-х рр. – в середньому на рівні 75,25 відсотка, що відповідало реаліям західних демократій. Проте, як свідчить подальший досвід, у 1990–2013 рр. від виборів до виборів усереднено простежувалося зменшення явки виборців (крім Польщі й Угорщини). Це найбільш помітно (у порядку зростання різниці явки виборів на останніх і перших парламентських виборах) у Румунії, Литві, Болгарії, Латвії та Словаччині. Загалом же у регіоні за означений період часу явка виборців у середньому зменшилась до 52 відсотків (чи на 30 відсотків до перших парламентських виборів). Головними причинами таких змін і їх тенденцій у майбутньому є: підвищення електоральних бар'єрів, зростання недовіри до партій, політиків/політичного процесу загалом, надлишкова кількість партій і їх слабка лояльність, нерівномірність соціально-економічного розвитку і неповнота задоволення вимог чи очікувань виборців, зважаючи на постійні (часті) зміни урядових кабінетів тощо.

¹ В Угорщині (станом на 2013 р.) розподіл мандатів за пропорційним складником змішаної системи відбувався дворівнево – у регіональних та національному округах. Саме тому вираховувати середній розмір округів треба комплексно. Середній розмір багатомандатних округів становив 10 мандатів. На підставі змін до законодавства у 2011 р. (їх на момент аналізу апробовано ще не було) ситуація змінилася. З 2014 р. в Угорщині в межах змішаної виборчої системи реалізовано пропорційну систему великих розмірів (магнітуди) округів. У Румунії в контексті змішаної виборчої системи передбачено перерозподіл мандатів за пропорційною системою списків у 43 регіональних округах. Але діє норма про розподіл компенсаційних і залишкових мандатів після їхнього надмірного чи неповного розподілу на регіональному рівні. Також передбачено резервні мандати для представників меншин (не менше вісімнадцяти). Внаслідок цього склад Палати депутатів нефіксований, хоча й встановлено його мінімальний регулярний склад (315 осіб). З огляду на те, що встановлено і регулярний склад Палати депутатів, і механізми компенсації мандатів, які регулярний склад палати перевищують, доцільно обчислювати середній розмір багатомандатних округів у Румунії на підставі двох складників: 1) розмір 43 округів для обрання регулярного складу Палати депутатів (він становить 7,33 депутата); 2) кількість мандатів, обраних за межами регулярного складу палати парламенту. При цьому вважається, що всі мандати, обрані за межами регулярного складу парламенту, умовно є національним округом. Оскільки кількість компенсаційних мандатів не фіксована, середній розмір багатомандатних округів може змінюватись. Середній розмір багатомандатних округів у Румунії під час виборів у 2012 р. становив 9,4 мандата.

Явка виборців у процесі формування персонального складу парламентів (нижніх палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Порядок виборів	Перші	Другі	Треті	Четверті	П'яті	Шості	Сьомі	Восьмі	Середні дані	Різниця (останні – перші)
Болгарія	90,79	83,87	75,23	58,87	66,63	55,76	60,64	52,49	68,04	–38,30
Естонія	67,84	68,91	57,43	58,24	61,91	63,53	–	–	62,98	–4,31
Латвія	89,88	71,90	71,89	71,17	60,98	64,72	59,49	–	70,00	–30,39
Литва	75,22	52,92	58,18	40,21	32,37	35,91	–	–	49,14	–39,31
Польща	43,20	52,08	47,93	46,18	40,57	53,88	48,92	–	47,54	+5,72
Румунія	86,20	76,29	76,01	65,31	58,51	39,20	41,76	–	63,33	–44,44
Словаччина	84,68	75,41	84,24	70,07	54,67	58,84	59,11	–	69,57	–25,57
Словенія	85,90	73,67	70,36	60,64	63,10	65,60	–	–	69,88	–20,30
Угорщина	44,14	55,12	57,01	73,47	64,39	46,66	–	–	56,80	+2,52
Чехія	84,68	76,29	74,00	57,95	64,47	62,60	59,44	–	70,00	–22,08
В середньому	75,25	68,65	67,23	60,21	56,75	54,67	53,98	52,49	62,73	–22,76

У крос-темпоральному вимірі різні коливання явки виборців демонструють різні країни Центрально-Східної Європи у різні періоди їхнього політичного/електорального життя. Приміром, у Словенії явка виборців ніколи не була нижчою шістдесяти відсотків; у Болгарії, Естонії, Латвії, Словаччині та Чехії – нижчою п'ятдесяти відсотків. У Польщі й Угорщині (періодично), Литві та Румунії (на останніх виборах) явка виборців була нижчою п'ятдесяти і навіть сорока відсотків. Апатія виборців регіону (навіть під час фінансово-економічної кризи 2008–2012 рр.) є прихованим показником потенціалу нестабільності партійних систем. Висновок підтверджують усереднені дані про явку „нових виборців” у різних країнах Центрально-Східної Європи (коливається в межах 27–43 відсотків).

Отже, Центрально-Східна Європа є досить електорально мінливою (нестійкою чи волатильною, від англ. „volatility” – нестійкість). *Електоральна мінливість* свідчить про ступінь переходу голосів виборців від одних політичних партій до інших політичних партій із-поміж черговими/достроковими виборами, обчислюють її на підставі суми абсолютних значень зміни відсотків голосів виборців, відданих за різні парламентські партії, поділеної на два (індекс/формула Педерсена¹):

¹ М. Педерсен визначає індекс як зміну „нетто” в рамках виборчої та партійної систем, що є результатом трансферу голосів. Перед тим, як проаналізувати електоральну мінливість у країнах Центрально-Східної Європи, треба зробити кілька теоретико-методологічних зауважень стосовно розуміння електоральної мінливості. П. Мейр і С. Бартолліні, наприклад, стверджують, що немає ідеальних відносин між електоральною мінливістю на рівні певних виборців, тому треба використовувати „агрегований індекс електоральної мінливості”. Вчені зауважують, що бувають випадки, коли індекс вищий „0” без зміни голосів виборців на індивідуальному рівні (через зміни в електораті), або випадки, коли індекс електоральної мінливості дорівнює „0”, незважаючи на зміни голосів виборців на індивідуальному рівні (виборці змінюють пріоритети між двома партіями, але в двох напрямках). Агреговані показники електоральної мінливості давно стали стандартним способом аналізу стабільності виборчо-партійних систем у західних консолідованих демократіях. Найвідомішою у цьому аспекті є ідея М. Педерсена: оцінювання партійно-виборчих систем має відійти від використання методів та підходів С. Ліпсета та С. Роккана, в основі яких лежить нестабільна гіпотеза про „замороження/розмороження партійних систем”. Натомість, очевидно, що електоральна мінливість відображає стабільність або нестабільність партійно-виборчих систем (в індексному вияві) більш ефективно. Електоральна мінливість – не тільки ефективний індикатор у спостереженні переходів виборчих преференцій між партіями, але й показник вимірювання відносної сили та соціального укорінення партій. Індекс електоральної мінливості демонструє можливості партій стосовно мобілізації своїх прихильників на постійній основі чи відсутність стабільної підтримки політичних партій у суспільстві. Іноді індекс електоральної мінливості називають найважливішим критерієм стабільності партійних систем. Див.: Pedersen M. The Dynamics of European Party Systems : Changing Patterns of Electoral Volatility / Morgens Pedersen // European Journal of Political Research. – 1979. – Vol. 7. – No. 1. – P. 1–26. ; Pedersen M. Changing Patterns of Electoral Volatility in European Party Systems, 1948–1977: Explorations in Explanation / Morgens Pedersen // Western European Party Systems: Continuity and Change / Hans Daalder, Peter Mair. – Beverly Hills, 1983. – P. 29–67.

$$V = \frac{\sum_{i=1}^n |p_{i,t} - p_{i,t+1}|}{2}, \quad (6.1)$$

де V – індекс електоральної мінливості (Педерсена); n – кількість партій; p_i – відсоток голосів, отриманих партією в період t і $t+1$; $\sum^n$ – сума результатів партій; $i=1$ – позначення партій із мандатами у парламенті (тобто партій, які за результатами виборів провели своїх представників до парламенту). Чим менша цифра, отримана в результаті підрахунку за формулою Педерсена, тим менша електоральна мінливість у будь-якому підрахованому випадку. У країнах Центрально-Східної Європи упродовж 1990–2010 рр. усереднені дані електоральної мінливості були такими:

Таблиця 6.5

Електоральна мінливість за формулою Педерсена у контексті виборів до парламентів у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2010 рр.)

Рік	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія	Середні
2000 р.	21	23	41	42	26	25	18	24	28	21	27
2010 р.	21	25	28	57	22	35	42	17	9	19	28
Середня	21	24	35	50	24	30	30	21	19	20	27,5

На відміну від консолідованих демократій Західної Європи, де індекс електоральної мінливості на початку-наприкінці 1990–х рр. був незначним (у середньому до 20 балів), у більшості держав Центрально-Східної Європи у цей період часу простежувалися зовсім інші тенденції (індекс мінливості коливався в середньому до 27 балів). Найбільшу гомологічну відповідність Західній Європі демонстрували лише Болгарія, Словаччина і Чехія¹. Наприкінці 2010–х рр. ситуація у регіоні практично не змінилась, хоча більш стабільним став електорат Польщі, Словенії, Угорщини та Чехії (натомість, у Литві, Румунії і Словаччині відбулися суттєві коливання голосів виборців). Це деякою мірою суперечить апробованій раніше теорії, згідно якої електоральна мінливість висока лиш у періоди перших циклів демократичних виборів. Річ у тому, що сьогодні індекс електоральної мінливості в країнах Центрально-Східної Європи вдвічі вищий, аніж у Західній Європі. А це є ознакою того, що багатопартійність, конкурентоспроможність і структурованість партійно-виборчих систем у регіоні є нестійкими.

Тим не менше, науковці зауважують, що низька виборча стабільність зумовлена не лише особливостями розвитку країн Центрально-Східної Європи, але й проблемами класичного (формула Педерсена) підходу до вимірювання електоральної мінливості. У ньому не регламентовано багатьох процедурних особливостей, які якраз і виявляються у Центрально-Східній Європі: приміром, як кодувати партію, яка розпадається на багато частин, як розглядати багатоскладові партії, які формують виборчі блоки². Тому, на думку Е. Пауелл та Дж. Такера, для характеристики різних партійно-виборчих систем із погляду їхньої стабільності потрібно застосовувати різні типи індексів електоральної мінливості (за модифікованими формулами Педерсена):

1. Перший тип оцінює електоральну мінливість згідно показників непостійної участі партій у виборах (одні партії починають брати участь у виборах або „входять” у вибори, інші припиняють чи „виходять” із виборів) і обчислюють його за формулою:

¹ Sikk A. How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe / Allan Sikk // European Journal of Political Research. – 2005. – Vol. 44. – P. 395.

² Литвин В. Урядова стабільність крізь призму партійних детермінант країн Центральної Європи / Віталій Литвин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2009. – № 13. – С. 110–118.

$$A.V = \frac{\left| \sum_{o=1}^n p_{o,t} + \sum_{w=1}^n p_{w,t+1} \right|}{2}, \quad (6.2)$$

де $A.V$ – тип А індексу електоральної мінливості Педерсена; o – партії, які „вийшли” і брали участь у виборах лише в період t ; w – партії, які „увійшли” та брали участь у виборах тільки в період $t+1$; n – кількість партій; P – відсоток голосів, які отримані партіями o в період t та w в період $t+1$; Σ^n – сума результатів партій; $o=1$ та $w=1$ – позначення партій із мандатами у парламенті.

2. Другий тип оцінює електоральну мінливість на підставі показників постійної участі партій у виборах і обчислюють так:

$$B.V = \frac{\sum_{i=1}^n |p_{i,t} - p_{i,t+1}|}{2}, \quad (6.3)$$

де $B.V$ – тип В індексу електоральної мінливості Педерсена; n – кількість партій, які є стабільними за представництвом у парламенті; p_i – відсоток голосів, які отримані партією в період t і $t+1$; Σ^n – сума результатів партій; $i=1$ – позначення стабільних партій із мандатами у парламенті. Сума показників електоральної мінливості за двома типами дорівнює сумарній мірі електоральної мінливості (V). У країнах зі стійкими партійно-виборчими системами два типи електоральної мінливості практично однакові. Проте цього не можна сказати стосовно країн Центрально-Східної Європи:

Таблиця 6.6

Електоральна мінливість за модифікованими формулами Педерсена у контексті виборів до парламентів у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2009 р.)¹

Країна	A.V	B.V	V
Болгарія	22	17	39
Естонія	30	17	47
Латвія	34	17	51
Литва	56	14	70
Польща	28	18	46
Румунія	38	7	45
Словаччина	50	9	59
Словенія	35	15	50
Угорщина	13	14	27
Чехія	15	11	27
В середньому	32	14	46

Найменша електоральна мінливість притаманна Угорщині та Чехії. Це означає, що за результатами виборів у цих державах до влади приходять переважно ті самі політичні партії. Більша кількість електоральних змін властива Болгарії, Естонії, Латвії, Польщі, Румунії та Словенії, у яких до парламентів потрапляють постійні та тимчасові учасники виборчого процесу. Найменш стійкими є партійно-виборчі системи Литви та Словаччини, де часто відбувається зміна партій у парламентах. Загалом ж

¹ Частково на підставі підрахунків: Powell E. Revisiting Electoral Volatility in Post-Communist Countries : New Data, New Results, and New Approaches / Eleanor Neff Powell, Joshua A. Tucker // British Journal of Political Science. – 2013. – Vol. 1. – P. 1–25.

у країнах Центрально-Східної Європи нерозвинені партійно-виборчі системи, а також простежується вплив на кожний тип електоральної мінливості різних видів виборчої поведінки, зокрема поведінки політичних еліт і поведінки електорату.

Значне коливання голосів виборців у країнах Центрально-Східної Європи впливає не лише на стабільність партійно-виборчих систем, а й на індивідуальну і партійно-фракційну структуру парламентів у контексті застосування різних типів виборчих систем. Без сумніву, коливання голосів виборців позначається на трансформації голосів виборців у парламентські мандати. Остання (на підставі емпіричних підрахунків¹) є більш точною, коли її реалізовано відповідно до закону „кубічного кореня”, за яким чисельність парламенту оптимальна, якщо відповідає кубічному кореню від загальної чисельності населення країни.

Таблиця 6.7

Реалізація закону „кубічного кореня” на прикладі парламентів (нижніх палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.²)

Країна	Фактичний склад парламенту (нижньої палати), №	Населення країни, №	Гіпотетичний склад парламенту (нижньої палати), №	Співвідношення фактичного складу до гіпотетичного складу, %
Болгарія	240	7364570	195	123
Естонія	101	1286479	109	93
Латвія	100	2013400	126	79
Литва	141	2955986	144	98
Польща	460	38544513	338	136
Румунія	412	20121641	272	151
Словаччина	150	5410836	176	85
Словенія	90	2055496	127	71
Угорщина	386/199	9942000	215	180/93
Чехія	200	10513209	219	91
Разом/ в середньому	228/209	100208130	192	111/102

Закон ефективно (якщо коливання кількості населення/мандатів становить менше 15 відсотків) реалізовано в Естонії, Литві, Словаччині та Чехії (а також буде реалізовано в Угорщині, починаючи з парламентських виборів у 2014 р.). Найбільш неефективно (якщо коливання кількості населення/мандатів становить більше 50 відсотків) станом на 2013 р. закон кубічного кореня реалізовано щодо складів парламентів Румунії та Угорщини. Зауважимо, що в регіоні закон кубічного кореня забезпечено ефективно.

Але коливання голосів виборців впливає не лиш на стабільність партійно-виборчих систем і структуру парламентів, а й на пропорційність/диспропорційність виборчих систем та ефективну кількість виборчих/парламентських партій. Для відображення цього запропоновано використовувати такі математичні показники, як індекс ефективної

¹ Kendall M. The Law of Cubic Proportion in Election Results / M. Kendall, A. Stuart // British Journal of Sociology. – 1950. – Vol. 1. – P. 183–197.

² Статистичні дані щодо кількості населення країн Центрально-Східної Європи запропоновано станом на 2011–2013 рр. Стосовно Угорщини запропоновано фактичні (згідно законодавства про склад парламенту від 1989 р.) та номінальні дані (згідно законодавства про склад парламенту від 2011 р., яке станом на 2013 р. ще не було апробоване).

кількості партій М. Лааксо і Р. Таагепери¹, а також індекс диспропорційності виборчих систем (індекс найменших квадратів) М. Галлахера². Їх обчислюють за формулами:

$$ENP_e = \frac{1}{\sum_{i=1}^n V_i^2}, \quad (6.4)$$

де ENP_e – ефективна кількість виборчих партій; V_i – частка голосів виборців за партію i ; n – це кількість (позначення) партій;

$$ENP_p = \frac{1}{\sum_{i=1}^n R_i^2}, \quad (6.5)$$

де ENP_p – ефективна кількість парламентських партій; R_i – частка мандатів партії i в парламенті; n – це кількість (позначення) партій³;

$$G = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (V_i - R_i)^2}{2}}, \quad (6.6)$$

де G – індекс диспропорційності виборчих систем Галлахера; R_i – частка місць партії i в парламенті; V_i – частка голосів виборців за партію i ; n – кількість (позначення) партій⁴. Внаслідок обчислення диспропорційності виборчих систем та визначення ефективної кількості виборчих і парламентських партій отримано цілу низку висновків стосовно країн Центрально-Східної Європи (див. Додаток Б).

Найбільш диспропорційні системи властиві Литві й Угорщині. У цих країнах використовують не пропорційні, а змішані виборчі системи. В Литві для обчислення диспропорційності й ефективної кількості виборчих/парламентських партій використано знання про особливості паралельної/незалежної виборчої системи (так, одну частину депутатів обирають за пропорційною системою списків, а іншу – за мажоритарною абсолютної більшості). В Угорщині використовують непаралельну/залежну змішану виборчу систему (мажоритарну систему змішаного членства): тому кількість мандатів,

¹ Для обчислення ефективної кількості партій використовують й інші методики: індекс електоральної та парламентської фракціоналізації Рея, індекс електоральної та парламентської гіперфракціоналізації, індекс найбільших електоральних та парламентських компонентів, індекс ефективної кількості електоральних і парламентських партій Молінера, індекс ефективної кількості електоральних та парламентських партій Голосова, індекс ефективної кількості електоральних та парламентських партій Данлеві-Бусека, індекс концентрації електоральних і парламентських партій, індекс змагальності найбільших партій Переза-Лінана.

² Всі способи обчислення пропорційності виборчих систем поділяють на дві групи: 1) індекси пропорційності виборчих систем (індекс Гюнтера, індекс Макі-Роуза, індекс Гатєва, індекс Салаї, індекс Алескерова-Платонова, індекс представництва Грофмана); 2) індекси диспропорційності виборчих систем (індекс Галлахера, індекс Рея, індекс Луземор-Хенбі, індекс Лейпхарта, індекс Сант-Лаге, індекс переважного співвідношення Таагепери та Лааксо, індекс максимальної девіації виборчих систем Галлахера). Оцінка пропорційності/диспропорційності виборчих систем передбачає аналіз результатів виборів у відповідності депутатських мандатів до основних соціополітичних поділів. Проте оцінка пропорційності/диспропорційності вужча. Вона стосується аналізу відповідності частки голосів, які отримала партія, частці мандатів, якими вона наділена у парламенті. Досвід проведення виборів свідчить, що навіть за умов застосування пропорційної виборчої системи у межах однієї країни співвідношення частки голосів і частки мандатів відрізняється щодо кожної партії, яка пройшла до парламенту. Більшість дослідників виборчих систем погоджуються, що усі виборчі системи призводять до деформації результатів виборів. Деформація виявляється у тому, що окремі партії мають краще представництво (явище „надрепрезентації”) і більшу частку мандатів, аніж належна їм частка голосів, інші навпаки мають менше представництво (явище „недорепрезентації”).

³ Laakso M. The Effective Number of Parties : A Measure with Application to West Europe / Markku Laakso, Rein Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – No. 12. – P. 3–27.

⁴ Gallagher M. Proportionality, disproportionality and electoral systems / Michael Gallagher // Electoral Studies. – 1991. – Vol. 10. – No. 1. – P. 33–51. ; Gallagher M. Comparing Proportional Representation Electoral Systems : Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities / Michael Gallagher // British Journal of Political Science. – 1992. – Vol. 22. – P. 469–496.

отриманих в одномандатних округах за мажоритарним складником і в багатомандатних округах за пропорційним складником, – це неочевидний показник диспропорційності виборчої системи.

Таблиця 6.8

Оцінювання диспропорційності виборчих систем та ефективної кількості партій у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹

Маркер	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія
Індекс диспропорційності (найменших квадратів) виборчих систем Галлахера, G										
1 вибори	5,37	7,23	4,14	6,91	3,62	0,90	11,15	5,33	13,75	8,57
2 вибори	12,50	7,34	5,18	15,17	17,81	6,81	5,94	3,59	16,18	5,55
3 вибори	7,78	4,57	4,66	10,42	10,63	6,34	2,90	1,51	10,88	5,70
4 вибори	3,94	3,50	7,28	5,03	6,33	8,56	6,97	4,79	8,20	5,73
5 вибори	7,82	3,43	4,77	11,14	6,97	3,74	5,53	3,89	5,13	5,72
6 вибори	3,97	5,09	2,80	9,08	4,67	3,32	7,46	3,64	11,67	8,76
7 вибори	7,00	–	2,76	–	5,95	6,20	9,77	–	–	–
8 вибори	10,88	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом	7,41	5,19	4,51	9,63	8,00	5,12	7,10	3,79	10,97	6,67
Ефективна кількість виборчих партій, ENP_v										
1 вибори	2,82	8,84	6,21	4,62	13,82	2,21	5,36	8,37	7,05	7,31
2 вибори	4,19	5,93	9,62	7,52	9,81	6,96	5,81	6,32	5,74	5,33
3 вибори	3,85	6,88	6,94	7,22	4,59	6,06	5,33	5,15	5,18	4,69
4 вибори	3,00	5,42	6,78	5,78	4,50	5,25	8,87	6,02	2,94	4,82
5 вибори	3,91	5,02	7,49	8,90	5,86	3,90	6,11	4,94	2,80	3,91
6 вибори	5,80	4,78	4,43	7,59	3,32	3,93	5,53	5,47	2,82	6,75
7 вибори	4,40	–	5,06	–	3,74	2,54	4,36	–	–	–
8 вибори	5,34	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом	4,16	6,15	6,65	6,94	6,52	4,41	5,91	6,05	4,42	5,47
Ефективна кількість парламентських партій, ENP_p										
1 вибори	2,42	5,90	5,05	2,99	10,86	2,20	3,19	6,61	3,77	4,80
2 вибори	2,41	4,15	7,59	3,41	3,88	4,78	4,41	5,53	2,90	4,15
3 вибори	2,73	5,50	5,49	4,22	2,95	4,31	4,75	4,86	3,45	3,71
4 вибори	2,52	4,67	5,02	5,46	3,60	3,56	6,12	4,90	2,21	3,67
5 вибори	2,92	4,37	6,00	5,78	4,26	3,36	4,81	4,23	2,40	3,10
6 вибори	4,80	3,84	3,93	5,28	2,82	3,60	4,01	4,73	2,00	4,51
7 вибори	3,34	–	4,52	–	3,00	2,12	2,85	–	–	–
8 вибори	3,15	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом	3,04	4,74	5,37	4,52	4,48	3,42	4,31	5,14	2,79	3,99

Найменш диспропорційні системи в Естонії, Латвії, Румунії та Словенії. Тільки одна із них є варіантом пропорційних систем змішаного членства (Румунія), а решта є пропорційними системами списків. Тому пропорційні системи забезпечують більш пропорційне представництво інтересів виборців у контексті обраних ними депутатів. Найменша ефективна кількість виборчих партій властива Болгарії, Румунії, Угорщині; а найменша ефективна кількість парламентських партій – Болгарії, Румунії, Угорщині та Чехії. Це свідчить про стабілізацію партійно-виборчих систем цих країн. Не у всіх країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2013 рр. відбулась (хоч і різною мірою) стабілізація партійно-виборчих систем унаслідок зменшення ефективної кількості парламентських і виборчих партій. Винятком є Болгарія, Литва, Словаччина і Чехія.

¹ У табл. 6.8 деякі показники вказано на підставі даних (станом на вересень 2013 р.). Детально див.: *Gallagher M. Election Indices Dataset* [Електронний ресурс] / Michael Gallagher. – Trinity College Dublin : Department of Political Science, 2013. – Доступ : http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/EISystems/Docts/ElectionIndices.pdf ; *Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov)* : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>

Проаналізувавши виборчі системи країн Центрально-Східної Європи, зазначимо:

1) формування у змішаних системах одномандатних виборчих округів сприяє зростанню диспропорційності таких виборчих систем, одночасно зменшуючи ефективну кількість виборчих/парламентських партій; 2) у пропорційних системах диспропорційнішими є виборчі формули, які реалізовано у випадку систем єдиного загальнонаціонального виборчого округу (при цьому суттєвої різниці не помічено у контексті ефективної кількості парламентських і виборчих партій); 3) більш диспропорційними загалом є змішані виборчі системи (не зважаючи на те, залежні чи незалежні їхні різновиди); 4) з-поміж пропорційних систем більш диспропорційними є ті, у яких імплементовано великі розміри виборчих округів; 5) у контексті пропорційних виборчих систем та пропорційних складників змішаних виборчих систем найбільш диспропорційні наслідки показують системи закритих і напіввідкритих списків: крім того, диспропорційнішими є системи списків, у яких не передбачено преференційного голосування; 6) найменш диспропорційними є такі пропорційні системи або пропорційні складники змішаних систем, де застосовують виборчі формули Сант-Лаге, а найбільш диспропорційними – у разі використання квоти Друпа і Хагенбах-Бішофа (цей висновок потребує усередненого аналізу, а не тільки результатів одних виборів); 7) найменш диспропорційні системи показують моделі, в яких електоральний бар'єр є нижчим – відповідно ускладнення процедур подолання електорального бар'єру призведе стосовно приросту показників диспропорційності виборчих систем. Доречним є зауваження Р. Таагепери про те, що відкритість політичної системи для входження нових партій є важливим аспектом її демократичності. Надто високий виборчий бар'єр негативно впливає на формування прозорості виборів і суспільної легітимації політичного режиму¹. Тому А. Лейпхарт зазначив, що зростання диспропорційності виборчих систем залежить від стабілізації партійних систем та від зменшення ефективної кількості виборчих та парламентських партій². Отже, виборчі системи вирішально впливають на партійну систему країни, сприяючи великим, середнім або малим партіям, стимулюючи збільшення чи зменшення частки жінок у політичному житті. Кожен тип виборчої системи має переваги і недоліки, перебуваючи у складній мережі взаємозв'язків із політичними інститутами та процесами.

У Центрально-Східній Європі кожна виборча система є механізмом здійснення демократії і формування інститутів влади у межах конституційно визначених систем правління. Це не заперечує ідеї, що значною мірою саме від політичної еліти залежить, які політичні наслідки мають стати реальністю через застосування конкретних моделей виборчих систем. Саме політична еліта, адже вона приймає рішення в парламентах, зокрема формуючи уряди, має усвідомлювати позитивні та проблемні характеристики виборчих систем у контексті політичної трансформації. З цього приводу А. Гоффман зокрема припускає, що країни, де застосовано пропорційну виборчу систему (у будь-якому її варіанті), більш демократичні, ніж країни, де її не застосовано чи використано частково³. Перевірка цієї гіпотези (на підставі різних методик аналізу рівня демократії) станом на 2013 р. аргументує надійні/вірогідні висновки з приводу її правомірності

¹ *Taagepera R. Nationwide Threshold of Representation / Rein Taagepera // Electoral Studies. – 2002. – Vol. 21. – No. 3. – P. 384.*

² *Lijphart A. Democracies : Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries / Arend Lijphart. – Yale University Press, 1984. – P. 165–166.*

³ *Hoffman A. Political parties, electoral systems and democracy : A cross-national analysis / Amanda Hoffman // European Journal of Political Research. – 2005. – Vol. 44. – P. 231–242.*

(проте це дуже формалізований підхід до порівняння, тому його запропоновано лише наглядно, а не як всесторонньо об'єктивний інструмент аналізу, адже усереднені дані не завжди потрібно трактувати як уніфіковані, оскільки серед них часто зустрічаємо суперечливі винятки.

Таблиця 6.9

Співвідношення розвитку демократії та типів виборчих систем у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2010–2013 рр.)

Країна	Проект „Політія” (2012 р.)	Проект Ванханена (2010 р.)	Проект „Свобода у світі” (2012 р.)	Проект організації ЕІУ (2012 р.)	Проект „Рейтинг демократії” (2011 р.)	Проект „Нації в транзиті” (2012 р.)	Виборча система
Болгарія	+9	33,4	2,0	6,72	63,5	3,18	пропорційна
Естонія	+9	29,6	1,0	7,61	71,6	1,96	пропорційна
Латвія	+8	29,0	2,0	7,05	68,4	2,07	пропорційна
Литва	+10	24,3	1,0	7,24	70,2	2,32	змішана
Польща	+10	22,7	1,0	7,12	70,5	2,18	пропорційна
Румунія	+9	23,0	2,0	6,54	63,4	3,50	змішана
Словаччина	+10	23,8	1,0	7,35	68,0	2,57	пропорційна
Словенія	+10	26,0	1,0	7,88	75,0	1,89	пропорційна
Угорщина	+10	24,7	1,5	6,96	67,6	2,89	змішана
Чехія	+8	33,9	1,0	8,19	71,0	2,14	пропорційна
Результат: пропорційні/змішані	9,14/9,67	28,3/24,0	1,3/1,5	7,42/6,91	69,7/67,1	2,28/2,90	—

Отже, Центрально-Східна Європа в електоральному контексті хоч і розвивається за патернами країн Західної Європи, але значною мірою вже стала самобутнім регіоном. У цьому регіоні вибори та виборчий процес сьогодні позиціонуються як магістральний канал формування вищих органів державної влади. Оскільки країни Центрально-Східної Європи є парламентськими демократіями, саме вибори відіграють надзвичайно важливу у забезпеченні та виконанні „ланцюга делегування повноважень і відповідальності” від електорату до систем інституційного представництва і навпаки. Специфікою різних виборчих систем у регіоні є те, що вони різною мірою враховують елементи формул пропорційного представництва. У країнах Центрально-Східної Європи жоден парламент (нижня палата парламенту) не формується на підставі „чистої” мажоритарної системи. Проте очевидно, що виборчі системи не всіх країн регіону є інституціоналізованими. Про це свідчить вік, а також особливості диспропорційності різних виборчих систем та інші параметри їхнього оцінювання.

Розділ 7. Особливості партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи

Аналізуючи діяльність партій, увагу зосереджують на електоральному, виконавчо-законодавчому та урядово-опозиційному вимірі їхнього функціонування. Партії, на думку дослідників, не є однозначним феноменом¹. Вони відрізняються формотворчо, організаційно, структурно, ідеологічно. Це причина виникнення, функціонування та позиціонування різних типів партій і партійних систем². Партії можуть функціонувати як самостійні організовані групи інтересів, складатися з факцій (окремих структурних складових усередині партій), об'єднуватись чи кооперуватись у міжпартійні виборчі, парламентські або урядові блоки/коаліції. *Партію* розглядають як будь-яку політичну групу, яка бере участь у виборах і може представляти кандидатів у державних установах за результатами виборів³. *Факціями* є ідеологічні, тенденційні, а також персоніфіковані міжпартійні, внутріпартійні та непартійні групи в контексті конкуренції партій, які виникають для вирішення окремих проблем, але самостійно не приймають жодних рішень⁴. *Фракціями* є групи членів тієї або іншої парламентської партії (або групи непартійних депутатів), які організовано виконують установки своїх партій. *Коаліції* – це об'єднання двох та більше партій, які виникають із метою досягнення визначених політичних (виборчих, парламентських, урядових) цілей⁵. За такою логікою відбувається формування й функціонування партій і партійних систем у різних країнах світу, зокрема й у країнах Центрально-Східної Європи. Про організаційну та стратегічну діяльність партій і функціонування партійних систем в еволюційній площині свідчить історія їх виникнення, становлення і розвитку в регіональному зрізі. Формування і позиціонування партій і партійних систем у будь-якій країні залежить від еволюційних, структурних, трансформаційних, інституційних чинників.

7.1. Історія партій у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період та епоху „реального соціалізму”

Формування політичних партій у країнах Центрально-Східної Європи має тривалу історію, яку можна окреслити такими *періодами*: до становлення режимів „народної демократії” (або „реального соціалізму”), під час режимів „реального соціалізму”, після колапсу режимів „народної демократії” та в процесі транзиту до „нової” демократії.

¹ Для дослідження партій і партійних систем виділяють дві групи/моделі – внутрішню та зовнішню. *Внутрішня модель* окреслює ключові структурні та когнітивно-поведінкові змінні, які безпосередньо характеризують партії та партійні системи. *Зовнішня модель* описує параметри партій і партійних систем (зокрема їхні силу, вплив, інституціоналізацію тощо), які розміщені за межами ознак самих партій і партійних систем (наприклад, у зрізі політичної системи, форми держави, виборчої системи тощо). Головна кореляція у такій дихотомічній (зовнішньо-внутрішній) моделі оцінювання партій полягає у таксономії останніх на електоральні, парламентські/законодавчі та урядові/опозиційні. Детально див.: Eulau H. Legislative Institutions and Processes / Heinz Eulau, Katherine Hinckley // Robinson J. Political Science Almanac : [Vol. 1] / James Robinson. – Indianapolis, 1966. – P. 85–189. ; Duverger M. Political Parties : Their organization and activity in the modern state / Maurice Duverger. – New York, 1959. – 439 p. ; Janda K. Political Parties : A Cross National Survey / Kenneth Janda. – New York, 1980. – 1019 p.

² Macridis R. Political Parties : Contemporary Trends and Ideas / Roy Macridis. – NY : Harper & Row, 1967. – P. 22.

³ Sartori G. Parties and Party Systems : A Framework of Analysis / Giovanni Sartori. – Cambridge University Press, 1976. – P. 64.

⁴ Наприклад, це можуть бути групи всередині однієї або відразу кількох партій, які мають власні ідейні й організаційні платформи, що відрізняються від основних програмно-політичних ліній і параметрів практичної діяльності політичних партій.

⁵ Hinckley B. Coalitions and Politics / Barbara Hinckley. – New York : Harcourt Brace, 1981. – P. 4.

Безумовно, в контексті порівняльного аналізу сучасних політичних систем важливу роль відіграють чинні політичні партії, які творять партійні системи країн Центрально-Східної Європи. Тим не менше, їхнє формування значною мірою стало наслідком функціонування політичних партій у минулому, зокрема в міжвоєнний період і період режимів „народних демократій”.

Перші політичні партії у більшості країн регіону (деякі з них були незалежними, а деякі – ні) почали формуватися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте пік популярності партійного будівництва та його розвій у регіоні (залежно від особливостей розвитку тогочасних політичних систем у різних країнах Центрально-Східної Європи) припали на *міжвоєнний період* (див. Додаток Д). Це значною мірою було зумовлено демократичними змінами, які відбувались у регіоні після закінчення Першої світової війни й спробами творення національних держав із особливими політичними системами, зокрема в контексті партійно-електоральних атрибутів останніх. У результаті цього до середини 1920–х рр. у більшості країн Центрально-Східної Європи апробовано принципи та механізми багатопартійних систем. Тим не менше, партійну демократію (а внаслідок цього плюралістичні партійні системи) в регіоні незабаром було ослаблено. Це було результатом різноманітних національно-політичних процесів у деяких країнах регіону¹, а також наслідком подій Другої світової війни (окремі країни стали частинами інших держав).

Ще більше багатопартійність у регіоні було лімітовано/скасовано після становлення в країнах Центрально-Східної Європи режимів „*народної демократії*” та „*реального соціалізму*”. Внаслідок цього партійні системи країн трансформувалися в однопартійні або в багатопартійні з гегемоністськими партіями. Понад п’ятдесят років однопартійні авторитарні та тоталітарні режими функціонували у Болгарії (Болгарська комуністична партія, ВКР), Естонії (Комуністична партія Естонії, ЕКР), Латвії (Комуністична партія Латвії, ЛКР), Литві (Комуністична партія Литви, ЛКР), Словенії (Ліга комуністів Словенії, ZKS). В Румунії та Угорщині спочатку функціонували системи з партіями-гегемонами, проте незабаром їх трансформовано в однопартійні системи. В Румунії, наприклад, спочатку серед інших політичних сил домінувала Румунська робітничая партія (PMR), проте згодом було запроваджено систему однієї партії – Румунської

¹ У країнах Центрально-Східної Європи наприкінці 1920–х – у 1930–і рр. відбувались різні національно-політичні процеси, які обмежували плюралізм і функціональність/вагомість національних партійних систем. Наприклад, у *Болгарії* в 1923 р. відбувся державний переворот, за результатами якого до влади прийшов радикальний правий уряд А. Цанкова, який здійснював терор стосовно аграрних та комуністичних партій. У 1934 р. в Болгарії відбувся ще один державний переворот, в результаті якого встановлено авторитарний військовий режим К. Георгієва. Незабаром Болгарія почала зближуватись із нацистською Німеччиною та фашистською Італією. В *Естонії* та *Латвії*, що незалежними країнами стали у 1920 р., було імplementовано парламентаризм і багатопартійні системи. Проте в 1934 р. відбулися державні перевороти та встановлено диктаторські режими відповідно К. Пятса та К. Улманіса, заборонено діяльність усіх партій. У *Литві*, яка стала незалежною в 1918 р., запроваджено багатопартійну систему. Але у 1926 р. відбувся військовий переворот і встановлено авторитарний диктаторський режим А. Сметони. У країні функціонував винятково пронацистський Литовський націоналістичний союз (LTS). У *Польщі*, незалежність якої відновлено в 1918 р., запроваджено демократичну багатопартійну систему. Незабаром внаслідок державного перевороту Й. Пілсудського було апробовано авторитарний режим, в якому окремі партії піддавали політичному тиску. У *Румунії*, яка стала незалежною в 1878 р., відбувалось формування багатьох партій, як і в 1918–1938 рр., коли Румунія була ліберальною конституційною монархією. У 1938–1944 рр. Румунія була диктатурою, в якій суттєво лімітовано діяльність партій. У *Словенії*, яка в міжвоєнний період була частиною Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Королівства Югославії), здебільшого діяла багатопартійна система. Її „звуження” відбулось лише у 1929–1934 рр., коли діяв диктаторський режим короля Олександра. В *Угорщині* було регламентовано діяльність багатьох партій, навіть попри спроби здійснення переворотів. *Чехословаччина* в міжвоєнний період лишалась єдиною демократією у Центрально-Східній Європі, а тому стабільно функціонувала багатопартійна система. Обмеження/звуження багатопартійності почалось лише в 1939 р.

комуністичної партії (PCR). В Угорщині спочатку (до 1948 р.) домінували Угорська комуністична партія (МКР) та Соціал-демократична партія Угорщини (SZDP), згодом (у 1948–1956 рр.) – Угорська робітнича народна партія (MDP) (хоча деякі інші політичні партії все таки діяли), а з 1956 р. діяла тільки Угорська соціалістична робітнича партія (MSzMP). У Польщі та Чехословаччині формально функціонували багатопартійні системи, але у них провідними були гегемоністські партії: Польська об'єднана робітнича партія (PZPR) (її сателіти – Демократична партія (SD) та Об'єднана народна партія (ZSL)¹); Комуністична партія Чехословаччини (KSC) та її федеративний аналог у Словаччині – Комуністична партія Словаччини (KSS) (функціонували й деякі інші партії, зокрема Чехословацька соціал-демократична партія, Чехословацька націонал-соціалістична партія, Католицька народна партія, Партія відродження Словаччини тощо).

Особливістю організаційної стратегії комуністичних партій у країнах Центрально-Східної Європи в періоди режимів „реального соціалізму” було те, що: по-перше, партії використовували свої організації (через мережі організаційних структур і членства, системи номенклатури, партійні чистки) для встановлення/підтримки влади у суспільстві (або унаслідок „насичення” суспільства партійними організаціями, або через відсутність інших партій, а також відносну автономію повсякденного життя суспільства); по-друге, організаційна практика партій (рекрутування, просування та зміна еліти) мала на меті як встановлення контролю за зовнішнім іміджем партії, так і просування специфічних поглядів у суспільстві. З огляду на це відбувалося неідентичне оновлення партійних функціонерів. Приміром, у Чехословаччині з'являлися політики тільки із середовища партійної ієрархії на підставі ідеологічної лояльності, у Болгарії, Польщі або Угорщині – із-за меж партій на підставі кооптації інтелігенції із урахуванням адміністративних та політичних якостей майбутніх партійців. Загальне ж правило полягало у тому, що чим більше партія „насичувала” суспільство, тим більш вона хвилювалася з приводу вірності та надійності кадрів, які становили її партійну організацію. Крім того, характер впливу комуністичних партій на різні країни Центрально-Східної Європи після Другої світової війни значною мірою залежав від розвитку партійних систем у міжвоєнний період. Так, у країнах із розвинутою демократичною конкуренцією і мобілізацією середнього та робітничого класу сформовано бюрократизовані та репресивні політичні режими. Натомість, у системах із недостатньо мобілізованим середнім класом, розвинутим аграрним сектором та напівдемократичною партійною конкуренцією було створено слабо бюрократизовані та менш репресивні режими². У першому випадку комуністичні

¹ Hloušek V. Origin, Ideology and Transformation of Political Parties : East-Central and Western Europe Compared / Vít Hloušek, Lubomír Kopeček. – Ashgate Publishing, Ltd., 2010. – P. 121. ; Dehnel-Szyc M. Gry polityczne. Orientacje na dziś / Małgorzata Dehnel-Szyc, Jadwiga Stachura. – Warszawa 1991. – 296 s.

² Чим більше комуністичні партії країн Центрально-Східної Європи були включені в так зване „ядро безпеки” КППС, тим менше вони гарантували свою політичну монополію і тим більше дозволяли здійснювати політичну лібералізацію. Якщо ж комуністичні партії меншою мірою залежали від гарантування їхньої безпеки з боку КППС, тоді вони були змушені вдаватися до репресій у соціумі. Відмінності політичної культури у країнах Центрально-Східної Європи, зумовлювали особливості опору або сприйняття комуністичних партій. У країнах Центрально-Східної Європи в міжвоєнний та післявоєнний період простежувалися сильний робітничий клас та традиційні проросійські позиції, тому комуністичні партії безперешкодно насичували соціум своїми організаціями. У тих країнах регіону, де населення було гетерогенним (унаслідок розвитку аграрного сектора, релігійного чинника чи антиросійських/антирадянських позицій), комуністичні партії були змушені шукати компромісу в суспільстві для збереження своєї влади.

партії здебільшого репресували своїх політичних конкурентів, а в другому випадку – кооптували їх¹.

Значною мірою на розвиток партійних систем у режимах „реального соціалізму” впливали відносини з Радянським Союзом. Тому комуністичні партії в регіоні глибоко вкоренилися у політичне життя і політичну свідомість. Але на противагу комуністичним партіям у 1950–1980-х рр. формувались *опозиційні (дисидентські) групи* інтелектуалів і антикомуністів, які наприкінці 1980-х – напочатку 1990-х рр. сприяли демократизації суспільств, однак комуністичні сили після колапсу авторитарних (посттоталітарних) режимів в деяких країнах регіону залишилися досить впливовими (як посткомуністичні партії-наступниці). Такі суспільно-політичні процеси зумовили формування сучасних партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи.

7.2. Умови, чинники й особливості формування та розвитку партій у „нових” демократіях Центрально-Східної Європи

Формування партій у країнах Центрально-Східної Європи після колапсу режимів „реального соціалізму” зумовлене, на думку А. Щербяка й С. Хенлі², низкою транзитних і політичних *чинників*: 1) зміщенням політичних систем від режимів авторитарного (або посттоталітарного) типу до режимів поставторитарного (демократичного чи гібридного) типу (зокрема на підставі різного типу (договірного, еволюційного або революційного) транзиту політичних режимів); 2) вибором політичних акторів у складні моменти перших поставторитарних (1988–1991) років розвитку країн регіону; 3) інституційними (макроструктурними та мікроструктурними) чинниками, зокрема виборчими системами (у всіх країнах регіону апробовано пропорційні виборчі системи – в чистій чи змішаній з мажоритарними системами формі), перспективами становлення режимів парламентської демократії (зокрема у парламентських і прем’єр-президентських напівпрезидентських республіках, що зумовило творення згуртованих партій і стабільних партійних систем); 4) єдністю політичної еліти і структурованістю ідеологічного спектру в роки транзиту до демократії та перші роки після нього. Крім того, важливу роль у становленні партій в країнах регіону відіграли якісні зміни соціально-групової структуризації суспільства. Примітно, що поєднання факторів становлення політичних партій у країнах Центрально-Східної Європи відбувалось із огляду на досвід і вплив партійних систем країн Західної Європи/Європейського Союзу (особливо тих країн, які реалізують плюралістичну модель парламентської демократії).

Формування політичних партій у регіоні відбувалось стадіально та паралельно зі зміною політичного режиму із авторитарного/посттоталітарного на демократичний – спочатку внаслідок відходу від спадщини минулого до перших політичних реформ та трансформацій, пізніше від практики екстраординарної політики³ і трансформаційної аномії до ординарної політики⁴. Спочатку внаслідок забезпечення плюралізму/гласності

¹ Grzymala-Busse A. The Organizational Strategies of Communist Parties in East Central Europe, 1945–89 / Anna Grzymala-Busse // Paper presented at the „New Directions in the Study of East European State Socialism” Workshop at Harvard University, November 7–9, 1997.

² Szczerbiak A. Introduction : Understanding the Politics of the Right in Contemporary East-Central Europe / Aleks Szczerbiak, Seán Hanley // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2004. – Vol. 20. – No. 3. – P. 1–8.

³ Balcerowicz L. Understanding Postcommunist Transitions / Leszek Balcerowicz // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – No. 4. – P. 75–89.

⁴ Kabele J. A General Interpretation of Transition in the Czech Republic (1989–1993) / Jiri Kabele // Czech Sociological Review. – 1999. – Vol. 7. – P. 3–21.

було регламентовано можливість формування партій як таких. А це означало зміщення систем до багатопартійності. Після перших трансформацій було імplementовано нові правила гри, проте вони не були інституціоналізованими¹. Саме тому політичні актори та пересічні громадяни діяли відповідно із короткостроковими стратегіями та цілями. Стара (авторитарна/посттоталітарна) політична система була паралізована, а нової політичної системи ще не було сформовано або вона була неефективною. У цей час соціальна структура більшості партій характеризувалася гетерогенністю. Більше того, в регіоні перервано історичний досвід функціонування партій (від післявоєнного періоду до колапсу комуністичних режимів). Інколи вважають, що партійних систем ще не було, а точніше вони були випадками „партійних несистем”. Лише після інституціоналізації політичних систем (переходу до „нової політики” як ординарної, особливо в ракурсі реформування задля інтеграції в Європейський Союз) партійні системи стали більш структурованими, стабільними та передбачуваними (про етапи розвитку партійних систем йтиметься у наступних параграфах). Результатом цього, на думку А. Іннес, було те, що партії стали „однозначними” щодо розуміння ними перспектив розвитку країн регіону². Крім того, політичні партії перестали бути ендегенними організаційними структурами (орієнтованими на отримання влади), у багатьох політсил виявлялися атрибути екзогенності (орієнтації на інтереси соціальних груп, „на світ”).

Більшість *перших посткомуністичних і антикомуністичних партій* у Центрально-Східній Європі створено „миттєво” (за одну ніч як т.зв. „диванні партії”) дисидентами, інтелектуалами і політиками „зверху” в період швидких і глибоких, але незавершених соціально-економічних і політичних трансформацій. У деяких країнах окремі партії існували з періоду режимів „реального соціалізму”. Деякі політичні партії, що діяли у міжвоєнний період (або й раніше), наприкінці 1980–х рр. відновили свою діяльність у контексті транзиту до демократії. Специфіка того періоду полягала у тому, що „ринку політичних партій” був практично відкритим: виборці могли просто підтримувати партії, проте партії були неспроможними виконувати свої обіцянки перед виборцями. Цікаво також те, що дуже часто партії формувалися після розколів інших партій, переважно парламентських (зокрема комуністичних, посткомуністичних і антикомуністичних після перших вільних/установчих виборів чи без них). Але найважливіше, що перші політичні партії у поставторитарній Центрально-Східній Європі не були засновані на чинних соціополітичних поділах. Швидше вони поставали як „універсальні/всеосяжні”, адже намагались репрезентувати „весь народ”. Більше того, орієнтація політичних партій на все населення була зумовлена якісними параметрами й атрибутами соціально-групової структуризації населення країн регіону. Це було популярною тенденцією тогочасної своєрідної „абстрактно-символічної політики”, котра зводилася щодо „подолання авторитаризму/посттоталітаризму”. Тобто політична культура не сприяла творенню функціональних типів партійних систем та виникненню професійних і відповідальних політиків. Більше того, *перші опозиційні сили* у поставторитарних країнах Центрально-Східної Європи не називали партіями, а переважно „союзами”, „рухами”, „форумами”, „комітетами”, „фронтами” (загалом „рухівськими структурами”) тощо. Приміром, Союз демократичних сил (SDS) і Рух за права і свободи (DPS) у Болгарії, Народний фронт

¹ Schöpflin G. Politics in Eastern Europe, 1945–1992 / Georg Schöpflin. – Oxford : Blackwell, 1993. – 336 p.

² Innes A. Party Competition in Postcommunist Europe, The Great Electoral Lottery / Abby Innes // Comparative Politics. – 2002. – Vol. 35. – No. 1. – P. 90.

Естонії (R), Латиський рух за національну незалежність (LNNK) і Латиський народний фронт (LTF) у Латвії, „Саюдіс” – Литовський рух за перебудову (LPS) і Литовський рух (LS) у Литві, Незалежна самоврядна професійна спілка „Солідарність” (S) і Виборчий комітет „Солідарність” в Польщі, Фронт національного порятунку (FSN), Демократичний фронт національного порятунку (FDSN) у Румунії, Рух за демократичну Словаччину (HZDS), „Громадськість проти насильства” (VPN) і Громадянський демократичний союз (ODU) у Словаччині, Селянський союз Словенії (SKZ) і Комітет захисту людських прав (OVCP) у Словенії, Угорський демократичний форум (MDF) і Союз вільних демократів (SzDSz) в Угорщині, Громадянський форум (OF) у Чехії/Чехословаччині. Зумовлено це негативним (досвід комунізму) розумінням феномену партій як таких.

Але стратегія зосередженості партій „над політикою” (над соціальними інтересами) виявилась успішною тільки у перших (установчих) виборах. Річ у тому, що політичний капітал у форматі спонтанної підтримки суспільства виявився короткотривалишим, аніж очікували. Тому партії були змушені зміцнювати свою соціальну ідентифікацію. Це зумовлено вимогами демократизації та потребами агрегування різних інтересів у суспільстві (особливо актуально це було після поразок продемократичних сил у деяких країнах Центрально-Східної Європи під час других вільних парламентських виборів на початку 1990–х рр.). Партії почали зміцнювати свою організаційну структуру, вони вже не могли представляти весь народ, змінилась і соціально-групова структуризація населення, у партій практично не було налагодженого зв’язку з виборцями, тому вони перетворилися з „умовно масових” рухів в „умовно кадрові” (електоральні, професійні чи картельні) партії. Це доповнювалось високою фракціоналізацією/фрагментацією тогочасних (наприкінці 1980–х – початку 1990–х рр.) партійних систем, коли відбувались розколи та злиття партій. Тому „переосмислення партійної політики” відбувалося у політичному й ідеологічному вакуумі без встановлення міцних зв’язків із найбільш важливими соціальними групами¹.

Політичні партії з „політичних клубів”, „інтелектуальних кіл”, масових рухів та колишніх комуністичних „партій-держав” намагались *професіоналізуватись* і стати менш „всеосяжними” (а, натомість, більш картельними). Партії почали займати свої електоральні ніші у суспільстві та ставати більш соціально-орієнтованими. Виборці почали віддавати перевагу партіям із перспективними політичними програмами, структурованими організаціями і чистими політичними профілями². Виборці стали раціональними/стратегічно-орієнтованими. Тому видозмінювались і політичні партії. У партієтворчому процесі центральне місце зайняли такі атрибути партій, як програмна спрямованість та ерозія харизматично-орієнтованого вектору розвитку. Це знаменувало зміщення до „ординарної політики” плюралістичних демократій, ретроспективних виборів, інтерес-орієнтованості. Тому партії стали більш наближеними до соціальних груп і громадянського суспільства.

¹ Це було властиво як для партій-наступниць колишніх комуністичних організацій, так і для партій-наступниць колишніх опозиційних рухів у Центрально-Східній Європі. Тому на початку 1990–х рр. їх навіть порівнювали щодо політичної риторики та стилю політики. Детально див.: Lewis P. Central Europe since 1945 / Paul Lewis. – Longman : London and New York, 1994. – P. 264.

² Dawisha K. Political Learning in Post-Communist Elections / Karen Dawisha, Stephen Deets // East European Politics and Societies. – 2006. – Vol. 20. – No. 4. – P. 691–728.

З цього приводу С. Рішож¹ зазначає, що для різних стадій транзиту до демократії у країнах Центрально-Східної Європи характерними були *різні типи політичних партій*. Кожний етап політичного транзиту (в межах антикомунізму і посткомунізму) ставив спочатку перед політичними рухами, а згодом і партіями нові вимоги. Спершу партії були засобом комунікації всередині владної еліти та контреліти й інструментом мобілізації ідеологічних і політичних ресурсів у боротьбі між ними. Згодом партії все частіше почали ставати каналом представництва соціальних інтересів та, за словами П. Мейра, „вирішальним агентом інституційної легітимації”². Саме із цього моменту почалось зміщення політики у Центрально-Східній Європі від екстраординарної до ординарної (інтерес-орієнтованої). Це стало причиною типологізації усіх політичних партій у регіоні в 1988–1999 рр.: 1) „нові політичні партії-рухи”, які виникли спонтанно в умовах кризи і колапсу попередніх авторитарних/посттоталітарних політичних режимів, а тому незабаром припинили свою діяльність внаслідок внутрішніх розбіжностей (це зазвичай тимчасові партії, наприклад, Громадянський форум (OF) у Чехословаччині, Народний фронт Естонії (R), „Саюдіс” – Литовський рух (LS), Фронт національного порятунку (FSN) у Румунії, Громадянський демократичний союз (ODU) у Словаччині, Селянський союз Словенії (SKZ) тощо); 2) *клієнталістські/клієнтурні партії*, в яких домінували неформальні мережі еліт, часто очолювані харизматичними лідерами (Рух за демократичну Словаччину (HZDS) тощо); 3) *історичні партії*, які фактично є або були відновленими/відродженими політичними силами міжвоєнного періоду, заборонені в режимах „реального соціалізму” (зокрема Чеська соціал-демократична партія (CSSD), яка після Другої світової війни об’єдналась із Комуністичною партією Чехословаччини (KSC))³; 4) *посткомуністичні партії*, які в умовах режимів „реального соціалізму” діяли як формально незалежні партії, співпрацюючи з комуністами в межах національних фронтів і парламентів, але після 1988–1991 рр., намагаючись звільнитися від негативного „тягаря” комуністичного минулого, трансформувалися в оновлені партії (Соціал-демократія Республіки Польща (SdRP), Польська селянська партія (PSL) або Угорська соціалістична партія (MSzP)); 5) *нереформовані чи частково реформовані комуністичні партії* (для їхнього найменування часто застосовували поняття „бетон”), які зберегли назви періоду режимів „реального соціалізму”, марксистсько-ленінську ідеологію і

¹ Riishøj S. Development of Parties and Party Systems in Central Europe, 1989–2007 / Søren Riishøj // Politologiske Skrifter. – 2007. – Vol. 19. – 63 p.

² Mair P. The West European Party System / Peter Mair. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – P. 3.

³ Особливість історичних політичних партій полягає у тому, що на момент відновлення/трансформації їхньої діяльності вони здебільшого були опозиційними до режимів „реального соціалізму”, тобто антикомуністичними. В ідеологічному вимірі/спектрі історичні партії не моногамні, бо в їхньому середовищі можна виділити, щонайменше, чотири типи політичних організацій: соціал-демократичні (приміром, Соціал-демократична партія Угорщини (MSzDP) або Литовська соціал-демократична партія (LSDP) тощо); християнсько-демократичні (наприклад, Словенські християнські демократи (SKD), Чехословацька народна партія (CSL) тощо); аграрні (як-от Незалежна партія дрібних землевласників Угорщини (FKgP) тощо); націоналістичні (наприклад, Литовський націоналістичний союз (LTS) тощо). Найбільш успішними є соціал-демократичні платформи. За понад два десятиліття після початку демократизації у країнах Центрально-Східної Європи тільки декілька історичних партій залишилось на парламентській (політичній) арені, при цьому здебільшого у форматі опозиційних. Християнсько-демократичні історичні партії у своєму розвитку є маргінальними внаслідок секуляризаційних процесів у регіоні в період режимів „реального соціалізму” (1945–1989 рр.). Окремі аграрні партії зберігають електоральну підтримку, але в цілому відіграють незначну роль у партійно-електоральних системах регіону. Націоналістичні історичні партії наприкінці 1990-х рр. (після того як втратили значення патріотичні сентиментальності) позиціонуються як позапарламентські опозиційні сили. Тільки соціал-демократичні історичні партії об’єдналися із поміркованими лівими силами, які створено в межах колишніх комуністичних партій, а також їхніх „партій-наступниць” у поставторитарних режимах. Це, наприклад, Литовська соціал-демократична партія (LSDP) тощо (про ідеологічне позиціонування політичних партій детально йтиметься в наступних параграфах).

централізовану організаційну структуру (приміром, Комуністична партія Чехії (Богемії) і Моравії (KSCM), Комуністична партія Словаччини (KSS)); 6) *протестні/антисистемні партії*, які сформовано для заперечення принципів діючих партій та демократичних режимів у країнах регіону, які є опозиційними й до формування урядових кабінетів не допускаються (наприклад, Партія угорської справедливості та життя (MIEP), Партія „Республіка” (ResP) в Естонії, „Самооборона Республіки Польща” (SRP), Національний союз „Атака” (АТА) у Болгарії, Центр „Згода” (SC) в Латвії, Партія „Велика Румунія” (PRM) тощо). Дещо згодом (зокрема упродовж перших років демократичного розвитку, переважно після 1988–1991 рр.) почали формуватися й так звані „зовсім нові” партії, які не були наступниками комуністичних/посткомуністичних та антикомуністичних партій (приміром, Національний рух за стабільність і прогрес (NDSV) у Болгарії, Естонська реформістська партія (ERe), Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (TS-LKD), Ліберально-демократична партія (PDL) у Румунії, „Позитивна Словенія” (PS) тощо). На зламі століть для країн Центрально-Східної Європи класифікували партії як масові і кадрові, універсальні/всеосяжні („всеохоплюючого типу”, англ. „catch-all parties”) та картельні, програмні, клієнталістські (клієнтурні), а також харизматично керовані¹ (різні типи партій одночасно можуть бути історичними). Це означає, що „зміщення” політичного процесу до інтерес-орієнтованого спричинило „зміщення” організаційної структури політичних партій країн регіону до західноєвропейського типу².

Надзвичайно важливу роль у формуванні політичних партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи відіграли комуністичні партії країн регіону періоду „реального соціалізму” і їхні партії-наступниці, а також опозиційні партії-рухи

¹ Kopecek L. Czech and Slovak political parties and their vision of European integration [Електронний ресурс] / Lubomir Kopecek, Jakub Sedo // Central European Political Studies Review. – 2003. – Vol. 1. – No. 5. – Режим доступу до інформації : <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=12>

² Спрощену (проте не зовсім повну) класифікацію політичних партій у поставторитарних (а сьогодні демократичних) країнах Центрально-Східної Європи запропонували П. Коpecькі та М. Спірова, П. Льюїс та Я. Бугайські. Дослідники зауважують, що у нових демократіях країн регіону політичні партії формотворчо треба поділяти на чотири групи: 1) *партій-наступниці* колишніх/старих комуністичних партій і їхніх сателітів/супутників (приміром, Болгарська соціалістична партія (BSP), Угорська соціалістична партія (MSzP), Комуністична партія Чехії (Богемії) і Моравії (KSCM), Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія (KDU/CSL) – проте остання функціонувала до встановлення режиму „реального соціалізму” в Чехословаччині); 2) партії, які було сформовано на підставі опозиційних до комуністичних партій та їхніх сателітів/супутників рухів (наприклад, Угорський демократичний форум (MDF), Угорський громадянський союз (Fidesz), Союз вільних демократів (SzDSz) в Угорщині, Союз демократичних сил (SDS) у Болгарії, Болгарський аграрний народний союз (BZNS), Рух за права та свободи (DPS) у Болгарії, Громадянська демократична партія (ODS) та Громадянський демократичний альянс (ODA) у Чехії); 3) *нові партії*, які формуватися після 1988–1991 рр. (приміром, Національний рух за стабільність і прогрес (NDSV) у Болгарії, Естонська реформістська партія (ERe), Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (TS-LKD), Громадянська платформа (PO) у Польщі, Ліберально-демократична партія (PDL) у Румунії, „Позитивна Словенія” (PS)); 4) *історичні партії*, які у 1988–1993 рр. відновились як наступниці міжвоєнних політичних організацій та/або трансформувались у нові організації. Схожу типологію політичних партій у поставторитарних країнах Центрально-Східної Європи запропонував Х.-Д. Клінгеманн, він виділив такі типи партій: 1) „соціокультурні партії” (як історичні партії); 2) „нові програмні партії” (як антикомуністичні партії); 3) „реформовані комуністичні партії” (як посткомуністичні партії). Детально див.: Kopecky P. Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies : Power of the Powerless / Petr Kopecky, Maria Spirova // Journal of Legislative Studies. – 2008. – Vol. 14. – No. 1–2. – P. 156. ; Spirova M. Political Parties in Post-communist Societies : Formation, Persistence and Change / Maria Spirova. – Basingstoke : Palgrave, 2007. – 220 p. ; Lewis P. Political Parties in Post-communist Eastern Europe / Paul G. Lewis. – London, New York : Routledge, 2000. – 202 p. ; Lewis P. Party Development and Democratic Change in Post-Communist Europe : The First Decade / Paul G. Lewis. – London : Frank Cass, 2001. – 223 p. ; Bugajski J. Political Parties of Eastern Europe : A Guide to Politics in the Post-Communist Era / Janusz Bugajski. – M.E. Sharpe, 2002. – 1055 p. ; Klingemann H. Die Entstehung wettbewerbsorientierter Parteiensystem in Osteuropa / Hans-Dieter Klingemann // Zapf W. Institutionenvergleich und Institutionendynamik / Wolfgang Zapf, Meinolf Dierkes. – Berlin, 1994. – P. 13–38.

початкового/першого етапу транзиту до демократії і їхні партії-наступниці. Зі слів О. Прокоп'єва, „партіями-наступницями” здебільшого є первинні спадкоємиці колишніх партій-монополістів і рухів-монополістів, які перейняли їх ідеологічну ідентичність, організаційні, кадрові та фінансові ресурси¹. Тому очевидно, що наприкінці 1980–х – на початку 1990–х рр. „партіями-наступницями” могли бути спадкоємиці колишніх комуністичних партій (ними були власне комуністичні або посткомуністичні партії) чи антикомуністичних партій-рухів.

Із „*партій-наступниць*” *колишніх комуністичних партій* треба виокремлювати, для прикладу, Болгарську соціалістичну партію (BSP) (з 2001 р. входить в електоральні блоки з іншими партіями, наприклад, у Коаліцію за Болгарію (KzB)), Естонську ліву партію (EVP, її попередниками були Естонська демократична робітнича партія (EDTP) та Естонська соціал-демократична робітнича партія (ESDTP)), Латиську демократичну робітничу партію (LDDP), Латиську соціалістичну партію (LSP) та Латиську партію єдності (LVP), Литовську комуністичну партію (LKP) та її наступницю Демократичну партію праці Литви (LDDP) (у 2001 р. приєдналась до Литовської соціал-демократичної партії (LSDP)), Польський соціал-демократичний союз (PUSd) та Соціал-демократію Республіки Польща (SdRP) (згодом багато членів цих партій вступили в лави Союзу демократичних лівих сил (SLD)), Румунську соціал-демократичну партію (PSDR, до періоду „реального соціалізму” функціонувала також, але потім злилась із Румунською комуністичною партією) та Соціалістичну робітничу партію Румунії (PSM), Партію демократичних лівих сил Словаччини/Демократичну ліву партію Словаччини (згодом із неї виокремлено Асоціацію словацьких робітників (ZRS)) та Комуністичну партію Словаччини (KSS), Соціалістичну партію Словенії (SSS), Угорську робітничу партію (MM, мала різні назви – спочатку Угорська соціалістична робітнича партія, потім Робітнича партія, а ще згодом Угорська комуністична робітнича партія) та Угорську соціалістичну партію (MSzP), Комуністичну партію Чехії (Богемії) та Моравії (KSCM). Попри незначні електоральні успіхи цих партій на перших (установчих) виборах, деякі з них незабаром стали невід'ємними частинами міжпартійної конкуренції та партійних систем в окремих країнах Центрально-Східної Європи². Станом на 2013 р. це більшою мірою властиво Болгарії, Польщі, Угорщині та Чехії і не характерно для Естонії, Латвії, Литви, Румунії, Словаччині та Словенії.

Натомість, більш популярними і системотворчими партіями у всіх країнах регіону стали ті сили, які насамперед було сформовано *на підставі й досвіді опозиційних рухів*, а також нові політичні сили, які почали свою діяльність після 1988–1993 рр. У Болгарії, наприклад, партії-рухи Союз демократичних сил (SDS) і Рух за права та свободи у 1997 і 1990 рр. відповідно трансформувались в однойменні політичні партії (у 2004 р. із Союзу демократичних сил (SDS) виділилась політична партія „Демократи за сильну

¹ Прокоп'єв О. Чинники електорального успіху партій-наступниць у поставторитарних суспільствах Центральної та Східної Європи / Олексій Прокоп'єв // *Мастеріум*. – 2002. – Вип. 10. – Політичні студії. – С. 29–42.

² Waller M. Adaptation of the former communist parties of east-central Europe : a case of social-democratization? / Michael Waller // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 4. – P. 473–489. ; Evans G. Economic ideology and political success : communist-successor parties in the Czech Republic, Slovakia and Hungary compared / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 4. – P. 565–578. ; Ishiyama J. The sickle or the rose? Previous regime types and the evolution of the ex-communist parties in post-communist politics / John Ishiyama // *Comparative Political Studies*. – 1997. – Vol. 30. – No. 3. – P. 299–331. ; Ziblatt D. The Adaptation of Ex-Communist Parties to Post-Communist East Central Europe : a Comparative Study of the East German and Hungarian Ex-Communist Parties / Daniel Ziblatt // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1998. – Vol. 31. – No. 2. – P. 119–137. ; Bozoki A. The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe / Andras Bozoki, John Ishiyama. – M.E. Sharpe, 2002. – 501 p.

Болгарію” (DSB)). Народний фронт Естонії (R) виявився попередником Естонської партії національної незалежності (ERSP), а також Естонської центристської партії (ЕК). Латиський народний фронт (LTF) спочатку трансформувався в однойменну урядову партію, а згодом став основою для формування Християнської народної партії (КТР) та партії „Латиський шлях” (LC). Латиський рух за національну незалежність (LNNK) перетворився у Національну консервативну партію. Ще один антикомуністичний рух у Латвії – „Конгрес громадян” – став основою для формування партії „За батьківщину і свободу” (ТВ). „Саюдіс” – Литовський рух (LS) і досі функціонує у Литві, проте він одночасно став базою формування Союзу „Батьківщина” (TS). У Польщі „Солідарність” (S) у 1991 р. трансформувалась в однойменну партію, а у 1996 р. взяла участь (поряд із понад тридцятьма іншими партіями/організаціями) у формуванні коаліційної Виборчої дії „Солідарності” (AWS)¹. Проте незабаром „Солідарність” перестала бути партією, а залишилась профспілковою організацією. Натомість, Виборчий комітет „Солідарність” (Л. Валенси і Б. Геремека) у 1989 р. перетворився в Парламентську громадянську партію (ОКР), а згодом розпався на партії „Центристська угода” (РС) й „Громадянський рух за демократичну дію” (ROAD). У Румунії Фронт національного порятунку (FSN) спочатку перетворився в однойменну партію, а незабаром став соціальною базою для формування „Демократичного фронту національного порятунку” (FDSN) (а невдовзі Соціал-демократичної партії (PSD)), Демократичної ліберальної партії (PD-L), Демократичної партії (PD). У Словаччині рух „Громадськість проти насильства” (VPN) перетворився у партію „Рух за демократичну Словаччину” (HZDS) і Громадянський демократичний союз (ODU). У Словенії Селянський союз (SKZ) спершу функціонував як однойменна партія, а в 2000 р. влився у Словенську народну партію (SLS). Комітет захисту людських прав (OVCP) у Словенії в 1990 р. саморозпустився, проте деякі його члени сформували дві партії: „Демократичну опозицію Словенії” (DEMOS), „Ліберальну демократію Словенії” (LDS). Угорський демократичний форум (MDF) наприкінці 1980–х – початку 1990–х рр. перетворився в однойменну політичну партію. У 2011 р. вона трансформувалась у партію „Демократична спільнота добробуту та свободи” (JESZ). Антикомуністичні рухи Союз вільних демократів (SzDSz) і Угорський громадянський союз (Fidesz) теж перетворились в однойменні партії. Громадянський форум (OF) у Чехії в 1991 р. трансформувався у Громадянську демократичну партію (ODS) та Громадянський рух (OH). Останній у 1993 р. перейменовано на політичну партію „Вільні демократи” (SD)². У різних країнах Центрально-Східної Європи рухівські структури трансформувались в одну (Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Угорщина) або багато (Естонія, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія) партій.

Типологізація партій та виділення стадій їхнього розвитку у країнах Центрально-Східної Європи засвідчує, що в регіоні не сформовано справжніх масових партій у

¹ Зазначимо, що із „Солідарності” (S) виникли й інші партії, які не були електорально успішними: Ліберальний демократичний конгрес (KLD), Польська селянська партія „Солідарність” (PSL-S), Християнсько-демократична робітничка партія (ChDSP), Християнський національний союз (ZChN). Найбільша кількість партій із „Солідарності” виникла перед виборами у 1991 р. Це були аморфні політичні організації і „протопартії” („політичні клуби”), багато з яких брали участь у виборах тільки в кількох виборчих округах (навіть в одному-двох). Таку специфіку пояснювали застосуванням на виборах у 1991 р. пропорційної виборчої системи без прохідного електорального бар’єру. Більш детально див.: *Millard F. The Shaping of the Polish Party System, 1989–93 / Millard Frances // East European Politics and Societies. – 1994. – Vol. 8. – No. 3. – P. 467–494.*

² *Kitschelt H. Post-Communist Party Systems : Competition, representation, and inter-party cooperation / Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, Gabor Toka. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 457 p.*

розумінні М. Дюверже¹. Натомість, переважають універсальні/всеосяжні партії (за методологією О. Кіркхаймера), картельні партії (за методологією Р. Каца і П. Мейра)² та електорально-професійні партії (за методологією А. Панебьянко). А. Агх акцентує увагу на детермінованості характеру міжпартійної конкуренції, зокрема у країнах, де доволі впливовими є „партії-наступниці” комуністичних партій, працює розбіжність „ми–вони”. Натомість, у країнах, де такі партії політично обмежені, а партійний спектр структуровано між колишніми опозиційними партіями, переважає розбіжність „ми – не ми”³.

7.3. Передумови становлення, етапи розвитку та стабільність партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи

Розвиток сучасних партійних систем у Центрально-Східній Європі зумовлений трьома переломними моментами поставторитарної та демократичної історії партій. *Перший* зумовлений колапсами авторитарних режимів у регіоні (було уможливлено багатопартійність), *другий* – наслідками перших/установчих виборів в окремих країнах регіону (оскільки почали виникати або відновлюватися ідеологічні політичні партії), *третій* – особливостями та наслідками євроінтеграційних процесів у регіоні (політичні партії стали структурованішими). Кожний переломний момент розвитку політичних партій доповнювався якісною зміною соціально-групової структуризації суспільств різних країн та відповідно трансформацією їхніх партійних систем.

Особливого значення це набуло під час установчих всенародних парламентських та президентських виборів⁴ (останні у тих країнах, де це було регламентовано). Вони відрізнялись від наступних виборів насамперед широтою і аморфністю партійних та міжпартійних організацій у перших парламентах поставторитарних країн Центрально-Східної Європи. Річ у тому, що ці організації досить швидко (переважно після того, як вони змогли отримати державні посади) розпались чи трансформувались у дрібні групи і фракції. Як наслідок, виникло принаймні чотири *групи партійної еліти*, які відіграли різну системотворчу роль у процесі демократизації політичних системи, у формуванні

¹ Доцільно виділяти декілька *стадій розвитку політичних партій* у поставторитарній Центрально-Східній Європі: 1) формування партій-рухів, їх перетворення в універсальні/всеохоплюючі партії/протопартії, відновлення так званих „історичних” політичних партій, формування посткомуністичних партій (1988–1999 рр.); 2) об’єднання/розколи партій після установчих виборів (1990–1992 рр.); 3) посилення партій-наступниць комуністичних партій (1992–1994 рр.); 4) формування нових партій (з 1994 р.).

² Szczerbiak A. Party Structure and Organizational Development in Post-Communist Poland / Aleks Szczerbiak // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2001. – Vol. 17. – No. 2. – P. 101.

³ Ágh A. The Politics of Central Europe / Attila Ágh. – London : Sage, 1998. – P. 103.

⁴ Трактуючи значення *перших/установчих виборів*, Х. Лінц зазначає, що без виборів, як таких, сукупність інститутів, які становлять „каркас” нових демократій – парламентів, засновницьких урядів і конкурентоспроможних політичних партій, – не може розвиватись достатньо автономно, легально і легітимно. Перші демократичні (або установчі) вибори в Центрально-Східній Європі, зі слів Л. Гарбера та Е. Бйорнлунда, характеризувались тим, що: громадяни вільно висловлювали свої політичні погляди; відбулось заохочення політичної участі; забезпечено раціональний тип легітимності політичної влади. Особливо важливо те, що в результаті установчих виборів політичні гравці прийняли модель політичної конкуренції як апіоріє єдиного способу формування стійкого демократичного режиму. На думку Г. О’Доннелла та Ф. Шміттєра, в умовах транзиту до демократії правові структури зробили „проведення виборів більш привабливим засобом вирішення конфліктів”, аніж це було властиво авторитарним політичним режимам „реального соціалізму”. Більш детально див.: Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation : Southern Europe, South America, and post-communist Europe / Juan Jose Linz, Alfred Stepan. – Baltimore, 1996. – P. 71. ; Garber L. Introduction / Larry Garber, Eric Bjornlund // Garber L. The New Democratic Frontier : A Country By Country Report on Elections in Central and Eastern Europe / Larry Garber, Eric Bjornlund. – Washington D.C., 1992. – 247 p. ; O’Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule : Tentative Conclusions and Uncertain Democracies / Guillermo O’Donnell, Philippe Schmitter. – Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1993. – P. 40.

та структуризації партійно-виборчих систем країн регіону: радикальні та помірковані сили всередині нової контреліти й у межах колишніх опозиційних рухів; прихильники жорсткого та м'якого політичного курсу всередині правлячої еліти старого типу (на прикладі комуністичних партій і їхніх „партій-наступниць”).

Конкуренція між чотирма головними групами партійної еліти у країнах Центрально-Східної Європи після установчих виборів виявилась у тому, що помірковані групи (прихильники м'якого курсу в середовищі комуністичних політичних партій та їхніх „партій-наступниць”, а також реформатори-опозиціонери) об'єднали зусилля і виробили спільний консенсусно-плюралістичний варіант демократизації. Переговорний різновид транзиту на рівні партійно-політичних еліт владного (комуністичного) і опозиційного (антикомуністичного) походження був сприятливим для становлення та консолідації демократії в регіоні. Простежувалися розколи у колишніх комуністичних партіях та об'єднання і розколи в антикомуністичних політсилах під час перших демократичних реформ. Із цього приводу Д. Олсон зауважує, що розколи і злиття парламентських і непарламентських політичних партій були традиційною рисою ранніх етапів розвитку демократичних політичних режимів країн Центрально-Східної Європи. Ознака ранніх партійних систем країн регіону на зорі демократизації у тому, що в них відбувалася реструктуризація партійних систем у напрямі до багатопартійності. Найцікавіше те, що реструктуризація політичних партій відбулася незадовго до других демократичних виборів¹.

Тому чотири види партійної еліти були *стратегічно-вирішальними групами впливу*, які відіграли важливу роль у партійно-політичній структуризації та конструюванні нових партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи. Вони, звісно, не були безпосередніми осередками й акселераторами формування партій західноєвропейського організаційного типу. Проте вони відіграли ключову роль у диференціації партійних систем, формуванні моделей плюралістичної демократії в регіоні. Свідченням цього стало розширення і поглиблення спектра стратегічно-вирішальних груп партійної еліти унаслідок створення нових політичних партій і їхньої диференціації на прихильників поступового та прискореного курсу реформування всіх сфер господарства (особливо це стало помітно в ракурсі реформ у країнах Центрально-Східної Європи напередодні їхнього вступу до Європейського Союзу). Примітно те, що такі політичні партії свою діяльність розпочали здебільшого як опозиційні сили (поряд із ними функціонували політичні партії, сформовані з попередніх стратегічно-вирішальних груп еліти). Їх було сформовано на різних підставах – класичній ідеологічній (матеріалістичній)² та посткласичній неідеологічній (постматеріалістичній) (приміром, екологічній, етнічній, популістській, регіоналістській, зорієнтованій на певні групи інтересів тощо³).

¹ Olson D. Party formation and party system consolidation in the new democracies of Central Europe / David Olson // Hofferbert R. Parties and Democracy : Party Structure and Party Performance in Old and New Democracies / Richard Hofferbert. – Oxford : Blackwell Publishers, 1998. – P. 310–312.

² Серед класичних ідеологічних партій найчастіше формувались праві та ультраправі консервативні та націоналістичні сили, наприклад: Національний союз „Атака” (АТА) та Союз національного порятунку (ОНС) – в Болгарії; Партія „Велика Румунія” (PRM); Рух за кращу Угорщину (JOBBIK) та Партія угорської справедливості і життя (МІЕР); Словацька національна партія (SNS); Словенська національна партія (SNS); Асоціація за республіку/Республіканська партія Чехословаччини (SPR/RSC) і т.д.

³ Найпомітніші між ними такі: Партія зелених (ZP) і „Зелені” (Z), Рух за права та свободи (DPS) – у Болгарії; Естонська партія зелених (EER); Латиська партія зелених (LZP) та Союз зелених і селян (ZZS) – у Латвії; Литовська партія зелених (LZP); Демократичний союз угорців у Румунії (UDMR); Християнсько-демократичний рух (KDH) і Партія зелених (SZS) у Словаччині; Демократична партія пенсіонерів Словенії (DeSUS); „Політика може бути іншою” (LMP) в Угорщині.

Така еволюційна диференціація партієтворчих процесів у країнах Центрально-Східної Європи (меншою мірою простежується й сьогодні) чітко свідчить про те, що партійні системи у країнах регіону є *функціональними*, тобто характеризуються різним ступенем змагальності та готовності до політичного компромісу. Більше того, партійні системи в регіоні є *ефективними* або *дієвими*, бо вони здатні всіляко сприяти вирішенню політичних, зокрема інституційних, криз. Приблизно з другої половини 1990-х рр. партійні системи центрально-східноєвропейських країн стали нагадувати партійні системи країн Західної Європи, принаймні у зрізі політичних ідеологій. Річ у тому, що в регіоні здебільшого отримують застосування біполярні лівоцентристські та правоцентристські партійні системи. Натомість, все рідше трапляються триполярні багатопартійні системи, в основу яких закладено традиційні соціополітичні поділи¹ (детально про ідеологічне позиціонування партій і партійних систем зазначено нижче). Це зумовлено традиційною біполярністю соціополітичних поділів і конфліктів у Центрально-Східній Європі, наприклад, ідеєю протистояння посткомунізму та антикомунізму (у всіх країнах регіону), церкви та держави (у Польщі), лібералізму та космополітизму (в Угорщині), національного й етнічного (у Словаччині, Естонії, Латвії та Литві), вільного та регульованого ринку (у Румунії та Чехії) тощо. Партійні системи країн Центрально-Східної Європи інституціоналізовано зазвичай як зав'язані на багатовимірності специфічних соціополітичних поділів й інституційних ліній транзиту до демократії².

Аналізуючи етапи розвитку і типи партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи, зазначимо, що їх виокремлення відбувається шляхом інтеграції феноменів виборчої, парламентської та урядової партій стосовно політичних, інституційних та виборчих систем тих чи інших країн регіону³. Атрибутами часової періодизації розвитку і типологізації партійних систем, за словами Дж. Сарторі, є концентрація та дисперсія влади політичних партій. Внаслідок цього партійні системи поділяються на однопартійні (як системи єдиної партії, системи гегемоністської партії та системи домінуючої партії), двопартійні (як системи відносної концентрації влади, системи чергування влади) і багатопартійні (помірковано/консенсусно-плюралістичні, поляризовано/фрагментовано-плюралістичні й атомізовані системи). На думку Ж. Блонделя, параметрами часової періодизації та типологізації партійних систем у демократичних режимах є кількість партій і їхній відносний розмір. З огляду на це виділяють такі типи партійних систем: двопартійні, дві-з-половиною партійні, багатопартійні з домінуючою партією, а також багатопартійні без домінуючої партії⁴. Періодизація та типологізація партійних систем

¹ Ágh A. The Politics of Central Europe / Attila Ágh. – London : Sage, 1998. – P. 111.

² Г. Кітчелт виокремлює із них такі найбільш важливі: 1) *режимно-інституційні*, окреслені відношенням партій до політичної системи в цілому та ймовірних векторів її розвитку; 2) *економічно-дистрибутивні*, визначені відношенням партій до вільного ринку й інтервенцій з боку держави; 3) *національно-космополітичні*, детерміновані позиціями партій стосовно національного партикуляризму та інтернаціоналізації; 4) *соціально-культурні*, які позиціонуються відношенням політичних партій щодо традиційних соціальних інститутів та індивідуалізму/лібертаризму. Спочатку дуже вагомим соціополітичним поділом у межах партійних систем усіх країн Центрально-Східної Європи був конфлікт між комунізмом/посткомунізмом та антикомунізмом. Згодом у партійних системах більшості країн Центрально-Східної Європи почав превалювати соціополітичний поділ на економічно-дистрибутивній основі. Національно-космополітичний і соціально-культурний поділ не властивий для всіх країн регіону. Детально див.: Kitschelt H. Post-Communist Party Systems : Competition, representation, and inter-party cooperation / Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, Gabor Toka. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 457 p.

³ Sartori G. Parties and Party Systems : A Framework of Analysis / Giovanni Sartori. – Cambridge University Press, 1976. – P. 128.

⁴ Blondel J. Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies / Jean Blondel // Canadian Journal of Political Science. – 1968. – Vol. 1. – No. 2. – P. 180–203.

ґрунтується на кількісному і якісному профілі змін партій у певній країні. При цьому для кількісного відображення атрибутів і етапів розвитку партійних систем у політичній науці застосовують такий інструмент, як ефективна кількість парламентських партій (детально розглянуто у попередніх розділах). Це математичне „віддзеркалення” відсотків мандатів партій у парламентах (або нижніх палатах парламентів), яке визначають за формулою:

$$ENP_p = \frac{1}{\sum_{i=1}^n R_i^2}, \quad (7.1)$$

де ENP_p – ефективна кількість парламентських партій; R_i – частка мандатів партії i в парламенті; n – це кількість (позначення) партій, які провели своїх представників до парламенту/нижньої палати парламенту; $i=1$ – позначення усіх партій, які провели своїх представників до парламенту/нижньої палати парламенту¹.

Таблиця 7.1

Ефективна кількість парламентських партій у партійних системах країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)²

№	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія	Середні дані
1	2,42	5,90	5,05	2,99	10,86	2,20	3,19	6,61	3,77	4,80	4,78
2	2,41	4,15	7,59	3,41	3,88	4,78	4,41	5,53	2,90	4,15	4,32
3	2,73	5,50	5,49	4,22	2,95	4,31	4,75	4,86	3,45	3,71	4,20
4	2,52	4,67	5,02	5,46	3,60	3,56	6,12	4,90	2,21	3,67	4,17
5	2,92	4,37	6,00	5,78	4,26	3,36	4,81	4,23	2,40	3,10	4,12
6	4,80	3,84	3,93	5,28	2,82	3,60	4,01	4,73	2,00	4,51	3,95
7	3,34	–	4,52	–	3,00	2,12	2,85	–	–	5,60	3,57
8	3,15	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3,15
Всі	3,04	4,74	5,37	4,52	4,48	3,42	4,31	5,14	2,79	4,22	4,20

У 1990–2013 рр. кількісний профіль партійних систем у країнах регіону був різноманітним. Попри те, що партійні системи всіх країн Центрально-Східної Європи багатопартійні, самі атрибути багатопартійності різні. Наприклад, у регіоні найменші за розміром/кількістю партій партійні системи у Болгарії, Румунії та Угорщині; середні (проміжні) за розміром партійні системи в Естонії, Литві, Польщі, Словаччині та Чехії; найбільші за розміром партійні системи у Латвії та Словенії. У Центрально-Східній Європі у 1990–2013 рр. простежується поступове зменшення розмірів партійних систем, зокрема в Естонії, Польщі, Словенії та Угорщині. Натомість, розмір партійної системи стабільно зростав у Литві. Розмір партійних систем спочатку зріс, а потім знизився у Болгарії, Румунії і Словаччині; спочатку знизився, а потім зріс – у Чехії. Нестабільна динаміка простежується лише у Латвії. Виокремлюють три *етапи розвитку* розмірності багатопартійних систем у регіоні. *Перший етап* – період між першими (установчими) і другими вільними демократичними виборами. У цей час апробовано багатопартійні системи *обмеженого й поляризованого плюралізму* (перші були властиві для Болгарії, Литви, Румунії, Словаччини, а другі – для Естонії, Польщі та Словенії). Це зумовлено

¹ Laakso M. The Effective Number of Parties : A Measure with Application to West Europe / Markku Laakso, Rein Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – P. 3–27.

² Умовні позначення: № – порядковий (черговий) номер виборів парламенту/нижньої палати парламенту. До уваги взято показники, починаючи від перших вільних (установчих) виборів у країнах Центрально-Східної Європи: у Болгарії – з 1990 р., в Естонії – з 1992 р., в Латвії – з 1993 р., в Литві – з 1992 р., в Польщі – з 1991 р., в Румунії – з 1990 р., в Словаччині – з 1992 р., в Словенії – з 1992 р., в Угорщині – з 1990 р., в Чехії – з 1992 р.

різною мірою демократичності перших/установчих виборів у різних країнах Центрально-Східної Європи (більше того, деякі країни на момент проведення установчих виборів не були незалежними). *Другий етап* (всі країни вже були незалежними) почався після других вільних виборів і тривав приблизно до вступу країн регіону у Європейський Союз. Зазвичай вчені цей етап іменують хвилею багатопартійних систем *надлишкового і сегментованого плюралізму*. Здебільшого виявлялося це у зміщенні партійних систем до багатопартійності без домінуючих партій (крім Болгарії й Угорщини, де функціонували системи стабільного плюралізму з домінуючими партіями). *Третій етап* розпочався після інтеграції країн Центрально-Східної Європи у ЄС і був позначений зниженням ефективної кількості партій. У більшості випадків відбулась апробація багатопартійних систем *стабільного (поміркованого чи поляризованого) плюралізму*. У 2004–2013 рр. це було притаманно Болгарії, Естонії, Польщі, Румунії, Словаччині та Чехії. Натомість, у Латвії, Литві і Словенії (а також Чехії в 2013 р.) застосовано системи надлишкового плюралізму, а в Угорщині – систему обмеженого плюралізму. Важко передбачити стабілізацію розмірів багатопартійних систем у регіоні¹, однак вони, мабуть, не будуть плюралізовано-надлишковими, як у перше десятиліття поставторитарного розвитку². Про це свідчить і типологізація партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи в 2013 р. за методикою Ж. Блонделя: дві-з-половиною партійні системи функціонували в Болгарії та Польщі; багатопартійні системи без домінуючої партії – в Естонії, Латвії, Литві, Словенії, Чехії; багатопартійні системи з домінуючими партіями – в Румунії, Словаччині та Угорщині³.

У кількісному та якісному профілі партійні системи країн Центрально-Східної Європи не є однаково *стабільними/інституціоналізованими*. Це зрозуміло з огляду на ключові (спільні) ознаки партійних систем у регіоні: 1) партійні системи мінливі та фрагментовані⁴ (виникає велика кількість нових партій, а старі партії об'єднуються,

¹ Прикладом цього була динаміка розвитку партійних систем, приміром, у Польщі і Литві. Польща з системи фрагментованої багатопартійності в 1991–1997 рр. перейшла до багатопартійної системи із домінуючою партією в 1997 р. Згодом Польща наблизилася до дві-з-половиною партійної системи. Литва від багатопартійної системи з домінуючою партією в 1992–2004 рр. перейшла до багатопартійної системи без домінуючої партії.

² Доведено в контексті так званих „*безнадійних політичних партій*” Р. Роузом та Н. Манро. Вчені аргументували, що у країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2003 рр. майже 250 партій отримали 1 та більше відсотків голосів виборців принаймні на одних виборах і майже 150 партій (по 15 у кожній країні) отримали хоча би по два мандати в парламентах. Це означає, що в перше десятиліття поставторитарного розвитку країн регіону була чітко виражена тенденція зниження частки найбільших парламентських партій (детально про це сказано у наступних параграфах). Тільки у Болгарії та Литві (відповідно до 2005 та 2000 рр.) найбільші парламентські партії мали змогу домінувати. В решті країн регіону парламентська більшість формувалася на підставі коаліцій. Із огляду на відсутність *великих політичних партій* вони не потребували багатьох мандатів, щоби мати важливе/релевантне значення в ході післявиборчих переговорів про формування урядів. Додатково див.: Rose R. Elections and Parties in New European Democracies / Richard Rose, Neil Munro. – Washington D.C. : Congressional Quarterly Press, 2003. – Р. 37–40.

³ У 1990–2010 рр. в країнах Центрально-Східної Європи функціонували такі *різновиди партійних систем*: 1) дві-з-половиною партійні системи: Болгарія (1991–2005 рр.), Угорщина (2002–2010 рр.), Польща (2007–2010 рр.), Румунія (2004–2010 рр.) і Чехія (2006–2010 рр.); 2) багатопартійні системи з домінуючими партіями: Болгарія (2005–2010 рр.), Естонія (1995–1999 рр.), Латвія (1993–1995 рр.), Литва (1992–2004 рр.), Польща (1997–2005 рр.), Румунія (2000–2004 рр.), Словенія (2000–2004, 2008–2010 рр.), Словаччина (1992–1998 рр.), Угорщина (1994–2002 рр.), Чехія (1998–2006 рр.); 3) багатопартійні системи без домінуючої партії: Естонія (1992–1995 та 1999–2010 рр.), Латвія (1995–2010 рр.), Литва (2004–2010 рр.), Польща (1991–1993 та 2005–2007 рр.), Румунія (1992–2000 р.), Словаччина (1998–2010 рр.), Словенія (1992–2000 та 2004–2008 рр.), Угорщина (1990–1994 рр.) та Чехія (1992–1998 рр.).

⁴ На думку Г. Голосова, *мінливими* є такі партійні системи, де велика кількість виборців змінює свої політичні преференції та погляди між виборами, а *фрагментованими* є такі партійні системи, що складаються зі значної кількості партій. Детально див.: Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях : институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Григорий Голосов // Полис. – 1998. – № 1. – С. 106–129.

розпадаються або змінюють назви); 2) зв'язок між виборцями та партіями є досить слабким, а електоральна мінливість високою (зумовлені однопартійністю в періоди авторитарних/посттоталітарних режимів, внаслідок чого сьогодні електорат не має стійкої партійно-ідеологічної ідентифікації та тільки за груповою приналежністю відображає свої політичні погляди); 3) ідеологічне позиціонування політичних партій не завжди визначено чітко та однозначно (більше того, часто в регіоні формуються і домінують популістські політичні партії, про що йтиметься в наступних параграфах); 4) соціополітичні поділи, які традиційно трансформуються у політичні партії, не завжди є чітко відображеними, натомість (в окремих вимірах) вони бувають розмитими та неокресленими¹ (у процесі переходу від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей); 5) партійна організація часто інституціоналізована не значною мірою та залежна від ресурсів держави; 6) членство та довіра до партій є незначними (зумовлено це поступовим зниженням явки виборців), а тому превалюють не масові, а кадрові та картельні партії² (зауважимо, що нові партії одразу не можуть стати масовими, вони формуються як „всеохоплюючі партії”).

Саме тому стосовно країн Центрально-Східної Європи часто застосовують таке визначення, як „*плескаті суспільства*”. Це суспільно-політичні структури, де соціальні ідентичності відіграють не завжди значну або достатню роль для розвитку партійних систем. Іншими словами, партії і партійні системи в регіоні було сформовано раніше, ніж було узагальнено та консолідовано соціополітичні ідентичності. Внаслідок цього у більшості країн Центрально-Східної Європи апробовано партійні системи, де виборці не детерміновані міцними партійно-ідеологічними ідентифікаціями. Відповідно слабе соціальне вкорінення партій у регіоні є головною причиною нестабільності партійних систем. Електоральна мінливість і фрагментованість – характерні ознаки партійних систем регіону.

Значна електоральна мінливість у країнах Центрально-Східної Європи свідчить про дуже значне перетікання виборчих преференцій між політичними партіями, про відсутність стабільної підтримки партій у суспільстві (не у всіх країнах регіону), а також про відносну слабкість партійних систем і сили політичних партій у партійних системах³. Це найбільшою мірою властиво для Латвії, Литви, Румунії та Словаччини, найменшою мірою – для Болгарії, Угорщини та Чехії. Загалом очевидно, що багатопартійність та конкуренція політичних партій у країнах Центрально-Східної Європи здебільшого є

¹ Попри це в країнах Центрально-Східної Європи конкуренція партій та ідентифікація виборців переважно заснована на змішуванні базових соціополітичних поділів: на соціально-економічній основі та на аксіологічній основі з приводу сприйняття комуністичного минулого.

² Bakke E. Patterns of Stability : Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989 / Elisabeth Bakke, Nick Sitter// Party Politics. – 2005. – Vol. 11. – No. 2. – P. 243–263. ; Lewis P. Party Systems in Post-communist Central Europe: Patterns of Stability and Consolidation / Paul Lewis // Democratization. – 2006. – Vol. 13. – No. 4. – P. 562–583. ; Tavits M. The Development of Stable Party Support : Electoral Dynamics in Post-Communist Europe / Margit Tavits // American Journal of Political Science. – 2005. – Vol. 49. – No. 2. – P. 283–298. ; Kopecký P. Political parties and the state in post-communist Europe : The nature of symbiosis / Petr Kopecký // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2006. – Vol. 22. – No. 3. – P. 251–273. ; Van Biezen I. On the theory and practice of party formation and adaptation in new democracies / Ingrid Van Biezen // European Journal of Political Research. – 2005. – Vol. 44. – No. 1. – P. 147–174. ; Saarts T. Comparative Party System Analysis in Central and Eastern Europe: the Case of the Baltic States / Tõnis Saarts // Studies of Transition States and Societies. – 2011. – Vol. 3. – No. 3. – P. 83–104. ; Sikk A. How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe / Allan Sikk // European Journal of Political Research. – 2005. – Vol. 44. – P. 391–412.

³ Tóka G. Political Parties and Democratic Consolidation in East Central Europe / Gabor Tóka. – Glasgow, 1997. – P. 3. ; Rose R. Elections in Central and Eastern Europe since 1990 / Richard Rose, Neil Munro, Tom Mackie. – Glasgow, 1998. – P. 118.

нестабільними¹. Про це свідчать електоральні успіхи „нових парламентських партій” у регіоні у 1990–2010 рр.²:

Таблиця 7.2

**Кількість нових парламентських партій у партійних системах країн
Центрально-Східної Європи (1990–2010 рр.)**

Вибори	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія	Разом
1–2	2	3	4	3	1	4	2	1	0	0	2,0
2–3	1	1	4	3	2	1	2	1	2	1	1,8
3–4	0	1	2	4	4	0	4	2	0	0	1,7
4–5	3	1	2	4	0	0	1	0	1	1	1,3
5–6	3	–	4	–	3	1	2	1	1	2	–
Разом	1,8	1,5	3,2	3,5	2,0	1,2	2,2	1,0	0,8	0,8	–

Збільшення кількості нових парламентських партій у країнах Центрально-Східної Європи у 1990–2010 рр. зафіксовано у Болгарії, Литві та Чехії; зменшення кількості нових парламентських партій – в Естонії, Польщі, Румунії, Словенії, Угорщині; стала динаміка кількості нових парламентських партій здебільшого властива для Латвії (тут до парламенту традиційно потрапляють багато нових партій) та Словаччини. Попри це найменш мінливими стосовно електоральних успіхів нових парламентських партій були партійні системи в Угорщині та Чехії, а найбільш мінливими – у Латвії та Литві. Загалом у регіоні від виборів до виборів простежується зменшення кількості нових парламентських партій. Але це тільки частково свідчить про поступову стабілізацію партійних систем у Центрально-Східній Європі. Значною мірою зміна партійних систем у регіоні залежить не від впливу та електоральних успіхів нових партій, а від зникнення або електорального занепаду інституціоналізованих та досвідчених партій (особливо у довготривалому зрізі). У такому контексті найбільш стабільними партійні системи (беручи до уваги партії, які отримували мандати у всіх парламентах/нижніх палатах парламентів країн Центрально-Східної Європи у 1990–2010 рр.) є у Румунії, Словенії й Угорщині, а найменш стабільними – у Болгарії, Латвії, Литві та Словаччині. У регіоні, на думку А. Щербяка, М. Кліми, Р. Каца та П. Мейра, партійні системи і досі визначені короткостроковими перспективами, соціально-економічною кон’юнктурою, залежністю від персонального лідерства тощо³.

¹ Rose R. Elections and Parties in New European Democracies / Richard Rose, Neil Munro. – Washington D.C., 2003. – P. 81–82.

² Зі слів А. Сікка, *нові парламентські партії* – політсили, які не правонаступники попередніх парламентських партій, мають нову назву і структуру, не маючи вагомих фігур демократичного минулого. Новими парламентськими партіями є такі політичні сили: які не брали участі у виборах, які передують чинним виборам; які безуспішно брали участь у попередніх виборах (вони не є вагомою частиною політичного процесу, не детермінують партійні системи, зазвичай не фінансуються державою); які повторно репрезентовані у парламенті, але за умови, що вони хоча б одну каденцію були непарламентськими. Натомість, новими парламентськими не є партії: які виникли внаслідок зміни назв діючих раніше партій; які сформовано як наступниці двох або більше діючих раніше партій; які виникли внаслідок розколу створених раніше партій або коаліцій; які сформовано членами парламентів або урядових кабінетів. Див.: Sikk A. How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe / Allan Sikk // European Journal of Political Research. – 2005. – Vol. 44. – P. 399.

³ Szczerbiak A. Cartelization in Post-Communist Politics : State Party Funding in Post-1989 Poland / Aleks Szczerbiak // Perspectives on European Politics and Society. – 2001. – Vol. 2. – No. 3. – P. 431–451. ; Klíma M. Consolidation and Stabilization of the Party System in the Czech Republic / Michal Klíma // Hofferbert R. Parties and Democracy : party structure and party performance in old and new democracies / Richard Hofferbert. – Oxford, 1998. – P. 70–88. ; Katz R. Changing Models of Party Organization and Party Democracy : The Emergence of the Cartel Party / Richard Katz, Peter Mair // Party Politics. – 1995. – Vol. 1. – No. 1. – P. 5–28.

Кількість і стійкість інституціоналізованих/досвідчених парламентських партій у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2010 рр.)

Країна	Кількість партій, 1990–2000 рр.	Кількість партій, 2000–2010 рр.	Стійкість партій, 1990–2000 рр., %	Стійкість партій, 2000–2010 рр., %	Стійкість партій, 1990–2010 рр., %
Болгарія	3	2	89,2	32,5	32,5
Естонія	4	5	69,3	94,1	57,4
Латвія	3	3	48,9	37,1	27,5
Литва	8	4	48,6	52,9	52,1
Польща	3	4	100,0	97,0	57,4
Румунія	4	4	87,1	100,0	77,7
Словаччина	5	3	63,3	70,0	46,0
Словенія	5	6	82,2	87,8	80,0
Угорщина	5	4	96,1	83,4	85,8
Чехія	4	3	90,0	67,5	67,5
Середні дані	4,4	3,8	77,5	72,2	58,4

У 1990–2013–х рр. це було наслідком різних *варіантів кооперування діяльності партій* у межах партійних систем країн Центрально-Східної Європи. Один з перших варіантів було апробовано в контексті формування „перехідних урядів” відразу після колапсів режимів „реального соціалізму”, проте не пізніше перших вільних (або установчих) виборів, наприклад у Польщі і Чехословаччині. Суть кооперації полягала у досягненні компромісу між представниками старої (комуністичної/посткомуністичної) та нової (антикомуністичної) партійно-політичної еліти. Згодом поширеними стали зразки „негативної” партійної кооперації між партіями, які зосереджені на боротьбі проти посткомунізму і „партій-наступниць” колишніх комуністичних сил. Прикладами таких варіантів кооперування партій були/є блок Виборча дія „Солідарність” (AWS) і Союз свободи (UW) у Польщі, Словацький демократичний та християнський союз (SDKU), Румунська демократична конвенція (CDR). Ще одним варіантом взаємодії партій стала „тактична кооперація”, суть якої полягає у максимізації виборчих переваг партій щодо їх представництва в парламентах та мінімізації втрати голосів виборців. Прикладом вважають „Коаліцію чотирьох” (4K) у Чехії в 1998–2002 рр., до якої входили Союз свободи (US), Християнсько-демократичний союз/Чехословацька народна партія (KDU/CSL), Демократичний союз (DEU), а також Громадянський демократичний альянс (ODA)¹. Ще одним варіантом співпраці партій є „картельні кооперації”, завдання яких полягає в обмеженні електоральної результативності інших (звично урядових) партій. Прикладом стала „опозиційна угода” між Громадянською демократичною партією (ODS) й Чеською соціал-демократичною партією (CSSD) після парламентських виборів у 1998 р. Інколи трапляються зразки „нав’язаної кооперації” партій, які зумовлені тиском із боку міжнародного співтовариства. Це, наприклад, стосувалося Словаччини, зокрема формування урядових кабінетів М. Дзурінди після парламентських виборів у 1998 і 2002 рр. Іноді політичні партії споріднені „історичною кооперацією”, зокрема на підставі структурних соціополітичних поділів у суспільстві. Характерно це для Угорщини під час формування урядової коаліції після парламентських

¹ Hanley S. The New Right in the New Europe : Czech transformation and right-wing politics, 1989–2006 / Sean Hanley. – London : Routledge. – P. 144–147.

виборців у 1994 р. між Угорською соціалістичною партією (MSzP) та Союзом вільних демократів (SzDSz).

Результативність різних варіантів кооперації партій у країнах Центрально-Східної Європи вплинула на те, наскільки централізованими/ієрархізованими є самі партії та партійні системи. У державах, де партії є значною мірою *централізованими* (наприклад, у Словаччині, Чехії, Угорщині), доволі невелика кількість політиків може формувати курс партій. У державах, де партії є майже *децентралізованими* (наприклад, у Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Словенії тощо), кількість партійних лідерів є більшою, тому повною мірою, за словами Е. Кінга, відбувається „трансляція думки” про стратегічні переваги партій¹. Централізація політичних партій сприяє стабілізації партійних систем краще, ніж децентралізація партій.

Партійні системи більшості країн Центрально-Східної Європи можна описати такою категорією, як „структурна нерівновага”. Це стан функціонування партійної системи, коли відбувається дуже широка міжпартійна конкуренція, але представництво партій у парламентах/нижніх палатах парламентів змінюється від виборів до виборів². Особливо це було актуально для 1990–2000 рр., коли в регіоні діяли сотні політичних партій і політичних організацій. Дослідники говорили, що у цей час не функціонували партійні системи у їхньому класичному розумінні, а, натомість, діяли так звані „сузір’я калейдоскопічних політичних партій”, які було безладно сформовано навколо лідерів, але не навколо ідеологічних питань³. І тільки впродовж 2000–2013 рр. у Центрально-Східній Європі, з огляду на стабільний характер демократичної політики, відбулася стабілізація партійних систем у деяких країнах регіону. Але і сьогодні в окремих країнах Центрально-Східної Європи нема підстав говорити про структурованість, стабільність та інституціоналізованість партійних систем (це найбільшою мірою стосується Латвії, Литви, Словаччини та Чехії). Більше того, немає двох однакових партійних систем у Центрально-Східній Європі: у будь-якій країні регіону партійні системи мають свої особливості. Спільна тенденція у тому, що партійні системи найчастіше змінюються від багатопартійних без домінуючих партій до багатопартійних з домінуючими партіями та навпаки. Така логіка (навіть попри різний ступінь структурованості партійних систем, їхньої ролі в каналізації суспільних запитів, вимог та потреб) гарантує, що принципи змагальності й участі в контексті багатопартійності у регіоні є стабільними, міцними та надійними⁴.

7.4. Урядово-опозиційні та розмірно-кількісні виміри партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи

Фундаментальним принципом парламентських демократій у напівпрезидентських і парламентських республіках Центрально-Східної Європи є відповідальність виконавчої

¹ King A. How to Strengthen Legislatures : Assuming That We Want To / Anthony King // Ornstein N. The Role of the Legislature in Western Democracies / Norman Ornstein. – Washington, D.C. : American Enterprise Institute, 1981. – P. 87–89.

² Панчак-Бялоблоцка Н. Парламентська мінливість і стабільність партійних систем у Центральній Європі : досвід Вишеградської четвірки / Надія Панчак-Бялоблоцка // Політологічні та соціологічні студії : Т. 10. Вибірчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах : Збірник наукових праць. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 98–120.

³ Mair P. Party System Change : Approaches and Interpretations / Peter Mair. – Oxford, 1998. – P. 175. ; Grofman B. Electoral Systems Change in Estonia, 1989–1993 / Bernard Grofman, Evald Mikkel, Rein Taagepera // Journal of Baltic Studies. – 1999. – Vol. 30. – P. 227–249.

⁴ Антошевський А. Розвиток польської партійної системи після 1989 р. / Анджей Антошевський // Магістеріум. – 2008. – Вип. 31 : Політичні студії. – С. 76.

влади (уряду) перед законодавчою владою (парламентом). Відповідальність звичайно транслюється в інституційному, правовому і політичному вимірі на підставі міжпартійної конкуренції та діяльності партій (у форматі факцій, фракцій та коаліцій) у партійних системах¹. Річ у тому, що важливими індикаторами, які виокремлюють політичні партії², є наявність організації, тяжіння до влади й ідеологічний характер³. Тому *ознаками партійної конкуренції* є: змагальність партійних систем; свобода політичного вибору; право політичної опозиції пропонувати альтернативні варіанти розвитку; контроль партій над діяльністю урядів⁴. У цьому аспекті головною функцією політичних партій є забезпечення діяльності парламентів і урядів, законодавчої і виконавчої гілок влади⁵. У країнах Центрально-Східної Європи всі виконавчі виміри діяльності політичних партій одночасно є законодавчими вимірами діяльності політичних партій; всі урядові політичні партії звично є і парламентськими партіями; невиконавчі виміри діяльності парламентських партій звично свідчать про опозиційний характер останніх⁶.

Парламентські партії у країнах Центрально-Східної Європи слід розподіляти на урядові, опозиційні та ситуаційні. *Урядові парламентські партії* – це партії парламенту, які беруть участь у формуванні/діяльності та підтримці урядового кабінету. *Опозиційні парламентські партії* – партії парламенту, які не беруть участі у формуванні/діяльності (чи складі) і підтримці урядового кабінету. *Ситуаційні парламентські партії* – партії парламенту, які формально або неформально беруть участь у формуванні уряду (в сенсі забезпечення йому вотуму довіри) чи в підтримці уряду (в сенсі прийняття окремих або всіх урядових законопроектів), проте не мають портфелів в урядовому кабінеті (тобто це фактично і не урядові, і не опозиційні парламентські партії). Станом на 2010 р. вік і досвід існування урядових та опозиційних партій у країнах Центрально-Східної Європи був фактично сумірним⁷. Це свідчить про взаємну урядово-опозиційну зумовленість діяльності партій і урядово-опозиційну структурованість партійних систем у регіоні (найбільшою мірою це стосується Болгарії та Литви), а тому зрозуміло, що опозиційні партії є інституціоналізованими учасниками політичного процесу.

¹ Swaan A. Coalition Theories and Cabinet Formations : a study of formal theories of coalition formation applied to nine European parliaments after 1918 / Abram de Swaan. – Amsterdam, 1973. – 347 p. ; Pridham G. Coalitional Behavior in Theory and Practice : An Inductive Model for Western Europe / Geoffrey Pridham. – Cambridge, 1986. – 327 p. ; Laver M. Multiparty Government : The Politics of Coalition in Europe / Michael Laver, Norman Schofield. – University of Michigan Press, 1998. – 308 p. ; Budge I. Parties and Democracy : Coalition Formation and Government Functioning in Twenty States / Ian Budge, Hans Keman. – Oxford, 1993. – 256 p. ; Browne E. Aspects of Coalition Payoffs in European Parliamentary Democracies / Eric Browne, Mark Franklin // American Political Science Review. – 1973. – Vol. 67. – No. 2. – P. 453–469.

² Це зрозуміло з огляду на головні завдання партій, які виокремлюють Р. Далтон і М. Уоттенберг: спрощення й структуризація електоральних процесів; організація/мобілізація виборчих кампаній; артикуляція і об'єднання розбіжних політичних інтересів; комунікація, консультація, дебати; структуризація виборчих округів; мозкові центри політики; організація урядової політики. Детально див.: Dalton R. Parties without Partisans : Political Change in Advanced Industrial Democracies / Russell Dalton, Martin Wattenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 314 p.

³ Романюк А. Політичні партії та партійні системи / Анатолій Романюк // Основи політичної науки. – Т. 2 : Політичні процеси, системи та інститути. – Львів : Кальварія, 1997. – С. 232–233.

⁴ Katz R. Party Government : European and American Experiences / Richard Katz, Rudolf Wildenmann. – Berlin : Walter de Gruyter, 1987. – P. 12. ; Dahl R. Polyarchy. Participation and Opposition / Robert Dahl. – New Haven-London, 1971. – 257 p.

⁵ Muller W. Political parties in parliamentary democracies : Making delegation and accountability work / Wolfgang Muller // European Journal of Political Research. – 2000. – Vol. 37. – No. 3. – P. 312.

⁶ Berglund S. The handbook of political change in Eastern Europe / Sten Berglund, Joakim Ekman, Frank Aarebrot. – Edward Elgar Publishing, 2004. – 626 p.

⁷ Найбільш стабільними й інституціоналізованими були урядові партії станом на 2013 р. в Польщі, Словенії, Угорщині, Чехії. Найменш стабільними й інституціоналізованими урядові партії були в Латвії, Литві, Румунії та Словаччині. Це спричинено значною виборчою мінливістю партійних систем і варіативністю політичних пріоритетів громадян цих країн після колапсу комунізму.

Виконавчо-законодавчий та урядово-опозиційний виміри діяльності політичних партій у партійних системах країн Центрально-Східній Європі засвідчують доволі значну *фракціоналізованість/фрагментованість* останніх. Партійна фракціоналізація виявляє залежність партійних систем від виборчих результатів партій, а також від результатів розподілу парламентських мандатів між партіями. Міру фракціоналізації партій і партійних систем запропонував Д. Рей. Вчений припускає, що дві будь-які групи, які „навантажені представлені у парламенті”, репрезентують різні партії¹. Тому, на думку Д. Сандерса й В. Хермана, фракціоналізація партійних систем – важлива пояснювальна змінна ефективності та демократичності партійних систем, навіть попри те, що розмір домінуючих й антисистемних партій (останні можуть бути навіть не представленими у парламенті), а відповідно їхній вплив можуть бути значно вагомішими². При цьому треба розрізняти *внутрішню демократичність/ефективність* партійних систем на виборчому та парламентському рівні. Відповідно потрібно виокремлювати індекси електоральної і парламентської (у межах парламентської – урядової та опозиційної) фракціоналізації (*Rae*), які обчислюють за такими формулами:

$$Rae.E = 1 - \sum_{i=1}^n v_i^2, \quad (7.2)$$

де *Rae.E* – це індекс електоральної фракціоналізації Рея; v_i – частка голосів виборців за партію i ; $i=1$ – позначення кожної партії, яка бере участь у виборах;

$$Rae.P = 1 - \sum_{i=1}^n r_i^2, \quad (7.3)$$

де *Rae.P* – це індекс парламентської фракціоналізації Рея; r_i – частка мандатів партії i в парламенті; $i=1$ – позначення кожної партії, яка має мандати у парламенті.

Таблиця 7.4

Фракціоналізація парламентських (урядових і опозиційних) партій у країнах Центрально-Східної Європи (станом на 2013 р.)³

Країна	Фракціоналізація парламентських партій	Фракціоналізація урядових партій	Фракціоналізація опозиційних партій	Різниця фракціоналізації партій
Болгарія	0,68	0,86	0,83	+0,03
Естонія	0,74	0,84	0,90	-0,06
Латвія	0,78	0,89	0,89	–
Литва	0,82	0,88	0,94	-0,06
Польща	0,67	0,79	0,87	-0,08
Румунія	0,77	0,81	0,97	-0,16
Словаччина	0,65	0,69	0,96	-0,27
Словенія	0,79	0,90	0,89	+0,01
Угорщина	0,61	0,65	0,96	-0,31
Чехія	0,78	0,87	0,90	-0,03
В середньому	0,73	0,82	0,91	-0,09

¹ Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws / Douglas Rae. – New Haven : Yale University, 1967. – 173 p.

² Sanders D. The Stability and Survival of Governments in Western Europe / David Sanders, Valentine Herman // Acta Politica. – 1977. – Vol. 12. – No. 3. – P. 371.

³ Фракціоналізацію парламентських (в тому числі урядових та опозиційних) партій у всіх країнах регіону було підраховано за даними станом на 2013 р. після виборів парламентів/нижніх палат парламентів та формування урядових кабінетів у кожній каденції парламентів/нижніх палат парламентів країн регіону. Станом на грудень 2013 р. результати виборів у Чехії до Палати депутатів 2013 р. були відомими, проте не було сформовано урядового кабінету (не визначено урядових і опозиційних партій). Тому щодо Чехії подано дані за 2010 р.

Чим більшою є фракціоналізація парламентських партій, тим ефективнішою є внутрішня демократичність партійних систем. Але чим меншою є фракціоналізація урядових партій, тим урядові партії є сильнішими і більшими за розміром (кількістю мандатів у парламентах/нижніх палатах парламентів). Аналогічно й у разі опозиційних партій. Внутрішня демократичність партійних систем зростає тоді, коли показники фракціоналізації урядових і опозиційних (зокрема ситуаційних) партій зближуються (незалежно від показників фракціоналізації усіх парламентських партій). Натомість, фракціоналізація опозиційних партій значно менша, ніж фракціоналізація урядових партій зазвичай тоді, коли функціонують урядові кабінети меншості, тобто коли вплив опозиційних і ситуаційних партій переважає силу урядових партій.

У країнах Центрально-Східної Європи фракціоналізація урядових політичних партій є меншою, аніж фракціоналізація опозиційних політичних партій. Це означає, що рівень внутрішньої демократичності урядових партій є нижчим за рівень внутрішньої демократичності опозиційних партій. Більше того, це означає, що в регіоні переважно використовують конструкції міжпартійного кооперування незначної кількості урядових партій, частина з яких є домінуючими (сильнішими та більшими за розмірами, аніж інші урядові партії). Загалом серед країн регіону найменш фракціоналізовані (відповідно найменше внутрішньо демократичні) партійні системи станом на 2013 р. були властиві для Угорщини та Словаччини (у парламентах країн окремі партії – а саме Угорський громадянський союз (Fidesz) та Напрям – Соціал-демократія (SMER-SD) – отримали понад п'ятдесят відсотків мандатів). Натомість, найбільш фракціоналізована (відповідно найбільш внутрішньо демократична) партійна система була властива Литві, до Сейму якої за результатами виборів у 2012 р. пройшло вісім партій (жодна з них не отримала тридцяти відсотків мандатів) та декілька непартійних депутатів.

Найменше фракціоналізовані урядові партії в країнах Центрально-Східної Європи станом на 2013 р. були в Угорщині та Словаччині, найбільш фракціоналізовані урядові партії у Литві, Латвії та Словенії. Найменше фракціоналізовані опозиційні партії в країнах регіону в аналогічний період у Болгарії, а найбільш фракціоналізовані опозиційні партії у Литві, Румунії, Словаччині й Угорщині. Отже, в 2013 р. урядові партії були набагато впливовішими, ніж опозиційні (а партійні системи були менше внутрішньо демократичними) в Румунії, Словаччині й Угорщині. В інших країнах різниця впливу урядових та опозиційних партій незначна (а в Болгарії, Латвії, Словенії та Чехії різниця практично сумірна), а тому партійні системи цих країн означено як більш змагальні та внутрішньодемократичні.

Таблиця 7.5

Фракціоналізація парламентських партій у партійних системах країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Парламент	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія
Перший	0,59	0,84	0,81	0,67	0,87	0,52	0,69	0,83	0,73	0,80
Другий	0,59	0,77	0,88	0,71	0,74	0,82	0,78	0,82	0,66	0,73
Третій	0,64	0,83	0,83	0,76	0,66	0,82	0,79	0,79	0,71	0,69
Четвертий	0,61	0,79	0,81	0,82	0,73	0,72	0,84	0,80	0,55	0,73
П'ятий	0,66	0,78	0,84	0,83	0,77	0,74	0,80	0,77	0,52	0,68
Шостий	0,80	0,74	0,75	0,82	0,65	0,74	0,76	0,79	0,61	0,78
Сьомий	0,68	–	0,78	–	0,67	0,77	0,65	–	–	0,82
Разом	0,65	0,79	0,81	0,77	0,73	0,73	0,76	0,80	0,63	0,75

Аналізуючи дані парламентської фракціоналізації політичних партій у країнах Центрально-Східної Європи в 1990–2013 рр., зауважимо: фракціоналізація (внутрішня демократичність) партійних систем стабільно зростає тільки у Литві, що свідчить про зменшення ролі/позицій парламентських партій; стабільно зменшується – в Естонії та Словаччині, що вказує на збільшення ролі великих парламентських партій; змінюється на високому рівні – в Латвії, Румунії, Словенії та Чехії, що демонструє нерівномірне ослаблення чи посилення опозиційних партій і рівня демократичності партійних систем; варіює на помірному рівні у Болгарії, Польщі та Угорщині, демонструючи зростання ролі урядових партій. Аргументовано, що чим більш країна в ідеологічному спектрі (а про це більшою мірою йтиметься в наступних параграфах) є одновекторною, тим менш структурованою є її опозиція і менш внутрішньодемократичною є партійна система. Впливовіша опозиція і вищий рівень внутрішньої демократії партійних систем властиві країнам, де традиційно змінюється баланс урядових партій поміж лівими та правими. Свідчення цього – *рівень електоральної популярності* урядових та опозиційних партій у 1990–2013 рр.:

Таблиця 7.6

Електоральна підтримка урядових та опозиційних парламентських партій у партійних системах країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹

Парламент	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія
Перший	41,9/ н.д.	40,4/ 44,3	43,0/ 46,2	44,0/ 47,6	27,9/ 31,8	66,3/ 33,7	47,7/ 38,9	57,9/ 24,0	42,9/ 41,2	41,9/ 39,0
Другий	43,5/ 33,1	32,2/ 55,3	61,1/ 26,4	41,7/ 45,2	35,8/ 29,7	42,3/ 37,6	58,1/ 39,2	50,7/ 38,0	52,7/ 34,6	40,9/ 45,4
Третій	52,3/ 40,9	43,2/ 52,3	35,8/ 52,3	43,9/ н.д.	34,4/ 52,8	30,2/ 21,5	42,5/ 36,1	60,4/ 37,5	46,1/ 54,3	32,3/ 47,8
Четвертий	50,2/ 40,1	55,7/ 39,7	47,6/ 48,4	55,7/ 42,6	50,0/ 40,6	36,6/ 40,2	49,7/ 39,3	49,0/ 39,8	47,6/ 22,5	44,5/ 43,0
П'ятий	63,7/ 35,3	45,7/ 40,3	40,0/ 36,8	45,7/ 39,1	46,4/ 42,7	43,0/ 44,5	44,1/ 38,4	45,1/ 47,3	54,4/ 45,3	48,9/ 45,1
Шостий	39,7/ 29,6	49,1/ 40,4	50,9/ 41,4	51,3/ 35,6	50,4/ 45,5	57,2/ 27,6	44,1/ 39,9	53,3/ 39,0	52,7/ 43,5	47,8/ 33,4
Сьомий	37,9/ 37,8	–	53,5/ 40,6	–	47,6/ 48,1	58,6/ 35,6	44,4/ 36,3	–	–	н.д.
Разом	47,0/ 36,1	44,4/ 45,4	47,4/ 41,7	47,1/ 42,0	41,8/ 41,6	47,7/ 34,4	47,2/ 38,3	52,7/ 37,6	49,4/ 40,2	42,7/ 42,3

Не у всіх країнах регіону електоральні партії, які трансформуються в урядові, наділені за результатами виборів підтримкою абсолютної і навіть відносної більшості громадян (інколи буває й так, що урядові партії наділені меншою електоральною підтримкою, ніж опозиційні партії). Більше того, лиш в Словенії урядові партії зазвичай опираються на виборчу підтримку не менше п'ятдесяти відсотків електорату. Схожа динаміка останнім часом властива для Латвії, Литви, Румунії й Угорщини. В інших країнах регіону урядові партії опираються на підтримку від сорока до п'ятдесяти відсотків голосів виборців. У деяких країнах ЦСЄ (наприклад, Болгарія, Словаччина) простежується тенденція до зменшення впливу урядових партій. З однієї сторони, це

¹ Верхній показник – це електоральна підтримка урядових партій; нижній показник – це електоральна підтримка опозиційних партій. До уваги взято показники, які стосуються демократичного/поставторитарного (після перших/установчих виборів) етапу порівняльного аналізу: у випадку Болгарії – з 1991 р., Естонії – 1992 р., Латвії – 1993 р., Литви – 1992 р., Польщі – 1991 р., Румунії – 1990 р., Словаччини – 1992 р., Словенії – 1992 р., Угорщини – 1990 р., Чехії – 1992 р.; н.д. – недоступні дані або їх неможливо підрахувати.

передумова стабілізації партійних систем та уточнення правил взаємодії урядових та опозиційних партій. Унаслідок цього в регіоні в нормовано поняття урядів меншості та не виникає суперечок стосовно оцінювання наслідків виборів, коли результат виборів і формування урядів дуже часто вирішується кількома мандатами. Це результат процесів демократизації, які незмінно детермінували розвиток країн Центрально-Східної Європи після колапсу у них авторитарних режимів. Тому сьогодні урядові партії в регіоні мають постійно зважати на інтереси опозиційних партій. У такий спосіб забезпечено ефективне функціонування не лиш урядів, а й опозиції.

Найвпливовіші (електорально) опозиційні партії у регіоні традиційно діють в Естонії, Литві (конкуренція правих і центристських партій) і Чехії (конкуренція лівих і правих партій). Менш електорально впливові опозиційні партії функціонують у Латвії, Польщі, Угорщині. Найменш впливові такі партії у Болгарії, Румунії, Словаччині та Словенії. Показник середньої підтримки виборцями опозиційних політичних партій у регіоні становить трохи більше 40 відсотків (електоральна підтримка урядових партій в регіоні приблизно 47 відсотків). Подібні дані було отримано унаслідок врахування розмірів (співвідношення кількості мандатів) урядових і опозиційних політичних партій у парламентах/нижніх палатах парламентів країн регіону. Це вказує на структурованість політичного процесу та внутрішню демократичність партійних систем на рівні урядових та опозиційних партій країн Центрально-Східної Європи: у жодній країні регіону не помічено тотального домінування урядових партій над опозиційними; урядові партії домінують над опозиційними зазвичай у країнах, де в ідеологічному спектрі переважають одновекторні (зміщені до лівого чи правого центру) партійні системи й ідеологічно ідентичні урядові кабінети більшості (про ідеологічне позиціонування партій і партійних систем детально йдеться у наступному параграфі); зменшення домінування урядових партій над опозиційними зазвичай відбувається в країнах, де в ідеологічному спектрі переважають різновекторні (ліві, центристські та праві) партійні системи й ідеологічно ідентичні урядові кабінети.

Надзвичайно важливим є оцінювання *розмірів найбільших і найменших партій парламентів* у партійних системах країн Центрально-Східної Європи. Співвідношення розмірів парламентських партій додатково висвітлює особливості партійної конкуренції у країнах регіону¹, оскільки свідчить про формування партійних систем із домінуючими партіями чи без них, а також дає змогу перевіряти наближеність партійних систем до двопартійних.

Таблиця 7.7

Відносний розмір найбільших і найменших парламентських партій у партійних системах країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Парламент	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Найбільші/перші за кількістю мандатів парламентські партії (ІПП), % мандатів										
Перший	45,8	28,7	36,0	51,8	13,5	66,4	49,3	24,4	42,5	38,0
Другий	52,1	40,6	18,0	49,6	37,2	34,3	40,7	27,8	54,1	34,0
Третій	57,1	27,7	24,0	36,2	43,7	35,6	28,7	37,8	38,4	37,0
Четвертий	50,0	27,7	26,0	27,7	47,0	44,9	24,0	32,2	46,1	35,0
П'ятий	34,2	30,6	23,0	31,2	33,7	34,0	33,3	32,2	49,2	41,0

¹ Hadenius A. Pathways from Authoritarianism / Axel Hadenius, Jan Teorell // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 18. – No. 1. – P. 143–156.

Парламент	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Чехія
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Шостий	48,3	32,7	33,0	26,2	45,4	34,4	41,3	31,1	58,8	28,0
Сьомий	40,4	—	31,0	—	45,0	36,4	55,3	—	—	25,0
Середні дані	46,8	31,3	27,3	37,1	37,9	40,9	38,9	30,9	48,2	34,0
Другі за кількістю мандатів парламентські партії (2ПП), % мандатів										
Перший	44,2	16,8	15,0	21,3	13,0	7,3	19,3	16,7	23,8	18,0
Другий	28,8	18,8	17,0	11,3	28,7	24,0	12,0	21,1	18,1	31,0
Третій	24,2	17,8	21,0	23,4	35,7	26,5	28,0	15,6	34,7	32,0
Четвертий	21,3	27,7	20,0	17,7	14,1	24,3	18,7	25,6	42,7	29,0
П'ятий	22,1	28,7	18,0	18,4	28,9	19,3	20,7	31,1	36,5	37,0
Шостий	16,7	25,7	29,0	23,4	36,1	32,9	18,7	28,9	15,3	27,0
Сьомий	35,0	—	22,0	—	34,1	24,3	10,7	—	—	23,5
Середні дані	27,5	22,6	20,3	19,3	27,2	22,7	18,3	23,2	28,5	28,2
Найменші за кількістю мандатів парламентські партії, % мандатів										
Перший	10,0	1,0	5,0	0,7	0,9	0,5	9,3	4,4	0,3	7,0
Другий	5,4	5,0	5,0	0,7	3,5	3,8	6,0	4,4	0,3	7,0
Третій	5,0	5,9	8,0	0,7	2,5	5,2	8,7	4,4	4,4	10,0
Четвертий	8,8	5,9	5,0	1,4	8,3	7,8	7,3	4,4	5,2	15,0
П'ятий	5,4	5,9	6,0	0,7	5,4	6,6	9,3	5,6	2,8	3,0
Шостий	4,2	18,8	8,0	0,7	6,7	6,6	6,0	4,4	4,1	12,0
Сьомий	9,6	—	13,0	—	5,9	0,2	7,3	—	—	7,0
Середні дані	6,9	7,1	7,1	0,8	4,7	4,4	7,7	4,6	2,9	8,7
1ПП – 2ПП	19,3	8,7	7,0	17,8	10,7	18,2	20,6	7,7	19,7	5,8
1ПП + 2ПП	74,3	53,9	47,7	56,4	65,1	63,6	57,2	54,1	76,7	62,2

У Центрально-Східній Європі найбільші парламентські партії (за відсотком отриманих депутатських мандатів у парламентах/нижніх палатах парламентів) властиві Болгарії та Угорщині. У цих країнах другі за кількістю мандатів парламентські політичні партії також є найбільшими у регіоні (як у Польщі та Чехії). Натомість, найменшими перші парламентські партії традиційно є в Естонії, Латвії і Словенії, а другі політичні партії парламентів – у Латвії, Литві та Словаччині. Отже, чим більше фракціоналізовані парламентські партії та внутрішньо демократичніші партійні системи, тим менше розмірно впливовими вони є і навпаки; сума „розміру” і впливовості двох найбільших парламентських партій обернено пропорційна фракціоналізації парламентських партій і внутрішній демократичності партійних систем. У парламентах країн регіону найменша розмірно-впливова різниця двох найбільших партій властива Естонії, Латвії, Словенії і Чехії (у партійних системах цих країн традиційно немає домінуючих політичних партій), а найбільша різниця – Болгарії, Литві, Румунії, Словаччині та Угорщині (у цих країнах за результатами парламентських виборів звичайно формуються партійні системи із домінуючими партіями). Найменші парламентські політичні партії у партійних системах країн Центрально-Східної Європи притаманні для Литви й Угорщини. Це зумовлено особливостями змішаних виборчих систем у цих країнах. Також помічено, що найменші парламентські партії рідко стають політичними партнерами у процесі формування коаліційних урядів. Річ у тому, що сила/потенціал коаліційності таких партій є майже нульовим. З іншої сторони, діяльність кількісно незначних партій у парламентах (чи нижніх палатах парламентів) країн регіону спонукає до більш активної діяльності

непарламентських партій та сповільнення інституціоналізації партійних систем. У Центрально-Східній Європі жодна країна *не є двопартійною* (бо умовою двопартійності переважно вважають стабільну електоральну підтримку двох найбільших та практично розмірно-сумірних парламентських партій на рівні, не меншому 75–80 відсотків). Але деякі країни регіону тяжіють до двопартійності (Болгарія та Угорщина). Натомість, до двопартійності не наближуються Естонія, Латвія, Литва, Словенія та Словаччина. Різну роль у законодавчо-виконавчому вимірі відіграють урядові партії, зокрема в контексті співвідношення їхньої кількості та розмірів поміж собою (між урядовими партіями) та з опозиційними партіями¹.

Таблиця 7.8

Кількість урядових партій в урядових кабінетах країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)²

Країна	0 партій, № кабінетів	1 партія, № кабінетів	2 партії, № кабінетів	3 партії, № кабінетів	4 партії, № кабінетів	5 і більше партій, № кабінетів
Болгарія	1	4	3	3	—	—
Естонія	—	2	5	5	1	—
Латвія	—	—	3	6	7	4
Литва	—	3	2	4	5	—
Польща	—	2	7	4	1	2
Румунія	—	5	4	5	2	5
Словаччина	—	3	3	3	5	1
Словенія	—	—	3	5	6	1
Угорщина	—	2	5	3	—	—
Чехія	1	2	1	7	2	—
Разом / %	2 / 1,4	23 / 15,5	36 / 24,3	45 / 30,4	29 / 19,6	13 / 8,8

¹ Вагомість *урядових партій* у країнах Центрально-Східної Європи зумовлена тим, що в регіоні формуються здебільшого партійні кабінети. Це колегіальні органи у структурі урядів, які складаються з представників партій, формуються на підставі партійної приналежності і партійної композиції/складу парламентів (нижніх палат парламентів). Л. ДеВінтер із цього приводу зауважує, що процес формування партійних урядів передбачає вирішення завдань: яка партія (партії) сформують уряд; хто стане прем'єр-міністром; якою буде програма уряду; які партії, внутріпартійні фракції і непартійні особи отримують міністерські портфелі. Очевидно, що вагомість і специфічність урядових партій зростає з огляду на формування коаліційних урядів, які є комбінаціями двох і більше партій. Річ у тому, що формування таких урядів детермінує врахування додаткових критеріїв визначення ролі урядових партій. Натомість, однопартійні урядові кабінети із партійного погляду є менш теоретико-методологічно цікавими: лідер партії, яка формує уряд, очолює новий кабінет; головні принципи урядової програми відомі заздалегідь, адже вони є ядром виборчої програми партії (меншою мірою це властиво для урядів меншості); невирішеним залишається лише питання призначення людей на міністерські посади. Спочатку вчені здебільшого наполягали на тому, що урядовими партіями треба вважати всі партії, які підтримують уряд, незалежно від того, чи вони представлені в ньому. Уряди меншості, приміром, залежать від підтримки політичних партій, не представлених у кабінеті. Проте такий підхід спричиняє ряд „небезпек”, бо є чимало варіантів партійної підтримки урядів (неоголошена, оголошена, пасивна). Тому згодом вчені запропонували визначення урядових партій лише як таких, що представлені в уряді, наділені міністерськими портфелями, а також (здебільшого) підтримують уряд з парламенту. Проте потрібно розуміти, що урядові партії не завжди представлені у парламенті (наприклад, урядовий кабінет М. Гайліса у Латвії (1994–1995 рр.) був сформований парламентською партією „Латиський шлях” (LC) і непарламентською партією „Політичний союз економістів” (ТРА)). Детально див.: DeWinter L. The Role of Parliament in Government Formation and Resignation / Leven De Winter L // Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Herbert Doring. – New York, 1995. – P. 115–151.; Swaan A. Coalition Theories and Cabinet Formations : a study of formal theories of coalition formation applied to nine European parliaments after 1918 / Abram de Swaan. – Amsterdam, 1973. – 347 p.; Ware A. Political parties and party systems / Alan Ware. – Oxford University Press, 1996. – 435 p.; Taylor M. Party Systems and Government Stability / Michael Taylor, Valentine Hermann // American Political Science Review. – 1971. – No. 65. – P. 28–37.

² Не враховано партії тимчасових урядових кабінетів. Проаналізовано станом на жовтень 2013 р.

Найчастіше урядові партії в регіоні (більше вісімдесяти відсотків) функціонують у коаліційному форматі. Це здебільшого відбувається у зрізі формування двопартійних і трипартійних коаліційних урядів (разом понад п'ятдесят відсотків усіх урядових кабінетів було сформовано за участі двох або ж трьох партій). Значно рідше урядові кабінети функціонують як непартійні (без урядових партій) і однопартійні (із однією урядовою партією), а також як чотири- і більшепартійні. Нормою стала трансформація парламентських партій в урядові саме на підставі досягнення мінімально-переможних (рідше надлишково-переможних) домовленостей між ними. У цьому контексті важливе значення має оцінювання ступеня складності міжпартійного управління в тих чи інших урядових кабінетах, спричиненого партійною композицією цих кабінетів та розмірністю парламентських партій в урядово-опозиційному вимірі діяльності останніх. Таке оцінювання ступеня складності міжпартійного управління в урядових кабінетах свідчить про силу останніх (зокрема урядових партій у них) щодо сили парламентів (зокрема усіх парламентських партій)¹.

Таблиця 7.9

Сила урядових партій щодо всіх парламентських партій у партійних системах країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)²

Країна	СКУП (1990– 2013 рр.)	СКПП (1990– 2013 рр.)	ІСУП (1990– 2013 рр.)	СМУПП (1990– 2013 рр.)	СКУП (2013 р.)	СКПП (2013 р.)	ІСУП (2013 р.)	СМУОП (2013 р.)
Болгарія	1,7	4,9	0,35	0,55	2,0	4,0	0,50	0,50
Естонія	2,4	6,5	0,37	0,53	2,0	4,0	0,50	0,55
Латвія	3,9	6,6	0,59	0,53	3,0	5,0	0,60	0,50
Литва	2,8	10,5	0,27	0,56	4,0	8,0	0,50	0,60
Польща	2,8	9,1	0,31	0,52	2,0	5,0	0,40	0,51
Румунія	3,3	8,3	0,40	0,52	3,0	9,0	0,33	0,66
Словаччина	2,9	6,7	0,43	0,51	1,0	6,0	0,17	0,55
Словенія	3,3	7,3	0,45	0,52	4,0	7,0	0,57	0,58
Угорщина	2,1	5,8	0,36	0,57	2,0	5,0	0,40	0,68
Чехія	2,5	5,8	0,43	0,49	3,0	5,0	0,60	0,51
В середньому	2,8	7,2	0,40	0,53	2,6	5,8	0,46	0,56

Зменшення сили урядових партій свідчить про зростання ролі всіх або ж окремих урядових партій. Це доводить співвідношення мандатів урядових парламентських партій і всіх парламентських партій. Найсильніші урядові партії в країнах Центрально-Східної Європи властиві для Угорщини, Литви, Болгарії, Польщі та Естонії. Натомість, значно слабшими є урядові політичні партії у Латвії, Румунії, Словаччині, Словенії та Чехії. Урядовими партіями стають дві з п'яти парламентських партій. Цікаво також те, що зазвичай урядові партії наділені мінімально-потрібною кількістю мандатів підтримки у парламенті. У Литві й Угорщині, де рідко формуються уряди меншості, переважають сильні урядові партії. У 2013 р. урядові партії у цих країнах мали підтримку понад шістдесят відсотків мандатів (аналогічна ситуація властива, що нетипово, для Румунії).

¹ Йдеться про так званий „індекс урядової сили”. Його підраховують на підставі відношення кількості парламентських урядових партій стосовно кількості всіх партій у парламенті, з середовища яких формується урядовий кабінет.

² Умовні позначення: СКУП – середня кількість урядових партій; СКПП – середня кількість парламентських партій; ІСУП – індекс сили урядових партій; СМУОП – це відношення мандатів урядових парламентських партій до мандатів усіх партій парламенту (урядових і опозиційних).

Фактичний індекс сили урядових партій свідчить про стабільно високий рівень впливу парламентської опозиції у всіх країнах Центрально-Східної Європи.

Якщо парламентські політичні партії важливі (істотні), то процес формування уряду спрощується, і навпаки. При цьому під *важливою/істотною партією* у науці традиційно розуміють ту парламентську партію, яка має „потенціал коаліційності” чи „потенціал шантажу”. Парламентська партія має „потенціал коаліційності”, якщо вона бере участь у формуванні уряду чи якщо її трактують інші політичні партії як можливого партнера по коаліції. Партія має „потенціал шантажу”, якщо інші партії в парламенті вважають її неприйнятною для співпраці, проте ця партія регулярно одержує значний відсоток мандатів у парламенті¹. При цьому справджується припущення П. Мейра про те, що розмір підтримки парламентських партій (в електоральному зрізі і за кількістю депутатських мандатів) не завжди асоціюється із їхньою трансформацією в урядові партії. Урядовими партіями, як засвідчує досвід Центрально-Східної Європи, можуть ставати великі і малі здебільшого парламентські партії², які традиційно (за принципами плюралістичної демократії) об’єднуються в коаліції. У регіоні інституціоналізовано практику, за якою урядовими стають переважно ті парламентські партії, які спроможні досягати консенсусних рішень, укладати коаліційні домовленості, виконувати свої електоральні обіцянки³. Проте навіть у цьому контексті деякі урядові коаліційні партії (чи партії, які ведуть переговори про формування коаліційних урядів) є сильнішими та впливовішими у процесах прийняття та підтримки політичних рішень.

Для окреслення різниці сили та впливовості різних коаліційних урядових партій у політичній науці застосовують різні теоретико-методологічні підходи і поняття, в основі яких лежить виокремлення центристських, домінуючих, основних чи сильних партій. Термін „*домінуюча урядова партія*” (конструкції урядів із домінуючими політичними партіями розглянуто у попередніх розділах) властивий перехідним політичним режимам та консолідованим демократіям, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи⁴, у яких відбуваються періодичні змагальні вибори та зміни урядових кабінетів. Домінуючою урядовою партією іменують таку політичну силу, яка самостійно або як наймогутніший член коаліції постійно чи періодично керує урядовим кабінетом упродовж певного

¹ Ware A. Political parties and party systems / Alan Ware. – Oxford, Toronto : Oxford University, 1996. – P. 122–123. ; Siaroff A. Comparative European Party systems : An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945 / Alan Siaroff. – New York, 2000. – 484 p.

² На думку П. Мейра, малими є такі партії, які на виборах отримують підтримку електорату на рівні 1–15 відсотків. Великими є такі партії, які на виборах мають підтримку електорату, більшу за 25 відсотків. Зважаючи на це, П. Мейр виокремив чотири типи партійних систем: *системи великих партій*, у яких великі партії отримують значну перевагу голосів виборців; *системи малих партій*, у яких малі партії отримують більше голосів виборців, ніж великі партії; *серединні партійні системи*, коли великі та малі партії отримують приблизно однакову кількість голосів виборців; *перехідні партійні системи*, для яких характерний перехід від першої групи систем до другої групи систем або навпаки. Детально див.: Mair P. The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe / Peter Mair // Small Parties in Western Europe : Comparative and National Perspectives / Ferdinand Muller-Rommel, Geoffrey Pridham. – Sage, 1991. – P. 47.

³ Це очевидно, адже у разі функціонування трьох і більше партій у парламентах за умов багатопартійності та змагальності (це властиво для усіх країн Центрально-Східної Європи) ймовірно, що жодна із парламентських партій не має достатньої кількості мандатів, яка потрібна для прийняття рішень, зокрема щодо формування урядових кабінетів. Саме тому задля прийняття рішень парламентські партії формують *коаліції* (термін „коаліція” використано задля позначення тих об’єднань, які виникають у системі парламентського голосування для прийняття політичних рішень, які значною мірою сприяють (або ж протидіють) реалізації курсів урядових кабінетів).

⁴ Giliomee H. The Awkward Embrace. One-Party Domination and Democracy / Hermann Giliomee, Charles Simkins. – Amsterdam : Harwood Academic Publishers, 1999. – 368 p. ; Arian A. The Dominant Party System : A Neglected Model of Democratic Stability / Asher Arian, Samuel Barnes // The Journal of Politics. – 1974. – No. 36. – P. 592–614.

проміжку часу¹. Зокрема, домінуючими політичними партіями в регіоні були Естонська реформістська партія (ERe), Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (TS-LKD), Союз демократичних лівих сил (SLD), Громадянська платформа (PO) у Польщі, Національна селянська християнсько-демократична партія (PNTCD) і Соціал-демократична партія (PSD) Румунії, Рух за демократичну Словаччину (HZDS), Ліберальна демократія Словенії (LDS), Угорська соціалістична партія (MSzP), Фідес – Угорський громадянський союз (Fidesz), Громадянська демократична партія (ODS) у Чехії, Чеська соціал-демократична партія (CSSD) тощо. Домінуючою урядовою партією не завжди стає домінуюча електоральна чи парламентська партія². Натомість, не кожна урядова партія домінуюча. Це залежить від впливовості/сили, підтримки і періодичності участі партій у формуванні урядових кабінетів, зокрема коаліційних. Більше того, кожна домінуюча урядова партія має надлишок влади, адже її урядово-формотворча цінність є більшою, ніж цінність будь-якої іншої партії³. Крім цього, кожна домінуюча урядова партія завжди репрезентована посадою глави уряду та понад половиною портфелів міністрів в урядовому кабінеті.

Менш науково детермінованими є такі політологічні терміни, як основа та сильна партія. *Основна (просистемна) партія* – це така урядова партія, що займає положення, яке не може бути подолане більшістю голосів опозиції (у парламенті, хоч основна партія може і не мати підтримки абсолютної більшості електорату). Н. Шофілд, Б. Грофман і С. Фельд вважають, що основна партія завжди має „процесуальні переваги в урядово-формотворчому процесі” й „сильне замикаюче положення”⁴. Річ у тому, що основна партія зазвичай може самостійно формувати урядові кабінети. Це означає, що основна партія завжди є домінуючою, але домінуюча партія не завжди є основною. Приклади основних партій країн Центрально-Східної Європи: Національний рух за стабільність і прогрес (NDSV) у Болгарії у 2001–2004 рр., Союз „Батьківщина” – Литовські християни (TS-LK) у 1996–2000 рр., Рух за демократичну Словаччину (HZDS) у 1992–1994 рр., „Напряма – Третій шлях” (SMER) у Словаччині в 2010–2013 рр., Угорська соціалістична партія (MSzP) у 1994–1998 рр., Фідес – Угорський громадянський союз (Fidesz) у 2010–2014 рр.

¹ Є багато якісних і кількісних підходів стосовно визначення *домінування урядових партій*. Приміром, М. Богдаарс виділяє домінуючі урядові партії на підставі їхньої найбільшої (серед інших партій) електоральної та парламентської підтримки. Т. Пемпел вважає, що домінуючою є та урядова партія, яка набирає найбільше голосів на виборах і найбільше мандатів у парламенті/нижній палаті парламенту щодо своїх партнерів по урядовій коаліції. Ж. Блондель вказує, що мінімальними бар'єрами урядового домінування партій потрібно вважати 40-відсоткову частку виборчих голосів та 45-відсоткову частку парламентських мандатів партії щодо інших партій. Детально див.: Bogaards M. Counting Parties and Identifying Dominant Party Systems in Africa / Matthijs Bogaards // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43. – No. 2. – P. 174–175. ; Pempel T. Uncommon Democracies : The One-Party Dominant Regimes / T.J. Pempel. – Ithaca, London : Cornell University Press, 1990. – P. 3. ; Blondel J. Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies / Jean Blondel // Canadian Journal of Political Science. – 1968. – Vol. 1. – No. 2. – P. 186.

² На думку Ф. Бусека, доцільно виокремлювати три *різновиди партійного домінування*: електоральне, парламентське й урядове. Виборче домінування партії – здатність політичної партії отримувати непропорційно високу частку голосів виборців. Парламентське домінування партії – переведення виборчого успіху політичної партії в непропорційно велику частку мандатів у парламенті/нижній палаті парламенту. Детально див.: Boucek F. Electoral and Parliamentary Aspects of Dominant Party Systems / Françoise Boucek // Comparing Party System Change / Paul Pennings, Jan-Erik Lane. – London : Routledge, 1998. – P. 105–108.

³ На думку Ж. Блонделя, домінуюча (в тому числі урядова) партія має принаймні подвійну частку голосів другої за розміром і підтримкою партії (зокрема в уряді); за словами Б. О'Лірі, домінуюча партія на десять відсотків електоральної і парламентської підтримки переважає будь-яку іншу політичну партію; Дж. Сарторі зазначає, що домінуюча партія просто за електоральною та парламентською підтримкою випереджає будь-яку іншу партію.

⁴ Schofield N. The Core and Stability of Group Choice in Spatial Voting Games / Norman Schofield, Bernard Grofman, Scott Feld // American Political Science Review. – 1988. – No. 82. – P. 196–211.

Сильна партія, на думку М. Лейвера та К. Шепсла, – це така урядова партія, яка бере участь у кожному урядовому кабінеті, незалежно від того партія ця основна чи домінуюча. Саме тому сильна партія (якщо вона одночасно не основна) у будь-який момент (з тих або інших причин) може бути виключена зі складу урядового кабінету¹. Це актуально у тому випадку, якщо сильна партія функціонує у тій партійній системі, яка є дуже фракціоналізованою/фрагментованою². Прикладами сильних партій у країнах Центрально-Східної Європи є/були Рух за права та свободи (DPS) в Болгарії у 2001–2013 рр., Естонська реформістська партія (ERe) у 1999–2013 рр., Латиський шлях (LC) у 1993–2002 рр., Союз зелених і селян (ZZS) у Латвії в 2002–2011 рр., „За батьківщину та свободу” (TB) у Латвії в 1995–2013 рр., Демократичний союз угорців Румунії (UDMR) у 1996–2012 рр., Ліберальна демократія Словенії (LDS) у 1993–2011 рр., Християнсько-демократичний союз/Чехословацька народна партія (KDU/CSL) у 1992–2009 рр.

Відносна сила урядових (і опозиційних) партій є різною. Найсильнішими є основні (просистемні) партії, менш сильними – домінуючі партії, а найменш сильними – всі інші урядові партії. Найцікавіше те, що у контексті формування коаліційних урядів іноді сильнішими можуть бути опозиційні партії. На цьому акцентують Дж. Баншоф, Л. Шеплі, М. Шубік, які є авторами так званих „індексів голосуючої сили гравців” (у цьому випадку – парламентських політичних партій)³. Індексом сили партій у парламенті є математичне/кількісне відображення рівня впливу парламентських партій у контексті можливості кожною із них бути „вирішальною” у голосування за ті чи інші політичні рішення (зокрема стосовно формування/відставки урядових кабінетів). *Індекс Баншофа* ґрунтується на підрахунку варіантів міжпартійних парламентських голосувань, у яких кожна парламентська партія може бути ключовою, обчислюють його за такою формулою:

$$\beta_i = \frac{b_i}{\sum_{k=1}^n b_k}, \quad (7.4)$$

де β_i – індекс голосуючої сили партії Баншофа; b_i – кількість голосуючих коаліцій, у яких партія i є ключовою; n – кількість парламентських партій.

Натомість, *індекс Шеплі-Шубіка* окреслює вплив окремих партій за допомогою співвідношення між голосуючими коаліціями, у яких кожна парламентська партія є ключовою для всіх переможних голосуючих коаліцій:

$$\phi_i = \sum_s \frac{(s-1)!(n-s)!}{n!}, \quad (7.5)$$

де ϕ_i – індекс голосуючої сили партії Шеплі-Шубіка; S – кількість голосуючих коаліцій, у яких партія i є ключовою; $s=|S|$ – кількість партій у коаліції S ; n – кількість партій.

¹ Laver M. Events, Equilibria and Government Survival / Michael Laver, Kenneth Shepsle // American Journal of Political Science. – 1998. – Vol. 42. – No. 1. – P. 28–55.

² Taagepera R. Rethinking Duverger's Law : Predicting the Effective Number of Parties in Plurality and PR Systems – Parties Minus Issues Equals One / Rein Taagepera, Bernard Grofman // European Journal of Political Research. – 1985. – No. 13. – P. 341–352.

³ Banzhaf J. One man, 3.312 votes : a mathematical analysis of the Electoral College / John Banzhaf // Villanova Law Review. – 1968. – Vol. 13. – P. 304–332. ; Shapley L. A Method of Evaluating the Distribution of Power in a Committee System / Llyod Shapley, Martin Shubik // American Political Science Review. – 1954. – Vol. 48. – No. 3. – P. 787–792.

У країнах Центрально-Східної Європи відносно найсильнішими урядові партії станом на 2013 р. були: за методикою Баншофа – в Румунії і Словаччині; за методикою Шеплі-Шубіка – в Словаччині й Угорщині. Натомість, у регіоні найслабшими урядові партії були: за методикою Баншофа – в Болгарії, Латвії, Польщі, Словенії та Чехії; за методикою Шеплі-Шубіка – в Болгарії, Латвії і Чехії. Середня відносна сила урядових партій у країнах Центрально-Східної Європи у 2013 р. становила 60–68 відсотків. А це означає, що навіть попри функціонування урядів меншості (зокрема в 2013 р. у Болгарії та Латвії), голосуюча сила урядових партій у регіоні була доволі високою.

Таблиця 7.10

Сумарна голосуюча сила урядових партій у парламентах країн Центрально-Східної Європи (станом на 2012–2013 р.)¹

Країна	Індекс сумарної голосуючої сили урядових партій Баншофа, %	Індекс сумарної голосуючої сили урядових партій Шеплі-Шубіка, %
Болгарія	50,00	50,00
Естонія	60,00	66,67
Латвія	56,25	53,33
Литва	63,51	61,14
Польща	53,84	70,00
Румунія	77,12	64,47
Словаччина	71,11	100,0
Словенія	56,62	60,00
Угорщина	65,45	100,0
Чехія	52,93	56,66
В середньому	60,68	68,23

Ще один параметр оцінювання урядових партій детермінований їх ідеологічним позиціонуванням, зокрема у ліво-правому спектрі (про ідеологічне позиціонування партій йтиметься у наступному параграфі). Науковці зауважують, що частіше урядовими партіями є *центристські (серединні) політичні партії*, тобто партії, які перебувають всередині ідеологічного спектра тієї чи іншої країни. Більше того, вчені стверджують, що й уряди, які складаються з центристських/серединних партій, є більш стабільними, ніж уряди, які не складаються із таких партій². У країнах Центрально-Східної Європи рідко формуються урядові кабінети, в яких беруть участь центристські/серединні партії (приблизно у десяти відсотках, найчастіше у Болгарії, Латвії та Румунії). Більше того, для регіону не властиві центристські/серединні партії у їхньому традиційному розумінні. Це зумовлено такими чинниками: біполярність головних соціополітичних поділів у регіоні, причини й особливості транзиту до демократії, нестабільність партійних систем, незначний вік партійно-виборчих систем.

¹ До уваги взято такі урядові кабінети: у Болгарії – на чолі з П. Орешарські (станом на 2013 р.), в Естонії – на чолі з А. Ансіпом (станом на 2013 р.); у Латвії – на чолі з Домбровскісом (станом на 2013р.); у Литві – на чолі з А. Буткявічюсом (станом на 2013 р.); у Польщі – на чолі з Д. Туском (станом на 2013 р.); у Румунії – на чолі з В. Понтою (станом на 2013 р.); у Словаччині – на чолі з Р. Фіцо (станом на 2013 р.); у Словенії – на чолі з А. Братушек (станом на 2013 р.); в Угорщині – на чолі з В. Орбаном (станом на 2013 р.), в Чехії – на чолі з П. Нечасом (станом на 2012 р.).

² Deemen A. Coalition Formation in Centralized Policy Games / Ad van Deemen // Journal of Theoretical Politics. – 1991. – Vol. 3. – No. 2. – P. 139–162. ; Peleg B. Coalition Formation in Simple Games with Dominant Players / Bezalel Peleg // International Journal of Game Theory. – 1982. – Vol. 10. – No. 1. – P. 11–33.

7.5. Ідеологічні виміри партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи

Один із ключових атрибутів політичних (електоральних, парламентських, урядових) партій – це їх позиціонування й ідентифікація в ідеологічному спектрі. У всіх країнах Центрально-Східної Європи після колапсу авторитарних/посттоталітарних режимів відбулась деформація моноідеологічних комуністичних/соціалістичних антагонізмів і було встановлено логіку ліво-правого партійно-ідеологічного спектра. Він окреслює поведінку політичних партій, парламентів (які складаються з партій і коаліцій), урядів (переважно партійних) у регіоні.

Спочатку, на думку Г. Кітчелта, ідеологічне позиціонування партій та партійних систем у регіоні здебільшого зумовлювалося їх „групуванням” стосовно проринкової (ліберальної) і антиринкової (комуністичної/соціалістичної) осі¹, які були первинними варіантами розташування партій відповідно у правому та лівому ідеологічному спектрі. Пізніше, з огляду на те, що в регіоні так і не було сформовано масових партій (бо партії здебільшого були кадровими та картельними), проте необхідним виявилось вирішення проблем розвитку країн регіону, ідеологічний спектр політичних партій розширився до правих, центристських та лівих. *Лівими* традиційно є ті партії, ідеологічні програми яких спрямовані на досягнення соціальної рівності і покращення рівня життя найменш привілейованих прошарків суспільства (зазвичай це анархізм, секуляризм, прогресивізм, комунізм, соціалізм, екологізм, соціал-демократія, соціал-лібералізм та громадянське лібертаріанство тощо). Натомість, *правими* є ті політичні партії, ідеологічні програми яких виступають за соціальну ієрархію, соціальну нерівність і дотримуються принципів капіталізму (переважно це капіталізм, консерватизм, неоконсерватизм, неолібералізм, реакціонізм, монархізм, націоналізм, нацизм, фашизм, економічне лібертаріанство тощо). *Центристськими* є такі партії, ідеологічні програми яких ґрунтуються на балансі соціальної рівності та соціальної ієрархічності (здебільшого це класичний лібералізм, прагматизм, аграризм тощо).

Ліві політичні партії сформовано здебільшого із представників комуністичних чи посткомуністичних політичних еліт. При цьому прибічники жорсткого політичного курсу всередині правлячих еліт режимів „реального соціалізму” реконсолідувались у „нові реформовані” комуністичні партії (наприклад, у Комуністичну партію Чехії та Моравії (KSCM), Комуністичну партію Словаччини (KSS) тощо) або ж назавжди зникли із політичної арени (останніх було більше). Натомість, прибічники м'якого курсу всередині правлячих еліт режимів „реального соціалізму” безпосередньо взяли участь у формуванні або приєдналися до вже діючих (зокрема „історичних” і нових партій) лівих/лівоцентристських² соціалістичних, соціал-демократичних та соціал-ліберальних партій (притаманно, приміром, для Болгарії, Литви, Польщі, Румунії, Угорщини, а також Чехії). Традиційними прикладами лівих партій (по одній у кожній країні) в Центрально-Східній Європі є Болгарська соціалістична партія (BSP), Естонська центристська партія

¹ Kitschelt H. The formation of party systems in East Central Europe / Herbert Kitschelt // Politics and Society. – 1992. – Vol. 20. – No. 1. – P. 20.

² Винятком є партія Ліберальна демократія Словенії (LDS), яка увійшла в словенську політику як реформована ліва партія колишнього Альянсу соціалістичної молоді, але згодом перейшла на засади ліберального центризму. Див.: Day A. Liberal Democracy of Slovenia / Alan John Day, Roger East, Richard Thomas // Day A. A political and economic dictionary of Eastern Europe / Alan John Day, Roger East, Richard Thomas. – Routledge, 2002. – P. 331.

(ЕК), Соціал-демократична партія (SDP) у Латвії, Литовська соціал-демократична партія (LSDP), Союз демократичних лівих сил (SLD) у Польщі, Соціальний ліберальний союз (USL) у Румунії, „Напряма – Соціал-демократія” (Smer) у Словаччині, Демократична партія Словенії (DS), Угорська соціалістична партія (MSZP), Комуністична партія Богемії і Моравії (KSCM) у Чехії тощо. Сьогодні ліві/лівоцентристські партії у регіоні поділяють на три групи: 1) „*справжні ліві*”, які відкидають ідею вільного ринку, західний вплив і мають статус антисистемних опозиційних партій (наприклад, Комуністична партія Чехії (Богемії) та Моравії (KSCM) тощо); 2) „*прагматичні ліві*”, які дистанціюються від ідей догматичного марксизму, але визнають вільний ринок, позиціонуються як соціал-демократичні „європейського” типу, бо складаються із експертів, технократів і прагматиків (наприклад, Литовська соціал-демократична партія (LSDP)); 3) „*націонал-патріотичні ліві*”, які пов’язують себе з національними цілями, а також модерними ідеологічними альтернативами комунізму (наприклад, Соціал-демократична партія (PSD) у Румунії). Прагматичні та націонал-патріотичні ліві партії після колапсу режимів „реального соціалізму” були суттєво лімітованими в соціальній і економічній політиці, внаслідок цього вони поступово почали зміщуватися ближче до середини ідеологічного спектра.

Формування *правих політичних партій* у країнах Центрально-Східної Європи було безпосереднім наслідком політики антикомунізму в середовищі опозиційних партій і рухів наприкінці 1980–х – початку 1990–х рр. При цьому радикальні сили з середовища контреліти й колишньої антикомуністичної опозиції стали ініціаторами формування правих і ультраправих консервативних, націоналістичних і етнічних партій (наприклад, Руху за демократичну Словаччину (HZDS), партій „За батьківщину і свободу”/Латиський рух за національну незалежність (TB/LNNK), Союз „Батьківщина”/Литовські християни (TS-LK) тощо). Натомість, помірковані сили із середовища контреліти й колишньої антикомуністичної опозиції стали основою формування здебільшого правоцентристських ліберальних і християнсько-демократичних партій (наприклад, Естонської коаліційної партії (ЕКК), Латиського шляху (LC), Литовського ліберального союзу (LLS) чи Союзу вільних демократів в Угорщині (SzDSz)). Відомими правими (та правоцентристськими) політичними партіями в Центрально-Східній Європі у 1990–2013 рр. були Громадяни за європейський розвиток Болгарії (GERB), Естонська партія національної незалежності (ERSP), „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (TS-LKD), За батьківщину і свободу/Латиський рух за національну незалежність (TB-LNNK), Право і справедливість (PiS), Партія „Велика Румунія” (PRM), Консервативні демократи у Словаччині (KDS), Словенська національна партія (SNS), Угорський демократичний форум (MDF) та Громадянська демократична партія (ODS) у Чехії тощо.

Формування *центристських політичних партій* у Центрально-Східній Європі відбувалось внаслідок зміщення ідеологічних позицій від лівого ідеологічного спектра до правого і навпаки. Натомість, дуже рідко політичні партії в регіоні формувалися відразу як центристські (винятком є переважно аграрні партії). Серед центристських партій у Центрально-Східній Європі у 1990–2013 рр. найбільш помітними (по одній партії у кожній країні регіону) були Рух за права та свободи (DPS) у Болгарії, Народний союз Естонії (ERa), Литовська демократична партія (LDP), Союз зелених і селян (ZZS) у Латвії, Польська селянська партія (PSL), Національна ліберальна партія (PNL) у Румунії, Партія свободи (SSL) у Словаччині, Ліберальна демократична партія Словенії (LDSS),

Альянс вільних демократів (SzDSz) в Угорщині та Громадянський демократичний альянс (ODA) у Чехії тощо (див. Додаток Е).

Специфікою ліво-правого ідеологічного спектра в країнах Центрально-Східної Європи є те, що в ньому превалюють ліві та праві партії (як на електоральному, так і на парламентському й урядовому рівні). Стосується це передусім Угорщини, у якій центристські партії традиційно недорепрезентовані. Унаслідок цього в регіоні намічено і реалізовано тенденцію *звуження ідеологічного центру*. Цьому значною мірою сприяє конвергенція політичних установок/намірів лівих і правих партій. Крім того, центризм як партійно-ідеологічний феномен у регіоні є новим явищем, не завжди зрозумілим електорату. Річ у тому, що центризм традиційно трактують як „середній шлях”, що здатний „консолідувати націю”. Під час міжпартійної конкуренції, зокрема в процесі формування урядових коаліцій, центризм зазвичай позиціонується як „серединна” ідеологія партій лівого та правого спектра. Центризм у діяльності політичних партій може дихотомувати до лівого або правого центру, залишаючись фактично сталим лише у діяльності незалежних політиків, не пов’язаних партійними зобов’язаннями. Іншими відмінностями ліво-правого спектра в регіоні, за словами Г. Поп-Елечеса і Дж. Такера, є те, що: позиціонування політичних партій меншою мірою є функцією соціальних питань і проблем, ніж в інших країнах світу, бо здебільшого ґрунтується на економічному вимірі політичних ідеологій; вікова структура населення в регіоні не наслідуює вікової структури населення у контексті ліво-правого позиціонування політичних партій за зразком інших демократичних країн світу (наприклад, звично досвідчена і демократично налаштована молодь тяжіє до лівого спектра, а в країнах Центрально-Східної Європи – ні)¹.

М. Лейвер і К. Шепсл акцентують на тому, що чим більша ідеологічна дистанція між урядовими партіями, тим вірогідніші внутрішньоурядові конфлікти, внаслідок чого затримується процес реалізації державної політики. Для з’ясування того, наскільки політичні партії є ідеологічно віддаленими (дистанційованими), М. Тейлор та М. Лейвер запропонували вираховувати міру ідеологічної різноманітності урядових партій зліва-направо в часовому зрізі². У країнах Центрально-Східної Європи міра ідеологічної різноманітності найбільших (перших і других) урядових партій у 1990–2013 рр. була неоднорідною. У Болгарії помічено дуже складне і нерівномірне перетікання впливу урядових партій від лівого/лівоцентристського і правого/правоцентристського щодо центристського спектра та навпаки. В Естонії у 1993–2013 рр. урядові політичні партії ідеологічно дихотомували між правоцентристським і правим спектром. Подібна ситуація простежувалася (за винятком періоду 1993–1996 рр., коли превалювали центристські партії) у Латвії. Натомість, у Литві традиційно відбувається чергування лівих та правих (і значно рідше лівоцентристських та правоцентристських) урядових партій. У Польщі в 1991–2005 рр. в урядових кабінетах чергувались ліві та правоцентристські партії, а в 2006–2013 рр. – праві і правоцентристські партії.

¹ Pop-Eleches G. After the party : legacies and left-right distinctions in post-communist countries / Grigore Pop-Eleches, Joshua A. Tucker // Paper prepared for presentation at the 2010 Annual Meeting of the American Political Science Association, September 2–5, 2010, Washington. – 48 p.

² Taylor M. Government Coalitions in Western Europe / Michael Taylor, Michael Laver // European Journal of Political Research. – 1973. – Vol. 1. – No. 3. – P. 205–248.

Ідеологічна різноманітність (у ліво-правому спектрі) урядових партій у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)¹

Країна	Урядова партія	Послідовність ідеологічної композиції урядових партій																							
		Послідовність років (зліва направо), від 1990 до 2013 рр.																							
		1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Болгарія	перша	л	л	ц	–	–	л	п	п	п	п	п	п	ц	ц	ц	л	л	л	л	л	п	п	п	п
	друга	п	п	–	–	–	–	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	–	–	–	–
Естонія	перша	–	–	–	п	п	п	п	–	п	п	п	п	ц	ц	ц	п	ц	ц	п	п	п	п	п	п
	друга	–	–	–	п	п	п	–	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п
Латвія	перша	–	–	–	п	п	п	п	п	п	п	п	п	ц	ц	ц	п	п	п	п	п	п	п	п	п
	друга	–	–	–	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п	п
Литва	перша	–	–	–	л	л	л	п	п	п	п	п	п	ц	ц	ц	л	л	л	л	п	п	п	п	л
	друга	–	–	–	–	–	–	п	п	п	п	ц	ц	л	л	л	л	л	п	п	п	п	п	п	л
Польща	перша	–	–	п	ц	л	л	л	п	п	п	п	п	л	л	л	л	п	п	п	п	п	п	п	п
	друга	–	–	ц	п	л	л	л	ц	ц	ц	ц	–	л	л	л	л	–	л	ц	ц	ц	ц	ц	ц
Румунія	перша	ц	ц	ц	ц	ц	п	ц	п	п	п	л	л	л	л	л	п	ц	ц	ц	ц	ц	ц	ц	л
	друга	–	–	ц	–	–	п	ц	ц	ц	п	л	л	л	л	–	п	ц	ц	ц	л	ц	ц	ц	ц
Словаччина	перша	–	–	ц	ц	л	ц	ц	ц	п	п	п	п	п	п	п	п	л	л	л	л	л	п	л	л
	друга	–	–	п	п	п	л	л	л	л	л	л	л	л	п	п	п	ц	ц	ц	ц	ц	–	–	–
Словенія	перша	–	–	–	л	л	л	л	л	л	п	л	л	л	л	л	п	п	п	п	л	л	л	л	л
	друга	–	–	–	п	п	п	п	п	п	п	п	п	л	л	л	п	п	п	п	л	л	л	л	л
Угорщина	перша	п	п	п	п	п	л	л	л	л	п	п	п	п	л	л	л	л	л	л	л	л	п	п	п
	друга	п	п	п	п	п	л	л	л	л	п	п	п	п	л	л	л	л	л	л	–	п	п	п	п
Чехія	перша	–	–	п	п	п	п	п	п	л	л	л	л	л	л	л	л	л	п	п	п	п	п	п	п
	друга	–	–	п	п	п	п	п	п	п	–	–	–	–	п	п	п	п	ц	ц	п	п	п	п	п

¹ Умовні позначення: л – ліві партії; ц – центристські партії; п – праві партії. Детально див.: Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>

У Румунії у 1990–2013 рр. в урядах і політичній системі загалом простежувалося чергування при владі лівих, лівоцентристських та центристських партій. Окрім того, Румунія – це єдина країна регіону, в якій здебільшого формуються урядові кабінети за участю і домінуванням центристських партій. У Словаччині традиційно відбувається чергування лівоцентристських та правоцентристських (і значно рідше лівих та правих) урядових партій. Натомість, у Словенії переважає заміщення правих урядових партій лівими урядовими партіями (рідше правоцентристськими і лівоцентристськими силами). В Угорщині склалась біполярна ідеологічна партійна система, адже у 1990–2013 рр. при владі перебували ліві та праві партії. Чехія специфічна тим, що у цій країні у 1992–2002 рр. чергувалися праві та ліві урядові політичні партії, а в 2003–2009 рр. – лівоцентристські та правоцентристські урядові партії. В Словаччині, Словенії, Угорщині та Чехії у 1990–2013 рр. не домінували центристські партії в урядових кабінетах та політичних системах.

Таблиця 7.12

Специфіка ідеологічного позиціонування найбільших урядових партій у ліво-правому спектрі країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Країна	Найбільші урядові партії – ліві, рр.	Найбільші урядові партії – лівоцентристські, рр.	Найбільші урядові партії – центристські, рр.	Найбільші урядові партії – правоцентристські, рр.	Найбільші урядові партії – праві, рр.
Болгарія	1995–1996	1990–1991 2006–2009	1992 2002–2005	1997–2001	2010–2013
Естонія	–	–	–	1993–1996 2002–2003 2006–2007	1997–2001 2004–2005 2008–2013
Латвія	–	–	1993–1996	1997–2004 2006–2011	2005 2012–2013
Литва	1993–1996 2005–2008 2013	2002–2004	–	2001	1997–2000 2009–2012
Польща	1994–1997 2002–2005	–	–	1992–1993 1998–2000 2008–2013	2001 2006–2007
Румунія	2001–2004	2009 2013	1990–2000 2005–2008 2010–2012	–	–
Словаччина	2012–2013	1994–1998 2006–2010	–	1992–1993 1999–2002 2011	2003–2005
Словенія	2001–2004 2009–2011 2013	1993–1999	–	2012	2000 2005–2008
Угорщина	1995–1998 2003–2010	–	–	–	1990–1994 1999–2002 2011–2013
Чехія	1999–2002	2003–2006	–	2007–2009	1992–1998 2010–2013

Станом на 2013 р. у Центрально-Східній Європі ліві ідентифікації урядових партій були притаманні для Литви, Словаччини та Словенії, лівоцентристські (чи ліві та центристські) – для Румунії, правоцентристські (чи праві і центристські) – для Польщі, праві – для Болгарії, Естонії, Латвії, Угорщини і Чехії. Загалом же доцільно виділяти принаймні чотири переломні етапи змін провідних ідеологій у регіоні: 1) після краху

поставторитарних режимів; 2) у процесі вирішення соціально-економічних проблем; 3) під час переговорів про вступ у Європейський Союз; 4) в аспекті подолання наслідків глобальної фінансово-економічної кризи у 2008 р. Ідеологічне позиціонування владних партій деяких країн Центрально-Східної Європи є більшою мірою одновекторним (коли урядові партії тяжіють винятково до лівого чи до правого ідеологічного спектра), а деяких країн – різновекторним (коли урядові партії поперемінно тяжіють до лівого, центристського чи правого спектра). Першу групу країн у 1990–2013 рр. представляли Естонія, Латвія і Румунія, а другу групу – Болгарія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія¹.

У Центрально-Східній Європі репрезентованими були такі партійні системи: біполярна із кількома сильними лівими та правими політичними партіями (Болгарія, Литва у 1992–2000 рр., Угорщина, Чехія до 2010 р.); уніполярна з однією або кількома сильними лівими (лівоцентристськими) партіями й розділеними і порівняно слабкими правими (правоцентристськими) партіями (Польща до 2005 р., Румунія, Словаччина з 2010 р.); уніполярна з кількома сильними правими (правоцентристськими) партіями і розділеними та порівняно слабкими лівими (лівоцентристськими) партіями (Естонія, Латвія, Польща з 2005 р., а також Словаччина до 1998 р.); мультиполярна фрагментована без домінуючих лівих або правих партій (Литва з 2000 р., Словенія, Словаччина в 1998–2010 рр. та Чехія з 2010 р.).

Дослідник В. ван дер Бруг наголошує на тому, що партійна ідеологія змінюється в результаті соціальних пертурбацій та партійно-політичних конфліктів². Т. Дюрберг зауважує, що ліво-правий ідеологічний спектр має більшу/меншу роль у структуризації політичної ідентифікації. Річ у тому, що ліво-правий спектр не в змозі окреслити всі теоретично передбачені ідеологічні властивості на практиці³. Це, зокрема, стосується стабільності політичних інститутів (передусім парламентів й урядів), які ґрунтуються на ідеологічній різноманітності політичних партій⁴. Тому заслуговує уваги оцінка ідеологічної ідентифікації партій у країнах Центрально-Східної Європи, здійснена М. Тучеком. Вчений виокремив три основні ідеологічно-ціннісні орієнтації в регіоні:

¹ Спільною рисою партійного розвитку плюралістичних демократій, на думку Р. Роуза і Н. Манро, є те, що більшість партій у них представляють різновекторні ідеологічні платформи. Саме тому партії часто об'єднуються в ідеологічно непов'язані у термінах ліво-правого спектра урядові коаліції. Наприклад, у 2002 р. реальністю стала соціалістично-ліберальна коаліція в Чехії. У Словенії також формувались кабінети із лівих, центристських та правоцентристських урядових партій. Див.: Rose R. Elections and Parties in New European Democracies / Richard Rose, Neil Munro. – Washington D.C. : Congressional Quarterly Press, 2003. – Р. 50. ; Kitschelt H. Post-communist party systems : Competition, Representation, and Inter-party Cooperation / Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, Gabor Toka. – New York, 1999. – Р. 46–48.

² Brug W. Voters' perceptions and party dynamics / Wouter van der Brug // Party Politics. – 1999. – Vol. – 5. – No. 2. – P. 149.

³ Dyrberg T. Radical and Plural Democracy : In Defense of Right /Left and Public Reason / Torben Bech Dyrberg // Working Paper. – Aalborg University, 2004. – Р. 6.

⁴ Г. Кінг довів, що *партійна поляризація* (підтримка, виражена виборцями екстремістським партіям, ідеологічна ідентифікація яких радикально відрізняється від традиційної ідентифікації у системі) негативно корелює з інституціоналізацією політичних інститутів. На думку З. Маоза, партійна поляризація – це існування ідеологічно пов'язаних та відмінних політичних партій (коаліцій), які наділені (не наділені) різною кількістю мандатів у парламентах, тому вона впливає на стабільність політичних інститутів, у яких політичні партії є формотворчими. Поляризація партій у країнах Центрально-Східної Європи значною мірою ґрунтується на таких чинниках: ступінь партійної конкуренції/змагальності та ідеологічної близькості у вирішенні конкретних проблем; історична спадщина партійних систем (безперервність історичних та мобілізацію нових партій); участь партій у формуванні урядів; організаційна структура партій; системні організаційно-ідеологічні відмінності сімей політичних партій; канали міжпартійних комунікацій; типи виборчих систем; конституційні відмінності між парламентаризмом і напівпрезиденталізмом. Детально див.: Maoz Z. Political Polarization and Cabinet Stability in Multiparty Systems : A Social Networks Analysis of European Parliaments 1945–98 / Zeev Maoz, Zeynep Somer-Topcu // British Journal of Political Science. – 2010. – Vol. 40. – No. 4. – P. 805–833.

соціал-демократична (комуністична і посткомуністична), в основі якої лежать принципи соціальної справедливості, рівності, довіри між людьми); *ліберальна* (антикомуністична), яка обстоює свободу людини та громадянина, самореалізацію, демократію, самосвідому належність до Європи та економічне благополуччя); *консервативна* (історична), яка сформована на підставі ціннісних уявлень про майбутнє, приналежності до власного народу, згоді населення з принципами функціонування політичної системи, довірі до політиків, а також визнанні моральних цінностей)¹. Окрім цих ідеологічно-ціннісних орієнтацій виділяють ще й *радикальну*, в основу якої закладено ідеї клерикалізму та націоналізму².

Дж.-Е. Лейн, Д. МакКей і К. Ньютон в межах ліво-правого ідеологічного спектра виокремили одинадцять *ідеологічних сімей партій* (зліва-направо): комуністичні, соціал-демократичні, екологічні, аграрні, ліберальні, християнсько-демократичні, етнічні, консервативні, націоналістичні, спеціальні (без чіткої ідеологічної ідентифікації, зокрема пенсіонерські), регіоналістські³ та персоналістські (Додаток Е)⁴. У Центрально-Східній Європі в 1990–2013 рр. домінували ідеологічно різні урядові партії. Приміром дуже часто соціал-демократичні (соціалістичні) партії домінували в Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Словенії, Угорщині та Чехії. Ліберальні й аграрні партії дуже впливовими були у Болгарії, Латвії, а також Румунії. Християнсько-демократичні та консервативні партії періодично або постійно домінували в Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Словаччині, Словенії, Угорщині та Чехії. Націоналістичні ідеї урядових партій були впливовими в Латвії та Словаччині. У Центрально-Східній Європі домінують соціал-демократичні та консервативні партії. Найменш репрезентовані комуністичні, етнічні, персоналістські, регіоналістські партії.

7.5.1. Популізм і популістські партії в країнах Центрально-Східної Європи

Нові партії (виникли переважно після 2000–х рр.) у країнах Центрально-Східної Європи здебільшого формуються не на ідеологічній основі (або ж меншою мірою на ідеологічній основі), а за принципами *прагматичного центризму, популізму*, а також *кон'юнктурності*. Ці політичні партії не завжди поспішають ідеологічно визначатись як ліві, центристські або праві. Навіть традиційні політичні партії (які засновані на матеріалістичних цінностях та інтересах) у регіоні часто є ідеологічними тільки під час виборчих кампаній. Натомість, у міжвиборчі періоди ці партії часто повертаються у популістське русло своєї ідентифікації. Вказану специфіку ідеологічного позиціонування партій А. Іннес пояснює тим, що найбільш електорально успішні партії в Центрально-Східній Європі вільні від „ідеологічного багажу” та застосовують „всеохоплюючі” виборчі стратегії. Це найчастіше зумовлено тим, що партії в регіоні не мають дуже

¹ Тучек М. Сплоченность общества в чешском восприятии / Милан Тучек // Восточноевропейские исследования. – 2006. – № 3. – С. 61.

² Агафонова Г. Особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій у країнах Центральної та Східної Європи / Г. С. Агафонова // Політологічні записки : збірник наукових праць. – 2011. – № 4.

³ Регіоналізм розуміють як політичну ідеологію, у якій відбувається фокусування на інтересах конкретного регіону чи групи регіонів, виокремлених традиційно або на підставі формальних даних (на підставі політичного або адміністративного поділу, позиціонування субнаціональних одиниць). Регіоналізм виявляється у риториці та діяльності щодо підвищення вагомості та політичного впливу певного регіону чи групи регіонів, а також на підставі втілення на практиці ідей стосовно встановлення обмежених (права регіонів, децентралізація тощо) або розширених форм автономії (сепаратизм, незалежність). Регіоналісти часто віддають перевагу вільній федерації чи конфедерації, а не унітарній державі із сильною централізованою владою.

⁴ Lane J. Political Data Handbook : OECD countries / Jan-Erik Lane, David H. McKay, Kenneth Newton. – Oxford, 1997. – 357 p.

серйозної підтримки суспільства. Більше того, досить часто партійна конкуренція в регіоні характеризується непослідовністю. Зумовлено це комуністичним минулим та особливостями перехідного періоду, внаслідок чого велика кількість політичних партій часто позбавлена маневру¹.

У партійно-ідеологічному аспекті популізм треба диференціювати, оскільки він залежить від контексту. Тому про популізм потрібно говорити у множині. По-перше, популізм специфічно узгоджується з демократією; по-друге, популізм суперечливий у теорії і на практиці; по-третє, популізм залежить від особливостей розвитку/впливовості традиційних партійних ідеологій². Загалом *популізм* – форма антагоністичної політичної риторики або політики, яка спрощує проблеми з надзвичайною легкістю, а іноді й конкретикою, і зводить їх до розпливчастих і невиразних рішень³, характеризується відсутністю довготривалого, стабільного та реалізованого політичного курсу. Серед головних ознак популістських партій у країнах Центрально-Східної Європи зазвичай виокремлюють такі: апелювання до народу в цілому; намагання створити альтернативу системі представницької демократії; переконання в тому, що участь більшості (попри можливість неврахування прав меншості) повинна бути основою легітимізації політики; прагнення порушити цілісність системи „ліберального консенсусу”.

Популізм у країнах Центрально-Східної Європи у період 1990–2013 рр. виявлявся у кількох *різновидах (сім'ях)*: радикальний лівий/правий популізм, соціал-популізм, націонал-популізм, центристський (або новий/новітній) популізм. *Радикальний лівий популізм* синтезовано на підставі реформованих комуністичних та ортодоксальних партій. Вони, на думку Л. Марча та К. Мудда, антикапіталістичні і передбачають, що можливий альтернативний соціальний та економічний порядок⁴. Прикладами таких партій часто вважають Болгарську соціалістичну партію (BSP), Комуністичну партію Богемії та Моравії (KSCM), Комуністичну партію Словаччини (KSS) та Асоціацію працівників Словаччини (ZRS). *Радикальний правий популізм* поєднує риси популізму, націоналізму, ксенофобії, авторитаризму, зазвичай належить до спадщини націоналізму міжвоєнного періоду та послідовно заперечує „трансформаційний поступ”. Його представляють Партія „Велика Румунія” (PRM), Румунська партія національної єдності (PUNR), Словацька національна партія (SNS), Угорська партія справедливості та життя (MIER), Ліга польських родин (LPR), Народний рух за Латвію (TKL), Національний союз „Атака” (ATA), Словенська національна партія (SNS). *Соціал-популізм* синтезує традиційні аграрні та маргінальні антиелітистські політичні партії, які протистоять впливу промислового капіталізму та відстоюють ідеї традиційного землеробства⁵. У Центрально-Східній Європі такі партії здебільшого діяли в середині 1990–х років. До таких політсил належали, наприклад, Угорська партія незалежних дрібних власників (FKgP), Самооборона Республіки Польща (SPR), Народний союз Естонії (ERa) тощо. *Націонал-популізм* позначений посиленням уваги на спадщині „реального соціалізму”,

¹ Innes A. Party Competition in Postcommunist Europe, The Great Electoral Lottery / Abby Innes // Comparative Politics. – 2002. – Vol. 35. – No. 1. – P. 90.

² Urbinati N. Democracy and Populism / Nadia Urbinati // Constellations. – 1998. – Vol. 5. – No. 1. – P. 110–124.

³ Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи : порівняльний аналіз / Віталій Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2012. – № 2. – С. 69–77.

⁴ March L. What's Left of the Radical Left? The European Radical Left after 1989 : Decline and Mutation / Luke March, Cas Mudde // Comparative European Politics. – 2005. – Vol. 3. – No. 1. – P. 25.

⁵ Mudde C. In the Name of the Peasantry, the Proletariat, and the People : Populism in Eastern Europe / Cas Mudde // Mény Y. Democracies and the Populist Challenge / Yves Mény, Yves Surel. – Basingstoke : Palgrave, 2002. – P. 215.

помірковано апелює до інтересів міфічної та ідеалізованої національної спільноти, зосереджений на пошуку зовнішніх ворогів і зрадників національних цінностей, вдається до авторитарного стилю регулювання соціальних відносин. Націонал-популістськими партіями у країнах регіону вважають „Право і справедливість” (PiS) у Польщі, Соціал-демократичну партію Румунії (PSDR) до 2001 р. та Рух за демократичну Словаччину (HZDS).

Центристський (новий/новітній) популізм детермінований ухилянням партій від різних ідеологічних зобов'язань (як перешкод демократії), апелюванням до здорового глузду і раціональних рішень, запереченням всіх попередніх конфігурацій політичної еліти. Нові популістські партії періодично співпрацюють у межах урядів і парламентів з традиційними ідеологічними партіями. Тому вони здатні наблизитись чи віддалятись від ідеологій своїх політичних союзників і конкурентів. Науковці, до речі, акцентують на тому, що нові популістські політсили можуть тяжіти до соціалізму, лібералізму та консерватизму. До таких партій зачисляють: Словацьку партію громадського розуміння (SOP), „Напря́м – Соціал-демократія” у Словаччині (Smer), а також Альянс для нового громадянина (ANO) в Словаччині, „Нову еру” (JL) у Латвії, партію „Республіка” (ResP) в Естонії, Національний рух за стабільність і прогрес (NDSV) у Болгарії, Лейбористську партію (DP) у Литві, „Порядок і справедливість” – Ліберально-демократичну партію (TT-LDP) у Литві, Громадяни за європейський розвиток Болгарії (GERB). Специфікою нових популістських партій є те, що вони виступають проти ідей застарілого естеблїшменту. Й саме це найчастіше слугує інструментом досягнення такими політсилами успіхів в електоральному й парламент-урядовому вимірі діяльності (див. Додаток Ж).

Популізм у країнах Центрально-Східної Європи виявляється у „м'якій” і „жорсткій” формах. „М'який” популізм демонструє виклик чинній системі представництва, зокрема партійній системі, ґрунтується на ідеї про кризу репрезентативності, яка виявляється у тому, що інституціоналізовані партії корумповані й картельні, відчужені від народу і надмірно ідеологічні. „Жорсткий” популізм характеризується антиконституційними ідентифікаціями, оскільки виступає проти чинної системи представництва та базових принципів ліберальної демократії – захисту прав людини і громадянина, національних меншин¹. Лінія розмежування між „м'якою” і „жорсткою” формами популізму розмита й може змінюватися (особливо актуально в контексті проведення виборчих кампаній). Значною мірою рівень розвитку популізму в Центрально-Східній Європі зумовлений занепадом класичного лібералізму. Також очевидно, що популізм не є тимчасовим феноменом: він вдало проникає в медіацентричну і персоніфіковану складову сучасного політичного процесу, пристосований до нових методів „загравання з виборцями”. Однак сучасний/новітній популізм не є радикалізмом, адже він здебільшого перестає шукати альтернативу демократії, натомість дещо видозмінює її ідеал. Це може стати причиною модифікації демократії або навіть її деконсолідації.

¹ Приклади „м'якого” популізму в країнах Центрально-Східної Європи: Національний рух за стабільність і прогрес (NDSV) та „Громадяни за європейський розвиток Болгарії” (GERB), „Напря́м – Соціал-демократія” (Smer) у Словаччині, партія „Нова ера” (JL) в Латвії, Лейбористська партія (DP) у Литві. Приклади „жорсткого” популізму в країнах Центрально-Східної Європи: Ліга польських родин (LPR), Національний союз „Атака” (АТА) в Болгарії, Словацька національна партія (SNS), Комуністична партія Богемії та Моравії (KSCM), Комуністична партія Словаччини (KSS) тощо (детально див. Додаток Ж).

7.5.2. *Партії постматеріалістичних цінностей у країнах Центрально-Східної Європи*

Політичні партії у країнах світу, зокрема у країнах Центрально-Східної Європи, формуються на різних підставах – класичній ідеологічній (матеріалістичній, яка єднає в собі традиційні сім'ї політичних партій, зокрема комуністичні, соціалістичні/соціал-демократичні, аграрні, християнсько-демократичні, консервативні, націоналістичні, ліберальні) та посткласичній неідеологічній/новоідеологічній (постматеріалістичній, яка об'єднує екологічні, регіоналістські і зорієнтовані на певні групи інтересів політичні партії). Ідея такої дихотомії причин/підстав походження і формування політичних партій зумовлена структуризацією соціополітичних поділів на класичні/старі/матеріалістичні та посткласичні/нові/постматеріалістичні¹. Перші на підставі проблем економічного перерозподілу, добробуту та/або державного регулювання економіки детермінують позиціонування партій у ліво-правому спектрі. Другі, зважаючи на культурне/ціннісне або неекономічне/нематеріальне походження, не завжди вписуються в ідентифікацію політичних партій у класичному ліво-правому спектрі, а тому потребують окремого розгляду (найменше це стосується екологічних і антиемігрантських партій)².

Зазвичай нові/постматеріалістичні соціополітичні поділи в країнах Центрально-Східної Європи каналізуються у *партії постматеріалістичних цінностей* або так звані *партії „нової політики”*. Ці політсили зосереджують увагу на вирішенні проблем захисту довкілля (екологічної відповідальності) та сталого розвитку, автономії індивіда та вільного вибору стилю життя, захисту демократії участі, рівності статей, прав та свобод груп населення, національної спадщини та врегулювання міграційних питань. Але, на думку А. Морено³, не всі постматеріалістичні цінності отримують політичне наповнення, рефлексують у політичну сферу та трансформуються у політсили⁴. Партії „нової політики” (партії „нової хвилі”) здебільшого протестно налаштовані щодо партій „старої політики” (матеріалістичних цінностей). Вони детерміновані децентралізацією партійної структури, адже рішення у них приймають на підставі внутрішньопартійної дискусії і залучення механізмів безпосередньої демократії (приміром, постійної ротації, внутрішньопартійних референдумів, заборон обиратись або балотуватись кілька разів підряд на одні й ті ж посади, квотності залучення жінок). Вони зазвичай є стійкими та займають відповідне місце в партійно-ідеологічному спектрі тих або інших країн.

¹ Marks G. Party Competition and European Integration in the East and West : Different Structure, Same Causality / Gary Marks, Liesbet Hooghe, Moira Nelson, Erica Edwards // Comparative Political Studies. – 2006. – Vol. 39. – No. 2. – P. 155–175. ; Evans G. Identifying the bases of party competition in Eastern Europe / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // British Journal of Political Science. – 1993. – Vol. 23. – P. 521–548. ; Zielinski J. Translating social cleavages into party systems : The significance of new democracies / Jakub Zielinski // World Politics. – 2002. – Vol. 54. – P. 184–211.

² При цьому треба розуміти, що *постматеріалізм* за суттю не є антиматеріалістичним. Термін „постматеріалізм” вказує на групу ціль і цінностей, яка актуалізується після того, як люди досягнули матеріальної безпеки. Поява постматеріалізму відображає не актуалізацію антагоністичних цінностей, а зміну пріоритетів. Економічну і фізичну безпеку постматеріалісти аж ніяк не вважають негативною цінністю. Вони оцінюють її позитивно, але значно більший пріоритет відводять самовираженню, якості життя і людському розвитку. У політиці постматеріалісти стоять на позиціях недостатньої конкурентоспроможності держави порівняно з недержавними/неурядовими ринковими структурами. Тому влада й авторитет у постматеріалістичному світі втрачають свою традиційну значимість, а політика набуває форми індивідуального знання та заняття. Це призводить до того, що максимізуються індивідуальні права людини та громадянина.

³ Moreno A. Political Cleavages : Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy / A. Moreno. – Westview Press, 1999. – 205 p.

⁴ Якщо постматеріалістична цінність не трансформована у діяльність партії і соціальної групи, вважають, що немає підстав говорити про соціополітичний поділ на постматеріалістичній основі. Більше того, про реальність соціополітичного поділу на основі прийняття/неприйняття постматеріалістичних цінностей можна говорити лише тоді, коли таке розмежування є стійким.

Більше того, партії постматеріалістичних цінностей намагаються окреслити ліво-правим ідеологічним позиціонуванням. А це зумовлює розширення/переформатування традиційних лівих і правих партій у країнах Центрально-Східної Європи. Як наслідок, конкуренція традиційних/матеріалістичних лівих (комуністичних, соціалістичних/соціал-демократичних, а також соціал-ліберальних) і правих (консервативних, християнсько-демократичних та націоналістичних) політичних партій доповнюється конкуренцією нових/постматеріалістичних лівих (здебільшого екологічних) і правих (здебільшого антиемігрантських) партій¹. При цьому слушним є зауваження, що „нові ліві” партії здебільшого є системними та ідеологічними, а „нові праві” партії – антисистемними та популістсько-неідеологічними.

Найширшою категорією нових/постматеріалістичних лівих партій у Центрально-Східній Європі є *екологічні/енвайроменталістські/зелені партії*. Вони репрезентовані у всіх країнах регіону, причому у виборчому, парламентському та урядовому вимірі діяльності (Додаток 3). Найбільш впливовими серед центрально-східноєвропейських екологічних партій є/були Латиська партія зелених (LZP), Союз зелених та фермерів (ZZS) у Латвії, Зелені Словенії (ZS) і „Політика може бути іншою” (LMP) в Угорщині. Всі вони мали представництво у національних парламентах або нижніх палатах парламентів. Найбільшого успіху в регіоні екологічні партії досягнули після перших вільних (установчих) виборів на початку 1990–х рр. (у Болгарії, Литві, Румунії, Словенії і Словаччині). Проте незабаром виявилось, що ці партії не є електорально ефективними, адже почасти зникли з парламентської арени. Тільки в середині 2000–х рр. екологічні партії значною мірою повернулись на парламентську арену країн Центрально-Східної Європи (зокрема в Естонії, Латвії, Чехії та Угорщині). Примітно, що в деяких країнах регіону парламентські екологічні партії паралельно були урядовими (у Латвії, Румунії, Словенії та Чехії). У деяких країнах в урядових кабінетах (на підставі кооптації) працювали міністри екологічних партій (зокрема, в Естонії, Литві, Польщі, Словаччині). В ідеологічному зрізі специфіка партій зелених у Центрально-Східній Європі полягає в тому, що вони здебільшого є лівими або лівоцентристськими.

Найширшою категорією нових/постматеріалістичних правих партій у Центрально-Східній Європі є *антиемігрантські політичні партії*, які почали формуватися наприкінці 1990–х рр. Всі країни регіону в контексті електоральних і парламент-урядових успіхів антиемігрантських партій слід поділяти на три групи: де вплив „нових правих” партій є мінімальним (вони не представлені у парламентах), де вплив „нових правих” партій є проміжним (вони репрезентовані у парламентах) й де вплив „нових правих” партій є значним (вони представлені у парламентах і урядових кабінетах). До першої групи країн у 1990–2013 рр. належали Естонія, Латвія та Литва; до другої групи країн – Болгарія, Румунія, Словенія, Угорщина, Чехія; до третьої групи країн – Польща та Словаччина (Додаток 3). Найвпливовішими „новими правими” партіями в країнах Центрально-Східної Європи після колапсу авторитаризму є/були Союз національного порятунку (ONS), а також Національний союз „Атака” (АТА) в Болгарії, Ліга польських родин (LPR), Партія „Велика Румунія” (PRM), Словацька національна партія (SNS), Словенська національна партія (SNS), Партія справедливості і життя (МІЕР), Рух за кращу Угорщину (Jobbik), а також Коаліція за республіку – Республіканська партія Чехословаччини

¹ Inglehart R. Modernization and Postmodernization : Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies / Ronald Inglehart. – Princeton University Press, 1997. – P. 251.

(SPR-RSC). Головними ідеологічними принципами антиемігрантських партій у регіоні є євроскептицизм, антиглобалізм, антиемігрантство, мононаціоналізм і його домінування над етнічною, релігійною та статевою різноманітністю (у Болгарії стосовно турецької меншини; у Польщі – щодо єврейської меншини; у Румунії – стосовно угорської меншини; у Словаччині – щодо угорців і ромів та представників сексуальних меншин; у Словенії – стосовно громадян колишніх югославських республік, зокрема хорватів, і представників сексуальних меншин; в Угорщині стосовно населення єврейського походження, ромів, представників сексуальних меншин; у Чехії – проти ромів тощо), радикалізм, екстремізм, шовінізм, ксенофобія, неонацизм і популізм. При цьому в Словенії простежується антикатолицьке спрямування „нових правих” партій, натомість у Польщі – клерикальне позиціонування (при тому, що, Ліга польських родин виступала за легалізацію м’яких наркотиків, абортів, евтаназії, одностатевих шлюбів та смертної кари). Цікаво, що „нові праві” політичні партії у Центрально-Східній Європі самостійно не позиціонують себе у ліво-правому ідеологічному спектрі. Крім того, вони не належать до європейських ідеологічних сімей партій.

Крім „нових лівих” і „нових правих” партій у країнах Центрально-Східної Європи доцільно виокремлювати й *спеціальні партії* постматеріалістичних цінностей (або ж партії спеціальних/спеціалізованих політичних інтересів)¹. Спеціальні політичні партії – такі політсили, в засадах програмної діяльності яких лежать спеціальні/нетрадиційні цінності й інтереси (які зазвичай мають постматеріалістичний характер). Для таких партій характерна нетрадиційна і „неширока” програмна спрямованість та обмежене коло виборців і симпатиків. Залежно від поєднання програмної позиції й електорату спеціальні партії у країнах Центрально-Східної Європи поділяють на феміністські, лібертаріанські, специфічні (антикорупційні, сатиричні), пенсіонерські.

Феміністські політичні партії діють не у всіх країнах Центрально-Східної Європи та загалом не дуже впливові в регіоні. До таких політичних сил належать „Союз жінок проти труднощів існування” та Партія жінок у Польщі, Християнська партія жінок в Угорщині, Угорська партія жінок і Угорська феміністська партія, Демократичний союз жінок в Болгарії, „Громадськість за сім’ю” – „Партію жінок” у Чехії та Партія жінок у Литві. Особливістю феміністських політичних партій є те, що вони часто не беруть участі у виборах і не завжди орієнтовані на парламентське представництво. *Лібертаріанські партії* – такі політсили, які передусім виступають за впровадження засад „мінімальної держави” та розширення методів прямої демократії. Деякі вчені оцінюють лібертаріанські партії як різновид ліберальних партій, але це не завжди так. Лібертаріанство – це не тільки новітній етап розвитку лібералізму, але й сукупність посттрадиційних/посткласичних цінностей і принципів, серед яких найважливішими є такі: персональна свобода і толерантність; антицентралізм в державному управлінні; відкидання національного питання; обмеження державного контролю у сфері фінансів до мінімуму (тобто концепт „мінімальної держави”); підтримка ідей вільного ринку за принципами Австрійської школи. Прикладами лібертаріанських партій у Центрально-Східній Європі є/були Партія вільних громадян (SSO) й Союз свободи – Демократичний

¹ Baron D. Review of Grossman and Helpman’s Special Interest Politics / David Baron // Journal of Economic Literature. – 2002. – Vol. 40. – P. 1221– 1229. ; Grossman G. Special Interest Politics / Gene Grossman, Elhanan Helpman. – Cambridge and London : MIT Press, 2001. – 364 p. ; Martineau N-G. The Influence of Special Interests and Party Activists of Electoral Competition / Nicolas-Guillaume Martineau // Job Market Paper. – 2010. – 60 p.

союз (US–DU) у Чехії; Свобода і законність (WiP), Союз реальної політики (UPR) та Конгрес нових правих (KNP) у Польщі, Свобода і солідарність (SaS) у Словаччині. Прикладами *специфічних політичних партій* у регіоні є/були Чеська піратська партія (CPS), „Зв’язки з громадськістю” (VV), а також Партія друзів пива (SPP) у Чехії, Весела політична партія (PK–CPP) у Словаччині, Партія польських друзів пива (PPPP) тощо. Діяльність таких партій зазвичай спрямована на критику влади щодо корупційних діянь, на забезпечення вільного доступу до інформації, а також захист прямої демократії.

Найширшу групу спеціальних партій постматеріалістичних цінностей становлять *пенсіонерські партії*¹. Ці політсили формуються унаслідок зменшення участі „молодих виборців” у політичному процесі, тобто в результаті так званого феномену „помутніння партійної демократії”². Пенсіонерські політичні партії непропорційно підтримують саме старші вікові групи. Пенсіонерські партії функціонують практично у всіх країнах Центрально-Східної Європи (окрім Литви). При цьому найбільша кількість таких партій діє в Естонії, Латвії, Польщі, Румунії та Словаччині. Натомість, найвпливовішими пенсіонерські партії є або були в Словенії (передусім Демократична партія пенсіонерів Словенії (DeSUS), вона була парламентською та урядовою (Додаток 3)).

Виокремлення спеціальних партій постматеріалістичних цінностей не випадкове. Ж.-Е. Лейн і С. Ерссон зауважують, що не всі партії можна класифікувати, бо часто їх створюють задля вирішення „однієї проблеми”. Вчені виокремили політичні партії структурних проблем, які притаманні для визначених соціальних груп, а також партії неструктурних проблем, що стосуються політичного процесу на загальнонаціональному (наднаціональному) рівні. Стосовно партій „нової політики” слушним є зауваження Т. Погунтке: такі політсили формуються за п’ятьма сценаріями: 1) унаслідок виникнення „нових” соціальних рухів; 2) зі збільшення впливу „малих” партій; 3) унаслідок „відтоку” частини прихильників традиційних лівих та правих партій до постматеріалістичних лівих та правих партій; 4) унаслідок „відчуження” носіїв так званої „нової політичної свідомості” від політики та їхню відмову підтримувати партії; 5) унаслідок створення нових партій³.

¹ Goerres A. The Political Participation of Older People in Europe : The Greying of Our Democracies / Achim Goerres. – Basingstoke, 2009. – 217 p. ; Goerres A. Why are Older People more Likely to Vote? The Impact of Ageing on Electoral Turnout across Europe / Achim Goerres // British Journal of Politics and International Relations. – 2007. – Vol. 9. – No. 1. – P. 90–121. ; Walker A. Speaking for themselves : the new politics of old age in Europe / Alan Walker // Education and Ageing. – 1998. – Vol. 13. – No. 1. – P. 13–36.

² Феномен „помутніння” („посіріння”) партійної демократії означає відносний занепад політичної активності виборців у площині вирішення традиційних проблем розвитку на підставі процедур учасницького характеру.

³ Bialoblocki K. Partie panstw Europe Srodkowej o wartosciach postmaterialistycznych : zasady teoretyczno-metodologicznej i empirycznej analizy porownawczej / Krzysztof Bialoblocki // Transformacje ustrojowe w Europie Srodkowej i Wschodniej / Praca zbiorowa pod red. Zbigniewa Bialoblockiego i Anatoliya Romanyuka. – Kutno, 2012. – S. 103–130.

Розділ 8. Особливості процесу інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу та НАТО

Європейський Союз створено в 1951 р. як Європейське об'єднання вугілля та сталі у складі шести країн, від 1957 р. – Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Лише з 1993 р. об'єднання почали називати Європейським Союзом. Наприкінці 1980–х років до ЄЕС входили дванадцять країн, які демонстрували високий рівень економічного розвитку та добробуту громадян, були стабільними демократіями. Країни Центрально-Східної Європи одразу після завершення періоду „народної демократії” (державного соціалізму) як головну мету свого розвитку/трансформації задекларували бажання долучитися до ЄЕС. Відповідно вони вступили у переговори з інститутами ЄЕС, які чітко окреслили вимоги щодо потенційних кандидатів. У травні 1992 р. Європейська Рада констатувала, що „повага до демократичних принципів і прав людини ..., як і принципів ринкової економіки, – невід'ємні елементи угод про співпрацю та асоціацію між Співтовариством та його партнерами”¹. У Договорі про Європейський Союз (прийнятий у 1992 р. в Маастрихті), зокрема в статтях 49 і 2 вказано, що будь-яка європейська держава, яка поважає людську гідність, свободу, демократичні цінності, захищає права людини, зокрема права осіб, які належать до меншин, та зобов'язується реалізовувати їх в житті, – може звернутись із заявою з метою стати членом Союзу. Вказані цінності є спільними для держав-членів у межах простору, що характеризується плюралізмом, відсутністю дискримінації, терпимістю, справедливістю, солідарністю, а також рівністю жінок і чоловіків. Повний перелік *вимог/критеріїв* до країн претендентів на вступ до ЄС прийнятий у червні 1993 р. під час засідання Європейської ради в Копенгагені, вони отримали назву „Копенгагенські критерії”. Згодом вони були зафіксовані в: Амстердамському договорі (ст. 6 (1)), підписаному 2 жовтня 1997 р. в Амстердамі; тексті Європейської Конституції, затвердженої 29 жовтня 2004 р. в Римі (не набула чинності); Хартії Європейського Союзу з прав людини, яка включена до Лісабонського трактату (13 грудня 2007 р.). Виділяють такі критерії: *політичні* – забезпечення стабільності інститутів, які гарантують демократію, права людини, захист меншин і верховенство закону; *економічні* – наявність „працюючої” ринкової економіки, а також здатність нівелювати тиск конкуренції та ринкових сил у межах Європейського Союзу. Країни, котрі претендують на вступ до ЄС, зобов'язані виконувати загальні правила, стандарти та політику, які є основою законодавства Європейського Союзу. Вони також мають бути віддані цілям політичного, економічного та валютного союзу.

8.1. Інститути регіональної співпраці як інструмент інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу

Перебудова в Радянському Союзі знаменувала процес лібералізації політичних режимів і в країнах „народної демократії”. Ці зміни отримали схвалення та рішучу підтримку політиків та громадських діячів демократичних країн. У цьому контексті формулювалось й обговорювалось питання можливої інтеграції двох частин Європи. Надавати практичну допомогу погодився Президент Франції Ф. Міттеран, ініціювавши 25 жовтня 1989 р. в Європейському парламенті проект про створення *Європейського*

¹ Цитовано за: Європейська Центральної та Східної Європи / упор. Франк Шіммельфенніг, Ульріх Зедельмаєр ; пер. Олексія Сидорчука, Михайла Смутка, Юліана Романишина. – К. : Юніверс, 2010. – С. 38.

банку реконструкції і розвитку який би сприяв змінам у посткомуністичних країнах. Угода про його створення підписана 29 травня 1990 р. в Парижі, почав діяти 28 березня 1991 р.

Наступний важливий крок – започаткована Радою ЄЕС 18 грудня 1989 р. програма (№ 3906/89) економічної допомоги Польщі та Угорщині з метою реформування їхніх господарських систем. Програма отримала назву *ФАРЕ* (від англ. PHARE – Poland and Hungary: Aid for Restructuring of the Economies). Досить швидко завдання програми конкретизувалось як фінансова допомога країнам-кандидатам із Центрально-Східної Європи у підготовці до вступу в ЄС. Вона охопила, окрім вказаних країн, Естонію, Латвію, Литву, Словаччину, Словенію та Чехію. А дещо пізніше – Болгарію і Румунію, а також інші балканські країни.

Розпад інституційних формувань соціалістичного блоку, зокрема Ради економічної взаємодопомоги, негативно позначився на господарських зв'язках. Спільне прагнення країн регіону до вступу в європейську спільноту стимулювало формування низки регіональних інституційних утворень. Першим із них стала *Центральноєвропейська ініціатива*, яка була проголошена в Будапешті 11–12 листопада 1989 р. Австрією, Італією, Угорщиною та Югославією. Спочатку мала вона назву „Квадрагонале” (Quadrangone). В 1990 р. до цих країн приєдналися Чехословаччина, у 1991 р. Польща. Сучасну назву „Центральноєвропейська ініціатива” об'єднання отримало в 1992 р. після долучення до неї Боснії та Герцеговини, Словенії та Хорватії. Сьогодні організація об'єднує 18 країн: Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Італія, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Хорватія, Чехія і Чорногорія. Мету організації сформульовано на засіданні 1 вересня 1990 р. у Венеції. Полягала вона в сприянні державам, які раніше були членами Варшавського договору, у засвоєнні досвіду західноєвропейських країн, їх інтеграції до євроінститутів.

15 лютого 1991 р. була створена *Вишеградська група* (V4, Вишеградська четвірка) – об'єднання спочатку трьох країн – Польщі, Угорщини та Чехословаччини, під час зустрічі президентів Л. Валенси (Польща), В. Гавела (Чеська і Словацька Федеральна Республіка), прем'єр міністра Угорщини Й. Антала в угорському місті Вишеград¹. Від першого січня 1993 р., у зв'язку із розпадом Чехословаччини, членами групи стали окремо Чехія та Словаччина.

На першому засіданні було прийнято спільну декларацію про співпрацю заради європейської інтеграції². У Декларації зазначено, що подібність ситуації в країнах регіону визначає спільність базових цілей: 1) повне відновлення державної незалежності, демократії та свободи; 2) ліквідація всіх суспільних, господарських та духовних виявів тоталітарної системи; 3) побудова парламентської демократії, правової держави, повага прав людини і її базових свобод; 4) побудова сучасної ринкової економіки; 5) включення в повному обсязі у європейську політичну систему, господарську систему та систему безпеки і права. Задля досягнення поставлених цілей держави планували розвивати всебічну господарську співпрацю, консультації у питаннях власної безпеки, формувати

¹ До речі, у 1335 та 1338 рр. у цьому місті/замку зустрічалися королі Польщі, Чехії та Угорщини.

² Visegrad Declaration 1991 : Declaration on Cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in Striving for European Integration [Електронний ресурс] / Visegrad Group. – Режим доступу до інформації : www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412-2

вільні від бар'єрів зв'язки між громадянами, інститутами та різними структурами громадянського суспільства. У Декларації зазначено зокрема, що всі форми співпраці мають бути спрямовані на інтеграцію цих країн із Європейським Союзом. Вже під час третього засідання 6 травня 1992 р. у Празі поряд із президентами країн були присутні представники Європейського Союзу. У зв'язку із „оксамитовим розлученням” Чехії та Словаччини в роботі групи виникла перерва. Реактивація роботи відбулась у травні 1999 р. Зокрема було домовлено про необхідність проведення регулярних зустрічей голів урядів країн регіону (не менше двох разів на рік). У 2000 р. було створено Міжнародний Вишеградський фонд, який постійно мав знаходитися в Братиславі. У Декларації прем'єр-міністрів Вишеградської четвірки, прийнятій після входження країн у ЄС, констатовано, що діяльність Вишеградської групи сприяла інтеграції країн із Європейським Союзом і НАТО¹.

В березні 1992 р. у Копенгагені було створено *Раду держав Балтійського моря* (Данія, Естонія, Латвія, Литва, Німеччина, Норвегія, Польща, Росія, Фінляндія та Швеція) із участю представника Європейської комісії. Головні напрями діяльності – господарська співпраця, підтримка демократичних інститутів та взаємодія у питаннях екології та боротьби зі злочинністю.

У грудні 1992 р. члени Вишеградської групи підписали *Центральноєвропейську угоду про вільну торгівлю* (CEFTA), яка вступила в силу з 1 березня 1993 р. Зумовили створення цієї структури – суттєве зменшення торговельного обороту між країнами регіону після ліквідації Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ); тиск Європейського Союзу, щоб за рахунок тісної взаємної співпраці країни, які декларували бажання приєднатись до ЄС, вони могли сприяти господарському розвитку. Відповідно до згоди передбачалась ліквідація мита в торгівлі поміж країнами². Успіх у діяльності структури став підставою дозволу на розширення угоди за рахунок нових країн, які мали відповідати критеріям: наявність угоди про асоціацію країни із ЄС; членство в Світовій організації торгівлі; а теж наявність угоди про вільну торгівлю з кожною з держав-членів Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю.

8.2. Визначення європейської інтеграції як головного пріоритету розвитку країн Центрально-Східної Європи

Питання європейської перспективи були актуальні в суспільному дискурсі багатьох країн регіону. Польща встановила дипломатичні відносини з ЄЕС у 1988 р., у 1989 р. засновано представництво Республіки Польща при ЄЕС. У 1989 р. прем'єр-міністр Сполученого Королівства М. Тетчер сформулювала ідею необхідності підписання документів про асоціацію між країнами Центральної Європи та ЄЕС як інституційної форми взаємодії на шляху інтеграції. 17 січня 1990 р. голова Європейської Комісії Ж. Делор запропонував підписати договори про асоціацію. Першими розпочали вести переговори Чехословаччина, Польща та Угорщина. Відповідно перші договори про асоціацію були підписані у 1991 р. з Польщею та Угорщиною. Зразком став договір, підписаний у 1954 р. між Європейською спільнотою вугілля і сталі та Сполученим

¹ Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union, 12 May 2004 (The Kroměříž Declaration) [Електронний ресурс] / Visegrad Group. – Режим доступу до інформації : www.visegradgroup.eu/2004/declaration-of-prime

² Central European Free Trade Agreement [Електронний ресурс]. – Доступ : www.worldtradelaw.net/fta/agreements/cefta.pdf

Королівством. Згодом подібні договори про асоціацію підписані із Грецією (1961 р.), Туреччиною (1963 р.), Кіпром (1972 р.) та іншими державами. За змістом вони були подібними і передбачали однакову процедуру ратифікації. Договір із Чехословаччиною не був підписаний, зважаючи на складну внутрішню ситуацію (1 січня 1993 р. було проголошено утворення двох самостійних держав). Терміни підписання договорів вказано в табл. 8.1:

Таблиця 8.1

Визначальні етапи інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу (1991–2007 рр.)

№	Країна	Підписання документів про асоціацію, р.	Дата подання заявки про членство в ЄС	Дата вступу країни до НАТО	Дата прийому країни до ЄС
1	Болгарія	1992	16.12.1995	29.03.2004	1.01.2007
2	Естонія	1995	28.11.1995	29.03.2004	1.05.2004
3	Латвія	1995	13.10.1995	29.03.2004	1.05.2004
4	Литва	1995	11.12.1995	29.03.2004	1.05.2004
5	Польща	1991	8.04.1994	12.03.1999	1.05.2004
6	Румунія	1992	22.06.1995	29.03.2004	1.01.2007
7	Словаччина	1993	27.06.1995	29.03.2004	1.05.2004
8	Словенія	1996	10.06.1996	29.03.2004	1.05.2004
9	Угорщина	1991	1.04.1994	12.03.1999	1.05.2004
10	Чехія	1993	23.01.1996	12.03.1999	1.05.2004

Договір складався зі вступу, головної частини та додатків¹. У вступі, приміром, констатовано відданість ЄЕС і країни-підписанта ідеям політичних та господарських свобод, прагнення країн-підписантів щодо швидкого переходу до нової політичної та господарської моделей розвитку, які мали ґрунтуватися на повазі прав людини, нормах регулювання ринкових відносин, засадах багатопартійної системи та демократичних виборах. Констатувалось, що має бути зв'язок між повною реалізацією договору про асоціацію та практичною діяльністю країн-підписантів щодо проведення політичних і господарських реформ та реформ національної правової бази, як підстави майбутнього входження цих країн до складу ЄЕС. Було акцентовано на готовності європейських інституцій до надання конкретної допомоги щодо реалізації реформ та подолання низки негативних наслідків, які неминучі під час реформ. Передбачалось, що договір створить новий клімат економічних відносин, особливо в сфері торгівлі та інвестицій, які трактувались інструментами, необхідними для реструктуризації економік і технологічної модернізації. У головній частині чітко було окреслено цілі Договору про асоціацію: встановлення відповідних рамок для політичного діалогу, який уможливить політичні відносини між сторонами; підтримка розвитку торгівлі та гармонізація економічних відносин між Сторонами з метою сприяння динамічному розвитку національної економіки та добробуту населення; створення підстав для надання фінансової та технічної допомоги з боку ЄЕС; створення необхідних рамок для поступової інтеграції країни з ЄЕС; підтримка співпраці у сфері культури. Договір фіксував нормативи щодо політичного діалогу, свободи руху товарів та руху працівників, створення підприємств,

¹ Аналіз тексту документа про асоціацію зроблено на підставі договору, підписаного між ЄЕС та Республікою Польща. Див.: Układ Europejski ustanawiający stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską z jednej strony, a Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z drugiej strony, sporządzony w Brukseli dnia 16 grudnia 1991 r. [Електронний ресурс]. – Доступ : http://polskawue.gov.pl/files/Dokumenty/uklad_europejski/ue.pdf

надання послуг, системи оплат, конкуренції та зближення правових нормативів. Також у документі окреслено систему господарської співпраці та взаємодії в сфері культури і фінансів. Підписані умови дали поштовх наданню економічної допомоги та активізації роботи з експертами щодо проведення реформ. Це сприяло входженню на ринок країн регіону суб'єктів господарської діяльності європейських країн. Підписані договори про асоціацію мали пройти тривалий процес ратифікації Європейським парламентом та національними парламентами країн, які підписали документ, а також національними парламентами країн-членів ЄЕС. Тому, наприклад, договір із Польщею вступив в дію лише 1 лютого 1994 р. На етапі асоціації стали регулярними двосторонні консультації керівників країн, що підписали документ, із керівництвом євроінститутів.

8.3. Створення та діяльність фондів для країн-кандидатів у Центральній-Східній Європі для інтеграції у Європейський Союз

Країни Центрально-Східної Європи на початку інтеграції відчутно відставали від країн ЄЕС у своєму економічному розвитку внаслідок того, що: вже на етапі падіння радянської моделі, за своїм рівнем економічного розвитку, вони були слабші від країн ЄЕС; після падіння „Берлінського муру” була припинена діяльність РСВ, що спонукало розрив багатьох традиційних господарських зв'язків; проведення реформ у сфері економіки зумовлювало чергове тимчасове погіршення соціально-економічної ситуації. Тому угоди про асоціацію передбачали надання різнопланової допомоги країнам-підписантам. Із цією метою розроблено програму *ФАРЕ*. Із 1994 р. завдання програми *ФАРЕ* адаптувались до пріоритетів та потреб кожної країни регіону. В рамках програми допомога для країн передбачала концентрацію на двох пріоритетах :

- допомога адміністраціям країн кандидатів щодо набуття необхідного потенціалу для реалізації законодавства ЄС. *ФАРЕ* допомагала національним та регіональним адміністраціям, а також інститутам регулювання та нагляду у цих країнах для ознайомлення з завданнями та процедурами, властивими ЄС;
- допомога країнам-кандидатам у приведенні галузей господарської системи та базової інфраструктури у відповідність до стандартів ЄС, шляхом залучення інвестицій у сферах, які найбільше потребували цього, з погляду стандартів ЄС: охорона навколишнього середовища, транспорт, промисловість, якість продукції, умови праці тощо.

Завдання першої групи стосувались прийняття *acquis communautaire*¹. На цьому етапі було акцентовано на: фінансуванні інвестиційних проектів, для яких виділяли приблизно 70 відсотків засобів із бюджету програми; підтримці розвитку та зміцненні публічних інститутів або інституційному розвитку на що виділяли до 30 відсотків коштів. З метою досягнення відповідності інститутів публічної адміністрації країн-кандидатів вимогам, властивим країнам ЄС, головними *інструментами програми* були технічна допомога (англ. „technical assistance”), а також „співпраця близнюків” (англ. „twinning”), які полягали в наданні допомоги радників та експертів, проведенні навчань представниками ЄС. Допомогу в рамках програми *ФАРЕ* отримували у формі грантів, а не кредитів. Підтримка надавалась ЄС самостійно або у формі співфінансування з країнами-кандидатами, третіми країнами, а також європейськими структурами. У 1997 р.

¹ Тобто – „доробок спільноти” – спільно напрацьовані в ЄС правові норми.

програма переформатована в інструмент допомоги для країн, які подали заявки на вступ до ЄС. З 2000 р. ФАРЕ поступово перетворилась у структурний фонд, спрямований на заохочення економічного розвитку. Спочатку 2003 рік було окреслено як останній щодо фінансування країн-кандидатів, вступ яких планувався на 2004 р. Пізніше прийнято рішення про продовження частини програм допомоги до 2006 р. У 2000–2005 рр. бюджет програми ФАРЕ складав 10 млрд євро (близько 1,5 млрд на рік). Найбільше коштів серед країн регіону за програмою ФАРЕ у період 1990–2003 рр. отримала Польща (3,9 млрд євро).

21 червня 1999 р. Європейський Союз започаткував програму ІСПА – *„Інструмент структурної політики у передвступний період”* (англ. „Instrument for Structural Policies for Pre-Accession” – ISPA), який був спрямований на надання фінансової підтримки інвестиційних проектів у сфері охорони навколишнього середовища, а також транспорті. Програма передбачала окремі завдання у сфері транспорту: розвиток інфраструктури транспорту; поєднання національних комунікаційних систем з інфраструктурою країн ЄС; розбудова транс’європейської транспортної мережі. У сфері захисту навколишнього середовища планували заходи: подолання забруднення вод та повітря; допомога в утилізації відходів; підтримка у запровадженні правових нормативів стосовно охорони навколишнього середовища. Підставою для реалізації проектів ІСПА були національні плани розвитку транспорту та захисту навколишнього середовища. Відповідно країна, яка прагнула отримати фінансову допомогу, мала гарантувати надання 25 відсотків власних коштів на заплановані цілі. Технічну допомогу надавали тільки з бюджету ІСПА. Керівництво фонду брало до уваги такі показники/критерії: кількість населення, розміри валового продукту на душу населення в паритеті з купівельною спроможністю та площу кожної країни. У 2000–2006 рр. в рамках проекту підтримано 366 масштабних проекти: 201 у сфері охорони навколишнього середовища, 78 – у сфері транспорту, 87 – у сфері технічної допомоги. У рамках програми проекти були підтримані на суму 7 280 млн євро, річний бюджет програми становив 1040 млн євро (за цінами на 1999 р.)¹.

У червні 1999 р. ЄС прийняв рішення, а від січня 2000 р. вже почала працювати *Спеціальна передвступна програма для сільського господарства та розвитку села – САПАРД* (англ. „Special Accession Program for Agriculture and Rural Development” – SAPARD). Ця програма трактувалась ЄС як продовження та спеціалізований розвиток програми ІСПА. Мета її полягала у сприянні країнам-кандидатам у пристосуванні сільського господарства та сільських районів до вимог, які діяли в ЄС. Визначені пріоритети: інвестиції у сільськогосподарські угіддя; покращення переробки та збуту сільськогосподарської та рибної продукції; покращення якості фітосанітарного та ветеринарного контролю заради забезпечення якості продуктів харчування і захисту прав споживачів; запровадження методів сільськогосподарського виробництва, які були спрямовані на захист навколишнього середовища та підтримку сільської території; створення організацій виробників; модернізація та розвиток села й захист та збереження культурної спадщини села; розвиток меліорації; створення та оновлення земельних кадастрів; покращення професійної підготовки працівників сільського господарства; розвиток/вдосконалення сільської інфраструктури; покращення менеджменту водними ресурсами та в лісовому господарстві. Пізніше щодо переліку завдань додано розробку

¹ The Instrument for Structural Policies for Pre-Accession (ISPA), 2000–06 [Електронний ресурс] // European Court of Auditors. – Special Report. – 2008. – No. 42. – 37 p. – Доступ : <http://eca.europa.eu/portal/pls/portal/docs/1/8428724.PDF>

та реалізацію місцевих та регіональних стратегій розвитку сільських районів для сільських громад Болгарії та Румунії. Країни, які планували отримати допомогу для реалізації національних програм, мали видати кошти на їх реалізацію – від 25 до 50 відсотків, залежно від типу видатків. Для реалізації окреслених цілей програма САПАРД мала затверджений річний бюджет в сумі 520 млн євро (за цінами на 1999 р.). Всього було підтримано 24 431 національних проектів.

Програми ФАРЕ, ІСПА та САПАРД були трьома головними інструментами надання фінансової допомоги для країн-кандидатів у процесі їхньої підготовки до вступу у ЄС.

8.4. Процес підготовки та роль спеціалізованих проектів в інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу

Під час зібрання Європейської Ради в Ессені у грудні 1994 р. схвалено „*Стратегію щодо вступу*” для країн кандидатів із Центрально-Східної Європи. Через рік, у грудні 1995 р., Європейська Рада у Мадриді доручила Європейській Комісії підготувати пропозиції щодо звернень країн регіону про набуття членства та проведення аналізу фінансових аспектів розширення і впливу факту розширення на політику ЄС у різних сферах.

Європейська Комісія 16 липня 1997 р. опублікувала пропозиції „*Програма 2000*” („*Agenda 2000*”), над якими працювали експерти із 1995 р. Документ містив оцінку рівня трансформацій країн, які подали заявку на вступ до ЄС. Відповідно Європейська Комісія виділила *дві категорії країн-кандидатів*: перша група охоплювала країни, які на той момент вже були готові до початку переговорів про повноправне членство, внаслідок цього документ містив рекомендацію Європейській Раді розпочати переговори щодо вступу в ЄС із такими країнами: Естонія, Кіпр, Польща, Словенія, Угорщина та Чехія. Також виділено другу групу країн, які ще не були готовими до початку переговорів. Мета документа – надання країнам кандидатам практичної та фінансової допомоги у проведенні так званих горизонтальних реформ, необхідних для отримання членства, зокрема здатності до функціонування в межах єдиного ринку. У документі зазначено, що потребують зміцнення адміністративні структури та судова система, одночасно із забезпеченням ефективного їх функціонування. Також окреслено навчання спеціалістів у сфері права, податків, фінансів, контролю бюджету, охорони довкілля, інспекцій ветеринарних і фітосанітарних справ, телекомунікації, статистики, енергетики. Мали також бути розбудовані структури по боротьбі з нелегальною міграцією, поширенням наркотиків, боротьбі з міжнародними кримінальними угрупованнями. Окрім того, у документі акцентовано на необхідності набуття/встановлення спільних стандартів щодо: транспорту, енергетики, продуктів тваринництва, контролю за виробництвом, умов праці тощо.

Суттєвим доповненням та подальшим розвитком цього документу стала прийнята в лютому 1998 р. Європейською Комісією спеціальна програма „*Програма партнерства з підготовки до вступу на 1998–2001 рр.*” Завданням програми було створення правових та організаційних рамок для формування спільних дій Європейської Комісії та держав-кандидатів до членства в ЄС. Документ містив перелік пріоритетних напрямів діяльності, засоби фінансування і умови отримання допомоги. Фінансовим інструментом реалізації програми мала бути програма ФАРЕ у зміненому форматі. Вона мала стати

інструментом безпосередньої підтримки підготовки країн кандидатів до членства. На підставі цього документу країни – кандидати мали до кінця березня 1998 р. розробити та прийняти Національні програми прийняття норм (англ., National programs for the adoption of the acquis – NPAA). Ці національні програми були підставою отримання допомоги від ЄС. Зокрема, програма підготовки до членства в ЄС Угорщини передбачала 88 завдань, Чехії – 90, а Словаччини – 98 тощо¹. Національні програми модифікувалися кожного року та за підсумками річної роботи у 1999–2003 рр. мали представлятись рапорти. Внаслідок цього обидві сторони – Європейська Комісія та уряди країн-кандидатів – виробили подібні методики оцінки рівня підготовки та річних результатів роботи. Слід також додати, що Комісія оголосила, що вона, починаючи із 1998 р., буде публікувати річні національні звіти про прогрес, досягнутий країнами-кандидатами.

8.5. Вступ країн Центрально-Східної Європи до НАТО

Відновлення/проголошення незалежності країнами Центрально-Східної Європи впродовж 1989–1990 рр. поставило перед цими країнами питання гарантій/забезпечення їхньої безпеки. Парадокс значною мірою полягав у тому, що всі ці країни були членами військово-політичного блоку Організації Варшавського Договору (ОВД) й одночасно, виходячи з історичного досвіду, власне Радянський Союз вони вважали винним за вимушений соціалістичний етап свого розвитку після Другої світової війни. Тому одразу молоді демократії поставили питання про пошук нової моделі регіональної безпеки та про її зв'язок із системою європейської безпеки. Безумовно, рух у напрямі Європейської Спільноти імпліцитно передбачав й усвідомлення необхідності перспективи долучення до структур НАТО. Відповідно для країн регіону їх рух у напрямі Альянсу передбачав виділення двох етапів. *На першому етапі*, що, на нашу думку, тривав до 1993 р., ці країни ще були членами ОВД, на їх території ще дислокувалися військові підрозділи СРСР/Росії. За цих умов говорити про членство в НАТО було нереально. Міністр закордонних справ Польщі К. Скубішевський зазначав: „Доти, поки існував СРСР і ним керував М. Горбачов, про вступ до Альянсу колишніх радянських сателітів не говорили, оскільки такою була позиція самого Союзу та його членів”².

Однак, у 1990 р. президент Чехословаччини В. Гавел і прем'єр-міністр Угорщини Г. Хорн публічно заявили про інтерес своїх держав у набутті членства в НАТО. Але ці заяви не отримали зацікавлення із боку НАТО. Приміром, під час візиту до Варшави Генеральний секретар НАТО М. Вернер, на питання про можливість розширення Союзу, чітко зазначив, що питання про розширення не є актуальним. Власне на рубежі 1980–1990-х рр. між керівництвом НАТО та ОВД відбувався активний діалог про скорочення в Європі різних видів озброєння та формування систем/механізмів співпраці та взаємної довіри. У цьому діалозі провідним партнером був Радянський Союз та його керівник М. Горбачов. Тому на першому етапі найважливішим для країн Центрально-Східної Європи було налагодження діалогу між кожною конкретною державою регіону та НАТО. Зміни в регіоні стали потужним викликом для самого Альянсу, який тривалий період був активною стороною білатерального протистояння. Саме в процесі такого

¹ Федорчак Т. Політична трансформація Чеської республіки : внутрішні та зовнішні виміри / Тетяна Федорчак. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – С. 411.

² Skubiszewski K. Stosunki między Polską i NATO w latach 1989-1993 – przyczynek do historii dyplomacji w III Rzeczypospolitej [Електронний ресурс] / Krzysztof Skubiszewski, 2005. – Режим доступу : www.skubi.net/nato.html

протистояння сформувалася система європейської безпеки. Події в Центральній-Східній Європі детермінували якісні зміни у цілій конструкції європейської безпеки.

25 лютого 1991 р. ОВД ліквідувала військові структури, а 1 липня 1991 р. у Празі було підписано Протокол про повне припинення дії договору. Ще у 1988 р., під час виступу в ООН М. Горбачов заявив, що Радянський Союз планував вивести свої військові частини з НДР, Чехословаччини, Польщі та Угорщини до початку 1990-х рр. Після суспільно-політичних подій, які охопили країни регіону, нове керівництво Польщі, Угорщини та Чехословаччини зажадало від СРСР/Росії негайно вивести військові підрозділи. Угорщина була першою країною, з якої вже у травні 1989 р. розпочався вивід радянських військ (завершений у вересні 1992 р.). Чехословаччина 20 лютого 1990 р. підписала угоду про виведення радянських військ зі своєї території починаючи з 26 лютого 1990 р. (завершився процес 19 червня 1991 р.). Польщу радянські підрозділи залишили у період з 05.05.1992 – 17.09.1993 рр. Росія, як правонаступниця СРСР, під час переговорів домогалася від Польщі, Угорщини та Чехословаччини гарантій щодо недопущення в майбутньому їхньої участі в інших військово-політичних блоках та прагнула отримати зобов'язання про ненадання ними своїх територій для збройних сил інших країн. Жодна із цих країн не погодилася на такі вимоги.

Значно складнішою була ситуація із виведенням радянських військ із території Естонії, Латвії, Литви. На їхній території перебувало від 100 до 150 тис. солдат та базувався Балтійський флот. Одразу після проголошення незалежності політичне керівництво вказаних країн поставило питання ще перед керівництвом СРСР про статус військ, які перебували на їх території. Також було висунуто пропозицію підписання міждержавних угод з цього питання. У травні 1992 р. керівництво Росії запропонувало план поступового виведення військ, починаючи із 1995 р. Передбачалось, що цей процес буде тривати до 1999 р. Окрім того, Росія сподівалася на збереження за собою низки військових об'єктів. Переговорний процес був досить складним. Керівництво країн регіону висунуло вимоги про відшкодування збитків, які зазнали країни від дислокації військ, починаючи від 1940 р. Врешті-решт радянські/російські війська були виведені із Литви у 1993 р., а з Естонії та Латвії – 31 серпня 1994 р. Відносно перспективи вступу в Альянс Естонії, Латвії та Литви тогочасне керівництво Росії зайняло відкрито негативну позицію, відмовляючи цим суверенним державам у праві самостійно вирішувати власну долю. Міністр закордонних справ Російської Федерації Є. Примаков зауважив у травні 1997 р., що питання входження цих країн до НАТО трактують як „червону лінію”, перетин якої зумовить корінний перегляд Росією своїх відносин із НАТО¹.

Крах серпневого путчу в Радянському Союзі та „парад незалежностей” колишніх союзних республік стали вагомою підставою зміни позиції НАТО щодо країн регіону. На саміті Альянсу 7–8 листопада 1991 р. в Римі ухвалено „Нову стратегічну концепцію Союзу”. Про відносини з СРСР та країнами Центрально-Східної Європи йшлося у спеціальному розділі. Зокрема, у параграфах 9–12 були сформульовані позиції: Альянс був готовий допомогти країнам регіону у ствердженні почуття безпеки та довіри; проголошувалась готовність розвивати більш інституціоналізовані відносини, у тому числі шляхом проведення регулярних зустрічей на різних рівнях; було проголошено створення Північноатлантичної Ради співпраці, яка мала бути щорічною зустріччю

¹ Примаков Е. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость /Евгений Примаков. – М. : ИИК „Российская газета”, 2009. – С. 181.

Північноатлантичної Ради з представниками країн-нечленів НАТО; констатувалось, що взаємні консультації та співпраця мали фокусуватись на проблемах безпеки та дотичних питаннях, про які Альянс міг поділитись досвідом. Остаточний розпад СРСР прискорив розвиток співпраці з країнами регіону, але обсяги співпраці відрізнялись між країнами.

На другому етапі (від 1993 р.) важливим напрямком співпраці НАТО та країн Центральної та Східної Європи стала програма „Партнерство заради миру”. Ідея програми була сформульована міністром оборони США Л. Асмпіном у жовтні 1993 р. як пропозиція підписання умови про співпрацю у галузі оборони між НАТО та країнами регіону. Офіційно програма була прийнята у Брюсселі 10 січня 1994 р. У рамках „Партнерства заради миру” окремі держави підписали індивідуальні програми співпраці з НАТО.

Таблиця 8.2

Етапи взаємовідносин країн Центрально-Східної Європи та НАТО

№	Країна	Підписання програми „Партнерство заради миру”	Запрошення до вступу в НАТО	Вступ до НАТО
1	Болгарія	14.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
2	Естонія	03.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
3	Латвія	14.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
4	Литва	27.01.1994	21.11.2002	29.03.2004
5	Польща	02.02.1994	08.07.1997	12.03.1999
6	Румунія	26.01.1994	21.11.2002	29.03.2004
7	Словаччина	09.02.1994	21.11.2002	29.03.2004
8	Словенія	30.03.1994	21.11.2002	29.03.2004
9	Угорщина	08.02.1994	08.07.1997	12.03.1999
10	Чехія	10.03.1994	08.07.1997	12.03.1999

Магістральними цілями програми „Партнерство заради миру” були: досягнення прозорості процесу військового планування та формування оборонних бюджетів держав; запровадження демократичного контролю за діяльністю збройних сил; забезпечення проведення міжнародних операцій; досягнення рівня підготовки сил та засобів, необхідних для допомоги операціям, які здійснюються під егідою ООН або на підставі санкцій ОБСЄ; підвищення рівня знань і вмінь, потрібних державам-партнерам для участі у миротворчих, гуманітарних операціях і операціях по спасінню. Для цього до програми були включені розділи про: розвиток військового співробітництва з НАТО, які передбачали спільне планування, підготовку особового складу та проведення навчань; розширення і активізацію політичного/військового співробітництва в межах Європи; підвищення стабільності, зменшення загрози миру, а також зміцнення відносин шляхом створення духу відданості практичній співпраці та демократичним засадам Північного альянсу.

Підставою для реалізації програми „Партнерство заради миру” став *Рамковий документ*. Кожна країна брала на себе зобов’язання: зберігати/розвивати демократичне суспільство; дотримуватись принципів міжнародного права; виконувати зобов’язання, які передбачені Статутом ООН, Загальною декларацією прав людини, Гельсінським заключним актом, міжнародними угодами про роззброєння і контроль над озброєннями; утримуватися від погроз або застосування сили щодо інших держав; не порушувати існуючих кордонів інших держав; вирішувати спірні питання мирним шляхом.

На зустрічі глав держав та урядів країн-членів НАТО 8–9 липня 1997 р. у Мадриді було прийнято рішення про розширення Альянсу за рахунок Польщі, Угорщини та Чехії. Розгляд можливості вступу до НАТО Естонії, Латвії, Литви, Румунії та Словаччини відтермінували. На саміті НАТО 21 листопада 2002 р. у Празі Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія отримали запрошення на переговори щодо членства в НАТО. Всі країни Центрально-Східної Європи в процесі інтеграції до ЄС спочатку стали членами НАТО. Безумовно спільна діяльність країн регіону і НАТО сприяла розширенню сфери довіри між країнами, одночасно вона дала можливість влитись країнам Центрально-Східної Європи до нової системи безпеки та певною мірою її модифікувати.

8.6. Переговори щодо набуття членства країн Центрально-Східної Європи в Європейському Союзі

На засіданні Ради Європейського Союзу в Люксембурзі (12–13 грудня 1997 р.) було прийнято офіційне рішення про розширення Європейського Союзу шляхом прийняття Естонії, Кіпру, Польщі, Словенії, Угорщини та Чехії. На цьому саміті Словаччину виключено зі списку країн Центрально-Східної Європи першої хвилі розширення. Щодо решти країн Центрально-Східної Європи аналогічне значення мало засідання Ради Європейського Союзу 10–11 грудня 1999 року в Гельсінкі. На цьому засіданні було прийнято рішення про початок із березня 2000 р. переговорів із Болгарією, Латвією, Литвою, Мальтою, Румунією та Словаччиною. Від того часу в переговорах із ЄС одночасно брали участь дві групи кандидатів: „люксембурзька” (Естонія, Кіпр, Польща, Словенія, Угорщина та Чехія) та „гельсінська” (Болгарія, Латвія, Литва, Мальта, Румунія та Словаччина). „Гельсінська” група досить швидко розкололась на дві підгрупи: країни, які швидко проводили реформи і активно вели переговори (Латвія, Литва, Словаччина) та дві країни – Болгарія і Румунія, – які запізнювались із трансформаційними процесами.

Офіційні переговори стосовно членства країн-членів „люксембурзької групи” розпочались у Брюсселі 31 березня 1998 р., щодо членства країн „гельсінської групи” – 15 лютого 2000 р. (теж у Брюсселі). Ці переговори слід розглядати як самостійний елемент інтеграційного процесу. Це пов’язано із тим, що держава, яка вступає до ЄС, повинна була цілковито прийняти правову базу ЄС, яка включала в себе широкий спектр норм – від трактатів до так званих спільних позицій Ради Європейського Союзу з широкого кола питань. Ф. Шіммельфенніг та У. Зедеммаєр констатували, що „... процес вступу до ЄС ... це односторонній процес, у якому нові країни-члени повинні повністю прийняти *acquis communautaire*”¹. У документі про вступ країна-кандидат мала право погодити певні винятки щодо окремих нормативних положень, які набували форми так званих „перехідних періодів”. Для отримання згоди про запровадження перехідного періоду держава кандидат мала прийняти зобов’язання щодо терміну, упродовж якого після вступу до ЄС вона повною мірою запровадить у себе відповідну норму. Тобто, відхилення від універсальних норм могли бути тимчасовими та розглядали їх як винятки. Відповідно до формату, напрацьованого під час попереднього розширення ЄС, нормативні документи були поділені на *30 тематичних груп*: 1) вільний обмін товарами; 2) вільне переміщення людей/ робочої сили; 3) свобода надання послуг; 4) вільний рух

¹ Європеїзація Центральної та Східної Європи / упор. Франк Шіммельфенніг, Ульріх Зеделмаєр ; пер. Олексія Сидорчука, Михайла Смутка, Юліана Романишина. – К. : Юніверс, 2010. – С. 25.

капіталу; 5) право спілок/компаній; 6) політика конкуренції; 7) сільське господарство; 8) рибальство; 9) транспортна політика; 10) податки; 11) господарський та валютний союз; 12) статистика; 13) суспільна політика та працевлаштування; 14) енергетика; 15) промислова політика; 16) малі та середні підприємства; 17) наука та дослідження; 18) освіта, виховання та молодь; 19) телекомунікація, а також інформаційні технології; 20) культура та аудіовізуальна політика; 21) регіональна політика та координація структурних інструментів; 22) навколишнє середовище; 23) захист прав споживачів та охорона здоров'я; 24) правосуддя та внутрішні справи; 25) митний союз; 26) міжнародні відносини; 27) спільна зовнішня політика/безпека; 28) фінансовий контроль; 29) фінанси і бюджет; 30) інституції. Остання позиція стосувалася засад/принципів, на яких держави-кандидати мали бути представлені в інститутах ЄС. Відповідно цю позицію розглядали лише наприкінці переговорів.

Перегляд правових норм здійснювався шляхом формування переліку розбіжностей між правом ЄС і національним правом країни-кандидата. Ці розбіжності сепарувались щодо *трьох головних категорій*: не створюють проблем; створюють технічні проблеми; потребують переговорів. Під час переговорів використовували техніку „тимчасового закриття” тих питань, які були складними і контраверсійними. Спочатку вирішували прості питання і в такий спосіб досягали довіри та взаєморозуміння, що давало змогу повертатися згодом до найбільш проблемних питань.

З тридцяти розділів п'ять вважали легкими, тобто такими, де не було суттєвих проблем, зважаючи на незначну кількість нормативних документів ЄС. Стосувалося це зокрема тематичних груп: наука і дослідження; освіта і виховання; малі і середні підприємства; промислова політика; статистика. До розділів, де виникло відносно небагато технічних проблем, віднесені: господарський і валютний союз; телекомунікація та інформаційні технології; культура та аудіовізуальна політика; спільна зовнішня політика та безпека; захист прав споживачів та охорона здоров'я; фінансовий контроль; міжнародні відносини та рибальство. Лише Польща віднесла останній розділ до числа тих, де була значна кількість непорозумінь. Багато проблем/суперечок/розходжень виникло під час обговорення розділів: вільний обмін товарами; свобода надання послуг; право спілок/компаній; податки; політика конкуренції; суспільна політика і працевлаштування; енергетика. До найбільш складних, які відклали на завершення переговорного процесу, належали: сільське господарство; навколишнє середовище; правосуддя і внутрішні справи; вільне переміщення людей/робочої сили; вільний рух капіталу; фінанси та бюджет. Наприклад, досвід переговорного процесу Польщі засвідчив, що найбільше проблем виникло в таких сферах: сільське господарство, охорона навколишнього середовища, вільний рух капіталу; політика конкуренції; податки; фінанси та бюджет. Власне у цих сферах з боку Польщі висунуто найбільше вимог з приводу встановлення перехідних періодів. Приміром, у сферах сільського господарства і вільного руху капіталу, гострим питанням стали умови купівлі землі в Польщі громадянами ЄС. Польща домовилася про запровадження дванадцятирічного перехідного періоду, протягом якого діяла заборона на купівлю земель та лісів громадянами ЄС та Ісландії, Норвегії та Ліхтенштейну, які входили до спільного європейського господарського простору. До кінця 2000 р. країни-члени „люксембурзької групи” подали звіти про результати переговорів із усіх 29 розділів, за якими велись

переговори. Країни-члени „гельсінської групи” у цей час дали оцінку стану переговорів лише щодо половини розділів.

8.7. Проблемні ситуації у процесі інтеграції країн Центрально-Східної Європи з Європейським Союзом

Інтеграційний процес кожної країни регіону не був простим. На цьому шляху були проблемні питання, вирішення яких передбачало різні варіанти дій та наслідки. Позаяк інтеграція збігалася з масштабними трансформаційними процесами всіх суспільних сфер, це викликало зміну природи підтримки основних політичних сил та їх чергування при владі. Попри стабільність зовнішньополітичного курсу, зміна акторів при владі завжди передбачала певну корекцію інструментів, пріоритетів і темпів дій. Найбільш помітною виявилась зміна політичного формату в процесі інтеграції Словаччини до Європейського Союзу. Так, у вересні 1994 р. на парламентських виборах у Словаччині переміг Рух за демократичну Словаччину В. Мечіяра. На основі цієї партії сформовано урядову більшість, у діях якої простежувались авторитарні тенденції: тиск на опозицію, спроби встановлення контролю за ЗМІ, обмеження повноважень та усунення з посади президента М. Ковача, обмеження прав угорської меншини і прав людини, нестабільність словацьких державних інституцій. У 1995–1996 рр. словацький уряд неодноразово отримував від європейських інститутів та політиків критичні сигнали/повідомлення про стан справ у країні. Певним підсумком стало рішення, прийняте у грудні 1997 р. на саміті ЄС у Люксембурзі, про виключення Словаччини зі списку країн регіону, які претендували потрапити до „першої хвилі” розширення ЄС. Водночас акцентовано на тому, що двері до Європейського Союзу відкриті перед країною. Умовою для вступу в ЄС була зміна політичного курсу і урядового кабінету В. Мечіяра. Рішення викликало значний резонанс у словацькому суспільстві і сприяло консолідації опозиційних сил на спільній платформі неприйняття „політики мечіяризму”. Восени 1998 р. опозиційні сили перемогли на парламентських виборах і прем'єр-міністром Словаччини, а також одночасно виконувачем обов'язків президента став М. Дзурінда. З моменту формування новий уряд почав активно працювати над вирішенням проблемних питань, зокрема й щодо інтеграції до ЄС. 24 лютого 1999 р. уряд ухвалив „План інтенсифікації процесу інтеграції Словацької Республіки до Європейського Союзу”. Проведено відкладені президентські вибори, відновлено права опозиції. У липні 1999 р. парламент Словаччини прийняв закон про мову національних меншин, який враховував зауваження ОБСЄ. Кабінет Словаччини намагався компенсувати допущені помилки, інтенсифікуючи переговорний процес. Так, вже у жовтні 1999 р. Європейська Комісія у своїй доповіді констатувала значний прогрес Словаччини у виконанні політичних умов та відчутні зміни в економічній сфері. Відповідно на саміті у Гельсінкі 11 грудня 1999 р. ЄС відновило переговори зі Словаччиною стосовно її вступу до Союзу. У своєму русі до ЄС Словаччина активно використовувала досвід Чехії. Цікаво, що в доповіді ЄС про стан підготовки країн-кандидатів за 2002 р. Словаччина зуміла випередити Чехію за рівнем готовності¹, що й уможливило підписання 16 квітня 2003 р. в Афінах угоди про вступ до Європейського Союзу.

¹ Федорчак Т. Політична трансформація Чеської республіки : внутрішні та зовнішні виміри / Тетяна Федорчак. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – С. 417.

Другим особливим випадком в інтеграційному процесі країн регіону слід вважати ситуацію, яка склалась навколо інтеграції Латвії. Головною проблемою в інтеграційному процесі стала політика Латвії щодо нелатиського населення. Європейські інституції визнали закон про громадянство і закон про мову як такі, що не відповідають стандартам щодо прав меншин. У грудні 1993 р. Європейська Рада заявила, що Латвія не зможе стати членом ЄС, якщо не внесе зміни у закон про громадянство. Також у липні 1997 р. Європейська комісія у своїй оцінці країн-кандидатів зазначила, що „Латвії потрібно вжити заходів задля прискорення процедур натуралізації із метою кращої інтеграції російськомовних апатридів у латвійське суспільство”¹. Проте політичні сили не хотіли погоджуватись зі змінами, які від них вимагали. Це призвело до чергового попередження в квітні 1999 р. з боку Верховного комісара у справах національних меншин Макса ван дер Штоля щодо необхідності приведення у відповідність до європейських норм закону про мови. І тільки 9 грудня 1999 р., за декілька днів до саміту Європейської Ради у Гельсінкі, адаптований до вимог ЄС закон було прийнято. Відповідно у 2000 р. Латвія отримала запрошення до переговорів про вступ до ЄС. Ці обидва приклади свідчать, що формальні правила та критерії із приводу вступу в ЄС у дійсності можуть стати проблемними у випадку, коли політична влада країни намагається їх не виконувати або трактувати на власний розсуд, вважаючи, що ніхто цього не помітить. Тобто формальні вимоги справді сприяють формуванню у країн-кандидатів розуміння важливості та необхідності дотримуватися системи європейських цінностей.

8.8. Вступ країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу

На засіданні Ради Європейського Союзу в Лаакені (Брюссель) 14–15 грудня 2001 р. в заключному документі йшлося про те, що ЄС у 2004 р. міг прийняти тільки десять країн-кандидатів. Тим самим тоді була зафіксована формула „10+2”. До двох країн, інтеграція яких відкладалась, віднесли Болгарію та Румунію. Головною причиною такого рішення були економічні показники розвитку цих країн. Теоретично на засіданні допускали, що Болгарія могла потрапити до „десятки” за умови, якщо показники її розвитку будуть кращими, ніж показники однієї із країн, яка віднесена до „десятки”. Проект договору про вступ десяти країн регіону було погоджено 13 грудня 2002 р. та запропоновано Раді ЄС, яка спрямувала документ на розгляд Комісії і Європейського Парламенту. На цьому засіданні у столиці Данії Копенгагені були сформульовані офіційні запрошення до вступу в ЄС Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Чехії, Словаччині, Словенії, Угорщині, Кіпру та Мальті. Комісія підтримала проект документу – 19 лютого 2003 року, а Європейський парламент – 9 квітня 2003 року. Після цього 14 квітня 2003 р. проект договору схвалили на засіданні Ради ЄС у Люксембурзі. 16 квітня 2003 р. в Афінах відбулося урочисте підписання Трактату представниками держав-членів ЄС та державами-кандидатами. Після підписання документ був направлений до 15 країн-членів ЄС та десяти країн, що вступали, на ратифікацію, згідно до вимог національного законодавства. Країни першої десятки провели референдуми з питанням про підтримку рішення про вступ до ЄС.

¹ Європеїзація Центральної та Східної Європи / упор. Франк Шіммельфенніг, Ульріх Зедельмаєр ; пер. Олексія Сидорчука, Михайла Смутка, Юліана Романишина. – К. : Юніверс, 2010. – С. 56.

Результати референдумів щодо вступу країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу

№	Країна	Дата	Фреквенція	„За”	„Проти”
1	Естонія	14.09.2003	64,1	66,8	33,2
2	Латвія	20.09.2003	71,5	67,5	32,5
3	Литва	10–11.05.2003	63,4	91,1	8,9
4	Польща	07–08.06.2003	58,9	77,6	22,6
5	Словаччина	16–17.05.2003	52,1	93,7	6,3
6	Словенія	23.03.2003	60,2	89,6	10,4
7	Угорщина	12.04.2003	45,6	83,8	16,2
8	Чехія	13-14.06.2003	55,2	77,3	22,7

Наприкінці 2003 р. Європейська Комісія у своїй доповіді про стан підготовки „десятки” до вступу констатувала, що: в 70 відсотків категорій, за якими держави-претенденти мали відповідати стандартам ЄС, всі необхідні заходи були виконані, відносно 25 відсотків – тривала робота, яка мала завершитися до травня 2004 р.; лише стосовно 5 відсотків – зберігались невирішені питання (всього таких проблемних питань було 39)¹. Після завершення процедури ратифікації цими країнами, трактат про прийняття нових членів набрав силу закону від 1 травня 2004 р.

Афінський трактат про вступ до ЄС разом із додатками нараховував близько 5000 сторінок. Договір складався зі вступу і трьох параграфів. У трактаті констатувалось, що десять країн-кандидатів від 1 травня 2004 р. ставали членами Європейського Союзу та учасниками/сторонами трактатів, які належать ЄС. Інтегральною частиною трактату був Акт вступу, який прописував особливі умови вступу. Він складався із 62 параграфів, 18 додатків, 9 протоколів та текстів Римського та Маастрихтського трактатів мовами країн, які стали членами ЄС. До найважливіших положень належали такі рішення:

- нові країни-члени приймали цілісний доробок ЄС у сфері права, включаючи рішення Європейського Центрального Банку та норми Шенген (це не означало ліквідації контролю на кордонах від моменту вступу);
- нові країни-члени від дня вступу отримували місця в спільних інститутах ЄС пропорційно щодо кількості населення в них (приміром, нові країни отримали квоти до Європарламенту (Естонія – 6; Латвія – 9; Литва – 13; Польща – 54; Словаччина – 14; Словенія – 7; Угорщина – 24; Чехія – 24) та інших європейських інститутів);
- у 2004 р. нові держави-члени мали заплатити 3/4 від належного їм річного внеску до бюджету ЄС;
- у 2004–2006 рр. нові держави-члени мали отримувати з бюджету Союзу засоби на стабілізацію національних бюджетів; додатково Кіпр, Мальта, Словенія, Чехія впродовж цього періоду мали отримувати тимчасові компенсації до національних бюджетів;
- від моменту вступу і до 2006 р. нові держави-члени мали отримувати фінансову допомогу на запровадження європейського права, спеціальні засоби також мали бути виділені для покращення контролю на нових зовнішніх кордонах ЄС (це не стосувалося Кіпру, Мальти та Чехії);

¹ *Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності : Процеси інтеграції країн Центрально-Східної Європи / Є. Кіш // Нова політика. – 2005. – № 8. – С. 24.*

– у випадку виникнення відчутних труднощів у будь-якому секторі національної економіки нового члена ЄС держава мала право звертатися за дозволом про прийняття захисних інструментів у визначеній сфері (ця норма – на три роки).

Окрім того, в Афінах прийнято низку декларацій, серед яких декларація „Єдина Європа”. У ній зазначено, що заплановане подальше розширення ЄС шляхом прийняття Болгарії та Румунії у 2007 р.

На саміті в Лаакені у грудні 2001 р. була затверджена формула „10+2”. Власне в заключному акті виділено проблемні питання, над якими слід було активно працювати Болгарії та Румунії. До першочергових завдань належали: скорочення безробіття, зниження дефіциту державного бюджету до 3 відсотків ВВП та скорочення бюджетних видатків. У Румунії до головних проблем віднесли: зміцнення демократії, дотримання прав людини, підвищення ефективності роботи адміністративного апарату, поширення стандартів європейського законодавства і покращення положення національних меншин. 13 квітня 2005 р. члени Європейського Парламенту схвалили приєднання обох країн до ЄС. За вступ Болгарії проголосували 522 депутати (проти – тільки 70), на підтримку Румунії виступили 497 депутатів (проти – лише 93). У квітні 2005 року цим країнам нагадали про проблемні питання, які мали бути вирішені до 1 січня 2007 р. Болгарії рекомендували: посилити закони про боротьбу із корупцією та злочинністю, покращити систему взаємовідносин із національними меншинами, економічний прогрес. Перед Румунією стояли завдання: продовження реформи освітньої та судової системи, вдосконалення соціальної політики стосовно національних меншин та відповідального ставлення до охорони довкілля. Зазначено також, що у випадку відсутності помітного прогресу у визначених питаннях вступ цих країн до ЄС міг бути відкладений ще на один рік. Договір про вступ Болгарії і Румунії до ЄС підписано 1 січня 2007 р. у Ньюмюнстері в Люксембурзі. За змістом він був подібним до підписаних в Афінах договорів. Рішення про приєднання до ЄС в обох країнах приймали національні парламенти, без проведення референдумів.

Отже, країни Центральної та Східної Європи пройшли тривалий процес інтеграції з ЄС. Успіх трансформації всіх сфер суспільного життя та інтеграції був би не можливим без значної допомоги, наданої країнам регіону Європейським Союзом.

Додатки

Додаток А

Особливості урядових кабінетів у країнах Центрально-Східної Європи¹

Таблиця А.1

Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів у Болгарії (1990–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посади міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКПІІІ	Е	ІІІ	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д.	УТ, р.	ІУС
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Д. Попов	07.12.1990 – 08.11.1991	BSP + SDS + BZNS + н.п.	КБ/НПК/д. (УНЄ)	н.п.	2,42	0,58	н.р.	371/400	парламентські вибори	парламентські вибори	331	0,91	0,69
Ф. Дімітров	08.11.1991 – 28.12.1992	SDS	ОМ	SDS	2,41	0,58	0,34	110/240	парламентські вибори	вотум недовіри	410	1,12	0,36
Л. Беров	30.12.1992 – 02.09.1994	н.п.	Т	н.п.	2,41	0,58	0,34	0/240	дострокова відставка	відмова у вотумі довіри	602	1,65	0,53
Р. Інджова	11.10.1994 – 25.01.1995	н.п.	Т	н.п.	2,41	0,58	0,34	0/240	дострокова відставка	парламентські вибори	104	0,28	0,09
Ж. Віденов	25.01.1995 – 28.12.1996	BSP	ОБ	BSP	2,73	0,63	0,33	125/240	парламентські вибори	добровільна відставка	693	1,90	0,82
С. Соф'янські	12.02.1997 – 20.05.1997	SDS	ОМ	SDS	2,73	0,63	0,33	69/240	дострокова відставка	парламентські вибори	98	0,27	0,12
І. Костов	21.05.1997 – 23.07.2001	ODS	ОБ	ODS	2,52	0,60	0,39	137/240	парламентські вибори	парламентські вибори	1502	4,12	1,00
С. Сакскобур-ітотський (І)	24.07.2001 – 10.03.2004	NDSV + DPS	КБ/МПК/д.	NDSV	2,92	0,66	0,28	141/240	парламентські вибори	зміна композиції	946	2,59	0,65

¹ Умовні позначення: ЕКПІІІ – ефективна кількість парламентських партій; ІФ – індекс фракціоналізації (Рез); ІП – індекс поляризації (Далтона); УТ – урядова тривалість; ІУС – індекс урядової стабільності; н.п. – непартійний (прем'єр-міністр, склад урядового кабінету); ОБ – однопартійний урядовий кабінет більшості; ОМ – однопартійний урядовий кабінет меншості; КБ – коаліційний урядовий кабінет більшості; КМ – коаліційний урядовий кабінет меншості; МПК – мінімально-переможна коаліція, НПК – надлишково-переможна коаліція; ВК – велика коаліція; УНЄ – уряд національної єдності; Т – технологічний (непартійний) урядовий кабінет; НП – напівпартійний урядовий кабінет (половина міністрів непартійні або посада прем'єр-міністра непартійна); д. – конструкція коаліційного урядового кабінету (більшості чи меншості); * – позначення у складі урядового кабінету партії, яка не представлена у парламенті або представлена у парламенті, але не за результатами парламентських виборів (безпосередньо), а внаслідок результатів політичного процесу на парламентській арені (об'єднання партій, розколи партій тощо); сірим кольором позначено тимчасові урядові кабінети. Додаток частково складено на підставі емпіричної інформації, авторських підрахунків та наукових даних. Детально див.: Gallagher M. Election Indices Dataset [Електронний ресурс] / Michael Gallagher. – Trinity College Dublin : Department of Political Science, 2013. – Режим доступу : http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/EISystems/Docts/ElectionIndices.pdf; Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>

Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
С. Сакскобургготський (II)	10.03.2004 – 21.02.2005	NDSV + DPS	КМ/д.	NDSV	2,92	0,66	0,28	117/240	зміна композиції	зміна композиції	341	0,93	0,24
С. Сакскобургготський (III)	22.02.2005 – 15.08.2005	NDSV + DPS + NV	КБ/МПК/д.	NDSV	2,92	0,66	0,28	141/240	зміна композиції	парламентські вибори	173	0,47	0,11
С. Станішев	16.08.2005 – 05.07.2009	KzB + NDSV + DPS	КБ/МПК/р. (БК)	KzB	4,80	0,79	0,32	169/240	парламентські вибори	парламентські вибори	1399	3,83	0,96
Б. Борісов	27.07.2009 – 20.02.2013	GERB	ОМ	GERB	3,34	0,70	0,40	116/240	парламентські вибори	добровільна відставка	1283	3,52	0,93
М. Райков	13.03.2013 – 29.05.2013	н.п.	Т	н.п.	3,34	0,70	0,40	0/240	дострокова відставка	парламентські вибори	76	0,24	0,06
П. Орешарські	29.05.2013 – чинний	KzB + DPS + н.п.	КМ/д. (НП)	н.п.	3,15	0,68	0,49	120/240	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.2
Особливості складу та причин формувань/припинень урядових кабінетів в Естонії (1992–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посади міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКП	Ф	П	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д.	УТ, р.	ІУС
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
М. Лаар (I)	21.10.1992 – 26.09.1994	RKI + ERSP + SDE ¹	КБ/МПК/д.	RKI	5,90	0,83	0,40	51/100	парламентські вибори	вогум недовіри	695	1,90	0,79
А. Таранд	03.11.1994 – 05.03.1995	RKI + ERSP + SDE + P* + н.п. ²	КБ/МПК/д. (НП)	н.п.	5,90	0,83	0,40	51/100	дострокова відставка	парламентські вибори	122	0,33	0,14
Т. Вякі (I)	17.04.1995 – 11.10.1995	EKK + EK	КБ/МПК/д.	EKK	4,15	0,76	0,30	57/101	парламентські вибори	добровільна відставка	174	0,48	0,12
Т. Вякі (II)	03.11.1995 – 20.11.1996	EKK + ERe	КБ/МПК/д.	EKK	4,15	0,76	0,30	60/101	дострокова відставка	зміна композиції	377	1,03	0,26
Т. Вякі (III)	01.12.1996 – 25.02.1997	EKK	ОМ	EKK	4,15	0,76	0,30	41/101	зміна композиції	добровільна відставка	84	0,23	0,06
М. Сіманн	14.03.1997 – 07.03.1999	EKK	ОМ	EKK	4,15	0,76	0,30	41/101	дострокова відставка	парламентські вибори	713	1,95	0,49
М. Лаар (II)	29.03.1999 – 08.01.2002	I + ERe + SDE	КБ/МПК/р.	I	5,50	0,82	0,42	53/101	парламентські вибори	добровільна відставка	999	2,74	0,70

¹ Кабінет формально сформовано на підставі списків трьох партій/виборчих блоків, які фактично об'єднували значно більше партій.² Кабінет формально сформовано на підставі списків трьох партій/виборчих блоків, які фактично об'єднували значно більше партій.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
С. Калас	28.01.2002 – 09.04.2003	EK + ERe	KM/p.	ERe	5,50	0,82	0,42	46/101	дострокова відставка	парламентські вибори	431	1,18	0,30
Ю. Парте	10.04.2003 – 13.04.2005	ResP + ERe + ERL	КБ/МПК/д.	ResP	4,67	0,79	0,43	60/101	парламентські вибори	добровільна відставка	723	1,98	0,50
А. Ансіп (I)	13.04.2005 – 04.04.2007	EK + ERe + ERL	КБ/МПК/р.	ERe	4,67	0,79	0,43	60/101	дострокова відставка	парламентські вибори	711	1,95	0,49
А. Ансіп (II)	05.04.2007 – 21.05.2009	ERe + IRL + SDE	КБ/МПК/д.	ERe	4,37	0,77	0,40	60/101	парламентські вибори	зміна композиції	766	2,10	0,53
А. Ансіп (III)	22.05.2009 – 05.04.2011	ERe + IRL	KM/д.	ERe	4,37	0,77	0,40	50/101	зміна композиції	парламентські вибори	673	1,84	0,47
А. Ансіп (IV)	05.04.2011 – чинний	ERe + IRL	КБ/МПК/д.	ERe	3,84	0,74	0,42	56/101	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.3
Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів у Латвії (1993–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посад міністрів	Тип/ конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр- міністра кабінету	ЕКІП	ІФ	ІІІ	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д.	УТ, р.	ІУС
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
В. Біркавс	03.08.1993 – 14.09.1994	LC + LZS	KM/д.	LC	5,05	0,80	0,46	48/100	парламентські вибори	зміна композиції	401	1,10	0,48
М. Гайліс	15.09.1994 – 20.12.1995	LC + TPA*	OM	LC	5,05	0,80	0,46	36/100	зміна композиції	парламентські вибори	455	1,25	0,54
А. Шкеле (I)	21.12.1995 – 12.02.1997	DPS + LC + TB + LVP + KDS* + LNNK + LZP* + LZS* + н.п.	КБ/МПК/р. (НП) (УНС)	н.п.	7,59	0,87	0,55	65/100	парламентські вибори	добровільна відставка	412	1,13	0,38
А. Шкеле (II)	13.02.1997 – 28.07.1997	DPS + LC + TB + KDS* + LNNK + LZP* + LZS* + н.п.	КБ/МПК/р. (НП)	н.п.	7,59	0,87	0,55	57/100	дострокова відставка	добровільна відставка	165	0,42	0,15
Г. Крастс (I)	07.08.1997 – 08.04.1998	DPS + LC + KDS* + LZS* + TB/LNNK	КБ/МПК/р. (НП)	TB/LNNK	7,59	0,87	0,55	53/100	дострокова відставка	зміна композиції	241	0,66	0,22
Г. Крастс (II)	09.04.1998 – 03.10.1998	LC + KDS* + TB /LNNK + LZS*	KM/p. (НП)	TB/LNNK	7,59	0,87	0,55	35/100	зміна композиції	парламентські вибори	174	0,48	0,16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
В. Криштопанс (I)	26.11.1998 – 03.02.1999	LC + TB/LNNK + JP	КМ/р.	LC	5,49	0,79	0,51	46/100	парламентські вибори	зміна композиції	67	0,18	0,05
В. Криштопанс (II)	04.02.1999 – 15.07.1999	LC + TB/LNNK + JP	КМ/р.	LC	5,49	0,79	0,51	46/100	зміна композиції	добровільна відставка	161	0,44	0,11
А. Шкеле (III)	16.07.1999 – 03.05.2000	TP + LC + TB/LNNK	КБ/МПК/р.	TP	5,49	0,79	0,51	62/100	дострокова відставка	добровільна відставка	287	0,79	0,20
А. Берзиньш	05.05.2000 – 02.11.2002	TP + LC + TB/LNNK + JP	КБ/МПК/р.	LC	5,49	0,79	0,51	70/100	дострокова відставка	парламентські вибори	899	2,46	0,62
Е. Реше	07.11.2002 – 05.02.2004	JL + ZZS + LPP + TB/LNNK	КБ/МПК/д.	JL	5,02	0,80	0,54	55/100	парламентські вибори	дострокова відставка	448	1,23	0,31
І. Емсіс	09.03.2004 – 01.12.2004	TP + ZZS + LPP	КМ/д.	ZZS	5,02	0,80	0,54	42/100	дострокова відставка	дострокова відставка	262	0,72	0,18
А. Калвітіс (I)	02.12.2004 – 08.04. 2006	JL + TP + ZZS + LPP	КБ/МПК/р.	TP	5,02	0,80	0,54	68/100	дострокова відставка	зміна композиції	486	1,33	0,34
А. Калвітіс (II)	09.04.2006 – 06.11. 2006	TP + ZZS + LPP	КМ/д.	TP	5,02	0,80	0,54	42/100	зміна композиції	парламентські вибори	207	0,57	0,14
А. Калвітіс (III)	07.11. 2006 – 19.12. 2007	TP + ZZS + LPP/LC + TB/LNNK	КБ/МПК/р.	TP	6,00	0,83	0,45	59/100	парламентські вибори	дострокова відставка	402	1,10	0,28
І. Годманіс	20.12.2007 – 20.02.2009	TP + ZZS + LPP/LC + TB/LNNK	КБ/МПК/р.	TP	6,00	0,83	0,45	59/100	дострокова відставка	добровільна відставка	420	1,15	0,29
В. Домбровскіс (I)	26.02.2009 – 17.03.2010	TP + ZZS + JL + PS* + TB/LNNK	КБ/МПК/р.	JL	6,00	0,83	0,45	67/100	дострокова відставка	зміна композиції	381	1,04	0,27
В. Домбровскіс (II)	17.03.2010 – 02.10.2010	ZZS + JL + PS* + TB/LNNK	КМ/р.	JL	6,00	0,83	0,45	44/100	зміна композиції	парламентські вибори	195	0,53	0,14
В. Домбровскіс (III)	03.11.2010 – 17.09.2011	V + ZZS	КБ/МПК/р.	V	3,93	0,75	0,41	55/100	парламентські вибори	парламентські вибори	332	0,91	0,96
В. Домбровскіс (IV)	25.10.2011 – чинний	V + ZRP + TB/LNNK	КМ/р.	V	4,52	0,78	0,43	50/100	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.4

Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів у Литві (1992–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посади міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКІП	Φ	Ξ	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д	УТ, р.	ІУС
Б. Лубіс	02.12.1992 – 15.03.1993	LDDP	ОБ	LDDP	2,99	0,66	0,49	73/141	парламентські вибори	дострокова відставка	103	0,28	0,07
А. Слезявічюс	16.03.1993 – 08.02.1996	LDDP	ОБ	LDDP	2,99	0,66	0,49	73/141	дострокова відставка	вогум недовіри	1042	2,85	0,74
Л. Станкявічюс	23.02.1996 – 03.11.1996	LDDP	ОБ	LDDP	2,99	0,66	0,49	73/141	дострокова відставка	парламентські вибори	250	0,68	0,18
Г. Вагноріус	04.12.1996 – 03.05.1999	TS-LK + LKDP + LCS	КБ/НПК/д	TS-LK	3,41	0,70	0,32	99/141	парламентські вибори	дострокова відставка	869	2,38	0,61
Р. Паксас (I)	18.05.1999 – 27.10.1999	TS-LK + LKDP + LCS	КБ/НПК/д	TS-LK	3,41	0,70	0,32	99/141	дострокова відставка	дострокова відставка	159	0,44	0,11
А. Кубіліус (I)	03.11.1999 – 08.10.2000	TS-LK + LKDP + LCS	КБ/НПК/д	TS-LK	3,41	0,70	0,32	99/141	дострокова відставка	парламентські вибори	335	0,92	0,23
Р. Паксас (II)	26.10.2000 – 20.06.2001	LLS + NS	КМ/р.	LLS	4,22	0,77	0,35	63/141	парламентські вибори	дострокова відставка	234	0,64	0,16
А. Бразаускас (I)	03.07.2001 – 24.10.2004	LDDP + NS	КБ/МПК/д	LDDP	4,22	0,77	0,35	79/141	дострокова відставка	парламентські вибори	1191	3,26	0,82
А. Бразаускас (II)	14.12.2004 – 11.04.2006	DP + LSDP + NS + LVLS	КБ/МПК/р.	LSDP	5,46	0,82	0,35	80/141	парламентські вибори	зміна композиції	477	1,31	0,33
А. Бразаускас (III)	12.04.2006 – 01.06.2006	DP + LSDP + LVLS	КМ/р.	LSDP	5,46	0,82	0,35	69/141	зміна композиції	дострокова відставка	49	0,13	0,03
Г. Кіркгіас	18.07.2006 – 26.10.2008	LSDP + LiCS + LVLS + PDP*	КМ/р.	LSDP	5,46	0,82	0,35	55/141	дострокова відставка	парламентські вибори	818	2,24	0,57
А. Кубіліус (II)	27.11.2008 – 21.09.2010	TS-LKD + TPP + LRLS + LiCS	КБ/НПК/д	TS-LKD	5,78	0,83	0,46	79/141	парламентські вибори	зміна композиції	654	1,79	0,45
А. Кубіліус (III)	21.09.2010 – 14.10.2012	TS-LKD + LiCS-TPP + LRLS	КБ/МПК/д	TS-LKD	5,78	0,83	0,46	78/141	зміна композиції	парламентські вибори	743	2,04	0,52
А. Буткявічюс	22.11.2012 – чинний	LSDP + DP + TT + LLRA	КБ/МПК/р.	LSDP	5,28	0,82	0,38	85/141	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.5

Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів у Польщі (1991–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посади міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКП	Е	П	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д	УТ, р.	ІУС
І	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Я. Ольшевський	23.12.1991 – 04.06.1992	ZChN + PC + PL	КМ/р.	PC	1086	0,91	0,29	121/460	парламентські вибори	відмова у вотумі довіри	161	0,44	0,24
В. Павляк (І)	05.06.1992 – 07.07.1992	PSL	ОМ	PSL	1086	0,91	0,29	48/460	дострокова відставка	відмова у вотумі довіри	32	0,09	0,05
Х. Сухоцька (І)	11.07.1992 – 28.04.1993	UD + ZChN + PSL + KLD + PL + PPG* + PCD	КБ/НПК/р.	UD	1086	0,91	0,29	241/460	дострокова відставка	зміна композиції	287	0,79	0,42
Х. Сухоцька (ІІ)	29.04.1993 – 28.05.1993	UD + ZChN + PSL + KLD + PPG* + PCD	КМ/р.	UD	1086	0,91	0,29	217/460	зміна композиції	вотум недовіри	29	0,08	0,04
Х. Сухоцька (ІІІ)	28.05.1993 – 19.09.1993	UD + ZChN + PSL + KLD + PL + PPG* + PCD	КБ/НПК/р.	UD	1086	0,91	0,29	241/460	дострокова відставка	парламентські вибори	111	0,30	0,16
В. Павляк (ІІ)	26.10.1993 – 07.02.1995	SLD + PSL	КБ/МПК/р.	PSL	3,88	0,74	0,33	303/460	парламентські вибори	зміна композиції	461	1,26	0,32
Ю. Олексі	06.03.1995 – 24.01.1996	SLD + PSL	КБ/МПК/р.	SLD	3,88	0,74	0,33	303/460	зміна композиції	політичний скандал	318	0,87	0,22
В. Тімошевич	7.02.1996 – 21.09.1997	SLD + PSL	КБ/МПК/р.	SLD	3,88	0,74	0,33	303/460	дострокова відставка	парламентські вибори	584	1,60	0,40
Є. Бузек (І)	31.10.1997 – 06.06.2000	AWS + UW	КБ/МПК/д.	AWS	2,95	0,66	0,38	261/460	парламентські вибори	зміна композиції	936	2,56	0,65
Є. Бузек (ІІ)	07.06.2000 – 18.10.2001	AWS	ОМ	AWS	2,95	0,66	0,38	201/460	зміна композиції	парламентські вибори	491	1,35	0,34
Л. Міллер (І)	19.10.2001 – 03.03.2003	SLD + PSL + UP	КБ/НПК/д.	SLD	3,60	0,72	0,48	258/460	парламентські вибори	зміна композиції	494	1,35	0,34
Л. Міллер (ІІ)	04.03.2003 – 02.05.2004	SLD + UP	КМ/д.	SLD	3,60	0,72	0,48	216/460	зміна композиції	добровільна відставка	418	1,15	0,29
М. Белка	24.06.2004 – 25.09.2005	SLD + PSL + UP + SDPL*	КБ/НПК/д.	SLD	3,60	0,72	0,48	257/460	дострокова відставка	парламентські вибори	451	1,24	0,31
К. Марцинкевич (І)	10.11.2005 – 04.05.2006	PS	ОМ	PS	4,26	0,77	0,38	155/460	парламентські вибори	зміна композиції	174	0,48	0,23
К. Марцинкевич (ІІ)	05.05.2006 – 10.07.2006	PS + SRP + LPR	КБ/МПК/д.	PS	4,26	0,77	0,38	245/460	зміна композиції	добровільна відставка	65	0,18	0,09

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Я. Качинський (I)	14.07.2006 – 13.08.2007	PiS + SRP + LPR	КБ/МПК/д.	PiS	4,26	0,77	0,38	245/460	добровільна відставка	зміна композиції	389	1,07	0,52
Я. Качинський (II)	13.08.2007 – 19.10.2007	PiS	ОМ	PiS	4,26	0,77	0,38	155/460	зміна композиції	парламентські вибори	66	0,18	0,09
Д. Туск (I)	16.11.2007 – 09.10.2011	PO + PSL	КБ/МПК/д.	PO	2,82	0,65	0,39	240/460	парламентські вибори	парламентські вибори	1403	3,84	0,98
Д. Туск (II)	18.11.2011 – чинний	PO + PSL	КБ/МПК/д.	PO	3,00	0,67	0,27	235/460	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.6
Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів у Румунії (1990–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція /посад міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКІШ	ІФ	ІІІ	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д.	УТ, р.	ІУС
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
П. Роман (I)	28.06.1990 – 30.04.1991	FSN	ОБ	FSN	2,20	0,54	0,18	263/396	парламентські вибори	зміна композиції	302	0,83	0,36
П. Роман (II)	30.04.1991 – 16.10.1991	FSN	ОБ	FSN	2,20	0,54	0,18	263/396	зміна композиції	зміна композиції	166	0,45	0,20
Т. Столожан	16.10.1991 – 18.11.1992	FSN + PNL + MER + PDAR	КБ/НПК/д. (УНЄ)	PNL	2,20	0,54	0,18	313/396	зміна композиції	парламентські вибори	392	1,07	0,46
Н. Векерою (I)	13.11.1992 – 17.08.1994	FDSN + н.п.	ОМ (НП)	н.п.	4,78	0,79	0,15	117/341	парламентські вибори	зміна композиції	634	1,74	0,43
Н. Векерою (II)	18.08.1994 – 01.09.1996	FDSN + PUNR + н.п.	КМ/д. (НП)	н.п.	4,78	0,79	0,15	147/341	зміна композиції	зміна композиції	733	2,01	0,50
Н. Векерою (III)	02.09.1996 – 11.12.1996	FDSN + н.п.	ОМ (НП)	н.п.	4,78	0,79	0,15	117/341	зміна композиції	парламентські вибори	99	0,27	0,07
В. Чорбя (I)	12.12.1996 – 05.02.1998	PNTCD + PD + PNL + UDMR + PSDR + PER	КБ/НПК/д.	PNTCD	4,31	0,77	0,25	200/343	парламентські вибори	зміна композиції	413	1,13	0,28
В. Чорбя (II)	06.02.1998 – 30.03.1998	PNTCD + PNL + UDMR + PSDR + PER	КМ/д.	PNTCD	4,31	0,77	0,25	157/343	зміна композиції	добровільна відставка	54	0,15	0,04
Р. Васіле (I)	15.04.1998 – 29.10.1999	PNTCD + PD + PNL + UDMR + PSDR + PER	КБ/НПК/д.	PNTCD	4,31	0,77	0,25	200/343	дострокова відставка	зміна композиції	554	1,52	0,38

Продовження табл. А.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Р. Васіле (II)	30.10.1999 – 13.12.1999	PNTCD+PD+PN L+UDMR+PSDR	КБ/МПК/д.	PNTCD	4,31	0,77	0,25	195/343	зміна композиції	добробільна відставка	43	0,12	0,03
М. Ісєреску	21.12.1999 – 26.11.2000	PNTCD + PD + PNL + UDMR + PSDR + н.п.	КБ/МПК/д. (НП)	н.п.	4,31	0,77	0,25	195/343	дострокова відставка	парламентські вибори	335	0,92	0,23
А. Нєстасє (I)	28.12.2000 – 19.06.2003	PSD + PUR	КМ/д.	PSD	3,56	0,72	0,31	160/345	парламентські вибори	зміна композиції	891	2,44	0,62
А. Нєстасє (II)	19.06.2003 – 28.11.2004	PSD	ОМ	PSD	3,56	0,72	0,31	155/345	зміна композиції	парламентські вибори	519	1,42	0,36
К. Попєску- Тєрічану (I)	29.12.2004 – 03.12.2006	PNL + PD + UDMR + PUR	КМ/р.	PNL	3,36	0,70	0,31	153/332	парламентські вибори	зміна композиції	694	1,90	0,48
К. Попєску- Тєрічану (II)	04.12.2006 – 01.04.2007	PNL + PD + UDMR	КМ/р.	PNL	3,36	0,70	0,31	134/332	зміна композиції	зміна композиції	117	0,32	0,08
К. Попєску- Тєрічану (III)	02.04.2007 – 30.11.2008	PNL + UDMR	КМ/д.	PNL	3,36	0,70	0,31	86/332	зміна композиції	парламентські вибори	598	1,64	0,41
Е. Бок (I)	22.12.2008 – 13.10.2009	PDL + PSD	КБ/МПК/р. (БК)	PDL	3,60	0,72	0,27	225/334	парламентські вибори	вогум недовіри	291	0,80	0,20
Е. Бок (II)	23.12.2009 – 06.02.2012	PDL + UDMR + UNPR	КМ/д.	PDL	3,60	0,72	0,27	153/334	дострокова відставка	добробільна відставка	763	1,09	0,53
М. Р. Унгуряну	09.02.2012 – 27.04.2012	PDL + UDMR + UNPR	КМ/д.	PDL	3,60	0,72	0,27	158/334	дострокова відставка	відмова у вогумі довіри	78	0,21	0,05
В. Понта (I)	07.05.2012 – 09.12.2012	PSD + PNL + PUR	КМ/д.	PSD	3,60	0,72	0,27	147/334	дострокова відставка	парламентські вибори	212	0,58	0,15
В. Понта (II)	21.12.2012 – чинний	PSD + PNL + PC (USL)	КБ/МПК/д.	PSD	2,12	0,77	0,34	273/412	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.7

Особливості складу та причин формувань/припинень урядових кабінетів у Словаччині (1992–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посад міністрів	Тип/ конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр- міністра кабінету	ЕКП	☉	☐	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д	УТ, р.	ІУС
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
В. Мєчяр (I)	24.06.1992 – 01.01.1993	HZDS + SNS	КБ/МПК/д.	HZDS	3,19	0,69	0,28	89/150	парламентські вибори	проголошення незалежності	187	0,51	0,22
В. Мєчяр (II)	12.01.1993 – 18.03.1993	HZDS + SNS	КБ/МПК/д.	HZDS	3,19	0,69	0,28	89/150	проголошення незалежності	зміна композиції	66	0,18	0,08

Продовження табл. А.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
В. Мечяр (III)	19.03.1993 – 16.11.1993	HZDS	OM	HZDS	3,19	0,69	0,28	66/150	зміна композиції	зміна композиції	237	0,65	0,28
В. Мечяр (IV)	17.11.1993 – 11.03.1994	HZDS	OM	HZDS	3,19	0,69	0,28	81/150	зміна композиції	вогум недовіри	114	0,31	0,14
Й. Моравчик	16.03.1994 – 01.10.1994	SDL + KDH + APR* + AdS* + NDS*	KM/p.	APR*	3,19	0,69	0,28	71/150	дострокова відставка	парламентські вибори	195	0,53	0,23
В. Мечяр (V)	12.12.1994 – 26.09.1998	HZDS + ZRS + SNS	КБ/МПК/д.	HZDS	4,41	0,77	0,40	83/150	парламентські вибори	парламентські вибори	1364	3,74	0,95
М. Дзурінда (I)	30.10.1998 – 21.09.2002	SDK + SDL + SMK-MKP + SOP	КБ/МПК/д.	SDK	4,75	0,79	0,35	93/150	парламентські вибори	парламентські вибори	1401	3,84	0,98
М. Дзурінда (II)	16.10.2002 – 08.12.2003	SDKU + SMK- MKP + KDH + ANO	КБ/МПК/п.	SDKU	6,12	0,84	0,40	78/150	парламентські вибори	зміна композиції	412	1,13	0,31
М. Дзурінда (III)	08.12.2003 – 01.09.2005	SDKU + SMK- MKP + KDH + ANO	KM/p.	SDKU	6,12	0,84	0,40	71/150	зміна композиції	зміна композиції	623	1,71	0,46
М. Дзурінда (IV)	02.09.2005 – 06.02.2006	SDKU + SMK- MKP + KDH	KM/p.	SDKU	6,12	0,84	0,40	55/150	зміна композиції	зміна композиції	154	0,42	0,11
М. Дзурінда (V)	07.02.2006 – 17.06.2006	SDKU + SMK- MKP	KM/p.	SDKU	6,12	0,84	0,40	48/150	зміна композиції	парламентські вибори	130	0,36	0,10
Р. Фіцо (I)	04.07.2006 – 12.06.2010	SMER + SNS + HZDS	КБ/МПК/д.	SMER	4,81	0,79	0,34	85/150	парламентські вибори	парламентські вибори	1418	3,88	0,99
І. Радічова (I)	08.07.2010 – 11.10.2011	SDKU-DS + SaS + KDH + MH	КБ/МПК/п.	SDKU- SD	4,01	0,76	0,40	79/150	парламентські вибори	вогум недовіри	453	1,24	0,72
І. Радічова (II)	20.10.2011 – 10.03.2012	SDKU-DS + SaS + KDH + MH	КБ/МПК/п.	SDKU- SD	4,01	0,76	0,40	79/150	дострокова відставка	парламентські вибори	140	0,38	0,22
Р. Фіцо (II)	04.04.2012 – чинний	SMER	ОБ	SMER	2,85	0,65	0,45	83/150	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.8

Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів у Словенії (1992–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посади міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКП	Φ	Ξ	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д	УТ, р.	ІУС
Я. Дрновшек (I)	11.01.1993 – 29.03.1994	LDS + SKD + ZLSD + SDSS	КБ/НПК/р.	LDS	6,61	0,85	0,30	55/90	парламентські вибори	зміна композиції	438	1,20	0,31
Я. Дрновшек (II)	29.03.1994 – 26.01.1996	LDS + SKD + ZLSD	КБ/МПК/р.	LDS	6,61	0,85	0,30	51/90	зміна композиції	зміна композиції	657	1,80	0,46
Я. Дрновшек (III)	27.01.1996 – 10.11.1996	LDS + SKD	КМ/д.	LDS	6,61	0,85	0,30	37/90	зміна композиції	парламентські вибори	283	0,78	0,20
Я. Дрновшек (IV)	27.02.1997 – 08.04.2000	LDS + SLS + DeSUS	КБ/МПК/д.	LDS	5,53	0,82	0,33	49/90	парламентські вибори	відмова у волюмі довіри	1121	3,07	0,79
А. Бак	07.06.2000 – 15.10.2000	SLS + SDSS	КМ/р.	SLS	5,53	0,82	0,33	35/90	дострокова відставка	парламентські вибори	128	0,35	0,09
Я. Дрновшек (V)	30.11.2000 – 02.12.2002	LDS+ZLSD+ SLS	КБ/МПК/д.	LDS	4,86	0,79	0,34	54/90	парламентські вибори	добровільна відставка	722	1,98	0,51
А. Роп (I)	19.12.2002 – 07.04.2004	LDS + ZLSD+ SLS + DeSUS	КБ/НПК/д.	LDS	4,86	0,79	0,34	58/90	дострокова відставка	зміна композиції	468	1,28	0,33
А. Роп (II)	08.04.2004 – 02.12.2004	LDS + ZLSD + DeSUS	КБ/МПК/д.	LDS	4,86	0,79	0,34	49/90	зміна композиції	парламентські вибори	234	0,64	0,16
Я. Янша (I)	03.12.2004 – 21.09.2008	SDSS + NS-KLS + SLS + DeSUS	КБ/МПК/д.	SDSS	4,90	0,80	0,36	49/90	парламентські вибори	парламентські вибори	1368	3,75	0,96
Б. Пахор (I)	21.11.2008 – 09.05.2011	ZLSD + Zares + DeSUS + LDS	КБ/МПК/д.	ZLSD	4,23	0,77	0,37	50/90	парламентські вибори	зміна композиції	888	2,43	0,77
Б. Пахор (II)	09.05.2011 – 27.06.2011	ZLSD + Zares + LDS	КМ/д.	ZLSD	4,23	0,77	0,37	43/90	зміна композиції	зміна композиції	48	0,13	0,04
Б. Пахор (III)	27.06.2011 – 20.10.2011	ZLSD + LDS	КМ/д.	ZLSD	4,23	0,77	0,37	33/90	зміна композиції	відмова у волюмі довіри	113	0,31	0,10
Я. Янша (II)	28.01.2012 – 23.01.2013	SDSS + DL + SLS + DeSUS + NS-KLS	КБ/НПК/д.	SDSS	4,73	0,79	0,36	50/90	парламентські вибори	зміна композиції	355	0,97	н.д.
Я. Янша (III)	23.01.2013 – 22.02.2013	SDSS + SLS + DeSUS + NS-KLS	КМ/д.	SDSS	4,73	0,79	0,36	42/90	зміна композиції	відмова у волюмі довіри	29	0,08	н.д.
А. Братушек	20.03.2013 – чинний	LZJ-PS + ZLSD + DL + DeSUS	КБ/НПК/д.	LZJ-PS	4,73	0,79	0,36	52/90	дострокова відставка	чинний			

Таблиця А.9

Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів в Угорщині (1990–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посади міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКІП	Φ	Ξ	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д	УТ, р.	ІУС
Й. Антал	23.05.1990 – 12.12.1993	MDF + FKgP + KDNP	КБ/НПК/д.	MDF	3,77	0,74	0,39	229/386	парламентські вибори	смерть прем'єра	1279	3,50	0,86
П. Борош	21.12.1993 – 29.05.1994	MDF + FKgP + KDNP	КБ/НПК/д.	MDF	3,77	0,74	0,39	229/386	смерть прем'єра	парламентські вибори	158	0,43	0,11
Д. Хорн	15.07.1994 – 24.05.1998	MSzP + SzDSz	КБ/НПК/д.	MSzP	2,90	0,66	0,49	278/386	парламентські вибори	парламентські вибори	1389	3,81	0,97
В. Орбан (I)	06.07.1998 – 21.04.2002	Fidesz + FKgP + MDF	КБ/НПК/д.	Fidesz	3,45	0,77	0,46	213/386	парламентські вибори	парламентські вибори	1365	3,74	0,97
П. Медгієссі	27.05.2002 – 19.08.2004	MSzP + SzDSz	КБ/МПК/д.	MSzP	2,21	0,55	0,37	198/386	парламентські вибори	добровільна відставка	802	2,20	0,56
Ф. Дюрчань (I)	29.09.2004 – 23.04.2006	MSzP + SzDSz	КБ/МПК/д.	MSzP	2,21	0,55	0,37	198/386	дострокова відставка	парламентські вибори	564	1,55	0,39
Ф. Дюрчань (II)	09.06.2006 – 26.04.2008	MSzP + SzDSz	КБ/МПК/д.	MSzP	2,40	0,58	0,58	210/386	парламентські вибори	зміна композиції	677	1,85	0,46
Ф. Дюрчань (III)	01.05.2008 – 28.03.2009	MSzP	ОМ	MSzP	2,40	0,58	0,58	190/386	зміна композиції	вогум недовіри	327	0,90	0,22
Г. Бажнай	14.04.2009 – 25.04.2010	MSzP + н.п.	ОМ (НП)	н.п.	2,40	0,58	0,58	190/386	дострокова відставка	парламентські вибори	371	1,02	0,25
В. Орбан (II)	29.05.2010 – чинний	Fidesz + KDNP	КБ/НПК/д.	Fidesz	2,00	0,61	0,39	263/386	парламентські вибори	чинний			

Таблиця А.10

Особливості складу та причин формувань/припинень повноважень урядових кабінетів у Чехії (1992–2013 рр.)

Прем'єр-міністр кабінету	Перебування кабінету при владі	Партійний склад кабінету /конструкція посади міністрів	Тип/конструкція урядового кабінету	Партія прем'єр-міністра кабінету	ЕКІП	Φ	Ξ	Мандати урядових партій/склад парламенту	Причина формування кабінету	Причина припинення повноважень кабінету	УТ, д	УТ, р.	ІУС
I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
В. Клаус (I)	02.07.1992 – 31.12.1992	ODS + KDU/CSL + ODA + KDS	КБ/МПК/д.	ODS	4,80	0,79	0,57	105/200	дострокова відставка	проголошення незалежності	179	0,49	0,12

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
В. Клаус (II)	01.01.1993 – 01.06.1996	ODS + KDU/CSL + ODA + KDS	КБ/МПК/д.	ODS	4,80	0,79	0,57	105/200	проголошення незалежності	парламентські вибори	1230	3,37	0,86
В. Клаус (III)	04.07.1996 – 30.11.1997	ODS + KDU/CSL + ODA	КМ/д.	ODS	4,15	0,76	0,54	99/200	парламентські вибори	зміна композиції	506	1,39	0,68
Й. Тошовський	02.01.1998 – 20.06.1998	KDU/CSL + ODA + US* + н.п.	КМ/р. (НП)	н.п.	4,15	0,76	0,54	31/200	зміна композиції	парламентські вибори	168	0,46	0,23
М. Земан	17.07.1998 – 15.06.2002	CSSD	ОМ	CSSD	3,71	0,73	0,50	74/200	парламентські вибори	парламентські вибори	1408	3,86	0,98
В. Спідла	15.07.2002 – 01.07.2004	CSSD + KDU/CSL + US- DEU	КБ/НПК/д.	CSSD	3,67	0,73	0,52	132/200	парламентські вибори	добровільна відставка	706	1,93	0,49
С. Гросс (I)	04.08.2004 – 30.03.2005	CSSD + KDU/CSL + US- DEU	КБ/НПК/д.	CSSD	3,67	0,73	0,52	132/200	дострокова відставка	зміна композиції	236	0,65	0,17
С. Гросс (II)	31.03.2005 – 25.04.2005	CSSD + US/DEU	КМ/д.	CSSD	3,67	0,73	0,52	88/200	зміна композиції	добровільна відставка	25	0,07	0,02
І. Пароубек	25.04.2005 – 03.06.2006	CSSD + KDU/CSL + US- DEU	КБ/НПК/д.	CSSD	3,67	0,73	0,52	132/200	дострокова відставка	парламентські вибори	398	1,09	0,29
М. Тополанек (I)	04.09.2006 – 03.10.2006	ODS + н.п.	ОМ	ODS	3,10	0,68	0,49	81/200	парламентські вибори	відмова у вотумі довіри	29	0,08	0,02
М. Тополанек (II)	09.01.2007 – 24.03.2009	ODS + KDU/CSL + SZ	КМ/д.	ODS	3,10	0,68	0,49	100/200	дострокова відставка	відмова у вотумі довіри	795	2,18	0,55
Я. Фішер	07.06.2009 – 29.05.2010	н.п.	Т	н.п.	3,10	0,68	0,49	0/200	дострокова відставка	парламентські вибори	352	0,96	0,25
П. Нечас (I)	28.06.2010 – 17.04.2012	ODS + TOP09 + VV	КБ/МПК/р.	ODS	4,51	0,78	0,50	118/200	парламентські вибори	зміна композиції	649	1,78	0,53
П. Нечас (II)	27.04.2012 – 17.06.2013	ODS + TOP09 + LIDEM (VV)	КБ/МПК/р.	ODS	4,51	0,78	0,50	101/200	зміна композиції	добровільна відставка	410	1,12	0,33
І. Руснок	10.07.2013 – 25.10.2013	н.п.	Т	н.п.	4,51	0,78	0,50	4/200	дострокова відставка	вотум недовіри	105	0,29	0,09

Умовні позначення назв урядових партій у країнах Центрально-Східної Європи та їхнє ідеологічне позиціонування в ліво-правому спектрі (1990–2013 рр.)¹

Болгарія: BSP: Болгарська соціалістична партія (Българска социалистическа партия) – 3,0; SDS: Союз демократичних сил (Съюз на демократичните сили) – 6,1; BZNS: Болгарський аграрний народний союз (Български земеделски народен съюз) – 5,0; ODS: Об'єднані демократичні сили (Обединени демократични сили) – 7,0; NDSV: Національний рух за стабільність і прогрес (Национално движение за стабилност и възход) – 5,8; DPS: Рух за права та свободи (Движение за права и свободи) – 4,6; NV: „Новий час” („Новото време”) – 2,9; KzV: Коаліція за Болгарію (Коалиция за България) – 2,9; GERB: Громадяни за європейський розвиток Болгарії (Граждани за европейско развитие на България) – 7,4; PKE: Політичний клуб „Екологічність” („Екогласност”) – 2,9; PBSD: Партія болгарських соціал-демократів (Партия Български социалдемократи) – 3,8; DP: Демократична партія (Демократическа партия) – 9,4.

Естонія: RKL: Національна коаліційна партія „Pro Patria” (Rahvuslik Koondakond Isamaa) – 7,4; ERSP: Естонська партія національної незалежності (Eesti Rahvusliku Solvumatus Partei) – 7,8; SDE: Соціал-демократична партія (Sotsiaaldemokraatlik Erakond) – 4,2; P: Праві (Parempoolsed) – 7,4; EKK: Естонська коаліційна партія (Eesti KoonderaKond) – 7,2; EK: Естонська центристська партія (Eesti Keskerakond) – 4,0; ERe: Естонська реформістська партія (Eesti Reformierakond) – 7,9; I: Союз „Батьківщина” (Isamaaliit) – 7,6; ResP: Партія „Республіка” (Res Publica) – 8,5; ERL: Народний союз Естонії (Eestimaa Rahvaliid) – 4,6; IRL: Союз „Батьківщина” та „Республіка” (Erakond Isamaa ja Res Publica Liit) – 8,5.

Латвія: LC: Латиський шлях (Latvijas Ceļš) – 6,1; LZS: Центристська партія – Латиський союз фермерів (Latvijas Zemnieku Savienība) – 4,4; TRA: Політичний союз економістів (Tautsaimnieku politiskā apvienība) – 6,0; DPS: Демократична партія „Господар” (Demokrātiskā partija „Saimnieks”) – 6,0; TB: За батьківщину та свободу (Tēvzemei un Brīvībai) – 8,8; LVP: Латиська партія єдності (Latvijas Vienības Partija) – 1,4; KDS: Християнсько-демократичний союз (Krištgīgi demokrātiskā savienība) – 6,2; LNNK: Латиський рух за національну незалежність (Latvijas Nacionālās Neatkarības kustība) – 8,4; LZR: Латиська партія зелених (Latvijas Zaļā partija) – 4,7; TB/LNNK: За батьківщину та свободу/Латиський рух за національну незалежність (Tēvzemei un Brīvībai/LNNK) – 8,3; JP: Нова партія (Jaunā partija) – 7,4; ZZS: Союз зелених і селян (Zaļo un Zemnieku savienība) – 5,3; LPP: Латиська перша партія (Latvijas Pirmā partija) – 6,3; TP: Народна партія (Tautas Partija) – 7,8; JL: „Нова ера” (Jaunais Laiks) – 7,3; LPP/LC: Латиська перша партія/Латиський шлях (Latvijas Pirmā partija/Latvijas Cels) – 7,4; PS: Громадянський союз (Pilsoniskā savienība) – 7,4; V: „Єдність” (Vienotība) – 7,4; ZRP: Партія реформ Заглерса (Zatlera Reformu partija) – 7,4.

Литва: LDDP: Демократична партія праці Литви (Lietuvos demokratinė darbo partija) – 3,3; TS-LK: Союз „Батьківщина” – Литовські християни (Tėvynės sąjunga – Lietuvos krikščionys) – 7,4; LKDP: Литовська християнсько-демократична партія (Lietuvos Krikščionys Demokratai) – 6,2; LCS: Литовський центристський союз (Lietuvos centro sąjunga) – 4,9; LLS: Литовський ліберальний союз (Lietuvos liberalų sąjunga) – 6,8; NS: Новий союз (Naujoji sąjunga) – 4,3; DP: Лейбористська партія (Darbo Partija) – 3,9; LSDP: Литовська соціал-демократична партія (Lietuvos socialdemokratų partija) – 3,2; LVLS: Литовський селянський народний союз (Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga) – 3,3; LiCS: Ліберально-центристський союз (Liberalų ir centro sąjunga) – 7,8; PDP: Громадянська демократична партія (Pilietinės demokratijos partija) – 6,0; TS-LKD: Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (Tėvynės sąjunga – Lietuvos krikščionys demokratai) – 7,8; TPP: Партія національного відродження (Tautos prisikėlimo partija) – 8,8; LRLS: Рух лібералів Республіки Литва (Lietuvos Respublikos Liberalų sąjūdis) – 7,8; TT: Порядок і справедливність (Tvarka ir teisingumas) – 5,3; LLRA: Виборча акція поляків у Литві (Lietuvos lenkų rinkimų akcija) – 3,9.

¹ Ідеологічне позиціонування партій виконано за шкалою від „0” (найбільш ліві партії) до „10” (найбільш праві партії). Детально див.: Castles F. Left-right political scales : Some „expert” judgements / Francis Castles, Peter Mair // European Journal of Political Research. – 1984. – Vol. 12. – No. 1. – P. 73–88.; Huber J. Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies / John Huber, Roland Inglehart // Party Politics. – 1995. – Vol. 1. – No. 1. – P. 73–111.; Benoit K. Party policy in modern democracies / Kenneth Benoit, Michael Laver. – Rutledge : Taylor & Francis, 2006. – 304 p.; Hooghe L. Reliability and validity of the 2002 and 2006 Chapel Hill expert surveys on party positioning / Liesbet Hooghe, Ryan Bakker, Anna Briguevich3, Catherine De Vries, Erica Edwards, Gary Marks, Jan Rovny, Marco Steenbergen, Milada Vachudova // European Journal of Political Research. – 2010. – Vol. 49. – No. 5. – P. 687–703.; Steenbergen M. Evaluating expert judgments / Marco Steenbergen, Gary Marks // European Journal of Political Research. – 2007. – Vol. 46. – No. 3. – P. 347–366.; Bakker R. Measuring Party Positions in Europe : The Chapel Hill Expert Survey Trend File, 1999–2010 / Ryan Bakker, Catherine de Vries, Erica Edwards, Liesbet Hooghe, Seth Jolly, Gary Marks, Jonathan Polk, Jan Rovny, Marco Steenbergen, and Milada Vachudova // Party Politics. – 2012. – November.

Польща: ZChN: Християнський національний союз (Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe) – 7,4; PC: Центристська угода (Porozumienie Centrum) – 6,2; PL: Селянський альянс (Porozumienie Ludowe) – 3,3; PSL: Польська селянська партія (Polskie Stronnictwo Ludowe) – 4,2; UD: Демократичний союз (Unia Demokratyczna) – 4,4; KLD: Ліберально-демократичний союз (Kongres Liberalno-Demokratyczny) – 5,3; PPG: Польська економічна програма (Polski Program Gospodarczy) – 6,0; PCD: Партія християнських демократів (Partia Chrześcijańskich Demokratów) – 6,2; SLD: Союз демократичних лівих сил (Sojusz Lewicy Demokratycznej) – 2,8; AWS: Виборча дія „Солідарність” (Akcja Wyborcza Solidarność) – 7,1; UW: Союз свободи (Unia Wolności) – 5,2; UP: Унія праці (Unia Pracy) – 2,0; SDPL: Соціал-демократія Польщі (Sojaldemokracja Polska) – 3,0; PiS: Право та справедливість (Prawo i Sprawiedliwość) – 7,7; SRP: Самооборона Республіки Польща (Samobrona Rzeczypospolitej Polskiej) – 4,0; LPR: Ліга польських родин (Liga Polskich Rodzin) – 8,9; PO: Громадянська платформа (Platforma Obywatelska) – 6,2.

Румунія: FSN: Фронт національного порятунку (Frontul Salvării Naționale) – 4,4; PNL: Національно-ліберальна партія (Partidul Național Liberal) – 6,1; MER: Екологічний рух Румунії (Miscarea Ecologista din Romania) – 2,9; PDAR: Демократична аграрна партія Румунії (Partidul Democrat Agrar din Romania) – 5,6; FDSN: Демократичний фронт національного порятунку (Frontul Democrat al Salvării Naționale) – 5,6; PUNR: Партія національної єдності румунів (Partidul Unitatii Nationale a Romanilor) – 5,6; PNTCD: Національна селянська християнсько-демократична партія (Partidul National Taranesc Crestin Democrat) – 5,5; PD: Демократична партія (Partidul Democrat) – 5,4; UDMR: Демократичний союз угорців у Румунії (Uniunea Democratica Maghiara din Romania) – 6,0; PSDR: Румунська соціал-демократична партія (Partidul Social Democrat Român) – 3,4; PER: Румунська екологічна партія (Partidul Ecologist Român) – 2,9; PSD: Соціал-демократична партія (Partidul Social Democrat) – 3,2; PUR: Румунська партія гуманістів (Partidul Umanist Român) – 3,4; PDL: Ліберально-демократична партія (Partidul Democrat-Liberal) – 5,4; UNPR: Національний союз за прогрес Румунії (Uniunea Națională pentru Progresul României) – 3,4; PC: Консервативна партія (Partidul Conservator) – 4,8; USL: Соціал-ліберальний союз (Uniunea Social Liberală) – 3,4.

Словаччина: HZDS: Рух за демократичну Словаччину (Hnutie za demokratické Slovensko) – 4,9; SNS: Словачька національна партія (Slovenská národná strana) – 7,0; SDL: Демократична ліва партія (Strana demokratickej ľavice) – 3,2; KDĽH: Християнсько-демократичний рух (Kresťanskodemokratické hnutie) – 7,1; APR: Альтернатива політичного реалізму (Alternatíva politického realizmu) – 6,0; AdS: Альянс демократів (Aliancia demokratov Slovenska) – 6,0; NDS: Національна демократична партія (Národnodemokratická strana) – 8,8; ZRS: Асоціація словачьких робітників (Združenie robotníkov Slovenska) – 1,4; SDK: Словачька демократична коаліція (Slovenská demokratická koalícia) – 7,2; SMK-MKP: Партія угорської коаліції (Strana maďarskej koalície – Magyar Koalíció Pártja) – 6,5; SOP: Партія громадянського порозуміння (Strana občianskeho porozumenia) – 3,4; SDKU: Словачький демократичний і християнський союз (Slovenska demokratická a kresťanská únia) – 7,4; ANO: Новий громадянський альянс (Aliancia nového občana) – 7,2; SMER: „Напряма – Третій шлях” (Smer – tretia cesta) – 3,4; SDKU-DS: Словачький демократичний і християнський союз – Демократична партія (Slovenská demokratická a kresťanská únia – Demokratická strana) – 7,4; SaS: „Свобода і солідарність” (Sloboda a Solidarita) – 6,0; MH: „Міст” (Most-Híd) – 7,4.

Словенія: LDS: Ліберальна демократія Словенії (Liberalna demokracija Slovenije) – 3,7; SKD: Словенські християнські демократи (Slovenski krščanski demokrati) – 6,6; ZLSD: Об'єднаний список – Соціал-демократи (Združena lista Socialnih Demokratov) – 3,1; SDSS: Соціал-демократична партія Словенії (Socialdemokratska stranka Slovenije) – 7,4; SLS: Словенська народна партія (Slovenska ljudska stranka) – 6,7; DeSUS: Демократична партія пенсіонерів Словенії (Demokratska stranka upokojenцев Slovenije) – 3,2; NS-KLS: Нова Словенія – Християнська народна партія (Nova Slovenija – Krščanska ljudska stranka) – 7,9; Zares: „Дійсно” – „За реальну політику” – „Нова політика” (Zares) – 3,4; DL: Список громадян (Državljska lista) – 6,0; LZJ-PS: Список Зорана Янковича – „Позитивна Словенія” (Lista Zorana Jankovića – Pozitivna Slovenija) – 3,4.

Угорщина: MDF: Угорський демократичний форум (Magyar Demokrata Fórum) – 6,5; FKgP: Незалежна партія дрібних землевласників (Független Kisgazda Párt) – 9,0; KDNP: Християнсько-демократична народна партія (Kereszténydemokrata Népi Párt) – 7,4; MSzP: Угорська соціалістична партія (Magyar Szocialista Párt) – 2,9; SzDSz: Союз вільних демократів (Szabad Demokraták Szövetsége) – 4,0; Fidesz: Фідес – Угорський громадянський союз (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség) – 6,5.

Чехія: ODS: Громадянська демократична партія (Občanská demokratická strana) – 7,4; KDU/CSL: Християнсько-демократичний союз/Чехословацька народна партія (Křesťanská a demokratická unie/Československá strana lidová) – 5,8; ODA: Громадянський демократичний альянс (Občanská demokratická aliance) – 7,1; KDS: Християнсько-демократична партія (Křesťanskodemokratická strana) – 8,1; US: Союз свободи (Unie svobody) – 7,2; CSSD: Чеська соціал-демократична партія (Česká strana sociálně demokratická) – 3,0; US/DEU: Союз свободи – Демократичний союз (Unie Svobody–Demokratická unie) – 7,2; SZ: Партія зелених (Strana zelených) – 4,1; TOP09: „Традиція, відповідальність, процвітання 09” (Tradice Odpovědnost Prosperita 09) – 7,4; VV: „Зв'язки з громадськістю” (Věci veřejné) – 6,0; LIDEM: Ліберальні демократи (LIDEM – Liberální demokrate) – 6,0.

Додаток Б

Особливості та наслідки виборчих систем парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи¹

Таблиця Б.1

Інституційні особливості та політичні наслідки виборчих систем парламентів (нижніх палат парламентів) країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)²

Країна, рік виборів	КД	ТВС	РТВС	ВФ	КВО	МВО	ЕКЕП	ЕКПП	ІДВС	ЯВ	ЕБ, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Болгарія, 1990	400	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МАН + Д'Хондта	200 + 28	1,00 + 7,14	2,82	2,42	5,37	90,79	4 п/к
Болгарія, 1991	240	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	31	7,74	4,19	2,41	12,50	83,87	4 п/к
Болгарія, 1994	240	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	31	7,74	3,85	2,73	7,78	75,23	4 п/к
Болгарія, 1997	240	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	31	7,74	3,00	2,52	3,94	58,87	4 п/к
Болгарія, 2001	240	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	31	7,74	3,91	2,92	7,82	66,63	4 п/к
Болгарія, 2005	240	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	31	7,74	5,80	4,80	3,97	55,76	4 п/к
Болгарія, 2009	240	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МВБ + Хейра-Німеїра	31 + 31	1,00 + 6,74	4,40	3,34	7,00	60,64	4 п/к
Болгарія, 2013	240	пропорційна	пропорційна списків	Хейра-Німеїра	31	7,74	5,34	3,15	10,88	52,49	4 п/к
Естонія, 1992	101	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Хейра + Д'Хондта	12	8,42	8,84	5,90	7,23	67,84	5 п/к
Естонія, 1995	101	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Хейра + Д'Хондта	11	9,18	5,93	4,15	7,34	68,91	5 п
Естонія, 1999	101	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Хейра + Д'Хондта	11	9,18	6,88	5,50	4,57	57,43	5 п

¹ Додаток складено на підставі емпіричної інформації, авторських підрахунків та наукових даних. Більш детально див.: *Borrmann N. Democratic Electoral Systems around the World, 1946–2011* / Nils-Christian Borrmann, Matt Golder // *Electoral Studies*. – 2013. – Vol. 32. – P. 360–369.; *Gallagher M. Election Indices Dataset* [Електронний ресурс] / Michael Gallagher. – Trinity College Dublin : Department of Political Science, 2013. – Режим доступу : http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/EI/Systems/Docts/ElectionIndices.pdf; *Parline Database on National Parliaments* [Електронний ресурс]. – Inter-Parliamentary Union : Better parliaments, stronger democracies, 2013. – Режим доступу : <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>; *Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov)* : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>; *ESCE* : Electoral Systems Change in Europe since 1945 [Електронний ресурс]. – ESCE, 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.electoralsystemchanges.eu/Public/TextPage.php?ID=5>; *Brancati D. Global Elections Database* [Електронний ресурс] / Dawn Brancati. – New York : Global Elections Database, 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.globalelectionsdatabase.com/>; *Andersson S. The European Representative Democracy Data Archive* : Release 2.0 / Staffan Andersson, Torbjörn Bergman, Svante Ersson [Електронний ресурс]. – Riksbankens Jubileumsfond, 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.erdda.se/index.php/projects/erd>; *CSSES Module 3 Full Release Dataset* : 2006–2011 [Електронний ресурс]. – The Comparative Study of Electoral Systems, March 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.csess.org/datasetcenter/module3/module3.htm>

² Таблицю складено станом на 2013 р. Дані про нову виборчу систему Угорщини вперше заплановано апробувати після 2014 р. Умовні позначення: КД – кількість депутатів (у парламенті/нижній палаті); ТВС – тип виборчої системи; РТВС – різновид типу виборчої системи; ВФ – виборча формула; МАН – мажоритарна абсолютної більшості; МВБ – мажоритарна відносної більшості; МВКБ – мажоритарна відносно-кваліфікованої більшості; м. – модифікована формула; КВО – кількість виборчих округів; МВО – магітуда (розмір) виборчих округів; ЕКЕП – ефективна кількість електоральних партій; ЕКПП – ефективна кількість парламентських партій; ІДВС – індекс диспропорційності виборчих систем (Галлахера); ЯВ – явка виборців; ЕБ – електоральний бар'єр (п – для партій, к – для коаліцій, п/к – для партій і коаліцій); н.д. – недоступні/невідомі дані.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Естонія, 2003	101	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Хейра + Д'Хондта	12	8,42	5,42	4,67	3,50	58,24	5 п
Естонія, 2007	101	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Хейра + Д'Хондта	12	8,42	5,02	4,37	3,43	61,91	5 п
Естонія, 2011	101	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Хейра + Д'Хондта	12	8,42	4,78	3,84	5,09	63,53	5 п
Латвія, 1993	100	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже	5	20,00	6,21	5,05	4,14	89,88	4 п/к
Латвія, 1995	100	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже	5	20,00	9,62	7,59	5,18	71,90	5 п/к
Латвія, 1998	100	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже	5	20,00	6,94	5,49	4,66	71,89	5 п/к
Латвія, 2002	100	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже	5	20,00	6,78	5,02	7,28	71,17	5 п/к
Латвія, 2006	100	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже	5	20,00	7,49	6,00	4,77	60,98	5 п/к
Латвія, 2010	100	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже	5	20,00	4,43	3,93	2,80	64,72	5 п/к
Латвія, 2011	100	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже	5	20,00	5,06	4,52	2,76	59,49	5 п/к
Литва, 1992	141	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МАБ + Хейра (+ Хагенбаха-Бішофа)	71 + 1 (+ 1)	1,00 + 70,00	4,62	2,99	6,91	75,22	4 п/к
Литва, 1996	141	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МАБ + Хейра	71 + 1	1,00 + 70,00	7,52	3,41	15,17	52,92	5 п / 7 к
Литва, 2000	141	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МВБ + Хейра	71 + 1	1,00 + 70,00	7,22	4,22	10,42	58,18	5 п / 7 к
Литва, 2004	141	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МАБ (МВКБ) + Хейра	71 + 1	1,00 + 70,00	5,78	5,46	5,03	40,21	5 п / 7 к
Литва, 2008	141	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МАБ (МВКБ) + Хейра	71 + 1	1,00 + 70,00	8,90	5,78	11,14	32,37	5 п / 7 к
Литва, 2012	141	змішана	змішана (незалежна) паралельного членства	МАБ (МВКБ) + Хейра	71 + 1	1,00 + 70,00	7,59	5,28	9,08	35,91	5 п / 7 к
Польща, 1991	460	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Сант-Лаже/м.	37 + 1	10,57 + 69,00	13,82	10,86	3,62	43,20	0 п/к (5 п/к)
Польща, 1993	460	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта + Д'Хондта	52 + 1	7,52 + 69,00	9,81	3,88	17,81	52,08	5 п / 8 к
Польща, 1997	460	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта + Д'Хондта	52 + 1	7,52 + 69,00	4,59	2,95	10,63	47,93	5 п / 8 к
Польща, 2001	460	пропорційна	пропорційна списків	Сант-Лаже/м.	36	12,78	4,50	3,60	6,33	46,18	5 п / 8 к
Польща, 2005	460	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	5,86	4,26	6,97	40,57	5 п / 8 к
Польща, 2007	460	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	3,32	2,82	4,67	53,88	5 п / 8 к
Польща, 2011	460	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	41	11,22	3,74	3,00	5,95	48,92	5 п / 8 к
Румунія, 1990	396	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Д'Хондта	41 (+ 1)	9,44 (+ 9,00)	2,21	2,20	0,90	86,20	0 п/к
Румунія, 1992	341	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Д'Хондта	42 (+ 1)	7,81 (+ 13,00)	6,96	4,78	6,81	76,29	3 п / 4-8 к
Румунія, 1996	343	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Д'Хондта	42 (+ 1)	7,81 (+ 15,00)	6,06	4,31	6,34	76,01	3 п / 4-8 к
Румунія, 2000	345	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Д'Хондта	42 (+ 1)	7,79 (+ 18,00)	5,25	3,56	8,56	65,31	5 п / 8-10 к
Румунія, 2004	332	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Д'Хондта	42 (+ 1)	7,48 (+ 18,00)	3,90	3,36	3,74	58,51	5 п / 8-10 к
Румунія, 2008	334	змішана	пропорційна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хейра + Д'Хондта	315 + 43 (+ 1)	1 + 7,33 (+ 19,00)	3,93	3,60	3,32	39,20	5 п / 8-10 к
Румунія, 2012	412	змішана	пропорційна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хейра + Д'Хондта	315 + 43 (+ 1)	1 + 7,33 (+ 97,00)	2,54	2,12	6,20	41,76	5 п / 8-10 к

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Словаччина, 1992	150	пропорційна	пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа	4	37,50	5,36	3,19	11,15	84,68	5 п/7-10 к
Словаччина, 1994	150	пропорційна	пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа	4	37,50	5,81	4,41	5,94	75,41	5 п/7-10 к
Словаччина, 1998	150	пропорційна	пропорційна списків	Друпа	1	150,00	5,33	4,75	2,90	84,24	5 п/7-10 к
Словаччина, 2002	150	пропорційна	пропорційна списків	Друпа	1	150,00	8,87	6,12	6,97	70,07	5 п/7-10 к
Словаччина, 2006	150	пропорційна	пропорційна списків	Друпа	1	150,00	6,11	4,81	5,53	54,67	5 п/7-10 к
Словаччина, 2010	150	пропорційна	пропорційна списків	Друпа	1	150,00	5,53	4,01	7,46	58,84	5 п/7-10 к
Словаччина, 2012	150	пропорційна	пропорційна списків	Друпа	1	150,00	4,36	2,85	9,77	59,11	5 п/7-10 к
Словенія, 1992	90	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Д'Хондта + МАБ	8 + 2	11,00 + 1,00	8,37	6,61	5,33	85,90	3,4 п/к
Словенія, 1996	90	пропорційна	пропорційна списків	Хейра + Д'Хондта + МАБ	8 + 2	11,00 + 1,00	6,32	5,53	3,59	73,67	3,4 п/к
Словенія, 2000	90	пропорційна	пропорційна списків	Друпа + Д'Хондта + МАБ	8 + 2	11,00 + 1,00	5,15	4,86	1,51	70,36	4 п/к
Словенія, 2004	90	пропорційна	пропорційна списків	Друпа + Д'Хондта + МАБ	8 + 2	11,00 + 1,00	6,02	4,90	4,79	60,64	4 п/к
Словенія, 2008	90	пропорційна	пропорційна списків	Друпа + Д'Хондта + Борда	8 + 1	11,00 + 2,00	4,94	4,23	3,89	63,10	4 п/к
Словенія, 2011	90	пропорційна	пропорційна списків	Друпа + Д'Хондта + Борда	8 + 1	11,00 + 2,00	5,47	4,73	3,64	65,60	4 п/к
Угорщина, 1990	386	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	7,05	3,77	13,75	44,14	4 п/к
Угорщина, 1994	386	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	5,74	2,90	16,18	55,12	5 п/к
Угорщина, 1998	386	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	5,18	3,45	10,88	57,01	5 п/к
Угорщина, 2002	386	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	2,94	2,21	8,20	73,47	5 п/к
Угорщина, 2006	386	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	2,80	2,40	5,13	64,39	5 п/к
Угорщина, 2010	386	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна)	МАБ + Хагенбаха-Бішофа + Д'Хондта	176 + 20 + 1	1,00 + 7,60 + 58,00	2,82	2,00	11,67	46,66	5 п/к
Угорщина, 2014	199	змішана	мажоритарна змішаного членства (залежна)	МВБ + Д'Хондта	106 + 1	1,00 + 93,00	н.д. (2014)	н.д. (2014)	н.д. (2014)	н.д. (2014)	5 п/к
Чехія, 1992	200	пропорційна	пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа	8	25,00	7,31	4,80	8,57	84,68	5 п/7-11 к
Чехія, 1996	200	пропорційна	пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа	8	25,00	5,33	4,15	5,55	76,29	5 п/7-11 к
Чехія, 1998	200	пропорційна	пропорційна списків	Хагенбаха-Бішофа	8	25,00	4,69	3,71	5,70	74,00	5 п/7-11 к
Чехія, 2002	200	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	14	14,29	4,82	3,67	5,73	57,95	5 п/10-20 к
Чехія, 2006	200	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	14	14,29	3,91	3,10	5,72	64,47	5 п/10-20 к
Чехія, 2010	200	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	14	14,29	6,75	4,51	8,76	62,60	5 п/10-20 к
Чехія, 2013	200	пропорційна	пропорційна списків	Д'Хондта	14	14,29	7,60	5,60	6,10	59,44	5 п/10-20 к

Додаток В

Результати виборів до парламентів (нижніх палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 pp.)¹

Таблиця В.1

Результати виборів до Народних зборів у Болгарії (1990–2013 pp.)²

Партії	1990 p.		1991 p.		1994 p.		1997 p.		2001 p.		2005 p.		2009 p.		2013 p.	
	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця
BSP	47,2	211	33,1	106	43,5	125	22,0	58	7,5	21	12,8	34	14,5	38	11,3	36
DPS	6,0	23	7,6	24	5,4	15	7,6	19	18,2	51	7,7	20	SK		*	–
SDS (ODS)	36,2	144	34,4	110	24,2	69	52,3	123	–	–	–	–	–	–	–	–
BZNS	8,0	16	*	–	6,5	18	ODS	14	–	–	–	–	–	–	–	–
SDP	0,7	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
OPT	0,6	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
OF	*	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
BBB	–	–	*	–	4,7	13	4,9	12	–	–	–	–	–	–	–	–
BE/KE	–	–	–	–	–	–	5,6	14	–	–	–	–	–	–	–	–
NDSV	–	–	–	–	–	–	–	–	42,7	120	19,9	53	*	–	*	–
KzB	BSP															
ATA	–	–	–	–	–	–	–	–	17,2	48	31,0	82	17,7	40	26,6	84
DSB	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8,1	21	9,4	21	7,3	23
BNS	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6,4	17	SK		*	–
GERB	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5,2	13	–	–	–	–
RZS	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	39,7	116	30,5	97
SK	–	–	–	–	–	–	–	–	*	–	ODS	–	4,1	10	*	–
Незалежні	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6,8	15	–	–
Інші	1,3	–	21,0	–	15,7	–	7,6	–	14,4	–	8,9	–	7,8	–	24,3	–
Разом	100	400	100	240	100	240	100	240	100	240	100	240	100	240	100	240

¹ Додаток складено на підставі емпіричної інформації та баз наукових даних. Більш детально див.: Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/> ; Nordstreck W. Parties & Elections : The database about parliamentary elections and political parties in Europe : Ver. 19 [Електронний ресурс] / Wolfram Nordstreck. – Parties and Elections in Europe, 2013. – Режим доступу до інформації : <http://www.parties-and-elections.eu/>

² BSP: Болгарська соціалістична партія (Болгарська соціалістическа партія), DPS: Рух за права та свободи (Движение за права и свободи), SDS: Союз демократичних сил (Съюз на демократичните сили), BZNS: Болгарський аграрний народний союз (Български земеделски народен съюз), SDP: Соціал-демократична партія (Социалдемократична партія), OPT: Патріотична партія праці (Отечественна партия на труда), OF: Вітчизняний фронт (Отечественный фронт), BBB: Болгарський бізнес-блок (Български бизнес блок), BE/KE: Болгарські євроліві/Коаліція лівого крила (Българската Евролевица/Коалиция Евролевица), ODS: Об'єднані демократичні сили (Обединени демократични сили), KzB: Коаліція за Болгарію (Коалиция за България), NDSV: Національний рух за стабільність і прогрес (Национално движение за стабилност и възход), DSB: Демократи за сильну Болгарію (Демократи за силна България), BNS: Болгарський народний союз (Български народен съюз), GERB: Громадяни за європейський розвиток Болгарії (Граждани за европейско развитие на България), RZS: Порядок, закон і справедливість (Ред, законност и справедливост), SK: Благитна коаліція (Синята коалиция); ATA: Національний союз „Атака” (Национален съюз Атака).

Результати виборів до Рійгікогу в Естонії (1992–2011 рр.)¹

Партії	1992 р.		1995 р.		1999 р.		2003 р.		2007 р.		2011 р.	
	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця
R	12,3	15	ЕК									
RKI	22,0	29	7,9	8	I		IRL					
SDE	9,7	12	6,0	6	M							
EKK	13,6	17	32,2	41	7,6	7	–	–	10,6	10	17,1	19
EKo	6,9	8	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–
SK	7,1	8	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ERSP	8,8	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
EER	2,6	1	–	–	–	–	–	–	7,1	6	*	–
EEE	2,4	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ERe	RKI		16,2	19	15,9	18	17,7	19	27,8	31	28,6	33
EK	R		14,2	16	23,4	28	25,4	28	26,1	29	23,3	26
MKE	–	–	5,9	6	–	–	–	–	–	–	–	–
P	–	–	5,0	5	–	–	–	–	–	–	–	–
I/ERSP	RKI		16,1		18	7,3	7	IRL				
M/RM	SDE		15,2		17	7,0	6	SDE				
EME	–	–	–	–	7,3	7	ERL					
EURP	–	–	–	–	6,1	6	*	–	–	–	–	–
ERL	EME		13,0		13	7,1	6	*	–	–	–	–
ResP	–	–	–	–	–	–	24,6	28	–	–	–	–
IRL	–	–	–	–	I/ERSP		17,9 19 20,5 23					
Інші	14,6	–	12,6	–	8,4	–	5,0	–	3,4	–	10,5	–
Разом	100	101	100	101	100	101	100	101	100	101	100	101

¹ R: Народний фронт Естонії (Rahvarinne), RKI: Національна коаліційна партія „Pro Patria” (Rahvuslik Koondetkond Isamaa), SDE: Соціал-демократична партія (Sotsiaaldemokraatlik Erakond), EKK: Естонська коаліційна партія (Eesti Koondetkond), EKO: Громадяни Естонії (Eesti Kodanik), SK: Незалежні роялісти (Solutumatud Kuningriiklased), ERSP: Естонська партія національної незалежності (Eesti Rahvusliku Solutumuse Partei), EER: Естонська партія зелених (Erakonna Eestimaa Rohelised), EEE: Естонська партія підприємців (Eesti Ettevõtjate Erakond), ERe: Естонська реформістська партія (Eesti Reformierakond), EK: Естонська центристська партія (Eesti Keskerakond), MKE: „Наш будинок – Естонія!” (Meie Kodu on Eestimaa!), P: Праві (Parempoolsed), I: Союз „Батьківщина” (Isamaaliit), M: „Помірковані” (Mõõdukad), RM: Народна партія поміркованих (Rahvaerakond Mõõdukad), EME: Естонська селянська народна партія (Eesti Maarahva Erakond), EURP: Естонська об’єднана народна партія (Eestimaa Ühendatud Rahvapartei), IERSP: Союз „Батьківщина” + Естонська партія національної незалежності (Isamaaliit + Eesti Rahvusliku Solutumuse Partei), ERL: Народний союз Естонії (Eestimaa RahvaLiit), ResP: Партія „Республіка” (Res Publica), IRL: Союз „Батьківщина” та „Республіка” (Erakond Isamaa ja Res Publica Liit).

Результати виборів до Сейму в Латвії (1993–2011 рр.)¹

Партії	1993 р.		1995 р.		1998 р.		2002 р.		2006 р.		2010 р.		2011 р.	
	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця
L	5,8	7	LSP		TSP		PCTVL							
KDS	5,0	6	LZS		*		LPP		–	–	*	–	*	–
TSP	12,0	13	5,6	6	14,2	16	PCTVL		SC		SC		SC	
LZS	10,7	12	6,4	8	*	–	ZZS		ZZS		ZZS		ZZS	
LC	32,4	36	14,7	17	18,4	21	*	–			LPP/LC			
DCP/DPS	4,8	5	15,2	18	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–
TB	5,4	6	12,0	14			TB/LNNK							
LNNK	13,4	15	6,3	8			TB/LNNK							
LSP	–	–	5,6	5	TSP		PCTVL		SC		SC		SC	
TKL	–	–	15,0	16	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–
LVP	*	–	7,2	8	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–
LSDSP	*	–	*	–	12,8	14	*	–	*	–	*	–	*	–
TP	–	–	–	–	21,2	24	16,7	20	19,6	23	PLL		–	–
TB/LNNK		TB + LNNK			14,7	17	5,4	7	6,9	8	7,8	8	13,9	14
JP	–	–	–	–	7,3	8		LPP	–	–	–	–	–	–
ZZS	–	–	–	–	–	–	9,5	12	16,7	18	20,1	22	12,2	13
PCTVL	L	–	–	–	–	–	19,1	25	6,0	6	*	–	*	–
LPP	–	–	–	–	JP		9,6	10			LPP/LC			
JL	–	–	–	–	–	–	24,0	26	16,4	18	V		V	
SC	–	–	–	–	–	–	–	–	14,4	17	26,2	29	28,4	31
LPP/LC	–	–	–	–	–	–	–	–	8,6	10	PLL		*	–
V	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	31,9	33	18,8	20
PLL	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7,8	8	–	–
ZRP	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	20,8	22
Інші	10,5	–	12,0	–	11,4	–	15,7	–	11,4	–	6,2	–	5,9	–
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

¹ L: Рух за рівні права (Līdztiesība), KDS: Християнсько-демократичний союз (Kristīgi demokrātiskā savienība), TSP: Партія народної згоди (Tautas Saskaņas Partija), LZS: Центристська партія- Латиський союз фермерів (Latvijas Zemnieku Savienība), LC: Латиський шлях (Latvijas Ceļš), DCP: Демократична центристська партія (Demokrātiskā Centra Partija), DPS: Демократична партія „Господар” (Demokrātiskā partija „Saimnieks”), TB: За батьківщину та свободу (Tēvzemei un Brīvībai), LNNK: Латиський рух за національну незалежність (Latvijas Nacionālās neatkarības kustība), LSP: Латиська соціалістична партія (Latvijas Sociālistiskā partija), TKL: Народний рух Латвії (Tautas kustība Latvijā), LVP: Латиська партія єдності (Latvijas Vienības Partija), TB/LNNK: За батьківщину та свободу/Латиський рух за національну незалежність (Tēvzemei un Brīvībai/LNNK), PCTVL: За права людини в об'єднаній Латвії (Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā), LSDSP: Латиська соціал-демократична робітничка партія (Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku Partija), TP: Народна партія (Tautas Partija), JP: Нова партія (Jaunā partija), ZZS: Союз зелених і селян (Zaļo un Zemnieku savienība), JL: „Нова ера” (Jaunais Laiks), JL, LPP: Латиська перша партія (Latvijas Pirmā partija), SC: Центр „Згода” (Saskaņas Centrs), LPP/LC: Латиська перша партія/Латиський шлях (Latvijas Pirmā partija/Latvijas Ceļš), V: „Єдність” (Vienotība), PLL: „За кращу Латвію” (Par Labu Latviju), ZRP: Партія реформ Затлерса (Zatlera Reformu partija).

Результати виборів до Сейму в Литві (1992–2012 рр.)¹

Партії	1992 р.		1996 р.		2000 р.		2004 р.		2008 р.		2012 р.	
	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця
SK/TS-LK/ TS-LKD	21,2	30	31,3	70	8,6	9	14,8	25	19,6	44	15,1	33
LSDP	6,1	8	6,9	12	LDDP		20,7	20	11,8	26	18,4	38
LLRA	2,1	4	3,1	1	2,0	2	3,8	2	4,8	3	5,8	8
LKDP	12,6	18	10,4	16	3,1	2	–	–	–	–	–	–
LDDP	44,0	73	10,1	12	31,1	51	–	–	–	–	–	–
LCS	2,5	2	8,7	14	2,9	2	–	–	–	–	–	–
JL	3,6	1	4,0	1	1,2	1	–	–	–	–	–	–
LTS	2,0	4	2,2	6	*	–	–	–	–	–	–	–
LLS	*	–	1,9	1	17,3	33	–	–	–	–	–	–
KDS		JL	3,2	1	4,2	1	–	–	–	–	–	–
LVP	–	–	1,8	1	4,1	4	–	–	–	–	–	–
LPKTS		LKDP	1,6	1	JL		–	–	–	–	–	–
NS	–	–	–	–	19,6	28	LSDP	11	3,7	1	–	–
NKS	–	–	–	–	2,0	1	–	–	–	–	–	–
LDP	–	–	–	–	–	–	11,4	10	–	–	–	–
DP	–	–	–	–	–	–	28,4	39	9,0	10	19,8	29
LiCS	–	–	–	–	–	–	9,2	18	5,3	8	*	–
LVLS	–	–	–	–	–	–	6,6	10	3,7	3	3,9	1
TPP	–	–	–	–	–	–	–	–	15,1	16	–	–
TT	–	–	–	–	–	–	LDP		12,7	15	7,3	11
LRLS	–	–	–	–	–	–	–	–	5,7	11	8,6	10
DK	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8,0	7
Незалежні	–	1	–	4	–	3	–	6	–	4	–	4
Інші	5,9	–	14,8	1	3,9	4	5,1	–	8,6	–	13,1	–
Разом	100	141	100	141	100	141	100	141	100	141	100	141

¹ SK: Коаліція „Саюдіс” (Sąjūdis koalicija), LSDP: Литовська соціал-демократична партія (Lietuvos socialdemokratų partija), LLRA: Виборча акція поляків у Литві (Lietuvos lenkų rinkimų akcija), LKDP: Литовська християнсько-демократична партія (Lietuvos Krikščionys Demokratai), LDDP: Демократична партія праці Литви (Lietuvos demokratine darbo partija), LCS: Литовський центристський союз (Lietuvos centro sąjunga), JL: „Молода Литва” (Jaunoji Lietuva), LTS: Литовський національний союз (Lietuvių tautininkų sąjunga), TS-LK: Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (Tėvynės sąjunga – Lietuvos krikščionys), TS-LKD: Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (Tėvynės sąjunga – Lietuvos krikščionys demokratai), LLS: Литовський ліберальний союз (Lietuvos liberalų sąjunga), KDS: Християнсько-демократичний союз (Krikščionių demokratų sąjunga), LVP: Литовська селянська партія (Lietuvos valstiečių partija), LPKTS: Литовська спілка політ'язнів і засланих (Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga), NS: Новий союз (Naujoji sąjunga), NKS: Поміrkований консервативний союз (Nuosąjūdių konservatorių sąjunga), LDP: Ліберально-демократична партія (Liberalų Demokratų Partija), DP: Лейбористська партія (Darbo Partija), LiCS: Ліберально-центристський союз (Liberalų ir centro sąjunga), LVLS: Литовський селянський народний союз (Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga), TPP: Партія національного відродження (Tautos prisikėlimo partija), TT: Порядок і справедливість (Tvarka ir teisingumas), LRLS: Рух лібералів Республіки Литва (Lietuvos Respublikos Liberalų sąjūdis), DK: Шлях мужності (Drąsos Kelias).

Результати виборів до Сейму в Польщі (1991–2011 рр.)¹

Партії	1991 р.		1993 р.		1997 р.		2001 р.		2005 р.		2007 р.		2011 р.	
	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця
SLD/LiD	12,0	60	20,4	171	27,1	164	41,0	200	11,3	55	13,2	53	8,4	27
PSL	8,7	48	15,4	132	7,3	27	9,0	42	7,0	25	8,9	1	8,4	28
UP	2,1	4	7,3	41	*	–	SLD	16	*	–	LiD	–	–	–
ZChN	8,7	49	*	–	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
S	5,1	27	*	–	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
PCD	1,1	4	–	–	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
PC	8,7	44	*	–	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
KPN	7,5	46	5,8	22	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
PL	5,5	28	*	–	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
ChD	2,4	5	–	–	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
UD	12,3	62	10,6	74	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
KLD	7,5	37	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
PPPP	3,3	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
MN	1,2	7	0,7	4	0,6	2	0,4	2	0,3	2	0,2	1	0,2	1
UPR	2,3	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
BBWR	–	–	5,4	16	–	AWS	–	–	–	–	–	–	–	–
UW	–	–	–	–	13,4	60	–	–	*	–	–	LiD	–	–
ROP	–	–	*	–	5,6	6	–	AWS	*	–	–	–	–	–
AWS	–	–	–	–	33,8	201	*	–	–	–	–	–	–	–
PO	–	–	–	–	–	–	12,7	65	24,1	133	41,5	209	39,2	207
PiS	–	–	–	–	–	–	9,5	44	27,0	155	32,1	166	29,9	157
SPR	–	–	*	–	*	–	10,2	53	11,4	56	*	–	–	–
LPR	–	–	–	–	–	–	7,9	38	8,0	34	*	–	–	–
RP	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10,0	40
Інші	11,6	20	34,4	–	12,3	–	9,3	–	10,9	–	4,1	–	3,9	–
Разом	100	460	100	460	100	460	100	460	100	460	100	460	100	460

¹ SLD: Союз демократичних лівих сил (Sojusz Lewicy Demokratycznej), PSL: Польська селянська партія (Polskie Stronnictwo Ludowe), UP: Унія праці (Unia Pracy), ZChN: Християнський національний союз (Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe), S: Солідарність (Solidarność), PCD: Партія християнських демократів (Partia Chrześcijańskich Demokratów), PC: Центристська угода (Porozumienie Centrum), KPN: Конфедерація за незалежну Польщу (Konfederacja Polski Niepodległej), PL: Селянський альянс (Porozumienie Ludowe), ChD: Християнська демократія (Chrześcijańska Demokracja), UD: Демократичний союз (Unia Demokratyczna), KLD: Ліберально-демократичний конгрес (Kongres Liberalno-Demokratyczny), PPPP: Польська партія друзів пива (Polska Partia Przyjaciół Piwa), MN: Німецька меншина у Польщі (Mniejszość niemiecka w Polsce), UPR: Союз реальної політики (Unia Polityki Realnej), BBWR: Безпартійний блок за підтримку реформ (Bezpartyjny Blok Wspierania Reform), UW: Союз свободи (Unia Wolności), ROP: Рух за відбудову Польщі (Ruch Odbudowy Polski), AWS: Виборча для „Солідарність” (Akcja Wyborcza Solidarność), PO: Громадянська платформа (Platforma Obywatelska), PiS: Право та справедливність (Prawo i Sprawiedliwość), SRP: Самооборона Республіки Польща (Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej), LPR: Ліга польських родин (Liga Polskich Rodzin), LiD: Ліви та демократи (Lewica i Demokraci), RP: Рух Палікота (Ruch Palikota).

Результати виборів до Палати депутатів у Румунії (1990–2012 рр.)¹

Партії	1990 р.		1992 р.		1996 р.		2000 р.		2004 р.		2008 р.		2012 р.	
	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%
	66,3	10,2	43	27,7	117	10,2	6,9	6,8	6,2	18,6	65	22	5,1	18
FSN	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
FDSN	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
PNL	6,4	29	*	–	–	–	6,9	30	ADA	(64)	18,6	65	USL	(100)
UDMR	7,2	29	7,5	27	25	6,6	6,8	27	6,2	22	6,2	22	5,1	18
PNTCD	2,6	12	CDR	(40)	(82)	CDR	–	–	*	–	–	–	ARD	(1)
PSDR	0,5	2	CDR	(10)	10	USD/PSD	5	5	–	–	–	–	–	–
AUR	2,1	9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
PDAR	1,8	9	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
PER	1,7	8	CDR	(5)	(5)	CDR	*	–	–	–	–	–	–	–
MER	2,6	12	*	–	–	*	–	–	–	–	–	–	–	–
PRM	–	–	3,9	16	19	4,5	19,5	84	13,0	48	*	–	*	–
CDR	–	–	20,0	82	122	30,2	*	–	–	–	–	–	–	–
PUNR	AUR	–	7,7	30	18	4,4	*	–	–	–	–	–	–	–
PSM	–	–	3,0	13	–	*	*	–	–	–	–	–	–	–
PSD	–	–	–	FDSN	21,8	91	36,6	155	36,8	132	33,1	114	USL	(150)
USD/PSD	–	–	–	FSN	12,9	43	7,0	31	ADA	(48)	–	–	–	–
PUR	–	–	*	–	–	*	PSD	(6)	PSD	(19)	PSD	(4)	–	–
ADA	–	–	–	–	–	–	–	–	31,3	112	–	–	–	–
PDL	–	–	–	–	–	–	USD/PSD		–	–	–	–	–	–
USL	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	32,4	115	ARD	(52)
ARD	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	58,6	273
PP-DD	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16,5	56
Меншини	0,9	11	1,4	13	15	2,1	2,7	18	2,9	18	3,6	18	4,4	18
Інші	7,9	12	18,6	–	–	17,5	20,5	–	9,8	–	6,1	–	1,4	–
Разом	100	396	100	341	343	100	100	345	100	332	100	334	100	412

¹ FSN: Фронт національного порятунку (Frontul Salvării Naționale), PNL: Національно-ліберальна партія (Partidul Național Liberal), UDMR: Демократичний союз угорців у Румунії (Uniunea Democratică Maghiară din România), PNTCD: Національна селянська християнсько-демократична партія (Partidul Național Țărănesc Crestin Democrat), PSDR: Румунська соціал-демократична партія (Partidul Social Democrat Român), AUR: Альянс за румунську єдність (Alianța pentru Unitatea Românilor), PER: Румунська екологічна партія (Partidul Ecologist Român), PDAR: Демократична аграрна партія Румунії (Partidul Democrat Agrar din România), MER: Екологічний рух Румунії (Miscarea Ecologista din România), FDSN: Демократичний фронт національного порятунку (Frontul Democrat al Salvării Naționale), PRM: Партія „Велика Румунія” (Partidul România Mare), CDR: Румунська демократична конвенція (Convenția Democrată Română), PUNR: Партія національної єдності румунів (Partidul Unității Naționale a Românilor), PSM: Соціалістична робітничка партія (Partidul Socialist al Muncii), PSD: Соціал-демократична партія (Partidul Social Democrat), USD/PSD: Об'єднані соціал-демократи/Демократична партія (Partidul Democrat), PUR: Румунська партія гуманістів (Partidul Umanist Român), ADA: Альянс „Справедливість і правда” (Alianța Dreptate și Adevăr), PDL: Ліберально-демократична партія (Partidul Democrat-Liberal), USL: Соціал-ліберальний союз (Uniunea Social Liberală), ARD: Правий румунський альянс (Alianța România Dreaptă), PP-DD: Народна партія Дана Діаконеску (Partidul Poporului – Dan Diaconescu).

Результати виборів до Національної ради у Словаччині (1992–2012 рр.)¹

Партії	1992 р.		1994 р.		1998 р.		2002 р.		2006 р.		2010 р.		2012 р.	
	%	Міся	%	Міся	%	Міся	%	Міся	%	Міся	%	Міся	%	Міся
KDH	8,9	18	10,1	17		SDK	8,3	15	8,3	14	8,5	15	8,8	16
SNS	7,9	15	5,4	9	9,1	14	*	–	11,7	20	5,1	9	*	–
MKDM-SE	7,4	14	10,2	17					SMK-MKP					
HZDS	37,3	74	35,0	61	27,0	43	19,5	36	8,8	15	*	–	–	–
SDL	14,7	29	10,4	18	14,7	24	*	–	–	–	–	–	–	–
ZRS	–	–	7,4	13	*	–	*	–	*	–	–	–	–	–
DUS	–	–	8,6	15		SDK	–	–	–	–	–	–	–	–
SDK	–	–	–	–	26,3	42	–	–	–	–	–	–	–	–
SMK-MKP		MKDM-SE			9,1	14	11,2	20	11,7	20	*	–	*	–
SOP	–	–	–	–	8,0	13	–	–	–	–	–	–	–	–
SMER/SMER-SD	–	–	–	–	–	–	13,5	25	29,1	50	34,8	62	44,4	83
SDKU	–	–	–	–	–	–	15,1	28	SDKU-DS					
KSS	*	–	*	–	*	–	6,3	11	*	–	*	–	–	–
ANO	–	–	–	–	–	–	8,0	15	*	–	–	–	–	–
SDKU-DS	–	–	–	–	–	–	SDKU		18,4	31	15,4	28	6,1	11
SaS	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12,1	22	5,9	11
MH	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8,1	14	6,9	13
OLaNO	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8,6	16
Інші	23,8	–	12,9	–	5,8	–	18,1	–	12,0	–	16,0	–	19,3	–
Разом	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150	100	150

¹ KDH: Християнсько-демократичний рух (Kresťanskodemokratické hnutie), SNS: Словацька національна партія (Slovenská národná strana), MKDM-SE: Угорський християнсько-демократичний рух – Сплвиття (Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – Spolužitie), HZDS: Рух за демократичну Словаччину (Hnutie za demokratické Slovensko), SDL: Демократична ліва партія (Strana demokratickej ľavice), ZRS: Асоціація словацьких робітників (Združenie robotníkov Slovenska), DUS: Демократичний союз Словаччини (Demokratická únia Slovenska), SDK: Словацька демократична коаліція (Slovenská demokratická koalícia) (DUS + KDH + SDSS + SZS + DS), SDSS: Соціал-демократична партія Словаччини (Sociálnodemokratická strana Slovenska), SZS: Партія зелених у Словаччині (Strana zelených na Slovensku), DS: Демократична партія (Demokratická strana), SMK-MKP: Партія угорської коаліції (Strana maďarskej koalície – Magyar Koalíció Pártja), SOP: Партія громадянського порозуміння (Strana občianskeho porozumenia), SMER: „Напря́м – Третій шлях” (Smer – tretia cesta), SMER-SD: „Напря́м – Соціал-демократія” (Smer – sociálna demokracia), SDKU: Словацький демократичний і християнський союз (Slovenska demokratická a kresťanská unia), KSS: Комуністична партія Словаччини (Komunistická strana Slovenska), ANO: Новий громадянський альянс (Aliancia nového občana), SDKU-DS: Словацький демократичний і християнський союз – Демократична партія (Slovenská demokratická a kresťanská únia – Demokratická strana), SaS: „Свобода і солідарність” (Sloboda a Solidarita), MH: „Міст” (Most-Híd), OLaNO: „Звичайні люди та незалежні особистості” (Obvyčajní ľudia a nezávislé osobnosti).

Результати виборів до Національних зборів у Словенії (1992–2011 рр.)¹

Партії	1992 р.		1996 р.		2000 р.		2004 р.		2008 р.		2011 р.	
	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця
SD/ZLSD	13,6	14	9,0	9	12,1	11	10,2	10	30,5	29	10,5	10
SDSS	3,3	4	16,1	16	15,8	14	29,1	29	29,3	28	26,3	26
DeSUS	SD/ZLSD		4,3	5	5,2	4	4,0	4	7,5	7	7,0	6
SNS	10,0	12	3,2	4	4,4	4	6,3	6	5,4	5	*	–
SLS	8,7	10	19,4	19	9,5	9	6,8	7	5,2	5	6,9	6
LDS	23,5	22	27,0	25	36,3	34	22,8	23	5,2	5	*	–
ZS	3,7	5	*	–	*	–	*	–	*	–	*	–
DSS	5,0	6	*	–	*	–	*	–	–	–	–	–
SKD	14,5	15	9,6	10	–	–	–	–	–	–	–	–
NS-KLS	–	–	–	–	8,7	8	9,1	9	*	–	4,8	4
SMS	–	–	–	–	4,3	4	*	–	SLS	–	–	–
Zares	–	–	–	–	–	–	–	–	9,4	9	*	–
LZJ-PS	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	28,5	28
DL	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8,4	8
Меншини	–	2	–	2	–	2	–	2	–	2	–	2
Інші	17,7	–	11,4	–	3,7	–	11,7	–	7,5	–	7,6	–
Разом	100	90	100	90	100	90	100	90	100	90	100	90

¹ SD: Соціал-демократи (Socialdemokratska), ZL-SD: Об'єднаний список – Соціал-демократи (Združena Lista Socialnih Demokratov), SDSS: Соціал-демократична партія Словенії (Socialdemokratska stranka Slovenije), DeSUS: Демократична партія пенсіонерів Словенії (Demokratska stranka upokojenecv Slovenije), SNS: Словенська національна партія (Slovenska nacionalna stranka), SLS: Словенська народна партія (Slovenska ljudska stranka), LDS: Ліберальна демократія Словенії (Liberalna demokracija Slovenije), ZS: Зелені Словенії (Zeleni Slovenije), DSS: Демократична партія Словенії (Demokratska stranka Slovenije), SKD: Словенські християнські демократи (Slovenski krščanski demokrati), NS-KLS: Нова Словенія – Християнська народна партія (Nova Slovenija – Krščanska ljudska stranka), SMS: Молодіжна партія Словенії (Stranka mladih Slovenije), Zares: „Дійсно” – „За реальну політику” – „Нова політика” (Zares), LZJ-PS: Список Зорана Янковича – „Позитивна Словенія” (Lista Zorana Jankovića – Pozitivna Slovenija), DL: Список громадян (Državlјanska lista).

Результати виборів до Національних зборів в Угорщині (1990–2010 рр.)¹

Партії	1990 р.		1994 р.		1998 р.		2002 р.		2006 р.		2010 р.	
	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця	%	Місця
MSzP	10,9	33	33,0	209	32,9	134	42,0	178	43,2	190	19,3	59
KDNP	6,5	21	7,0	22	*	–	*	–	Fidesz	23	Fidesz	36
Fidesz	9,0	22	7,0	20	29,4	148	41,1	164	42,0	141	52,7	227
SzDSz	21,4	92	19,7	70	6,9	24	5,6	20	6,5	20	*	–
MDF	24,7	164	11,7	37	2,8	17	Fidesz	24	5,0	11	*	–
FKgP	11,7	44	8,8	26	13,2	48	*	–	–	–	–	–
Asz	3,1	2	2,1	1	–	–	–	–	–	–	–	–
VPE	–	–	0,6	1	–	–	–	–	–	–	–	–
MIEP	–	–	*	–	5,5	14	*	–	*	–	JOBBIK	–
JOBBIK	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16,7	47
LMP	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7,5	16
Незалежні	–	8	–	–	–	1	–	–	–	1	–	1
Інші	12,7	–	10,1	–	9,3	–	11,3	–	3,3	–	3,8	–
Разом	100	386	100	386	100	386	100	386	100	386	100	386

¹ MSzP: Угорська соціалістична партія (Magyar Szocialista Párt), KDNP: Християнсько-демократична народна партія (Kereszténydemokrata Nép Párt), Fidesz: Фідес – Угорський громадянський союз (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség), SzDSz: Союз вільних демократів (Szabad Demokraták Szövetsége), MDF: Угорський демократичний форум (Magyar Demokrata Fórum), FKgP: Незалежна партія дрібних землевласників (Független Kisgazda Párt), Asz: Аграрний союз (Agrárszövetség), VPE: Партія підприємців (Vállalkozók Pártja Egyesület), MIEP: Партія угорської справедливості та життя (Magyar Igazság és Élet Pártja), JOBBIK: Рух за кращу Угорщину (Jobbik Magyarországért Mozgalom), LMP: „Політика може бути різною” (Lehet Más a Politika).

Результати виборів до Палати депутатів у Чехії (1992–2013 рр.)¹

Партії	1992 р.		1996 р.		1998 р.		2002 р.		2006 р.		2010 р.		2013 р.	
	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця	%	Місяця
CSSD	6,5	16	26,4	61	32,3	74	30,2	70	32,3	74	22,1	56	20,5	50
ODS	29,7	66	29,6	68	27,7	63	24,5	58	35,4	81	20,2	53	7,7	16
LB	14,1	35	*	–	–	–	–	–	KSCM					
KSCM		LB	10,3	22	11,0	24	18,5	41	12,8	26	11,3	26	14,9	33
KDU/CSL	6,3	15	8,1	18	9,0	20	14,3	22	7,2	13	*	–	6,8	14
LSU	6,5	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
SZ		LSU	–	–	*	–	*	–	6,3	6	*	–	–	–
SPR/RSC	6,0	14	8,0	18	*	–	*	–	–	–	*	–	–	–
ODA	5,9	14	6,4	13	–	–	*	–	–	–	–	–	–	–
HSD/SMS	5,9	14	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
KDS	ODS	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
US-DEU	–	–	–	–	8,6	19	KDU/CSL	9	–	–	–	–	–	–
TOP09	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16,7	41	12,0	26
VV	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10,9	24	–	–
ANO	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	18,7	47
UPD	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6,9	14
Інші	19,1	–	11,2	–	11,4	–	12,5	–	6,0	–	18,8	–	12,5	–
Разом	100	200	100	200	100	200	100	200	100	200	100	200	100	200

¹ CSSD: Чеська соціал-демократична партія (Česká strana sociálně demokratická), ODS: Громадянська демократична партія (Občanská demokratická strana), LB: Лівий блок (Levý Blok), KSCM: Комуністична партія Чехії і Моравії (Komunistická strana Čech a Moravy), KDU/CSL: Християнсько-демократичний союз/Чехословацька народна партія (Křesťanská a demokratická unie/Československá strana lidová), LSU: Ліберально-соціальної союз (Liberalně sociální unie), SZ: Партія зелених (Strana zelených), ODA: Громадянський демократичний альянс (Občanská demokratická alliance), SPR/RSC: Асоціація за республіку/Республіканська партія Чехословаччини (Sdružení pro republiku/Republikánská strana Československa), HSD/SMS: Рух за автономну демократію/ Суспільство для Моравії і Сілезії (Hnutí za samosprávnou demokracii/Společnost pro Moravu a Slezsko), KDS: Християнсько-демократична партія (Křesťanskodemokratická strana), US-DEU: Союз свободи – Демократичний союз (Unie Svobody–Demokratická unie), TOP09: „Традиція, відповідальність, процвітання 09” (Tradice Odpovědnost Prosperita 09), VV: „Зв’язки з громадськістю” (Všeč veřejné); ANO: Дія незадоволених громадян (Akce nespokojených občanů); UPD: „Світланок прямої демократії” (Úsvit přímé demokracie).

Додаток Д

Партії у країнах Центрально-Східної Європи в довоєнний період

Таблиця Д.1

Головні партії у країнах Центрально-Східної Європи в довоєнний період

Країна	Приклади партій/виборчих коаліцій
Болгарія	Ліберальна партія (LP), Прогресивна ліберальна партія (PLP), Народна ліберальна партія (NLP), Радославівська ліберальна партія (RLP), Демократична партія (DP), Болгарський аграрний народний союз (BZNS), Болгарська соціал-демократична партія (BSDP), Болгарська соціал-демократична робітничка партія („вузькі соціалісти“), Болгарська комуністична партія (BKP), Радикальна демократична партія (RDP)
Естонія	Естонська народна прогресивна партія (ERE), Естонська демократична партія (EDE), Естонська народна партія (ER), Естонська радикальна соціалістична партія (ERSP), Естонська робітничка партія (ETE), Національна центристська партія (RKE), Християнська народна партія (KRE), Естонська соціалістична робітничка партія (ESTP), Естонська соціал-демократична робітничка партія (ESDTP), Національна ліберальна партія (RVP), Комуністична партія Естонії (EKP)
Латвія	Латиська соціал-демократична робітничка партія (LSDSP), Демократична партія (DP), „Демократичний центр” (DC)
Литва	Литовська демократична партія (LDP), Литовська соціалістична народна демократична партія (LSLDP), Литовська соціалістична народна партія (LSLP), Литовський селянський народний союз (LVZS), Демократична партія Литви (DP), Литовська християнсько-демократична партія (LKD), Литовський націоналістичний союз (LTS), Комуністична партія Литви (LKP)
Польща	Соціал-демократія Королівства Польщі та Литви (SDKPiL), Польська соціалістична партія (PPS), Польська соціалістична партія – Ліви (PPS-L), Комуністична партія Польщі (KPP), Націонал-демократична партія (SND), Комуністична партія Польщі (KPP), Польська соціалістична партія (PPS), Народний національний союз (ZLN), Національна партія (SN), „Національна демократія” (ND), Християнська робітничка партія (CSR), Польська християнсько-демократична партія (PSCD), Національна робітничка партія (NSR), Польська прогресивна партія (PPP), Національна християнсько-селянська партія (NCSL), Блок національних меншин (BMN), Єврейська народна партія (F), „Національна єдність” (ZN), Рух „Санація” (S), Непартійний блок за співпрацю із урядом (BBWR), „Табір національної єдності” (OZN), Національний радикальний табір (ONR), Польська народна партія (PSL), Польська народна партія „П’яст” (PSL Piast), Народна партія (SL), Робітничка партія (SP)
Румунія	Консервативна партія (PC), Консервативно-демократична партія (PCD), Консервативна націоналістична партія (PCN), Конституційна партія (PCo), Демократична націоналістична партія (PND), Національна ліберальна партія (PNL), Національна партія (PN), Селянська партія (PT), Радикальна партія (PR), Румунська соціал-демократична робітничка партія (PSDMR), Румунська соціал-демократична партія (PSDR), Румунська комуністична партія (PCR), Народна партія (PP), Блок демократичних партій (BPD), Громадянський блок (BC), Комуністична партія Румунії (PCdR), Національна селянська партія (PNT), Єврейська партія (PE), Німецька партія (PGR), Малярська партія (PM), Національна аграрна партія (PNA), Національна християнська партія (PNC), Соціалістична партія Румунії (PS), Бессарабська селянська партія (PTB)
Словаччина (Чехословаччина)	Словацька національна партія (SNS), Словацька народна партія (SLS), Робітничка партія (SP), Демократична партія (DS), Комуністична партія Словаччини (KSS)
Словенія (Югославія)	Комуністична партія Словенії (ZKS), Словенська народна партія (SLS), Католицька національна партія (KNS), Пансловенська народна партія (VLS), Югославська соціал-демократична партія (JSDS)
Угорщина	Партія „Громадянська свобода” (PS), Незалежна партія дрібних фермерів, робітників і громадян (FKFPP), Національна демократична партія (NDP), Незалежна національно-демократична партія (FNDP), Націонал-ліберальна партія (NSP), Партія комуністів Угорщини (KMP), Угорська соціалістична робітничка партія (MSzMP), Радикальна партія, Ліберальна партія, Національна партія, Громадянська демократична партія, Ліберальна громадянська партія, Ліва партія, „Схрещена стріла” (NP-HM), Партія національної волі, Угорська націонал-соціалістична партія (MNSP), Угорська націонал-соціалістична робітничка партія (HNSPP), Угорська соціал-демократична партія (MSdP)
Чехія (Чехословаччина)	Комуністична партія Чехословаччини (KSC), Чеська соціал-демократична партія (CSSD), Національна робітничка партія (NSP), Християнсько-демократичний союз / Чехословацька народна партія (KDU/CSL), Чеська націонал-соціальна партія (CSNS), Молодіжна чеська партія (NSS), Національна партія (NS), Чеська соціалістична партія (CSS)

Додаток Е

Ідеологічне позиціонування електоральних, парламентських і урядових партій у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Таблиця Е.1

Ідеологічне позиціонування партій у Болгарії (1990–2013 рр.)¹

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Комуністична партія Болгарії (Комунистическа партия на България, ВКР) – 0,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	Болгарська соціалістична партія (Bǎlgarska Socialističeska Partija, BSP) (3,0); Коаліція за Болгарію (Коалиция за България, KzB) – 2,9; Євроліва коаліція (Koalicija Evrolevica, KE) – 3,4; „Коаліція троянди” (Коалиция на розата, KR) – 3,4; Союз демократичних сил – Центр (Съюз на демократичните сили – Tsentur, SDS-ts) – 3,4; „Демократична альтернатива за республіку” (Демократична Алтернатива за Републиката, DA) – 3,4; Політичний рух „Соціал-демократи” (PDS) – 3,4; Партія болгарських соціал-демократів (Партия Български социалдемократи, PBSД) – 3,8
Екологічні	Політичний клуб „Екогласність” („Екогласност”, PKE) – 2,9; „Нові часи” (Новото време, НВ) – 2,9; Партія зелених (Зелена партия, ZP) – 5,6
Аграрні	Аграрний союз „Олександр Стамболійський” (Земеделски съюз „Александър Стамболийски”, ZS-AS) – 5,0; Болгарський аграрний народний союз (Български земеделски народен съюз, BZNS) – 5,0; Аграрний народний союз (Земеделски народен съюз, ZNS) – 5,5
Ліберальні	Рух за права та свободи (Движение за права и свободи, DPS) – 4,6; Національний рух за стабільність і прогрес (Национално движение за стабилност и възход, NDSV) – 5,8; Партія „Лідер” (ЛИДЕР, LR) – 6,0; Союз „Новий вибір” (SNI) – 6,0; Союз демократичних сил – Ліберали (Съюз на демократичните сили – Liberali, SDS-l) – 6,0; Союз національного порятунку (Обединение за национално спасение, ONS) – 6,0; Болгарський бізнес-блок (Български бизнес блок, BBB) – 6,7
Християнсько-демократичні	Союз демократичних сил (Съюз на демократичните сили, SDS) – 6,1; Демократична партія (Демократическа партия, DP) – 9,4
Консервативні	Болгарський народний союз (Български народен съюз, BNS) – 5,8; Об’єднані демократичні сили (Обединени Демократични Сили, ODS) – 7,0; „Синя коаліція” (Синята коалиция, BC) – 7,4; Рух „Болгарія за громадян” (Движение „България на гражданите”, BNG) – 7,4; Патріотичний союз (PS) – 7,4; Громадяни за європейський розвиток Болгарії (Граждани за европейско развитие на България, GERB) – 7,4; Демократи за сильну Болгарію (Демократи за силна България, DSB) – 7,9
Націоналістичні	Національний союз „Атака” (Национален съюз Атака, АТА) – 5,5; Рух „Георгієвий день” (Движение Гергьовден, DG) – 6,3; Болгарський національний рух (Българско Национално Движение, IMRO) – 8,7; національний фронт за порятунок Болгарії (Национален фронт за спасение на България, NFSB) – 8,7; Право, законність і справедливість (Ред, законност и справедливост, PPS) – 8,7; Болгарська національна радикальна партія (BNRP) – 8,7
Без афіліації / спеціальні	Коаліція „Симеон ІІ” (KSII) – 6,9; Євророма (Евророма, ER)

¹ Додаток складено на підставі наукових даних: Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/> ; Benoit K. Party policy in modern democracies / Kenneth Benoit, Michael Laver. – Rutledge : Taylor & Francis, 2006. – 304 p. ; Hooghe L. Reliability and validity of the 2002 and 2006 Chapel Hill expert surveys on party positioning / Liesbet Hooghe, Ryan Bakker, Anna Brigevidch, Catherine De Vries, Erica Edwards, Gary Marks, Jan Rovny, Marco Steenbergen, Milada Vachudova // European Journal of Political Research. – 2010. – Vol. 49. – No. 5. – P. 687–703. ; Steenbergen M. Evaluating expert judgments / Marco Steenbergen, Gary Marks // European Journal of Political Research. – 2007. – Vol. 46. – No. 3. – P. 347–366.

Ідеологічне позиціонування партій в Естонії (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Естонська комуністична партія (Eestimaa Kommunistlik Partei, ЕКР); Естонська соціал-демократична робітничка партія (Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööpartei, ESDTP) – 1,3; Блок „Справедливість” (Valimisliit „Õiglus”, VO) – 1,4; „Ліва альтернатива” (Vasakvoimalus, V) – 1,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	Конституційна партія – Естонська об’єднана народна партія (Konstitutsioonierakond – Eestimaa Ühendatud Rahvapartei, K-EUR) – 2,0; Естонська центристська партія (Eesti Keskerakond, ЕК) – 4,0; Соціал-демократична партія (Sotsiaaldemokraatlik Erakond, SDE) – 4,2; Народний фронт (Rahvarinne, R) – 3,3; Естонська соціал-демократична партія (Eesti Sotsiaaldemokraatlik Partei, ESDP) – 3,4
Аграрні	Народний союз Естонії (Eestimaa Rahvalliit, ERa) – 4,6; Естонська селянська центристська партія (Eesti Maa-Keskerakond, ЕМК) – 5,6; Союз фермерів (Põllumeeste Kogu, PK) – 2,2; Естонська фермерська партія (Eesti Talurahva Erakond, ETRE) – 5,0
Екологічні	Естонські зелені (Erakonna Eestimaa Rohelised, EER) – 5,6
Ліберальні	Естонська партія підприємців (Eesti Ettevõtjate Erakond, EEE) – 8,3; Естонська коаліційна партія (Eesti KoonderaKond, EKK) – 7,2; Естонська реформістська партія (Eesti Reformierakond, ERe) – 7,9; Естонська синя партія (Eesti Sinine Erakond, ESE) – 6,0
Християнсько-демократичні	Естонські християнські демократи (Eesti Kristlikud Demokraadid, EKD) – 7,6
Консервативні	Союз „Батьківщина” та „Республіка” (Erakond Isamaa ja Res Publica Liit, IRL) – 8,5; Праві (Parempoolsed, P) – 7,4; Російська партія Естонії (Vene Erakond Eestis, VEE) – 7,4; Естонська партія національної незалежності (Eesti Rahvusliku Soltumatuse Partei, ERSP) – 7,8; Національна коаліційна партія „Pro Patria” (Rahvuslik KoonderaKond Isamaa, RKI) – 7,4; Союз „Батьківщина” (Isamaaliit, I) – 7,6; Партія „Республіка” (Res Publica, ResP) – 8,5
Націоналістичні	Партія „Майбутнє Естонії” (Tuleviku Eesti Erakond, TEE) – 8,7; Естонські громадяни (Eesti Kodanik (EKo) – 8,7
Без афіліації / спеціальні	Естонська сільська народна партія (Eesti Maarahva Erakond, EME) – 8,9; Незалежні роялісти (Sõltumatud Kuningriiklased, SK); Естонська демократична партія (Estonian Democratic Party, EDP); Естонський союз пенсіонерів (Eesti Pensionaride Liit, EPL)

Ідеологічне позиціонування партій у Латвії (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Соціалістична партія Латвії (Latvijas Sociālistiskā partija, LSP) – 1,3; Латиська партія єдності (Latvijas Vienības Partija, LVP) – 1,4; Партія „Родина” (Dzimtene, D) – 1,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	Соціал-демократична партія добробуту (Sociāldemokrātiskā Labklājības partija, SDLP) – 3,4; Рівні права (Līdztiesība, L) – 1,3; За людські права в об'єднаній Латвії (Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā, PCTVL) – 1,3; Соціал-демократична партія (Sociāldemokrātiskā partija, SDP) – 3,4; Центр „Згода” (Saskaņas Centrs, SC) – 3,0; Латиська соціал-демократична робітничка партія (Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku Partija, LSDSP) – 2,5
Екологічні	Латиська партія зелених (Latvijas Zaļā partija, LZP) – 4,7
Аграрні	Союз зелених і селян (Zaļo un Zemnieku savienība, ZZS) – 5,3; Центристська партія – Латиський союз фермерів (Latvijas Zemnieku Savienība, LZS) – 4,4
Ліберальні	Партія національної згоди (Tautas Saskaņas Partija, TSP) – 1,9; Політичний союз економістів (Tautsaimnieku politiskā apvienība, TPA) – 6,0; Латиський шлях (Latvijas Ceļš, LC) – 6,1; Демократична робітничка партія Латвії (Latvijas Demokrātiskā darba partija, LDDP) – 6,0; Демократична центристська партія (Demokrātiskā Centra Partija, DCP) – 6,0; Демократична партія „Господар” (Demokrātiskā partija „Saimnieks”, DPS) – 6,0; Суспільство за іншу політику (Sabiedrība citai politikai, SCP) – 6,0
Християнсько-демократичні	Християнсько-демократичний союз (Kristīgi demokrātiskā savienība, KDS) – 6,2
Консервативні	Латиська перша партія (Latvijas Pirmā partija, LPP) – 6,3; „Все для Латвії” (Visu Latvijai!, VL) – 7,4; Libertas.lv (Libertas.lv, LV) – 7,4; Латиська перша партія/Латиський шлях (Latvijas Pirma partija/Latvijas Ceļš, LPP/LC) – 7,4; Партія „Єдність” (Vienotība, V) – 7,4; Консервативна партія (Konservatīvā partija, K) – 7,4; Нова партія (Jaunā partija, JP) – 7,4; „За хорошу Латвію” (Par Labu Latviju!, PLL) – 7,4; Партія реформ Затлерса (Zatlera Reformu partija, ZPR) – 7,4; „Нова ера” (Jaunais Laiks, JL) – 7,3; „Нові демократи” (Jaunie Demokrāti, JD) – 7,4; Народна партія (Tautas Partija, TP) – 7,8; „Громадянський союз” (Pilsoniskā savienība, PS) – 7,4
Націоналістичні	Народний рух за Латвію (Tautas Kustība Latvijai – Zīģerista Partija, TKL-ZP) – 8,7; За батьківщину та свободу/Латиський рух за національну незалежність (Tēvzemei un Brīvībai/Latvijas Nacionālās Neatkarības Kustība, TB/LNNK) – 8,3
Без афіліації / спеціальні	Союз незаможних / Партія латиської незалежності (Maznodrošināto politiskā apvienība / Latviešu neatkarības partija, LPA/LNP); Латиська партія російських громадян (Latvijas Krievu pilsoņu partija, LKPP); „Світло Латгалії” (Latgales Gaismā, LG)

Ідеологічне позиціонування партій у Литві (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Демократична партія праці Литви (Lietuvos demokratinė darbo partija, LDDP) – 3,3; Соціалістичний народний фронт (Socialist People's Front, SPF) – 1,4; Комуністична партія Литви (Lietuvos komunistų partija, LKP) – 1,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	„Працювати для Литви” (Už darbą Lietuvai, UdL) – 3,4; Литовська жіноча партія – Нова демократична партія (Lietuvos moterų partija – Naujosios demokratijos partija, LMP-NDP) – 3,2; Литовська соціал-демократична партія (Lietuvos socialdemokratų partija, LSDP) – 3,2
Екологічні	Литовська партія зелених (Lietuvos žaliaji partija, LZP) – 2,9
Аграрні	Литовський селянський народний союз (Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga, LVLS) – 3,3; Литовська селянська партія (Lietuvos valstiečių partija, LVP) – 2,6
Етнічні	Альянс литовських національних меншин (Lietuvos tautinių mažumų aljansas, LTMA), Виборча дія поляків Литви (Lietuvos lenkų rinkimų akcija, LLRA) – 3,9; Литовський російський союз (Lietuvos rusų sąjunga, LRS) – 2,2
Ліберальні	Громадянська демократична партія (Pilietinės demokratijos partija, PDP) – 6,0; Новий союз (Naujoji sąjunga, NS) – 4,3; Литовський центристський союз (Lietuvos centro sąjunga, LCS) – 4,9; Ліберальний союз Литви (Lietuvos liberalų sąjunga, LLis) – 7,8; Ліберально-центристський союз (Liberalų ir centro sąjunga, LiSC) – 7,8; Литовська демократична партія (Lietuvos demokratų partija, LDP) – 5,8; Лейбористська партія (Darbo Partija, DP) – 3,9; Рух лібералів Республіки Литва (Lietuvos Respublikos Liberalų sąjūdis, LRLS) – 7,8; Модерний християнсько-демократичний союз (Moderniųjų krikščionių demokratų sąjunga, MKDS) – 7,0; „Так! – Відродження батьківщини та перспектива” (Tėvynės atgimimas ir perspektyva, TAIP) – 6,0
Християнсько-демократичні	Литовська християнсько-демократична партія (Lietuvos Krikščionys Demokratai, LKDP) – 6,2; Литовські християнські демократи / Союз литовських політичних в'язнів і депортованих / Литовська демократична партія (Lietuvos Krikščionys Demokrata / Lietuvos politinių kalinių ir terminų sąjunga / Lietuvos demokratų partijos jungtinis sąrašas, L/L/L) – 4,9; Християнсько-демократичний союз (Krikščionių demokratų sąjunga, KDS) – 6,2; Християнсько-консервативний соціальний союз (Krikščionių konservatorių socialinė sąjunga, KKSS) – 6,5
Консервативні	„Порядок і справедливість” – Ліберально-демократична партія (Tvarka ir teisingumas – Liberalų Demokratų Partija, TT-LDP) – 5,3; TS-LK: Союз „Батьківщина” – Литовські християни (Tėvynės sąjunga - Lietuvos krikščionys, TS-LK) – 7,4; Союз „Батьківщина” – Литовські християнські демократи (Tėvynės sąjunga – Lietuvos krikščionys demokratai, TS-LKD) – 7,8; Коаліція Роланда Паксаса „За порядок і справедливість” (Rolando Pakso koalicija „Už tvarką ir teisingumą”, RPK) – 5,7; Коаліція „Саюдіс” (Sąjūdžio koalicija, SK) – 7,4
Націоналістичні	Литовський союз свободи (Lietuvos laisvės sąjunga, LLaS) – 7,8; Молода Литва (Jaunoji Lietuva, JL) – 9,8; Литовський національний союз (Lietuvių tautininkų sąjunga, LTS) – 8,7; Партія національного відродження (Tautos prisikėlimo partija, TPP) – 8,8
Без афіліації / спеціальні	Литовська партія економіки (Lietuvos ūkio partijos, LUP); Народний союз „Лише за Литву” (Liaudies sąjunga „Už teisingą Lietuvą”, UTL); Рух національного прогресу (Tautos pažangos judėjimas, TPJ); Партія національного прогресу (Tautos pažangos partija, Tpp); Шлях мужності (Drąsos Kelias, DK); Литовська ліга свободи (Lietuvos laisvės lyga, LLL); Союз литовських політичних в'язнів і депортованих (Lietuvos politinių kalinių ir terminų sąjunga, LPKTS)

Ідеологічне позиціонування партій у Польщі (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Польська об'єднана робітничка партія (Polska Zjednoczone Partia Robotnicza, PZPR) – 1,4; Польський західний союз (Polski Związek Zachodni, PZZ) – 1,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	Демократично-соціальний рух (Ruch Demokratyczno-Społeczny, RDS) – 3,4; Унія праці (Unia Pracy, UP) – 2,0; Соціал-демократія Польщі (Socjaldemokracja Polska, SDPL) – 3,0; Союз демократичних лівих сил (Sojusz Lewicy Demokratycznej, SLD) – 2,8; Союз демократичних лівих сил / Унія праці (Sojusz Lewicy Demokratycznej / Unia Pracy, SLD/UP) – 2,9; Солідарність (Solidarność, S) – 3,4; Соціал-демократія Республіки Польща (Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej, SdRP); Солідарність праці (Solidarność Pracy, SoPr) – 3,4; Ліві і демократи (Lewica i Demokraci, LiD) – 2,6
Аграрні	Краківська коаліція солідарності з президентом (Krakowska Koalicja Solidarni z Prezydentem, KKSP) – 5,0; Польська селянська партія (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL) – 4,2; Самооборона Республіки Польща (Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej, SRP) – 4,8; Об'єднана народна партія (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, ZSL) – 5,0; Селянський альянс (Porozumienie Ludowe, PL) – 3,3; Польський селянський блок (Polski Blok Ludowy, PBL) – 5,0
Ліберальні	Ліберальний демократичний конгрес (Kongres Liberalno-Demokratyczny, KLD) – 5,3; Демократичний союз (Unia Demokratyczna, UD) – 4,4; Рух Палікота (Ruch Palikota, RP) – 6,0; Союз свободи – Демократична партія (Unia Wolności – Partia Demokratyczna, UW-PD) – 5,2; Польська економічна програма („Велике пиво”) (Polski Program Gospodarczy (Duże Piwo), PPG) – 6,0
Християнсько-демократичні	Виборча дія „Солідарність” (Akcja Wyborcza Solidarność, AWS) – 7,1; Центристська угода (Porozumienie Centrum, PC) – 5,6; Партія християнських демократів (Partia Chrześcijańskich Demokratów, PCD) – 6,2; Непартійний блок для підтримки реформ (Bezpartyjny Blok Wspierania Reform, BBWR) – 6,2; Національний комітет виборців (Narodowy Komitet Wyborczy Wyborców, NKWW) – 6,2; Християнська демократія (Chrześcijańska Demokracja, ChD) – 6,2; Національні християнські демократи – Блок за Польщу (Narodowo Chrześcijańsko Demokratyczny – Blok dla Polski NCD-BdP) – 6,2; Католицька виборча дія (Wyborcza Akcja Katolicka, WAK) – 7,5; Коаліція за Республіку Польща (Koalicja dla Rzeczypospolitej, KdR) – 6,2
Консервативні	Громадянська платформа (Platforma Obywatelska, PO) – 6,2; Право і справедливість (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) – 7,7; Рух за відбудову Польщі (Ruch Odbudowy Polski, ROP) – 5,8; Християнський національний союз (Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe, ZChN) – 7,4; Республіканська права партія (Prawica Rzeczypospolitej, PR) – 7,4; „Польща – найважливіша” (Polska jest Najważniejsza, PjN) – 7,4; Солідарна Польща (Solidarna Polska, SP) – 7,4; Ініціатива для Польщі (Inicjatywa dla Polski, IdP) – 7,4; Унія правих Польщі (Unia Prawicy Rzeczypospolitej, UPRz) – 7,4; Вільна Польща (Libertas Polska, LP) – 7,4; Патріотичний рух (Ruch Patriotyczny, RuPa) – 7,4
Етнічні	Німецька меншина (Mniejszość niemiecka w Polsce, MN); Німецька асоціація Катовіцького воєводства (Towarzystwo-Społeczno Kulturalne Niemców Województwa Katowickiego, T-SKNWK)
Націоналістичні	Ліга польських родин (Liga Polskich Rodzin, LPR) – 8,9; Конфедерація за незалежну Польщу (Konfederacja Polski Niepodległej, KPN) – 5,8; Отчий дім (Dom Ojczysty, DO) – 8,7; Союз реальної політики (Unia Polityki Realnej, UPR) – 9,7; Католицький національний рух (Ruch Katolicko-Narodowy, RKN) – 8,7
Без афіліації / спеціальні	„Мале пиво” (Małe Piwo, MP), Союз жінок проти труднощів життя (Sojuszu Kobiet Przeciw Trudnościom Życia, SKTZ), „Православні” (Prawosławni, P); Партія X (Partia X); Рух за автономію Сілезії (Ruch Autonomii Śląska, RAS); Партія польських друзів пива (Polska Partia Przyjaciół Piwa, PPPP)

Ідеологічне позиціонування партій у Румунії (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Соціалістична партія праці (Partidul Socialist al Muncii, PSM) – 5,6; Румунська соціалістична демократична партія (Partidul Socialist Democrat Român, PSODR) – 1,4; Соціалістична партія (Partidul Socialist, PS) – 1,4; Румунська соціалістична робітничка партія (Partidul Socialist Muncitoresc Român, PSMR) – 1,4; Народна партія – Дан Діаконеску (Partidul Poporului – Dan Diaconescu, PP-DD) – 1,4
Екологічні	Румунський екологічний рух (Miscarea Ecologista din Romania, MER) – 2,9; Румунська екологічна партія (Partidul Ecologist Român, PER) – 2,9; Румунська екологічна федерація (Federația Ecologistă din România, FER) – 2,9
Соціалістичні/соціал-демократичні	Демократичний фронт національного порятунку (Frontul Democrat al Salvării Naționale, FDSN) – 5,6; Соціал-демократична партія (Partidul Social Democrat, PSD) – 3,2; Фронт національного порятунку (Frontul Salvării Naționale, FSN) – 4,4; Румунська соціал-демократична партія (Partidul Social Democrat Român, PSDR) – 3,4; Національний союз за прогрес Румунії (Uniunea Națională pentru Progresul României, UNPR) – 3,4; Соціальний ліберальний союз (Uniunea Social Liberală, USL) – 3,4; Альянс за Румунію (Alianța pentru România, ApR) – 3,4
Аграрні	Демократична аграрна партія Румунії (Partidul Democrat Agrar din România, PDAR) – 5,6
Ліберальні	Демократична партія (Partidul Democrat, PD) – 5,4; Ліберальна демократична партія (Partidul Liberal Democrat, PLD) – 6,1; Демократично-ліберальна партія (Partidul Democrat-Liberal, PD-L) – 5,4; Національна ліберальна партія (Partidul Național Liberal, PNL) – 6,1; Альянс „Справедливість і правда” (Alianța Dreptate și Adevăr, ADA) – 6,0; Партія громадянського альянсу (Partidul Alianța Civică, PAC) – 4,4; Альянс Соціал-демократичної партії та Консервативної партії (Alianța Politică Partidul Social Democrat / Partidul Conservator, PSD/PC) – 6,0; Ліберальна партія 93 / Демократична конвенція (Partidul Liberal 93 / Convenția Democrată, PL93/DC) – 6,0
Християнсько-демократичні	Християнсько-демократична національна селянська партія (Partidul Național Țărănesc Creștin Democrat, PNT-CD) – 5,0; Румунська демократична конвенція (Convenția Democrată Română, CDR) – 6,3; Громадянська сила (Forța Civică, FC) – 6,2; Партія „Нова генерація” – Християнські демократи (Partidul Noua Generație – Creștin Democrat, PNG-CD) – 6,2
Консервативні	Консервативна партія (Partidul Conservator, PC) – 4,8; Партія національної ініціативи (Partidul Inițiativa Națională, PIN) – 7,4; Національна ліберальна партія – Демократична конвенція (Partidul Național Liberal – Convenția Democrată, PNL-CD) – 7,4; Альтернативна партія Румунії (Partidul Alternativa României, PAR) – 7,4; Альянс „Права Румунія” (Alianța România Dreaptă, ARD) – 7,4
Етнічні	Партії національних меншин – 18 груп; Демократичний союз угорців Румунії (Uniunea Democrată Maghiară din România, UDMR) – 6,0
Націоналістичні	Партія „Велика Румунія” (Partidul România Mare, PRM) – 6,7; Румунська партія національної єдності (Partidul Unitatii Naționale a Romanilor, PUNR) – 5,6
Без афіліації / спеціальні	Партія пенсіонерів Румунії (Partidul Pensionarilor din Romania, PPR); Республіканська партія (Partidul Republican, PaRe)

Ідеологічне позиціонування партій у Словаччині (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Комуністична партія Словаччини (Komunistická strana Slovenska, KSS) – 0,5; Асоціація працівників Словаччини (Združenie robotníkov Slovenska, ZRS) – 1,4; Спільний вибір (Spoločná voľba, SV) – 1,4; „99 відсотків” – Громадянський вибір (99% – Občiansky hlas, 99%) – 1,4
Екологічні	Партія зелених (Strana zelených, SZS) – 2,9; Партія зелених-1992 (Strana zelených-1992, SZ92) – 2,9
Соціалістичні/соціал-демократичні	Партія лівих демократів (Strana demokratickej ľavice, SDL) – 3,2; Напря́м – Соціал-демократія (Smer – sociálna demokracia, Smer) – 3,4; Партія громадянського порозуміння (Strana občianskeho porozumenia, SOP) – 3,4; Соціал-демократична партія Словаччини (Sociálnodemokratická strana Slovenska, SDSS) – 4,8; Соціал-демократична альтернатива (Sociálnodemokratická alternatíva, SDA) – 3,1; Соціальна демократія (Sociálna demokracia, SD) – 3,4
Аграрні	Альянс фермерів і сільської місцевості (Spojenstvo poľnohospodárov a vidieka, SPV) – 5,0
Ліберальні	Громадськість проти насилля (Verejnost' proti násiliu, VPN) – 6,0; Альянс для нового громадянина (Aliancia Nového Občana, ANO) – 7,2; Свобода і солідарність (Sloboda a Solidarita, SaS) – 6,0; Демократичний союз Словаччини (Demokratická únia Slovenska, DuS) – 6,0; Вільний форум (Slobodné fórum, SF) – 5,5; Партія свободи (Strana slobody, SSL) – 6,0; Зміна знизу – Демократичний союз Словаччини (Zmena zdola, Demokratická únia Slovenska, ZzDS) – 6,0; Угорська громадянська партія (Maďarská občianska strana – Magyar Polgári Párt, MOS) – 6,0; Альянс демократів Словаччини (Aliancia demokratov Slovenska, AdS) – 6,0
Християнсько-демократичні	Демократична партія (Demokratická strana, DS) – 6,2; Словацький демократичний і християнський союз – Демократична партія (Slovenská demokratická a kresťanská únia – Demokratická strana, SDKU-DS) – 7,4; Християнсько-демократичний рух (Kresťanskodemokratické hnutie, KDH) – 7,1; Словацька демократична коаліція (Slovenská demokratická koalícia, SDK) – 7,2; Християнський соціальний союз (Kresťanská sociálna únia Slovenska, KSU) – 6,7; Словацький демократичний і християнський союз (Slovenská demokratická a kresťanská únia, SDKU) – 7,2; Угорський християнсько-демократичний рух (Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, MKDM) – 6,7
Етнічні	Партія угорської коаліції (Strana maďarskej koalície – Magyar Koalíció Pártja, SMK-MKP) – 6,5; Угорський християнсько-демократичний рух (Együttélés-Spolužitie-Wspólnota-Soužití, ESWS) – 6,7
Консервативні	Рух за демократичну Словаччину (Hnutie za demokratické Slovensko, HZDS) – 4,9; Звичайні люди (Obyčajní ľudia, OL) – 7,4; Рух за демократію (Hnutie za demokraciu, HZD) – 7,4; Партія „Міст” (MOST-HID, MH) – 7,4; Громадянська консервативна партія (Občianska konzervatívna strana, OKS) – 8,4; Консервативні демократи Словаччини (Konzervatívni demokrati Slovenska, KDS) – 7,4; Народний союз – Ліберальні партії (Ľudová únia – Liberálna strana, Lu/Ls) – 7,4; Співіснування (Spolužitie – Együttélés, S-E) – 7,4
Націоналістичні	Словацька національна партія (Slovenská národná strana, SNS) – 7,0; Народна партія „Наша Словаччина” (Ľudová strana Naše Slovensko, LsNS) – 8,7; Народно-демократична партія (Národno-demokratická strana, NDS) – 8,7; Реальна словацька національна партія (Pravá Slovenská národná strana, PSNS) – 8,5
Без афіліації / спеціальні	Нова Словаччина (Nové Slovensko, NS); Рух за процвітаючу Чехію та Словаччину (Hnutie za prosperujúce Česko a Slovensko, HZPCS)

Ідеологічне позиціонування партій у Словенії (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Соціалістична партія Словенії (Socialistična stranka Slovenije, SsS) – 1,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	Демократична партія Словенії (Demokratska stranka Slovenije, DS) – 3,4; Zares – Соціальні ліберали (Zares – socialno-liberalni, Zares) – 3,4; Об'єднаний список – Соціал-демократи (Združena lista – Socialni demokrati, ZL-SD) – 3,1; Список Зорана Янковича – Позитивна Словенія (Zoran Janković's List – Positive Slovenia, LZJ-PS) – 3,4; Соціал-демократи (Socialni demokrati, SD) – 3,1; Словенська демократична партія (Slovenska demokratska stranka, SDS) – 7,0; Партія за сталий розвиток Словенії (Stranka za trajnostni razvoj Slovenije, TRS) – 3,4
Екологічні	Молодіжна партія Словенії (Stranka mladih Slovenije, SMS) – 4,2; Зелені Словенії (Zeleni Slovenije, ZS) – 2,9
Аграрні	Словенський аграрний союз (Slovenska kmečka zveza, Skz)
Ліберальні	Ліберальна демократія Словенії (Liberalna demokracija Slovenije, LDS) – 3,7; Словенський демократичний союз (Slovenska demokratična zveza, SDZ) – 6,0 ; Активна Словенія (Aktivna Slovenija, AS) – 4,6; Громадянський список Грегора Віранта (Državljska lista Gregorja Viranta, DL) – 6,0; Словенський форум (Slovenski forum, SF); Словенська ліберальна партія (Slovenska obrtnioka stranka, SOS) – 6,0; Ліберальна демократична партія Словенії (Liberalno demokratska stranka Slovenije, LDSS) – 6,0
Християнсько-демократичні	Нова Словенія – Християнська народна партія (Nova Slovenija – Krščanska ljudska stranka, NSI) – 7,9; Словенська народна партія (Slovenska ljudska stranka, SLS) – 6,7; Словенські християнські демократи (Slovenski krščanski demokrati, SKD) – 6,6; Християнські соціалісти (Krščanski socialisti, KS) – 6,2
Консервативні	Національна демократична партія (Narodno demokratska stranka, NDS) – 7,4
Етнічні	Італійська національна спільнота (Italijanska narodna skupnost, Ita); Угорська національна спільнота (Madžarska narodna skupnost, MAD)
Націоналістичні	Словенська національна партія (Slovenska nacionalna stranka, SNS) – 4,8; Партія „Lime Tree” (Stranka Lipa) – 8,7
Без афіліації / спеціальні	Демократична партія пенсіонерів Словенії (Demokratična stranka upokojencev Slovenije, DeSUS) – 3,2; Словенська партія ремісників і підприємців (Slovenian Craftsmen and Entrepreneurial Party, SOPS); „Словенія – наша” (Slovenija je naša, SO); Голос словенських жінок (Glas žensk Slovenije, GSZ); Партія незалежності (Stranka neodvisnih, SN)

Ідеологічне позиціонування партій в Угорщині (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Угорська соціал-демократична партія (Magyarországi Szociáldemokrata Párt, MSzDP) – 1,4; Угорська комуністична робітничка партія (Magyar Kommunista Munkáspárt, MM) – 0,6; Угорська соціалістична робітничка партія (Magyar Szocialista Munkáspárt, MSZMP) – 1,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	Угорська соціалістична партія (Magyar Szocialista Párt, MSZP) – 2,9; Демократична коаліція (Demokratikus Koalíció, DK) – 3,4
Екологічні	Політика може бути іншою (Lehet Más a Politika, LMP) – 2,9
Аграрні	Аграрний Альянс (Agrárszövetség, ASZ) – 5,0
Ліберальні	Альянс вільних демократів (Szabad Demokraták Szövetsége, SzDSz) – 4,0; Партія підприємців (Vállalkozók Pártja Egyesület, VP) – 6,0
Християнсько-демократичні	Угорська демократична народна партія (Magyar Demokrata Néppárt, MDN) – 6,2; Християнсько-демократична народна партія (Kereszténydemokrata Néppárt, KdNP) – 7,4
Консервативні	Угорський демократичний форум (Magyar Demokrata Fórum, MDF) – 6,5; Фідес – Угорський громадянський союз (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség, Fidesz/MPSz) – 6,5; Фідес – Угорська громадянська партія/Угорський демократичний форум (Fidesz – Magyar Polgári Párt / Magyar Demokrata Fórum, Fidesz/M-M) – 6,5; Фідес – Угорська громадянська партія/Християнсько-демократична народна партія (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség / Kereszténydemokrata Néppárt, Fidesz/KDNP) – 6,5
Регіональні	Асоціація для Сомогі (Somogyért Egyesület, SE)
Націоналістичні	Рух за кращу Угорщину (Jobbik Magyarországért Mozgalom, Jobbik) – 8,7; Угорська партія справедливості і життя (Magyar Igazság és Élet Pártja, MIEP) – 9,6; Угорська партія справедливості і життя – Рух за кращу Угорщину (Magyar Igazság és Élet Pártja – Jobbik a Harmadik Út, MIEP-Jobbik) – 9,6
Без афіліації / спеціальні	Партія незалежних дрібних власників (Független Kisgazda Párt, FKgP) – 9,0; Коаліція патріотичних виборів (Hazafias Választási Koalíció, HVK); Центристська партія (Centrum párt, CP) – 4,7

Ідеологічне позиціонування партій у Чехії (1990–2013 рр.)

Ідеологічне позиціонування партій/коаліцій	Список партій/виборчих коаліцій
Комуністичні	Комуністична партія Чехословаччини (Komunistická strana Československa, KSC) – 1,4; Комуністична партія Богемії і Моравії (Komunistická strana Bohemia a Moravy, KSCM) – 0,7; Лівий блок (Levý Blok, LB) – 1,4
Соціалістичні/соціал-демократичні	Пенсіонери за життєву безпеку (Důchodci za životní jistoty, DZJ) – 3,4; Національні соціалісти – Ліві 21 століття (Národní socialisté – Levice 21. Století, LEV21) – 3,4; Партія громадянських правих (Strana práv občanů, SPOZ) – 3,4; Чеська соціал-демократична партія (Česká strana sociálně demokratická, CSSD) – 3,0
Екологічні	Партія зелених (Strana zelených, SZ) – 4,1
Аграрні	Альянс фермерів і сільської місцевості (Spojenectví zemědělců a venkova, SZV) – 5,0
Ліберальні	Громадянський форум (Občanské fórum, OF) – 6,0; Європейська демократична партія (Evropská demokratická strana, EDS) – 6,0; Союз ліберальних демократів (Unie liberálních demokratů, ULD) – 6,0; Дія незадоволених громадян (Akce nespokojených občanů, ANO) – 6,0; Ліберальний соціальний союз (Liberálně sociální unie, LSU) – 3,0; Ліберальні демократи (Liberální demokraté, LIDEM) – 6,0; Клуб відданих безпартійних членів (Klub angazovaných nestraníků, KAN) – 6,0; SNK Європейські демократи (SNK Evropské demokraty, SNK-ED) – 6,7; Зв'язки з громадськістю (Věci veřejné, VV) – 6,0; Громадянський демократичний альянс (Občanská demokratická aliance, ODA) – 7,1; Союз свободи (Unie svobody, US) – 7,2; Демократичний союз (Demokratická unie, DU) – 6,0
Християнсько-демократичні	Християнський демократичний союз / Народна партія (Křesťanská a demokratická unie / Československá strana lidová, KDU/CSL) – 5,8; Коаліція (Koalice, K) – 6,2; Християнсько-демократична партія (Křesťanskodemokratická strana, KDS) – 8,1
Консервативні	Громадянська демократична партія (Občanská demokratická strana, ODS) – 7,4; Традиція Відповідальності Процвітання 09 (Tradice Odpovědnost Prosperita 09, TOP09) – 7,4; Партія вільних громадян (Strana svobodných občanů, SSO) – 7,4; Світанок прямої демократії (Úsvit přímé demokracie, UPD) – 7,4
Націоналістичні	Незалежні демократи (Nezávislí demokraté, NEZDEM) – 5,5; Гонка за Республіку / Республіканська партія Чехословаччини (Sdružení pro republiku / Republikánská strana Československa, SPR/RSC) – 9,8; Правий блок (Pravý Blok, PB) – 8,7; Робітнича партія соціальної справедливості (Dělnická strana sociální spravedlnosti, DSSS) – 8,7; Чехословацька соціалістична партія (Československá strana socialistická, CSS) – 8,7
Без афіліації / спеціальні	Партія друзів пива (Strana přátel piva, SPP); Чеська піратська партія (Česká pirátská strana, Pi); Рух за самоврядувану демократію / Спільнота для Моравії та Сілезії (Hnutí za samosprávnou demokracii / Společnost pro Moravu a Slezsko, HSD/SMS)

Додаток Ж

Електоральні та парламент-урядові виміри діяльності популістських партій у країнах Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Таблиця Ж.1

Популістські партії в парламентах і урядах країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)

Країна	Партія	Позиціонування як популістської, рр.	Найбільший відсоток голосів виборців, %	Найбільший відсоток мандатів у парламенті, %	Участь в урядових кабінетах	Сім'я популізму	Форма популізму
Болгарія	NDSV	2001–2013	42,7	50,0	так	новий популізм	м'який
	BSP	1991–2013	43,5	у виборчому блоці	так	лівий радикальний	жорсткий
	ATAKA	2005–2013	9,4	9,6	ні	правий радикальний	жорсткий
	GERB	2009–2013	39,7	48,3	так	новий популізм	м'який
Естонія	ERa	1999–2013	13,0	12,9	так	соціал-популізм	м'який
	ResP	2003–2006	24,6	27,7	так	новий популізм	м'який
Латвія	TKL	1995–1998	14,9	16,0	ні	правий радикальний	жорсткий
	JL	2002–2011	23,9	26,0	так	новий популізм	м'який
Литва	TT-LDP	2004–2013	12,7	10,6	так	новий популізм	м'який
	DP	2003–2010	28,4	27,7	ні	новий популізм	м'який
Польща	SPR	1991–2007	11,4	12,2	так	соціал-популізм	м'який
	LPR	2001–2013	8,0	8,3	так	правий радикальний	м'який
	PiS	2001–2013	32,1	36,1	так	націонал-популізм	жорсткий
	PRM	1991–2013	19,5	24,3	ні	правий радикальний	жорсткий
Румунія	PUNR	1990–2006	7,7	8,8	так	правий радикальний	жорсткий
	PDSR	1992–2001	–	2,9	ні	соціал-популізм	м'який
	ZRS	1994–2013	7,4	8,7	так	лівий радикальний	жорсткий
	SNS	1990–2013	13,9	14,7	так	правий радикальний	жорсткий
Словаччина	HZDS	1991–2013	37,3	49,3	так	націонал-популізм	м'який
	SOP	1998–2003	8,0	8,7	так	новий популізм	м'який
	ANO	2001–2011	8,0	10,0	так	новий популізм	м'який
	KSS	1992–2013	6,3	7,3	ні	лівий радикальний	жорсткий
Словенія	Smer	1999–2013	44,4	55,3	так	новий популізм	м'який
	SNS	1992–2013	10,0	13,3	ні	правий радикальний	жорсткий
Угорщина	FKgP	1990–2013	13,1	12,4	так	соціал-популізм	м'який
Чехія	KSCM	1990–2013	18,5	20,5	ні	лівий радикальний	жорсткий

Додаток 3

Партії постматеріалістичних цінностей у країнах Центрально-Східної Європи та електоральні, парламентські й урядові виміри їхньої діяльності (1990–2013 рр.)

Таблиця 3.1

Екологічні/енвайроменталістські партії у країнах Центрально-Східної Європи та електоральні, парламентські й урядові виміри їхньої діяльності (1990–2013 рр.)¹

Країна	Назва партії/виборчого блоку	РУП	НВВП, % к	НКМП	ПП, №	НВГСП, %	НКМСП	ПСП	ПУ ²
Болгарія	Політичний клуб „Екогласність” (РКЕ)*	1990		17 (1990 р.)	4	–	–	–	–
	Партія зелених Болгарії (ЗР)	2004	5,6	–	–	0,7	–	–	–
	„Зелені” (З)	2008	0,8	–	–	0,7	–	–	–
Естонія	Зелені Естонії (ЕЕР)	2006	7,1	6 (2007 р.)	2	2,7	–	–	–
	Партія зелених (ЕРР)*	1990	н.д.	1 (1992 р.)	1	–	–	–	–
	Естонська партія зелених (РЕР)*	1990	н.д.	–	–	–	–	–	–
	Роялісти та зелені (KunRoH)*	1994	0,8	–	–	–	–	–	–
	Партія лісу (Metsa)*	1994	0,6	–	–	–	–	–	–
Латвія	Латиська партія зелених (ЛЗР)	1990	4,4	4 (1995 р.)	4	–	–	–	2
	Зелені і союз фермерів (ZZS)	2002	20,1	22 (2010 р.)	4	4,3	–	–	9
Литва	Литовська партія зелених (GPL)	1990	3,0	4 (1990 р.)	1	–	–	–	–
	Польська екологічна партія – Зелені (PPE-Z)*	1991	0,8	–	–	–	–	–	–
Польща	Польська екологічна партія – Польські зелені (PPE/PPZ)*	1991	0,6	–	–	–	–	–	–
	Екологічний форум (FE)*	1989	н.д.	–	–	–	–	–	–
	Зелені 2004 (Zieloni)	2003	н.д.	–	–	н.д.	–	–	–
	Здорова Польща (ZP)*	1990	0,8	–	–	–	–	–	–
	Румунський екологічний рух (MER)*	1989	2,6	12 (1990 р.)	1	–	–	–	1
Румунія	Румунська екологічна партія (PER)*	1978	1,7	8 (1990 р.)	1	–	–	–	–
	Партія зелених (PV)	н.д.	н.д.	–	–	–	–	–	–
Словаччина	Партія зелених (SZ)*	1989	н.д.	6 (1990 р.)	1	2,1	–	–	–
	Партія молоді Словенії (SMS)	2000	4,3	4 (2000 р.)	1	2,3	–	–	–
Словенія	Зелені Словенії (ZS)	1989	8,8	8 (1990 р.)	2	–	–	–	1
	Політика може бути іншою (LMP)	2009	7,5	16 (2010 р.)	1	2,6	–	–	–
Чехія	Партія зелених (SZ)	1989	6,3	6 (2006 р.)	1	3,2	–	–	1

¹ Умовні позначення: РУП – рік утворення партії; НВВП – найбільший відсоток виборчої підтримки; НКМП – найбільша кількість мандатів у парламенті/нижній палаті парламенту; ПП – представництво партії у парламенті/нижній палаті парламенту (кількість разів); НВГСП – найбільший відсоток голосів на виборах до Європейського парламенту; НКМСП – найбільша кількість мандатів у Європейському парламенті; ПСП – представництво партії в уряді (рази); * – партії, які станом на 2013 р. не функціонували (саморозпустились, об'єдналися з іншими партіями); к – партія у складі виборчої коаліції; н.д. – не подано (відсутні) дані. Складено на підставі: Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>

² Участь на підставі індивідуальної кооптації міністрів не врахована. Проаналізовано лише діяльність урядових партій.

Таблиця 3.2

„Нові праві” партії у країнах Центрально-Східної Європи та електоральні, парламентські й урядові виміри їхньої діяльності (1990–2013 рр.)¹

Країна	Назва партії/виборчого блоку	РУП	НВВП, %	НКМП	ПП, №	НВГСП, %	НКМСП	ПСП	ПУ
Болгарія	Національний союз „Атака” (АТА)	2005	9,4	23 (2013 р.)	3	14,2	3	3	–
	Союз національного порятунку (ОНС)*	1997	9,4	19 (1997 р.)	1	–	–	–	–
	Союз патріотичних сил (СПС-VZZ)*	2004	н.д.	н.д.	2	–	–	–	–
Естонія	Центральна ліга націоналістів Естонії (ЕРКЛ)	1993	0,6	–	–	–	–	–	–
Латвія	„Все для Латвії” (VL)*	2006	1,5	6 (к)	1	2,8	–	–	–
Литва	„Молода Литва” (ЛЛ)*	1992	4,0	1 (1996 р.)	3	–	–	–	–
Польща	„Прабатьківщина” (ДО)*	2004	–	–	–	–	–	–	–
	Польська національна партія (ППН)	2004	0,3	–	–	0,04	–	–	–
	Національна партія (SN)*	1928	0,7	–	–	–	–	–	–
	Ліга польських сімей (LPR)	2001	8,0	38 (2001 р.)	2	15,9	10 (2004 р.)	1	2
	Партія Велика Румунія (PRM)	1991	19,5	84 (2000 р.)	4	8,7	5 (2007 р.)	2	–
Румунія	Права словачька національна партія (PSNS)*	н.д.	3,7	–	–	–	–	–	–
Словаччина	Народна партія – Наша Словаччина (LSNS)	1998	1,6	–	–	–	–	–	–
	Словацька національна партія (SNS)	1989	13,9	22 (1990 р.)	6	5,6	1 (2009 р.)	1	4
Словенія	Словенська національна партія (SNS)	1991	10,0	12 (1992 р.)	5	5,0	–	–	–
Угорщина	„Рух за кращу Угорщину” (Jobbik)	2003	–	–	–	14,8	3	1	–
	Партія справедливості і життя (MIER)	1993	5,5	14 (1998 р.)	1	2,4	–	–	–
	Альянс партій третього шляху (MIER-Jobbik)*	2005	16,7	47 (2010 р.)	–	–	–	–	–
Чехія	„Незалежні демократи” (NEZDEM)	2003	8,2	2 (2004 р.)	–	–	–	–	–
	Республіканці Мирослава Сладка (RMS)	2001	0,9	–	–	–	–	–	–
	Коаліція за республіку – Республіканці (SPR/RSC)*	1991	8,0	18 (1996 р.)	2	–	–	–	–

¹ Умовні позначення: РУП – рік утворення партії; НВВП – найбільший відсоток виборчої підтримки; НКМП – найбільша кількість мандатів у парламенті/нижній палаті парламенту; ПП – представництво партії у парламенті/нижній палаті парламенту (кількість разів); НВГСП – найбільший відсоток голосів на виборах до Європейського парламенту; НКМСП – найбільша кількість мандатів у Європейському парламенті; ПСП – представництво партії у Європейському парламенті (кількість разів); ПУ – представництво партії в уряді (рази); * – партії, які станом на 2013 р. не функціонували (саморозпустились, об’єднались з іншими партіями); к – партія у складі виборчої коаліції, н.д. – не подано (відсутні) дані. Складено на підставі: *Döring H.* *Parliaments and governments database (ParlGov)* : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen. – Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>

Пенсіонерські партії у країнах Центрально-Східної Європи та електоральні, парламентські й урядові виміри їхньої діяльності (1990–2013 рр.)¹

Країна	Назва партії/виборчого блоку	РУП	НВВП, %	НКМП	ПП, №	НВГЄП, %	НКМЄП	ПЄП	ПУ
Болгарія	Рух соціальної солідарності Болгарії (SSM)	2007	–	–	–	–	–	–	–
Естонія	Естонський союз пенсіонерів (EPL)	1992	3,7	–	–	–	–	–	–
	Естонський союз пенсіонерів та родин (ERPL) ²	1995	–	–	–	–	–	–	–
Латвія	Партія пенсіонерів і людей старшого віку*	н.д.	–	–	–	–	–	–	–
	Латиський ренесанс (LA)*	н.д.	–	–	–	–	–	–	–
	Асоціація пенсіонерів та інвалідів (O/W Leņģis)*	1991	–	–	–	–	–	–	–
Польща	Партія інвалідів та пенсіонерів (NER)*	1991	–	–	–	–	–	–	–
	Національна партія пенсіонерів (KPEIR) ³	1994	2,2	1 (1997 р.)	1	0,8	–	–	–
	Національний альянс пенсіонерів (KPPRRP)	1997	1,6	–	–	–	–	–	–
Румунія	Партія пенсіонерів Румунії (PPR)	2000	0,7	–	–	–	–	–	–
	Партія народного і соціального захисту (PPPS)	2008	0,1	–	–	–	–	–	–
Словаччина	Партія пенсіонерів та соціально залежних (SDSO)	1995	–	–	–	–	–	–	–
	Партія пенсіонерів Словаччини (SDoS) ⁴	1995	–	–	–	–	–	–	–
Словенія	Демократична партія пенсіонерів Словенії (DeSUS)	1991	7,5	7 (2008 р.)	5	7,2	–	–	8
Угорщина	Партія пенсіонерів (NYUP)	1994	–	–	–	–	–	–	–
Чехія	„Пенсіонери за безпечне життя” (DŽJ) ⁵	1992	3,8	–	–	–	–	–	–

¹ Умовні позначення: РУП – рік утворення партії; НВВП – найбільший відсоток виборчої підтримки; НКМП – найбільша кількість мандатів у парламенті/нижній палаті парламенту; ПП – представництво партії у парламенті/нижній палаті парламенту (кількість разів); НВГЄП – найбільший відсоток голосів на виборах до Європейського парламенту; НКМЄП – найбільша кількість мандатів у Європейському парламенті; ПЄП – представництво партії у Європейському парламенті (кількість разів); ПУ – представництво партії в уряді (рази); * – партії, які станом на 2013 р. не функціонували (саморозпустились, об'єдналися з іншими партіями); к – партія у складі виборчої коаліції, н.д. – не подано (відсутні) дані. Складено на підставі: *Döring H.* Parliaments and governments database (ParlGov): Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen: Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу: <http://dev.parl.gov.org/>

² Згодом була перейменована в Естонську партію пенсіонерів та родин (ERPE). Участь у виборах переважно брала в складі електоральних коаліцій.

³ Позиціонується як партія соціалістичного спрямування. На виборах у 2001 р. брала участь у коаліції із Союзом демократичних лівих – Унією праці (SLD-UP). Отримала один мандат. На виборах до парламенту у 2005 р. брала участь у єдиному списку з Національною громадянською коаліцією (ОКО). У 2007 р. у виборах брала участь самостійно. У 2011 р. увійшла в коаліцію із Союзом демократичних лівих (SLD). Проте й тут не отримано мандатів у парламенті. В 2004 р. брала участь у виборах до Європарламенту, проте мандатів не отримала (участь на коаліційній основі із Селянсько-демократичною партією, PLD – 0,8 відсотка голосів).

⁴ У 2002 р. брала участь на виборах у коаліції із Реальною Словачкою Національною Партією (PSNS). Мандатів не отримано. Коаліцію трактують як радикальну праву (це випадок, коли партія пенсіонерів позиціонувалась не як ліва і не як центристська). Коаліція в 2002 р. отримала 3,7 відсотка голосів виборців.

⁵ Згодом перейменована в „Партію за безпечне життя” (SZJ). У 2006 р. партія об'єдналась із „Незалежним демократами” (ND) – дрібною популістською партією.

Робоча програма навчальної дисципліни

Мета та завдання навчальної дисципліни – розкрити сутність і зміст основних тенденцій розвитку національних політичних інститутів країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) після падіння „Берлінського муру” та напрацювати механізми адекватної порівняльної оцінки національних політичних інститутів.

Завдання курсу:

- з’ясувати особливості переходу від авторитарної моделі до демократії в країнах ЦСЄ;
- проаналізувати еволюцію основних соціополітичних поділів у країнах ЦСЄ;
- виявити інституційну та функціональну багатоманітність інституту глави держави в країнах ЦСЄ;
- розкрити роль та значення інституту парламенту в країнах ЦСЄ;
- представити концептуальні характеристики уряду, висвітлити багатоманітність та особливість урядових конструкцій у країнах ЦСЄ;
- проаналізувати багатоманітність виборчих систем та їхній вплив на політичні інститути країн ЦСЄ;
- окреслити основні тенденції формування та трансформації партійних систем країн ЦСЄ;
- дослідити процес зміни місця громадянина в перехідному суспільстві, а також різноманітність форм його активності у країнах ЦСЄ;
- з’ясувати головні особливості інтеграції країн ЦСЄ до Європейського Союзу.

У результаті вивчення курсу студент повинен:

знати:

- умови та чинники трансформації політичних інститутів в умовах переходу від авторитаризму до демократії на прикладі країн ЦСЄ;
- еволюцію основних етапів демократичного транзиту на прикладі країн ЦСЄ;
- особливості процесу інтеграції країн ЦСЄ до Європейського Союзу.

вміти:

- оперувати поняттями порівняльного аналізу;
- оцінювати відповідність конкретного стану соціально-політичного розвитку країн ЦСЄ головним тенденціям еволюції політичних систем;
- розуміти сутність процесу становлення громадянського суспільства, його структури, ролі громадської думки в країнах ЦСЄ;
- визначити значення виборів для суспільства і громадянина, оцінити відповідність виборів міжнародним стандартам демократичності виборів;
- розуміти сутність легітимності влади в країнах ЦСЄ;
- бачити переваги та проблеми в розвитку демократії у країнах ЦСЄ;
- вміти використовувати інструменти індексного аналізу для вивчення політичних інститутів.

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1

Тема 1. Політична трансформація країн Центрально-Східної Європи: умови, чинники та особливості

Еволюція поняття Центрально-Східна Європа. Історичні особливості виникнення держав та державного розвитку країн ЦСЄ. Місце і роль акцій протесту в Польщі, Угорщині, Чехословаччині для формування альтернативних політичних проєктів.

Значення перебудови і гласності для формування опозиційних настроїв та інститутів. Феномен „круглого столу”. Головні моделі переходу від авторитаризму до демократії в країнах ЦСЄ. Оцінка стану та перспектив досягнення стану консолідованої демократії.

Парламентська/напівпрезидентська форма правління, особливості конституювання в країнах регіону.

Тема 2. Соціополітичні поділи в країнах Центрально-Східної Європи

Специфіка соціального та політичного поділів у ЦСЄ. Індикатори сформованості соціополітичного поділу. Стадії формування соціополітичних поділів.

Структура змін основних груп населення у післявоєнний період. Особливості еволюції партій лівого спрямування. Чинники політичного протистояння в країнах ЦСЄ. Місце етнічних меншин у політичному просторі країн ЦСЄ. Політичний формат протистояння на етнічній основі в країнах ЦСЄ.

Релігійна складова в суспільно-політичних процесах країн ЦСЄ. Особливості політичних партій християнсько-демократичного спрямування. Територіальна складова політичних відносин.

Тема 3. Інститут глави держави у країнах Центрально-Східної Європи

Особливості функціонування монархів як глав держав у країнах ЦСЄ. Історичний досвід інституту президента в країнах ЦСЄ.

Спільні та особливі вимоги до кандидатів на посаду президента. Способи обрання та терміни перебування президентів на посаді. Обсяги повноважень президентів у системі взаємин: президент – парламент – прем'єр-міністр (уряд). Рівень політичної ваги в умовах парламентської та напівпрезидентської форм правління. Феномен когабітації за напівпрезидентської форми правління. Інструменти вимірювання сили президентів.

Тема 4. Порівняльна характеристика парламентів країн Центрально-Східної Європи

Парламент як інститут представництва. Спільні й особливі вимоги щодо: кандидатів у депутати, імперативного мандату, парламентського імунітету, індемнітету, права на конфіденційну інформацію, винагороду та привілеї. Роль і значення голів парламентів,

зіставлення обсягів їхньої компетенції. Позиція керівних органів парламентів. Головні особливості парламентських комітетів і комісій: цілої палати, постійних, тимчасових, спільних у випадку двопалатних парламентів. Аналіз партійних фракцій у діяльності парламентів країн ЦСЄ.

Засади формування та повноваження верхніх палат у двопалатних парламентах. Особливості симетричної та асиметричної конструкцій двопалатних парламентів.

Характеристика законодавчої і контрольної функцій парламентів. Феномен вотуму недовіри та довіри. Роль запитань та інтерпеляцій. Поняття парламентської опозиції її індикатори та функції. Особливості конструкцій опозиції в умовах: однопартійного уряду більшості, коаліційного уряду більшості, однопартійного та коаліційного урядів меншості в країнах ЦСЄ.

Змістовий модуль 2

Тема 5. Порівняльна характеристика урядів країн Центрально-Східної Європи

Посада глави уряду за парламентської та напівпрезидентської форм правління. Чинники, які визначають обсяг повноважень/сили прем'єр-міністра. Тенденції зміни статусу прем'єр-міністрів у країнах ЦСЄ.

Основні підходи щодо сутності поняття кабінет у європейських країнах. Структура кабінетів. Особливості технічних та партійних кабінетів у країнах ЦСЄ. Взаємозв'язок кабінету та парламенту. Специфіка позиції уряду в умовах напівпрезидентської та парламентської форм правління. Типологія кабінетів на підставі кількості політичних партій та рівня підтримки у парламенті. Різноманітність конструкцій коаліційних урядів. Чинники, які зумовлюють формування та діяльність урядів меншості у країнах ЦСЄ.

Стадії формування урядів. Роль глави держави в процесі формування уряду. Поняття урядової стабільності та її індикатори. Вимір ефективності урядової діяльності.

Тема 6. Вибори та виборчі системи в країнах Центрально-Східної Європи

Еволюція виборчих систем у країнах ЦСЄ в процесі демократичного транзиту. Відповідність досвіду проведення виборчих кампаній міжнародним стандартам демократичності виборів.

Головні процедури виборчої кампанії і їх значення в забезпеченні демократичності виборів. Оцінка політичних наслідків виборчих систем. Визначення рівня пропорційності або диспропорційності виборчих систем. Чинники, які сприяють зменшенню рівня диспропорційності виборчої системи в країнах ЦСЄ.

Тема 7. Місце партій і партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи

Історичні особливості розвитку політичних партій у країнах ЦСЄ. Значення партій країн Західної Європи для формування політичних партій у країнах ЦСЄ. Значення опозиційних рухів для становлення нових політичних партій.

Феномен урядової партії за умов парламентської та напівпрезидентської форм правління. Дихотомія урядова – опозиційна партія.

Засади внутрішньопартійної демократії та їх екстраполяція на демократичну функцію політичної партії у країнах ЦСЄ. Значення системи партійного фінансування для внутрішньопартійної демократії.

Поняття партійної системи. Типології партійних систем, їх відображення на підставі аналізу емпіричного досвіду партій країн ЦСЄ. Трансформація показників індексів ефективної кількості політичних партій, двопартійності, мінливості, а також класового голосування.

Головні тенденції змін у характеристиці лівих, центристських та правих політичних партій. Ідеологічне позиціонування партій і партійних систем країн ЦСЄ.

Тема 8. Процес європейської інтеграції країн Центральної Європи

Історичні чинники інтеграції країн ЦСЄ до спільного європейського простору. Позиція Європейського Союзу стосовно інтеграції у нього країн ЦСЄ. Критерії вступу країн ЦСЄ до Європейського Союзу. Інституційні форми регіональної співпраці країн ЦСЄ. Значення фондів у процесі інтеграції. Суспільні очікування. Вступ країн ЦСЄ до НАТО та значення для поширення співпраці з Європейським Союзом. Особливості розширення ЄС у 2004 та 2007 рр.

Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Політична трансформація країн Центрально-Східної Європи: умови, чинники та особливості	2
2	Соціополітичні поділи в країнах Центрально-Східної Європи	2
3	Інститут глави держави у країнах Центрально-Східної Європи	2
4	Порівняльна характеристика парламентів країн Центрально-Східної Європи	2
5	Порівняльна характеристика урядів країн Центрально-Східної Європи	2
6	Виборчі системи країн Центрально-Східної Європи	2
7	Місце політичних партій і партійних систем у політичних системах країн Центрально-Східної Європи	2
8	Участь громадян у політичному житті країн Центрально-Східної Європи	2
9	Процес європейської інтеграції країн Центрально-Східної Європи	2
	Разом	18

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Політична трансформація країн Центрально-Східної Європи: умови, чинники та особливості	4
2	Унітарний та федеративний устрій країн Центрально-Східної Європи	4
3	Інститут глави держави у країнах Центрально-Східної Європи	4
4	Порівняльна характеристика парламентів країн Центрально-Східної Європи	4
5	Порівняльна характеристика урядів країн Центрально-Східної Європи	4
6	Особливості формування і трансформації політичних еліт країн Центрально-Східної Європи	4
7	Особливості формування і трансформації парламентської опозиції в країнах Центрально-Східної Європи	4
8	Розвиток місцевої демократії у країнах Центрально-Східної Європи	4
9	Становлення і розвиток громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи	4
	Разом	36

Рекомендована література:

1. *Бокало Н.* Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи) / Н. Бокало, С. Трохимчук. – Львів, 2000. – 68 с.
2. *Брусиловська О.* Посткомуністична Східна Європа : зовнішні впливи, внутрішні зміни / О. Брусиловська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 352 с.
3. *Бурдяк В.* Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
4. *Бурдяк В.* Трансформація постсоціалістичних країн : уніфікація чи розширення варіацій демократичного поступу? / В. Бурдяк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – Вип.12. – Ужгород : Видавництво УжНУ „Говерла”, 2009. – С. 201–206.
5. *Долженков О.* Посткомуністичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи та СНД : порівняльний аналіз / О. Долженков // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 12–16.
6. *Зашкільняк Л.* Історія Центрально-Східної Європи / Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
7. *Зеленько Г.* Коаліція чи пактування : моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : Збірник : Т.2. – К. : ТОВ УВПК „ЕксОб”, 2006. – С. 253–267.

8. *Зеленько Г.* Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Політичний менеджмент. – 2006. – С. 136–146.
9. *Зеленько Г.* Політична „матриця” громадянського суспільства : Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
10. *Зеленько Г.* Політичне лідерство в країнах Центрально-Східної Європи : дилема раціональності і легітимності / Г. Зеленько // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 97–107.
11. *Каганов Ю.* Центрально-Східна Європа як історичний регіон [Електронний ресурс] / Ю. Каганов. – Режим доступу до запропонованої наукової інформації : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2005_19/19kaganov.pdf
12. *Кіш Є.* Центрально-Східна Європа як складова Європейського Союзу / Є. Кіш // Carpatica – Карпатика : Ужгородський національний університет, НДІ карпатознавства. – Вип. 35 : Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. – Ужгород, 2006. – С. 65–73.
13. *Лендшел М.* Передумови та особливості децентралізації влади у Центральній та Східній Європі / М. Лендшел // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 167–178.
14. *Лендшел М.* Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : Монографія / М. Лендшел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
15. *Литвин В.* Напівпрезидентська система в країнах Центральної Європи : детермінанти дефініювання / В. Литвин // Rozwój polityczny państw Europy Środkowej i Wschodniej. – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2012. – S. 207–224.
16. *Литвин В.* Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 25–33.
17. *Литвин В.* Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи : порівняльний аналіз / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2012. – № 2. – С. 69–77.
18. *Литвин В.* Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 140–149.
19. *Литвин В.* Урядова стабільність крізь призму партійних детермінант країн Центральної Європи / В. Литвин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – Вип.13. – Ужгород : Видавництво УжНУ „Говерла”, 2009. – С. 110–118.
20. *Нікогосян О.* Тенденції розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах / О. Нікогосян // Віче. – 2008. – № 2. – С. 8–9.
21. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Політична структуризація парламентів у країнах Центральної Європи на рівні постійних комітетів / Н. Панчак-Бялоблоцка // Науковий часопис : Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – Київ, 2010. – Вип. 4. – С. 175–184.
22. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Особливості бікамералізму в Центральній і Східній Європі : порівняльний аналіз повноважень і функцій верхніх палат / Н. Панчак-

- Бялоблоцка // Освіта регіону : Політологія. Психологія. Комунікація. – 2010. – № 4. – С. 177–188.
23. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Особливості формування та складу верхніх палат у парламентах країн Центральної та Східної Європи / Н. Панчак-Бялоблоцка // Львівська політехніка : Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 23. – С. 149–158.
24. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Парламентська мінливість і стабільність партійних систем у Центральній Європі : досвід Вишеградської четвірки / Н. Панчак-Бялоблоцка // Політологічні та соціологічні студії : Т.10 : Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах : Збірник наукових праць. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 98–120.
25. *Примуш М.* Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи / М. Примуш. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 176 с.
26. *Романюк О.* Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах : спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
27. *Сліпецька Ю.* Демократичний транзит та його вплив на особливості соціополітичних розмежувань в посткомуністичних країнах ЦСЄ / Ю. Сліпецька // Rozwój polityczny państw Europy Środkowej i Wschodniej. – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2012. – S. 267–278.
28. *Стативка А.* Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи / А. Стативка // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 16–23.
29. *Стойко О.* Децентралізація в країнах Східної Європи / О. Стойко // Держава і право : Збірник наукових праць : Юридичні та політичні науки. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 755–760.
30. Страны Центрально-Восточной Европы во второй половине XX века : Том 3. „Трансформации 90-х годов” / А.Некипелова, С. Глинкина]. – М. : Наука, 2002. – 777 с.
31. *Федорчак Т.* Політична трансформація Чеської Республіки : внутрішні та зовнішні виміри / Т. Федорчак. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – 543 с.
32. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник / Юрий Новопашин. – М. : Новый хронограф, 2003. – 256 с.
33. *Шведа Ю.* Соціальні зміни як чинник трансформації партійних систем країн Центрально-Східної Європи / Ю. Шведа // Вісник Львівського університету : Серія „Філософські науки”. – 2005. – Вип. 8. – С. 222–229.
34. *Юрійчук Є.* Виборчі процеси в постсоціалістичних державах : шляхи демократизації [Електронний ресурс] / Є. Юрійчук // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 4 (6). – Режим доступу до запропонованої інформації : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_4/visnyk_st_26.pdf

Інформаційні ресурси

1. Книжкова палата України імені Івана Федорова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrbook.net/>
2. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.library.lviv.ua/>
3. Наукова бібліотека ім. В. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Доступ : <http://lib-gw.univ.kiev.ua/>
4. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.lnu.edu.ua/bibl/>
5. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського : електронні фахові видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua
6. Національна історична бібліотека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dibu.kiev.ua/>
7. Національна парламентська бібліотека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nplu.org/>
8. Харківська державна наукова бібліотека України імені В. Короленка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korolenko.kharkov.com/>

Семінарські заняття

Тема 1

Політична трансформація країн Центрально-Східної Європи: умови, чинники та особливості

1. Інституційні особливості конструкції „народної демократії” у країнах ЦСЄ.
2. Зміни співвідношення політичних сил під час падіння „Берлінського муру”.
3. Внутрішньополітичні чинники трансформації країн ЦСЄ.
4. Зовнішньополітичні чинники трансформації країн ЦСЄ.

Теми рефератів:

- „Круглий стіл” у Польщі 1989 р. як модель демократичного переходу.
- Вацлав Гавел і його роль у демократизації країн Центрально-Східної Європи.

Самостійна робота:

- „Доктрина Брежньєва” та її вплив на консервацію політичних режимів країн „народної демократії”.
- Роль народних фронтів у боротьбі за повалення авторитарних режимів.

Основні категорії: порівняльна трансформація, політичний інститут, політична система, народний фронт, установчі збори.

Список рекомендованої літератури:

1. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи) / Н. Бокало, С. Трохимчук. – Львів, 2000. – 68 с.
2. Брусиловська О. Посткомуністична Східна Європа : зовнішні впливи, внутрішні зміни / О. Брусиловська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 352 с.
3. Бурдяк В. Трансформація постсоціалістичних країн : уніфікація чи розширення варіацій демократичного поступу? / В. Бурдяк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – Вип.12. – Ужгород : Видавництво УжНУ „Говерла”, 2009. – С. 201–206.
4. Долженков О. Посткомуністичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи та СНД : порівняльний аналіз / О. Долженков // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 12–16.
5. Зашкільняк Л. Історія Центрально-Східної Європи / Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
6. Каганов Ю. Центрально-Східна Європа як історичний регіон [Електронний ресурс] / Ю. Каганов. – Режим доступу до запропонованої наукової інформації : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2005_19/19kaganov.pdf
7. Кіш Є. Центральна Європа як складова Європейського Союзу / Є. Кіш // Carpatica – Карпатика : Ужгородський національний університет, НДІ карпатознавства. – Вип. 35 : Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. – Ужгород, 2006. – С. 65–73.
8. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах : спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
9. Шведа Ю. Соціальні зміни як чинник трансформації партійних систем країн Центрально-Східної Європи / Ю. Шведа // Вісник Львівського університету : Серія „Філософські науки”. – 2005. – Вип. 8. – С. 222–229.

Тема 2

Соціополітичні поділи в країнах Центрально-Східної Європи

1. Соціально-економічна основа соціополітичного поділу.
2. Етномовна основа соціополітичного поділу в країнах Центрально-Східної Європи.
3. Інші основи соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи.

Теми рефератів:

- Проблема угорської меншини в країнах регіону.
- Російська меншина в Латвії та Естонії.

Самостійна робота:

- Місце і роль церкви в трансформаційних процесах країн регіону.
- Конструкція „старої” та „нової” політики і її коректність щодо країн регіону.

Основні категорії: соціополітичний поділ, клас, соціальна група, „нова” політика, національна меншина.

Список рекомендованої літератури:

1. Брусиловська О. Посткомуністична Східна Європа : зовнішні впливи, внутрішні зміни / О. Брусиловська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 352 с.
2. Сліпецька Ю. Демократичний транзит та його вплив на особливості соціополітичних розмежувань в посткомуністичних країнах ЦСЄ / Ю. Сліпецька // Rozwój polityczny państw Europy Środkowej i Wschodniej. – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2012. – S. 267–278.
3. Стативка А. Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи / А. Стативка // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 16–23.
4. Стойко О. Децентралізація в країнах Східної Європи / О. Стойко // Держава і право : Збірник наукових праць : Юридичні та політичні науки. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 755–760.

Тема 3

Інститут глави держави у країнах Центрально-Східної Європи

1. Історичні особливості статусу глави держави в країнах ЦСЄ.
2. Статус президента в парламентських республіках.
3. Статус президента в напівпрезидентських республіках.

Теми рефератів:

- Досвід імпічменту глави держави в Литві та Румунії.
- Чинник президенціалізації та її особливості в країнах регіону.

Самостійна робота:

- Напівпрезидентська форма правління та загрози авторитаризму.
- Інструменти вимірювання сили президентів у країнах регіону.

Основні категорії: парламентська форма правління, напівпрезидентська/змішана форма правління, глава держави, президент.

Список рекомендованої літератури:

1. Зашкільняк Л. Історія Центрально-Східної Європи / Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
2. Зеленько Г. Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Політичний менеджмент. – 2006. – С. 136–146.

3. *Зеленько Г.* Політичне лідерство в країнах Центрально-Східної Європи : дилема раціональності і легітимності / Г. Зеленько // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 97–107.
4. *Литвин В.* Напівпрезидентська система в країнах Центральної Європи : детермінанти дефініювання / В. Литвин // *Rozwój polityczny państw Europy Środkowej I Wschodniej.* – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2012. – S. 207–224.
5. *Литвин В.* Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 25–33.
6. *Литвин В.* Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 140–149.
7. *Стативка А.* Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи / А. Стативка // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 16–23.
8. *Федорчак Т.* Політична трансформація Чеської Республіки : внутрішні та зовнішні виміри / Т. Федорчак. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – С. 315–346.

Тема 4

Порівняльна характеристика парламентів країн Центрально-Східної Європи

1. Історичні особливості парламентаризму в країнах ЦСЄ.
2. Однопалатні парламенти в країнах ЦСЄ.
3. Двопалатні парламенти в країнах ЦСЄ.

Теми рефератів:

- Особливості функціонування парламентів у країнах „народної демократії”.
- Роль парламентів країн регіону в політичній/демократичній трансформації.

Самостійна робота:

- Місце і роль партійних фракцій у парламентах країн Центрально-Східної Європи.
- Парламентська мінливість у країнах Центрально-Східної Європи: тенденції та виклики.

Основні категорії: парламент, фракція, коаліція, палата, парламентський комітет.

Список рекомендованої літератури:

1. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Політична структуризація парламентів у країнах Центральної Європи на рівні постійних комітетів / Н. Панчак-Бялоблоцка // Науковий часопис : Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова.

- Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – Київ, 2010. – Вип. 4. – С. 175–184.
2. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Особливості бікамералізму в Центральній і Східній Європі : порівняльний аналіз повноважень і функцій верхніх палат / Н. Панчак-Бялоблоцка // Освіта регіону : Політологія. Психологія. Комунікація. – 2010. – № 4. – С. 177–188.
 3. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Особливості формування та складу верхніх палат у парламентах країн Центральної та Східної Європи / Н. Панчак-Бялоблоцка // Львівська політехніка : Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 23. – С. 149–158.
 4. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Парламентська мінливість і стабільність партійних систем у Центральній Європі : досвід Вишеградської четвірки / Н. Панчак-Бялоблоцка // Політологічні та соціологічні студії : Т.10 : Вибірчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах : Збірник наукових праць. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 98–120.

Тема 5

Порівняльна характеристика урядів держав Центрально-Східної Європи

1. Технократичні та напівтехнократичні уряди в країнах ЦСЄ.
2. Моделі коаліційних урядів у країнах ЦСЄ.
3. Стабільність та ефективність діяльності урядів у країнах ЦСЄ.

Теми рефератів:

- Особливість ролі та місця урядів у країнах „народної демократії”.
- Поняття урядової партії та особливості національних виборів у країнах ЦСЄ.

Самостійна робота:

- Місцеве самоврядування та його роль у політичному житті країн ЦСЄ.
- Взаємовідносини урядів та національних парламентів країн ЦСЄ.
- Уряди меншості країн ЦСЄ.

Основні категорії: уряд, урядовий кабінет, вотум довіри/недовіри, кабінет міністрів, урядова коаліція, стабільність урядів.

Список рекомендованої літератури:

1. *Зеленько Г.* Коаліція чи пактування : моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : Збірник : Т.2. – К. : ТОВ УВПК „ЕксОб”, 2006. – С. 253–267.

2. *Лендъел М.* Передумови та особливості децентралізації влади у Центральній та Східній Європі / М. Лендъел // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 167–178.
3. *Лендъел М.* Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : Монографія / М. Лендъел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
4. *Литвин В.* Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 25–33.
5. *Литвин В.* Урядова стабільність крізь призму партійних детермінант країн Центральної Європи / В. Литвин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – Вип.13. – Ужгород : Видавництво УжНУ „Говерла”, 2009. – С. 110–118.
6. *Стойко О.* Децентралізація в країнах Східної Європи / О. Стойко // Держава і право : Збірник наукових праць : Юридичні та політичні науки. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 755–760.

Тема 6

Виборчі системи країн Центрально-Східної Європи

1. Установчі парламенти та їх значення для політичної трансформації країн ЦСЄ.
2. Основні різновиди виборчих систем у країнах ЦСЄ.
3. Особливості виборчих кампаній у країнах ЦСЄ.

Теми рефератів:

- Адміністративний ресурс і його місце у виборчих процесах країн ЦСЄ.
- Особливість виборів на місцевому рівні у країнах ЦСЄ.

Самостійна робота:

- Вибори до Європейського парламенту в країнах ЦСЄ.
- Роль і значення референдумів у політичному житті країн ЦСЄ.

Основні категорії: вибори, виборчі системи, пропорційна, мажоритарна і змішана виборчі системи, виборча кампанія.

Список рекомендованої літератури:

1. *Примуш М.* Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи / М. Примуш. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 176 с.
2. Страны Центрально-Восточной Европы во второй половине XX века : Том 3. „Трансформации 90-х годов” / А. Некипелова, С. Глинкина]. – М. : Наука, 2002. – 777 с.

3. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник / Юрий Новопашин. – М. : Новый хронограф, 2003. – 256 с.
4. *Юрійчук Є.* Виборчі процеси в постсоціалістичних державах : шляхи демократизації [Електронний ресурс] / Є. Юрійчук // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 4 (6). – Режим доступу до запропонованої інформації : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_4/visnyk_st_26.pdf

Тема 7

Місце політичних партій у політичних системах країн Центрально-Східної Європи

1. Особливість інституту політичної партії в перехідних суспільствах.
2. Специфіка трансформації правлячих комуністичних партій у країнах ЦСЄ.
3. Сучасний стан партійних систем у країнах ЦСЄ.

Теми рефератів:

- Партії „нової” політики і їх місце в партійних системах країн ЦСЄ.
- Особливості організаційної побудови і внутрішньопартійної демократії партій країн ЦСЄ.

Самостійна робота:

- Еволюція правової бази політичних партій країн ЦСЄ.
- Поняття члена партії, партійного симпатика та лідера в країнах ЦСЄ.

Основні категорії: партія, партійна система, парламентська партія, урядова і опозиційна партія, ефективна кількість партій.

Список рекомендованої літератури:

1. *Нікогосян О.* Тенденції розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах / О. Нікогосян // Віче. – 2008. – № 2. – С. 8–9.
2. *Примуш М.* Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи / М. Примуш. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 176 с.
3. *Шведа Ю.* Соціальні зміни як чинник трансформації партійних систем країн Центрально-Східної Європи / Ю. Шведа // Вісник Львівського університету : Серія „Філософські науки”. – 2005. – Вип. 8. – С. 222–229.
4. *Марушяк Ю.* Система политических партий в Словакии и ее развитие в контексте изменений политического дискурса в стране после 1989 г. / Ю. Марушяк // Партійна система сучасної України : еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – 24–25 листопада 2011 р. – К. : ІПіЕНД, 2012. – С. 19–45.

Участь громадян у політичному житті країн Центрально-Східної Європи

1. Сутність і різновиди груп інтересів у країнах ЦСЄ.
2. Моделі політичної участі в країнах ЦСЄ.
3. Особливості застосування референдумів у країнах ЦСЄ.

Теми рефератів:

- Структура громадського сектору в країнах ЦСЄ.
- Межі громадянського суспільства в країнах ЦСЄ та його еволюція.

Самостійна робота:

- Правові засади функціонування громадянського суспільства в країнах ЦСЄ.
- Соціальний капітал у країнах ЦСЄ.

Основні категорії: громадянин, громадянське суспільство, громадська організація, соціальний капітал.

Список рекомендованої літератури:

1. Зеленько Г. Політична „матриця” громадянського суспільства : Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
2. Лендъел М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : Монографія / М. Лендъел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
3. Стойко О. Децентралізація в країнах Східної Європи / О. Стойко // Держава і право : Збірник наукових праць : Юридичні та політичні науки. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 755–760.
4. Страны Центрально-Восточной Европы во второй половине XX века : Том 3. „Трансформации 90-х годов” / А. Некипелова, С. Глинкина]. – М., 2002. – 777 с.
5. Федорчак Т. Політична трансформація Чеської Республіки : внутрішні та зовнішні виміри / Т. Федорчак. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – 543 с.

Процес європейської інтеграції країн Центрально-Східної Європи

1. Критерії щодо країн-претендентів ЦСЄ до вступу в ЄС.
2. Особливості розширення ЄС у 2004 р.
3. Особливості розширення ЄС у 2007 р.

Теми рефератів:

- Особливості входження в НАТО та членства країн ЦСЄ.

- Різновиди регіональної співпраці країн ЦСЄ.

Самостійна робота:

- Економічна допомога „новим” членам ЄС.
- Представництво країн ЦСЄ у керівних структурах ЄС.

Основні категорії: інтеграція, Європейський Союз, НАТО, Вишеградський фонд.

Список рекомендованої літератури:

1. Бурдяк В. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
2. Кіш Є. Центральна Європа як складова Європейського Союзу / Є. Кіш // Carpatica – Карпатика : Ужгородський національний університет, НДІ карпатознавства. – Вип. 35 : Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. – Ужгород, 2006. – С. 65–73.
3. Страны Центрально-Восточной Европы во второй половине XX века : Том 3. „Трансформации 90-х годов” / А. Некипелова, С. Глинкина]. – М. : Наука, 2002. – 777 с.
4. Федорчак Т. Політична трансформація Чеської Республіки : внутрішні та зовнішні виміри / Т. Федорчак. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – 543 с.

Питання до іспиту з предмету „Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Центрально-Східної Європи”

1. Визначення політичного простору країн Центрально-Східної Європи.
2. Історико-політичні особливості розвитку країн Центрально-Східної Європи до 1989 р.
3. Специфіка процесів лібералізації та демократизації в країнах Центрально-Східної Європи.
4. Особливості переходу від авторитарної конструкції „народної демократії” до консолідованої демократії в країнах Центрально-Східної Європи.
5. Методики оцінювання рівня демократії в країнах Центрально-Східної Європи.
6. Особливість парламентської форми правління в країнах Центрально-Східної Європи.
7. Особливість напівпрезидентської форми правління в країнах Центрально-Східної Європи.
8. Відмінності парламентської та напівпрезидентської форми правління в країнах Центрально-Східної Європи.
9. Феномен соціополітичного поділу в країнах Центрально-Східної Європи.
10. Соціально-економічні особливості країн Центрально-Східної Європи.
11. Лівो-правий ідеологічний спектр у контексті соціально-економічної складової соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи.

12. Динаміка етногрупових змін у країнах Балтії.
13. Особливість етнополітичних проблем країн Центрально-Східної Європи.
14. Класифікація країн Центрально-Східної Європи на підставі аналізу етнополітичних проблем.
15. Особливість дії релігійного чинника в політичному житті країн Центрально-Східної Європи.
16. Конфесійна класифікація країн Центрально-Східної Європи, її політичні наслідки.
17. Територіальний чинник соціополітичних поділів у Центрально-Східній Європі.
18. Статус глави держави в парламентських країнах Центрально-Східній Європі.
19. Статус президента в країнах Центрально-Східній Європі з напівпрезидентською формою правління.
20. Інструменти вимірювання сили президентів у країнах Центрально-Східної Європи.
21. Відповідальність президентів у країнах Центрально-Східної Європи.
22. Вимоги до кандидатів у президенти в країнах Центрально-Східної Європи.
23. Особливості дострокового припинення повноважень президентів у країнах Центрально-Східної Європи.
24. Історія парламентаризму в країнах Центрально-Східної Європи.
25. Головування й управління парламентами в країнах Центрально-Східної Європи.
26. Роль і значення нижніх палат/однопалатних парламентів у країнах Центрально-Східної Європи.
27. Особливості бікамералізму в країнах Центрально-Східної Європи.
28. Комітети парламентів країн Центрально-Східної Європи.
29. Законодавча функція парламентів країн Центрально-Східної Європи.
30. Оцінка мінливості парламентів країн Центрально-Східної Європи.
31. Участь жінок у парламентах країн Центрально-Східної Європи.
32. Позиція глави уряду в країнах Центрально-Східної Європи.
33. Детермінанти формування урядів у країнах Центрально-Східної Європи.
34. Вотум інвеститури/довіри та його роль у країнах Центрально-Східної Європи.
35. Особливості відповідальності урядів у країнах Центрально-Східної Європи.
36. Вотум недовіри та його роль у країнах Центрально-Східної Європи.
37. Типологія урядів у країнах Центрально-Східної Європи.
38. Технократичні та напівтехнократичні уряди країн Центрально-Східної Європи.
39. Партійні уряди більшості в країнах Центрально-Східної Європи.
40. Партійні уряди меншості в країнах Центрально-Східної Європи.
41. Оцінка стабільності урядів країн Центрально-Східної Європи.
42. Оцінка ефективності діяльності урядів країн Центрально-Східної Європи.
43. Еволюція виборчих систем країн Центрально-Східної Європи.
44. Парламентські виборчі системи у країнах Центрально-Східної Європи.
45. Перші установчі вибори в країнах Центрально-Східної Європи та їхнє значення в ході трансформування політичних систем.
46. Досвід застосування пропорційної виборчої системи в країнах Центрально-Східної Європи.
47. Різновиди пропорційної виборчої системи в країнах Центрально-Східної Європи.

48. Досвід застосування змішаної виборчої системи в країнах Центрально-Східної Європи.
49. Різновиди змішаної виборчої системи в країнах Центрально-Східної Європи.
50. Виборчі системи верхніх палат парламентів країн Центрально-Східної Європи.
51. Особливості участі громадян у виборах в країнах Центрально-Східної Європи.
52. Оцінювання виборів/виборчих систем парламентів (нижніх палат парламентів) у країнах Центрально-Східної Європи.
53. Історія партій і партійних систем країн Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період та епоху „реального соціалізму”.
54. Умови, чинники й особливості формування та розвитку партій і партійних систем у „нових” демократіях Центрально-Східної Європи.
55. Посткомуністичні та ліві партії в країнах Центрально-Східної Європи.
56. Антикомуністичні та праві партії в країнах Центрально-Східної Європи.
57. Виконавчо-законодавчий і урядово-опозиційний аспекти діяльності й оцінювання партій у країнах Центрально-Східної Європи.
58. Місце та роль опозиції в країнах Центрально-Східної Європи.
59. Урядові партії в країнах Центрально-Східної Європи.
60. Ідеологічне позиціонування партій у країнах Центрально-Східної Європи.
61. Популізм і популістські партії в країнах Центрально-Східної Європи.
62. Партії постматеріалістичних цінностей у країнах Центрально-Східної Європи.
63. Перспективи формування двопартійної/двоблокової конструкції партійних систем країн Центрально-Східної Європи.
64. Різновиди партійних систем країн Центрально-Східної Європи та їх становлення.
65. Особливості становлення громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи.
66. Інститути регіональної співпраці в процесі європейської інтеграції країн Центрально-Східної Європи.
67. Роль фондів у процесі європейської інтеграції країн Центрально-Східної Європи.
68. Особливості співпраці та вступу країн Центрально-Східної Європи до НАТО.
69. Етапи інтеграційного процесу в процесі європейської інтеграції країн Центрально-Східної Європи.
70. Трансформація політичних еліт у країнах Центрально-Східної Європи.
71. Політична система Болгарії.
72. Політична система Естонії.
73. Політична система Латвії.
74. Політична система Литви.
75. Політична система Польщі.
76. Політична система Румунії.
77. Політична система Словаччини.
78. Політична система Словенії.
79. Політична система Угорщини.
80. Політична система Чехії.

Список основної та рекомендованої літератури

1. Агафонова Г. Особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій у країнах Центральної та Східної Європи / Г. С. Агафонова // Політологічні записки : збірник наукових праць. – 2011. – № 4.
2. Айнар Шлессер : „Наша партия отстаивает христианские ценности” : Интервью с главой латвийской „Партии священников” [Електронний ресурс] // IN VICTORY. – август 2006. – С. 4. – Режим доступа : www.invictory.info/article283.html
3. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня : мировой обзор : Учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 546 с.
4. Антошевський А. Розвиток польської партійної системи після 1989 р. / Анджей Антошевський // Магістеріум. – 2008. – Вип. 31 : Політичні студії. – С. 76.
5. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи) / Н. Бокало, С. Трохимчук. – Львів, 2000. – 68 с.
6. Брусиловська О. Посткомуністична Східна Європа : зовнішні впливи, внутрішні зміни / О. Брусиловська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 352 с.
7. Бурдяк В. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
8. Бурдяк В. Трансформація постсоціалістичних країн : уніфікація чи розширення варіацій демократичного поступу? / В. Бурдяк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – Вип.12. – Ужгород : Видавництво УжНУ „Говерла”, 2009. – С. 201–206.
9. Бялоблотький З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи : Монографія / Збігнєв Бялоблотький. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 15, 217–218.
10. Водичка К. Раздел Чехословакии – десять лет спустя [Електронний ресурс] / Карел Водичка // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 129–133. – Доступ : http://ecsocman.hse.ru/data/982/830/1219/10-K._VODICHKA_129-133.pdf
11. Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях : институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Григорий Голосов // Полис. – 1998. – № 1. – С. 106–129.
12. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин [Електронний ресурс] // Права людини і професійні стандарти для юристів, 1996 р. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_318
13. Долженков О. Посткомуністичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи та СНД : порівняльний аналіз / О. Долженков // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 12–16.
14. Європеїзація Центральної та Східної Європи / упор. Франк Шіммельфенніг, Ульріх Зедельмаєр ; пер. Олексія Сидорчука, Михайла Смутка, Юліана Романишина. – К. : Юніверс, 2010. – 284 с.

15. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс] / Офіційний вісник України. – 2006. – № 50. – С. 379. – Режим доступу : http://war.nau.ua/doc/?code=994_014
16. *Зарічний М.* Елементи теорії соціального вибору / Михайло Зарічний. – Львів, 2001. – 160 с.
17. *Зашкільняк Л.* Історія Центрально-Східної Європи / Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
18. *Зеленько Г.* Коаліція чи пактування : моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : Збірник : Т.2. – К. : ТОВ УВПК „ЕксОб”, 2006. – С. 253–267.
19. *Зеленько Г.* Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Політичний менеджмент. – 2006. – С. 136–146.
20. *Зеленько Г.* Політична „матриця” громадянського суспільства : Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
21. *Зеленько Г.* Політичне лідерство в країнах Центрально-Східної Європи : дилема раціональності і легітимності / Г. Зеленько // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 97–107.
22. *Зіллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Жак Зіллер. – К., 1996. – 420 с.
23. *Каганов Ю.* Центрально-Східна Європа як історичний регіон [Електронний ресурс] / Ю. Каганов. – Режим доступу до запропонованої наукової інформації : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2005_19/19kaganov.pdf
24. *Кіш Є.* Європа у пошуках нової ідентичності : Процеси інтеграції країн Центрально-Східної Європи / Є. Кіш // Нова політика. – 2005. – № 8. – С. 24.
25. *Кіш Є.* Центральна Європа як складова Європейського Союзу / Є. Кіш // Carpatica – Карпатика : Ужгородський національний університет, НДІ карпатознавства. – Вип. 35 : Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. – Ужгород, 2006. – С. 65–73.
26. Конституции стран мира (Конституции и основные законы стран мира) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.pbp>
27. Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана ; Перекл. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2005. – 789 с.
28. *Кундера М.* Трагедія Центральної Європи [Електронний ресурс] / Мілан Кундера // Незалежний культурологічний часопис „І”. – 1995. – № 6. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>
29. *Лазарева М.* Парламент в условиях строительства демократического государства : Опыт Чешской Республики [Диссертация] / Марина Лазарева. – М., 2009. – 189 с.
30. *Лендьел М.* Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : Монографія / Мирослава Лендьел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
31. *Лендьел М.* Передумови та особливості децентралізації влади у Центральній та Східній Європі / М. Лендьел // Політичний менеджмент : Спеціальний випуск. – 2007. – С. 167–178.
32. *Литвин В.* Концептуальне визначення поняття „урядова стабільність” / Віталій Литвин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – № 10. – С. 38–39.

33. *Литвин В.* Напівпрезидентська система в країнах Центральної Європи : детермінанти дефініювання / В. Литвин // *Rozwój polityczny państw Europy Środkowej I Wschodniej.* – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2012. – S. 207–224.
34. *Литвин В.* Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / Віталій Литвин // *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації.* – 2009. – № 3. – С. 25–33.
35. *Литвин В.* Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи : порівняльний аналіз / Віталій Литвин // *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації.* – 2012. – № 2. – С. 69–77.
36. *Литвин В.* Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / Віталій Литвин // *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації.* – 2011. – № 4. – С. 140–149.
37. *Литвин В.* Урядова стабільність крізь призму партійних детермінант країн Центральної Європи / Віталій Литвин // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія.* – 2009. – № 13. – С. 110–118.
38. *Марушяк Ю.* Система политических партий в Словакии и ее развитие в контексте изменений политического дискурса в стране после 1989 г. / Ю. Марушяк // *Партійна система сучасної України : еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* – 24–25 листопада 2011 р. – К. : ІПІЕНД, 2012. – С. 19–45.
39. *Медушевский А.* Теория конституционных циклов / Андрей Медушевский. – М. : ГУ ВШЭБ, 2005. – 576 с.
40. *Нікогосян О.* Тенденції розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах / О. Нікогосян // *Віче.* – 2008. – № 2. – С. 8–9.
41. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Особливості бікамералізму в Центральній і Східній Європі : порівняльний аналіз повноважень і функцій верхніх палат // *Освіта регіону : Політологія. Психологія. Комунікація.* – 2010. – № 4. – С. 177–188.
42. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Особливості формування та складу верхніх палат у парламентах країн Центральної та Східної Європи / Н. Панчак-Бялоблоцка // *Львівська політехніка : Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку.* – 2011. – Вип. 23. – С. 149–158.
43. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Парламентська мінливість і стабільність партійних систем у Центральній Європі : досвід Вишеградської четвірки / Надія Панчак-Бялоблоцка // *Політологічні та соціологічні студії : Т. 10. Вибірчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах : Збірник наукових праць.* – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 98–120.
44. *Панчак-Бялоблоцка Н.* Політична структуризація парламентів у країнах Центральної Європи на рівні постійних комітетів / Н. Панчак-Бялоблоцка // *Науковий часопис : Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* – Київ, 2010. – Вип. 4. – С. 175–184.

45. *Полещук В.* Демографический обзор : национальные меньшинства Эстонии [Электронный ресурс] / Вадим Полещук // Таллинн, ЦРК, 19 апреля 2011 г. – Режим доступа до інформації : <http://ilja-nikiforov.livejournal.com/50441.html>
46. *Примаков Е.* Мир без России? К чему ведет политическая близорукость / Евгений Примаков. – М. : ИИК „Российская газета”, 2009. – 240 с.
47. *Примуш М.* Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи / М. Примуш. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 176 с.
48. Программа Партии реформ [Электронный ресурс] // Партия реформ Затлерса (станом на вересень 2013 р.). – Доступ : <http://rus.reformupartija.lv/programma/>
49. *Прокоп'єв О.* Чинники електорального успіху партій-наступниць у поставторитарних суспільствах Центральної та Східної Європи / Олексій Прокоп'єв // *Магістеріум*. – 2002. – Вип. 10. – Політичні студії. – С. 29–42.
50. Рамкова конвенція про захист національних меншин [Електронний ресурс] // Збірка договорів Ради Європи. – Київ : Парламентське видавництво, 2000. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055
51. *Романюк А.* Політичні партії та партійні системи / Анатолій Романюк // *Основи політичної науки*. – Т. 2 : Політичні процеси, системи та інститути. – Львів : Кальварія, 1997. – С. 232–233.
52. *Романюк О.* Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах : спроба системного аналізу / О. Романюк // *Людина і політика*. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
53. *Сало І.* Політичні системи країн Вишеградської групи : досвід трансформації / Ірина Сало // *Стратегічна панорама*. – 2001. – № 1. – С. 63–67.
54. *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія : Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.
55. *Сліпецька Ю.* Демократичний транзит та його вплив на особливості соціополітичних розмежувань в посткомуністичних країнах ЦСЄ / Ю. Сліпецька // *Rozwój polityczny państw Europy Środkowej i Wschodniej*. – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2012. – S. 267–278.
56. *Стативка А.* Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи / А. Стативка // *Політичний менеджмент : Спеціальний випуск*. – 2007. – С. 16–23.
57. *Стойко О.* Децентралізація в країнах Східної Європи / О. Стойко // *Держава і право : Збірник наукових праць : Юридичні та політичні науки*. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 755–760.
58. Страны Центрально-Восточной Европы во второй половине XX века : Том 3. „Трансформации 90–х годов” / А. Некипелова, С. Глинкина]. – М. : Наука, 2002. – 777 с.
59. *Тымовский М.* История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер ; пер. з польской. – М. : „Весь мир”, 2004. – 544 с.
60. Треснувший костел. В Польше, самой религиозной стране Европы, кризис веры [Электронный ресурс] // *Корреспондент*. – 16.03.2012. – № 10. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/world/1331687-korrespondent-tresnuvshij-kostel-v-polshe-samoj-religioznoj-strane-evropy-krizis-very>

61. *Тучек М.* Сплоченность общества в чешском восприятии / Милан Тучек // Восточноевропейские исследования. – 2006. – № 3. – С. 57–72.
62. *Федорчак Т.* Політична трансформація Чеської республіки : внутрішні та зовнішні виміри / Тетяна Федорчак. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – 543 с.
63. *Хабданк-Колачковска С.* Страны переходного периода 2013 : Авторитарная агрессия и давление режима строгой экономии / Сильвана Хабданк-Колачковска. – Freedom House : Nations in Transit, 2013. – 14 с.
64. Цели экономической политики [Електронний ресурс] // Центр Согласия (станом на вересень 2013 р.). – Доступ : <http://saskanascents.lv/ru/programma/programma-social-demokraticheskoj-partii-soglasie/celi-ekonomicheskoy-politiki>
65. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник / Юрий Новопашин. – М. : Новый хронограф, 2003. – 256 с.
66. *Шведа Ю.* Соціальні зміни як чинник трансформації партійних систем країн Центрально-Східної Європи / Ю. Шведа // Вісник Львівського університету : Серія „Філософські науки”. – 2005. – Вип. 8. – С. 222–229.
67. *Юрійчук Є.* Виборчі процеси в постсоціалістичних державах : шляхи демократизації [Електронний ресурс] / Є. Юрійчук // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 4 (6). – Режим доступу до запропонованої інформації : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_4/visnyk_st_26.pdf
68. 2013 Index of Economic Freedom [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформації : www.heritage.org/index/ranking
69. *Agh A.* Political Harmonization in the East Central European Parliaments : Committees as Central Sites of Policy-making / Attila Agh // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 89–105.
70. *Agh A.* The Politics of Central Europe / Attila Agh. – London : Sage, 1998. – 244 p.
71. *Antoszewski A.* Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 252 s.
72. *Antoszewski A.* Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej : Perspektywa porównawcza / Andrzej Antoszewski. – Wrocław : Uniwersytet Wrocławski, 2006. – 288 s.
73. *Antoszewski A.* Systemy polityczne współczesnej Europy / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – S. 11–32.
74. *Antoszewski A.* The Turning Point? Polish 2005 Parliamentary Election and Consolidation of Party System / Andrzej Antoszewski // Hloušek V. Parliamentary Elections and Party Landscape in the Visegrád Group Countries / Vít Hloušek, Roman Chytilík. – CDK Democracy and Culture Studies Centre, 2007. – 195 p.
75. *Arian A.* The Dominant Party System : A Neglected Model of Democratic Stability / Asher Arian, Samuel Barnes // The Journal of Politics. – 1974. – No. 36. – P. 592–614.
76. *Bajda P.* Miejsce mniejszości węgierskiej na słowackiej scenie politycznej / Piotr Bajda // Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i

faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – 202 s.

77. *Bakema W.* The Ministerial Career / Wilma Bakema // The Profession of Government Ministers in Western Europe / Jean Blondel, Jean-Louis Thiebault. – London : Macmillan, 1991. – P. 70–98.
78. *Bakke E.* Patterns of Stability : Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989 / Elisabeth Bakke, Nick Sitter // Party Politics. – 2005. – Vol. 11. – No. 2. – P. 243–263.
79. *Bakker R.* Measuring Party Positions in Europe : The Chapel Hill Expert Survey Trend File, 1999–2010 / Ryan Bakker, Catherine de Vries, Erica Edwards, Liesbet Hooghe, Seth Jolly, Gary Marks, Jonathan Polk, Jan Rovny, Marco Steenbergen, and Milada Vachudova // Party Politics. – 2012. – November.
80. *Balcerowicz L.* Understanding Postcommunist Transitions / Leszek Balcerowicz // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – No. 4. – P. 75–89.
81. *Balík S.* Politický systém českých zemí 1848–1989 / Stanislav Balík, Vít Hloušek, Jan Holzer, Jakub Šedo. – Brno, 2003. – 180 s.
82. *Banzhaf J.* One man, 3.312 votes : a mathematical analysis of the Electoral College / John Banzhaf // Villanova Law Review. – 1968. – Vol. 13. – P. 304–332.
83. *Baron D.* A Spatial Bargaining Theory of Government Formation in Parliamentary Systems / David Baron // American Political Science Review. – 1998. – No. 92. – P. 593–609.
84. *Baron D.* Review of Grossman and Helpman's Special Interest Politics / David Baron // Journal of Economic Literature. – 2002. – Vol. 40. – P. 1221–1229.
85. *Bartolini S.* Identity, Competition and Electoral Availability : The Stability of European Electorates, 1885–1985 / Stefano Bartolini, Peter Mair. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 308 p.
86. *Baylis T.* Embattled Executives : Prime Ministerial Weakness in East Central Europe / Thomas A. Baylis // Communist and Post-Communist Studies. – 2007. – Vol. 40. – No. 1. – P. 81–106.
87. *Benoit K.* Institutional Change and Persistence : The Evolution of Poland's Electoral System, 1989–2001 / Kenneth Benoit, Jacqueline Hayden // Journal of Politics. – 2004. – Vol. 66. – No. 2. – P. 396–427.
88. *Benoit K.* Institutional Choice in New Democracies : Bargaining over Hungary's 1989 Electoral Law / Kenneth Benoit, John W. Schiemann // Journal of Theoretical Politics. – 2001. – Vol. 13. – No. 2. – P. 153–182.
89. *Benoit K.* Party policy in modern democracies / Kenneth Benoit, Michael Laver. – Rutledge : Taylor & Francis, 2006. – 304 p.
90. *Berglund S.* The handbook of political change in Eastern Europe / Sten Berglund, Joakim Ekman, Frank Aarebrot. – Edward Elgar Publishing, 2004. – 626 p.
91. *Bergman T.* Formation Rules and Minority Governments / Torbjorn Bergman // European Journal of Political Research. – 1993. – Vol. 23. – No. 1. – P. 55–66.
92. *Bialoblocki K.* Partie państw Europy Środkowej o wartościach postmaterialistycznych : zasady teoretyczno-metodologicznej i empirycznej analizy porównawczej / Krzysztof Bialoblocki // Transformacje ustrojowe w Europie Środkowej i Wschodniej / Praca

- zbiorowa pod red. Zbigniewa Białoblockiego i Anatoliya Romanyuka. – Kutno, 2012. – S. 103–130.
93. *Bideleux R.* The Balkans : A Post-Communist History / Robert Bideleux, Ian Jeffries. – Routledge, 2007. – P. 107–108.
 94. *Birch S.* Embodying democracy : electoral system design in post-Communist Europe / Sarah Birch. – Palgrave Macmillan, 2002. – 241 p.
 95. *Birch S.* Two-Round Electoral Systems and Democracy / Sarah Birch // Comparative Political Studies. – 2003. – Vol. 36. – No. 3. – P. 319–344.
 96. *Blais A.* One Round Versus Two Round Elections : An Experimental Study / Andre Blais, Jean-Francois Laslier, Annie Laurent, Nicolas Sauger, Karine Van der Straeten // French Politics. – 2007. – Vol. 5. – P. 278–286.
 97. *Blais A.* The classification of electoral systems / Andre Blais // European Journal of Political Research. – 1988. – Vol. 16. – P. 99–110.
 98. *Blondel J.* Cabinets in Eastern Europe / Jean Blondel, Ferdinand Muller-Rommel. – Basingstoke : Macmillan, 2001. – 257 p.
 99. *Blondel J.* Governing Together : The Extent and Limits of Joint Decision-making in Western European Cabinets / Jean Blondel, Ferdinand Muller-Rommel. – London : St. Martin's Press, 1993. – 338 p.
 100. *Blondel J.* Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies / Jean Blondel // Canadian Journal of Political Science. – 1968. – Vol. 1. – No. 2. – P. 180–203.
 101. *Bogaards M.* Counting Parties and Identifying Dominant Party Systems in Africa / Matthijs Bogaards // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43. – No. 2. – P. 174–175.
 102. *Bormann N.* Democratic Electoral Systems around the World, 1946–2011 / Nils-Christian Bormann, Matt Golder // Electoral Studies. – 2013. – Vol. 32. – P. 360–369.
 103. *Borowik I.* Religia jako element tożsamości w warunkach transformacji w Europie Środkowo-Wschodniej. Perspektywa socjologiczna / Irena Borowik // Mroz M. Państwo-społeczeństwo-religia we współczesnej Europie / Maciej Mróz, Tomasz Dębowski. – Toruń : Adam Marszałek, 2009. – 429 s.
 104. *Boucek F.* Electoral and Parliamentary Aspects of Dominant Party Systems / Francoise Boucek // Comparing Party System Change / Paul Pennings, Jan-Erik Lane. – London : Routledge, 1998. – P. 105–108.
 105. *Bozoki A.* The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe / Andras Bozoki, John Ishiyama. – M.E. Sharpe, 2002. – 501 p.
 106. *Brabourne C.* The political evolution of the Hungarian nation : Vol. 1. / Cecil Marcus Brabourne. – General Books LLC, 2010. – 208 p.
 107. *Browne E.* Aspects of Coalition Payoffs in European Parliamentary Democracies / Eric Browne, Mark Franklin // American Political Science Review. – 1973. – Vol. 67. – No. 2. – P. 453–469.
 108. *Brug W.* Voters' perceptions and party dynamics / Wouter van der Brug // Party Politics. – 1999. – Vol. – 5. – No. 2. – P. 147–169.
 109. *Budge I.* Parties and Democracy : Coalition Formation and Government Functioning in Twenty States / Ian Budge, Hans Keman. – Oxford, 1993. – 256 p.
 110. *Bugajski J.* Political Parties of Eastern Europe : A Guide to Politics in the Post-Communist Era / Janusz Bugajski. – M.E. Sharpe, 2002. – 1055 p.

111. *Castles F.* Left-right political scales : Some „expert” judgements / Francis Castles, Peter Mair // *European Journal of Political Research*. – 1984. – Vol. 12. – No. 1. – P. 73–88.
112. CBOS. Komunikat z badań: Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II (BS/49/2012) [Електронний ресурс]. – Warszawa, 2012. – Доступ : http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_049_12.PDF
113. Central European Free Trade Agreement [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.worldtradelaw.net/fta/agreements/cefta.pdf
114. Central Europe. From Visegrad to Mitteleuropa : Shifting alliance among new members of the European Union [Електронний ресурс]. – *Economist*, 14.04.2005. – Режим доступу : <http://www.economist.com/node/3871275>
115. *Chan K.* Idealism versus Realism in Institutional Choice : Explaining Electoral Reform in Poland / Kenneth Ka-Lok Chan // *West European Politics*. – 2002. – Vol. 24. – No. 3. – P. 64–88.
116. *Cheibub J.* The Investiture Vote and the Formation of Minority Parliamentary Governments / José Antonio Cheibub, Shane Martin, Bjørn Erik Rasch // Paper presented at the workshop on „The Importance of Constitutions : Parliamentarism, Representation, and Voting Rights”. – Istanbul, October 23–25, 2013. – 25 p.
117. *Clark T.* Explaining the 2000 Lithuanian Parliamentary Elections : An Application of Contextual and New Institutional Approaches / Terry Clark, Nerijus Prekivičius // *Slavic Review*. – 2003. – Vol. 62. – No. 3. – P. 548–569.
118. *Clark T.* The Effects of Changes to the Electoral Law in Premier-Presidential Systems : The Lithuanian Case / Terry Clark, Nerijus Prekivičius // *Lithuanian Political Science Yearbook*. – 2000. – Vol. 1. – P. 112–125.
119. Co łączy Polaków z Parafią ? Komunikat z badań [Електронний ресурс] // Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej. – 2005. – Vol. 49. – 20 s. – Режим доступу : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_049_05.PDF
120. *Collin P.* Dictionary of Government and Politics / Peter Hodgson Collin. – Taylor & Francis, 1998. – 302 p.
121. *Conrad C.* Measuring government duration and stability in Central Eastern European democracies / Courtenay Conrad, Sona Golder // *European Journal of Political Research*. – 2010. – Vol. 49. – No. 1. – P. 119–150.
122. *Crowther W.* The Institutionalization of the Romanian Parliament : a Case Study of the State-Building Process in Eastern Europe / William Crowther, Steven Roper // *Southeastern Political Review*. – 1998. – Vol. 26. – No. 2. – P. 401–426.
123. *Dahl R.* Polyarchy. Participation and Opposition / Robert Dahl. – New Haven-London, 1971. – 257 p.
124. *Dalton R.* Parties without Partisans : Political Change in Advanced Industrial Democracies / Russell Dalton, Martin Wattenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 314 p.
125. *Damgaard E.* Cabinet Termination / Eric Damgaard // Strom K. Cabinets and Coalition Bargaining : The Democratic Life Style in Western Europe / Kaare Strom, Wolfgang Muller, Torbjorn Bergman. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 303–304.
126. *Damgaard E.* How Parties Control Committee Members / Erik Damgaard // Doering H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Herbert Doering. – New York : St. Martin’s Press, 1995. – P. 308–325.

127. *Dančišin V.* Misinterpretation of The Hagenbach-Bischoff Quota / Vladimír Dančišin // *Annales Scientia Politica*. – 2013. – Vol. 2. – No. 1. – P. 75–78.
128. *Dawisha K.* Political Learning in Post-Communist Elections / Karen Dawisha, Stephen Deets // *East European Politics and Societies*. – 2006. – Vol. 20. – No. 4. – P. 691–728.
129. *Day A.* Liberal Democracy of Slovenia / Alan John Day, Roger East, Richard Thomas // *Day A. A political and economic dictionary of Eastern Europe* / Alan John Day, Roger East, Richard Thomas. – Routledge, 2002. – P. 331.
130. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union, 12 May 2004 (The Kroměříž Declaration) [Електронний ресурс] / Visegrad Group. – Режим доступу до інформації : www.visegradgroup.eu/2004/declaration-of-prime
131. *Deegan-Krause K.* Nowe wymiary rozłamu politycznego / Kevin Deegan-Krause // Dalton R. *Zachowania polityczne* / Russel J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. – 561 s.
132. *Deemen A.* Coalition Formation in Centralized Policy Games / Ad van Deemen // *Journal of Theoretical Politics*. – 1991. – Vol. 3. – No. 2. – P. 139–162.
133. *Dehnel-Szyc M.* Gry polityczne. Orientacje na dziś / Małgorzata Dehnel-Szyc, Jadwiga Stachura. – Warszawa 1991. – 296 s.
134. Democracy index 2012 : Democracy at a standstill [Електронний ресурс]. – Economist Intelligence Unit, 2013. – Режим доступу до запропонованої інформації : https://portoncv.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034
135. Democratic Alliance of Hungarians in Romania [Електронний ресурс]. – Доступ : <http://www.rmdsz.ro/szervezet/platformok>
136. *DeWinter L.* The Role of Parliament in Government Formation and Resignation / Leven De Winter // *Parliaments and Majority Rule in Western Europe* / Herbert Doring. – New York, 1995. – P. 115–151.
137. *Diermeier D.* Cohesion in Legislatures and the Vote of Confidence Procedure / Daniel Diermeier and Timothy J. Feddersen // *American Political Science Review*. – 1998. – Vol. 92. – No. 3. – P. 611–621.
138. *Doring H.* Is Government Control of the Agenda Likely to Keep „Legislative Inflation” at Bay? / Herbert Doring // *Doring H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe* / Herbert Doring. – New York : St. Martin’s Press, 1995. – P. 654–687.
139. *Downs W.* The 2004 Presidential and Parliamentary Elections in Romania / William Downs, Raluca Miller // *Electoral Studies*. – 2006. – Vol. 25. – No. 2. – P. 409–415.
140. *Duverger M.* Political Parties : Their organization and activity in the modern state / Maurice Duverger. – New York, 1959. – 439 p.
141. *Dyrberg T.* Radical and Plural Democracy : In Defense of Right /Left and Public Reason / Torben Bech Dyrberg // *Working Paper*. – Aalborg University, 2004. – P. 6.
142. Eleven out of 15 members of Bulgarian Orthodox Church’s Holy Synod worked for communist State Security [Електронний ресурс] // *The echo Sofia*. –17.01.2012. – Доступ : http://sofiaecho.com/2012/01/17/1747052_eleven-out-of-11-members-of-bulgarian-orthodox-churchs-holy-synod-worked-for-communist-state-security

143. *Elgie R.* The classification of democratic regime types : conceptual ambiguity and contestable assumptions / Robert Elgie // *European Journal of Political Research*. – 1998. – Vol. 33. – P. 219–238.
144. *Eulau H.* Legislative Institutions and Processes / Heinz Eulau, Katherine Hinckley // Robinson J. *Political Science Almanac* : [Vol. 1] / James Robinson. – Indianapolis, 1966. – P. 85–189.
145. Eurobarometer. Social values, Science and Technology. January–February 2005 [Електронний ресурс]. – Eurobarometer, 2005. – 336 p. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf
146. Europe in figures. Eurostat yearbook 2011 [Електронний ресурс]. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2011. – 692 p. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-11-001/EN/KS-CD-11-001-EN.PDF
147. *Evans G.* Economic ideology and political success : communist-successor parties in the Czech Republic, Slovakia and Hungary compared / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 4. – P. 565–578.
148. *Evans G.* Explaining the formation of electoral cleavages in post-communist democracies / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // Klingemann H.-D. *Elections in Central and Eastern Europe : The First Wave* / Hans-Dieter Klingemann, Ekkehard Mochman, Kenneth Newton. – Berlin : Sigma, 2000. – P. 36–70.
149. *Evans G.* Identifying the bases of party competition in Eastern Europe / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // *British Journal of Political Science*. – 1993. – Vol. 23. – P. 521–548.
150. *Fettelschloss K.* Continuity and Change of Ministers and Ministries : A Comparative Analysis for Eleven CEE Countries / Katja Fettelschloss // Paper presented at the ECPR General Conference, University of Budapest, September 8–10, 2005. – 19 p.
151. *Fink-Hafner D.* Much Ado about Nothing : Electoral Reform in Slovenia / Danica Fink-Hafner // Paper presented at the „Elections, Public Opinion, and Parties (EPOP)” Conference, Manchester, 12–14 September 2008.
152. *Fink-Hafner D.* Political modernization in Slovenia in the 1980s and early 1990s / Danica Fink Hafner // *Journal of Communist Studies*. – 1992. – Vol. 8. – No. 4. – P. 210–226.
153. *Fish S.* Stronger Legislatures, Stronger Democracies [Електронний ресурс] / Steven Fish // *Journal of Democracy*. – 2006. – Vol. 17. – No. 1. – P. 5–20. – Режим доступу : <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Fish-17-1.pdf>
154. *Fish S.* The Handbook of National Legislatures : A Global Survey / Steven Fish, Matthew Kroenig. – Cambridge University Press, 2009. – 808 p.
155. *Fitzmaurice J.* The Slovak Elections of 25th and 26th September 1998 / John Fitzmaurice // *Electoral Studies*. – 1999. – Vol. 18. – No. 2. – P. 291–295.
156. *Fortin J.* Measuring Presidential Powers: Some Pitfalls of Aggregate Measurement [Електронний ресурс] / Jessica Fortin // *International Political Science Review*. – 2012 (online). – Режим доступу до запропонованої інформації : http://jessica-fortin.weebly.com/uploads/9/0/4/1/9041356/jfortin_measuring_presidential_powers.pdf

157. *Fox J.* The Question of Religion and World Politics / J. Fox, S. Sandler // *Fox J. Religion and World Conflict* / J. Fox, S. Sandler. – London–New York, 2006. – P. 2–3.
158. *Francis W.* Legislative Committee Systems, Optimal Committee Size, and the Costs of Decision Making / Wayne Francis // *Journal of Politics*. – 1982. – Vol. 44. – P. 822–837.
159. Freedom in the world 2013 : democratic breakthroughs in the balance [Електронний ресурс]. – Freedom House, 2013. – Режим доступу до запропонованої інформації : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet%20-%20for%20Web.pdf>
160. *Frye T.* A politics of Institutional Choice : Post-Communist Presidencies / Timothy Frye // *Comparative political studies*. – 1997. – Vol. 30. – No. 5. – P. 523–552.
161. *Gaber S.* Elections in Slovenia – April 1990 / Slavko Gaber // *Representation*. – 1992. – Vol. 31. – No. 113. – P. 22–24.
162. *Gallagher M.* Comparing Proportional Representation Electoral Systems : Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities / Michael Gallagher // *British Journal of Political Science*. – 1992. – Vol. 22. – P. 469–496.
163. *Gallagher M.* Proportionality, disproportionality and electoral systems / Michael Gallagher // *Electoral Studies*. – 1991. – Vol. 10. – No. 1. – P. 33–51.
164. *Gallagher M.* Representative Government in Western Europe / Michael Gallagher, Michael Laver, Peter Mair. – McGraw-Hill, 1992. – 330 p.
165. *Gallagher M.* The politics of electoral systems / Michael Gallagher, Paul Mitchell. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 688 p.
166. *Gallagher T.* Romania : the disputed election of 1990 / Tom Gallagher // *Parliamentary Affairs*. – 1991. – Vol. 44. – No. 1. – P. 79–93.
167. *Garber L.* Introduction / Larry Garber, Eric Bjornlund // *Garber L. The New Democratic Frontier : A Country By Country Report on Elections in Central and Eastern Europe* / Larry Garber, Eric Bjornlund. – Washington D.C., 1992. – 247 p.
168. *Garlicki L.* Rada Ministrów : powoływanie – kontrola – odpowiedzialność / Leszek Garlicki // *Bałaban A. Rada Ministrów : organizacja i funkcjonowanie* / Andrzej Bałaban. – Kraków : Zakamycze, 2002. – P. 158–159.
169. *Gélard P.* Parliamentary complexity or democratic necessity? / Patrice Gélard // *European Commission for Democracy Through Law*, 2005. – No. 335. – 12 p.
170. *Gijsberts M.* Class cleavages in party preferences in the new democracies in Eastern Europe : a comparison with western democracies / M. Gijsberts, P. Nieuwbeerta // *European Societies*. – 2000. – Vol. 2. – No. 4. – P. 397–430.
171. *Giliomee H.* The Awkward Embrace. One-Party Domination and Democracy / Hermann Giliomee, Charles Simkins. – Amsterdam : Harwood Academic Publishers, 1999. – 368 p.
172. *Goerres A.* The Political Participation of Older People in Europe : The Greying of Our Democracies / Achim Goerres. – Basingstoke, 2009. – 217 p.
173. *Goerres A.* Why are Older People more Likely to Vote? The Impact of Ageing on Electoral Turnout across Europe / Achim Goerres // *British Journal of Politics and International Relations*. – 2007. – Vol. 9. – No. 1. – P. 90–121.
174. *Goetz K.* Governmentalizing central executives in post-communist Europe / Klaus Goetz, Hellmut Wollmann // *Journal of European Public Policy*. – 2001. – Vol. 8. – No. 6. – P. 864–887.

175. *Goetz K.* Government, Parliament and Lawmaking in Poland / Klaus Goetz, Radoslaw Zubek // *The Journal of Legislative Studies*. – 2007. – Vo. 13. – No. 4. – P. 517–538.
176. *Goetz K.* The Solitary Center : The Core Executive in Central and Eastern Europe / Klaus H. Goetz, Helen Z. Margetts // *Governance*. – 1999. – Vol. 12. – No. 4. – P. 425–453.
177. *Grofman B.* Electoral System Changes in Estonia, 1989–1993 / Bernard Grofman, Evald Mikkel, Rein Taagepera // *Journal of Baltic Studies*. – 1999. – Vol. 30. – No. 3. – P. 227–249.
178. *Grossman G.* Special Interest Politics / Gene Grossman, Elhanan Helpman. – Cambridge and London : MIT Press, 2001. – 364 p.
179. *Grzymala-Busse A.* The Organizational Strategies of Communist Parties in East Central Europe, 1945–89 / Anna Grzymala-Busse // Paper presented at the „New Directions in the Study of East European State Socialism” Workshop at Harvard University, November 7–9, 1997.
180. *Hadenius A.* Pathways from Authoritarianism / Axel Hadenius, Jan Teorell // *Journal of Democracy*. – 2007. – Vol. 18. – No. 1. – P. 143–156.
181. *Hanley S.* The New Right in the New Europe : Czech transformation and right-wing politics, 1989–2006 / Sean Hanley. – London : Routledge, 2007. – 288 p.
182. *Hantos E.* The Magna Carta Of The English And Of The Hungarian Constitution : A Comparative View of the Law and Institutions of the Early Middle Ages / Elemér Hantos. – The Lawbook Exchange, Ltd., 1904. – 209 p.
183. *Harfst P.* Government Stability in Central and Eastern Europe : The Impact of Parliaments and Parties / Philipp Harfst // Paper prepared for the ECPR Joint Session of Workshops Copenhagen, 14–19 April 2000. – 34 p.
184. *Hayashi T.* Regions in Central and Eastern Europe : past and present / Tadayuki Hayashi, Hiroshi Fukuda // Hokkaido University : Slavic Research Center, 2007. – 331 p.
185. *Herbut R.* Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wshodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej / Ryszard Herbut // Antoszewski A. *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej* / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 129–167.
186. *Hinckley B.* Coalitions and Politics / Barbara Hinckley. – New York : Harcourt Brace, 1981. – 164 p.
187. *Hloušek V.* Origin, Ideology and Transformation of Political Parties : East-Central and Western Europe Compared / Vít Hloušek, Lubomír Kopeček. – Ashgate Publishing, Ltd., 2010. – 263 p.
188. *Hoffman A.* Political parties, electoral systems and democracy : A cross-national analysis / Amanda Hoffman // *European Journal of Political Research*. – 2005. – Vol. 44. – P. 231–242.
189. *Hooghe L.* Reliability and validity of the 2002 and 2006 Chapel Hill expert surveys on party positioning / Liesbet Hooghe, Ryan Bakker, Anna Brigevidich, Catherine De Vries, Erica Edwards, Gary Marks, Jan Rovny, Marco Steenbergen, Milada Vachudova // *European Journal of Political Research*. – 2010. – Vol. 49. – No. 5. – P. 687–703.
190. *Huber J.* Cabinet Instability and the Accumulation of Experience in the Cabinet : The French Fourth and Fifth Republics in Comparative Perspective / John Huber, Cecilia Martinez-Gallardo // *British Journal of Political Science*. – Vol. 34. – No. 1. – P. 27–48.

191. *Huber J.* Cabinet Turnover in Parliamentary Democracies / John Huber, Cecilia Martinez-Gallardo // Paper prepared for delivery at the 2003 Annual Meetings of the American Political Science Association, Philadelphia, PA, 2003. – 35 p.
192. *Huber J.* Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies / John Huber, Roland Inglehart // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 1. – P. 73–111.
193. *Huber J.* The Vote of Confidence in Parliamentary Democracies / John Huber // *American Political Science Review*. – 1996. – Vol. 90. – No. 2. – P. 269–282.
194. *Ilonszki G.* Towards Functional Clarification and Activity of Parliamentary Committees in Hungary / Gabriella Ilonszki // Olson D. *Committees in Post-communist Democratic Parliaments : Comparative Institutionalization* / David Olson, William Crowther. – Columbus : Ohio State University Press, 2002. – P. 21–43.
195. *Indridason I.* Cabinet Reshuffles and Ministerial Drift / Indridi Indridason, Christopher Kam // *British Journal of Political Science*. – 2008. – Vol. 38. – No. 4. – P. 621–656.
196. *Inglehart R.* Modernization and Postmodernization : Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies / Ronald Inglehart. – Princeton University Press, 1997. – 453 p.
197. *Innes A.* Party competition in Postcommunist Europe : the Great Electoral Lottery / Abby Innes // *Comparative Politics*. – 2002. – Vol. 35. – No. 1. – P. 85–105.
198. *Ishiyama J.* The sickle or the rose? Previous regime types and the evolution of the ex-communist parties in post-communist politics / John Ishiyama // *Comparative Political Studies*. – 1997. – Vol. 30. – No. 3. – P. 299–331.
199. *Janda K.* *Political Parties : A Cross National Survey* / Kenneth Janda. – New York, 1980. – 1019 p.
200. *Jurkynas M.* The Parliamentary Election in Lithuania, October 2008 / Mindaugas Jurkynas // *Electoral Studies*. – 2009. – Vol. 28. – No. 2. – P. 329–333.
201. *Kabele J.* A General Interpretation of Transition in the Czech Republic (1989–1993) / Jiri Kabele // *Czech Sociological Review*. – 1999. – Vol. 7. – P. 3–21.
202. *Kaminski M.* Do Parties Benefit from Electoral Manipulation? Electoral Laws and Heresthetics in Poland, 1989–93 / Marek Kaminski // *Journal of Theoretical Politics*. – 2002. – Vol. 14. – No. 3. – P. 325–358.
203. *Kanev D.* The Committee System of the Bulgarian Parliament : An Overview / Dobrin Kanev // Longley L. *Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees* / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 345.
204. *Katz R.* Changing Models of Party Organization and Party Democracy : The Emergence of the Cartel Party / Richard Katz, Peter Mair // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 1. – P. 5–28.
205. *Katz R.* Party Government and its Alternatives / Richard S. Katz // Katz R. *Party Governments : European and American Experiences* / Richard S. Katz. – Walter de Gruyter, 1987. – P. 1–26.
206. *Katz R.* Party Government : A Rationalistic Conception / Richard S. Katz // Castles F. *Visions and Realities of Party Government* / Francis Geoffrey Castles, Rudolf Wildenmann. – Walter de Gruyter, 1986. – P. 31–71.
207. *Kendall M.* The Law of Cubic Proportion in Election Results / M. Kendall, A. Stuart // *British Journal of Sociology*. – 1950. – Vol. 1. – P. 183–197.

208. *Keudel-Kaiser D.* Government Formation in Central and Eastern Europe – the Case of Minority Governments / Dorothea Keudel-Kaiser // European University Viadrina, Frankfurt (Oder), 2011. – 30 p.
209. *King A.* How to Strengthen Legislatures : Assuming That We Want To / Anthony King // Ornstein N. The Role of the Legislature in Western Democracies / Norman Ornstein. – Washington, D.C. : American Enterprise Institute, 1981. – P. 87–89.
210. *King G.* A Unified Model of Cabinet Dissolution in Parliamentary Democracies / Gary King, James Alt, Nancy Burns, Michael Laver // American Journal of Political Science. – 1990. – Vol. 34. – No. 3. – P. 846–871.
211. *Kitschelt H.* Post-Communist Party Systems : Competition, representation, and inter-party cooperation / Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, Gabor Toka. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 457 p.
212. *Kitschelt H.* The formation of party systems in East Central Europe / Herbert Kitschelt // Politics and Society. – 1992. – Vol. 20. – No. 1. – P. 7–50.
213. *Klíma M.* Consolidation and Stabilization of the Party System in the Czech Republic / Michal Klíma // Hofferbert R. Parties and Democracy : party structure and party performance in old and new democracies / Richard Hofferbert. – Oxford, 1998. – P. 70–88.
214. *Klingemann H.-D.* Die Entstehung wettbewerbsorientierter Parteiensystem in Osteuropa / Hans-Dieter Klingemann // Zapf W. Institutionenvergleich und Institutionendynamik / Wolfgang Zapf, Meinolf Dierkes. – Berlin, 1994. – P. 13–38.
215. *Klingemann H.-D.* Post-autocratic party systems and the regime cleavage in new democracies / Hans-Dieter Klingemann // Van Beek U. Democracy under Construction : Patterns from Four Continents / U.J. van Beek. – Bloomfield Hills : Barbara Budrich Publishers, 2005. – P. 95–135.
216. *Knutsen O.* Cleavage politics / Oddbjv Knutsen, Elinor Scarbrough // Van Deth J. The impact of values / Jan W. van Deth, Elinor Scarbrough. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – P. 492–524.
217. *Köker P.* Presidential Activism in Central and Eastern Europe (CEE) : A statistical analysis of the use of presidential vetoes in the CEE EU member states, 1990–2010 / Philipp Köker // Paper prepared for presentation at the 63rd Political Studies Association Annual International Conference, 25–27 March 2013, Cardiff. – 22 p.
218. *Kolář P.* The Parliament of the Czech Republic – the Chamber of Deputies / Petr Kolář, Petr Valenta. – Prague, 2009. – 75 p.
219. *Kopecek L.* Czech and Slovak political parties and their vision of European integration [Електронний ресурс] / Lubomir Kopecek, Jakub Sedo // Central European Political Studies Review. – 2003. – Vol. 1. – No. 5. – Режим доступу до інформації : <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=12>
220. *Kopecký P.* Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies : Power of the Powerless / Petr Kopecky, Maria Spirova // Journal of Legislative Studies. – 2008. – Vol. 14. – No. 1–2. – P. 133–159.
221. *Kopecký P.* Parliaments in the Czech and Slovak Republics : Party Competition and Parliamentary Institutionalization / Petr Kopecký. – Aldershot : Ashgate, 2001. – 262 p.

222. *Kopecký P.* Political parties and the state in post-communist Europe : The nature of symbiosis / Petr Kopecký // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2006. – Vol. 22. – No. 3. – P. 251–273.
223. *Kopecký P.* The Czech Republic : Entrenching Proportional Representation / Petr Kopecký // Colomer J. Handbook of Electoral System Choice / Josep Colomer. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2004. – P. 347–358.
224. *Krupavicius A.* The Lithuanian Parliamentary Elections of 1996 / Algis Krupavicius // Electoral Studies. – 1997. – Vol. 16. – No. 4. – P. 541–549.
225. *Kurian G.* World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures : Vol. 1 / George Thomas Kurian, Lawrence D. Longley, Thomas O. Melia. – Washington, D.C. : Congressional Quarterly INC, 1998. – 916 p.
226. *Kysela J.* Dvoukomorove systémy : Teorie, historie a srovnání dvoukomorových parlamentů / Jan Kysela. – Praha : Eurolex Bohemia, 2004. – 630 p.
227. *Laakso M.* The Effective Number of Parties : A Measure with Application to West Europe / Markku Laakso, Rein Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – No. 1. – P. 3–27.
228. *Lakota I.* Sistem nepopolne dvodomnosti v slovenskem parlamentu (diplomska naloga) [Электронный ресурс] / Igor Lakota // University of Ljubljana : Faculty of Social Sciences, 2006. – P. 62. – Режим доступа : <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Lakota-Igor.PDF>
229. *Lane J.* Political Data Handbook / Jan-Erik Lane, David McKay, Kenneth Newton. – Oxford, 1997. – 357 p.
230. Latvijas demogrāfijas Garagrāmata. – Pura Latvijas Republikas CENTRALA Statistikas pārvalde, 2001. – P. 33.
231. *Laver M.* Cabinet Ministers and Parliamentary Government : a Research Agenda / Michael Laver, Kenneth Shepsle // Developing Democracy. Comparative Research in Honor of J. F. Blondel / Ian Budge, David Hamilton McKay. – Cambridge University Press, 1994. – P. 143.
232. *Laver M.* Events, Equilibria and Government Survival / Michael Laver, Kenneth Shepsle // American Journal of Political Science. – 1998. – No. 42. – P. 28–54.
233. *Laver M.* Making and breaking governments : Cabinets and legislatures in parliamentary democracies / Michael Laver, Kenneth Shepsle. – New York : Cambridge University Press, 1996. – 301 p.
234. *Laver M.* Multiparty Government : The Politics of Coalition in Europe / Michael Laver, Norman Schofield. – University of Michigan Press, 1998. – 308 p.
235. *Lewis P.* Central Europe since 1945 / Paul Lewis. – Longman : London and New York, 1994. – 352 p.
236. *Lewis P.* Party Development and Democratic Change in Post-Communist Europe : The First Decade / Paul G. Lewis. – London : Frank Cass, 2001. – 223 p.
237. *Lewis P.* Party Systems in Post-communist Central Europe: Patterns of Stability and Consolidation / Paul Lewis // Democratization. – 2006. – Vol. 13. – No. 4. – P. 562–583.
238. *Lewis P.* Political Parties in Post-communist Eastern Europe / Paul G. Lewis. – London, New York : Routledge, 2000. – 202 p.
239. *Lijphart A.* Democracies : Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries / Arend Lijphart. – Yale University Press, 1984. – 229 p.

240. *Lijphart A.* Patterns of Democracy : Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / Arend Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1999. – 351 p.
241. *Linz J.* Problems of Democratic Transition and Consolidation : Southern Europe, South America, and post-communist Europe / Juan Jose Linz, Alfred Stepan. – Baltimore, 1996. – 479 p.
242. *Lippert B.* Europeanization of CEE executives : EU membership negotiations as a shaping power / Barbara Lippert, Gaby Umbach, Wolfgang Wessels // Journal of European Public Policy. – 2001. – Vol. 8. – No. 6. – P. 980–1012.
243. *Lukošaitis A.* The Context of Parliamentary Elections 2000 : The Experience and Perspectives of Coalition Politics in Lithuania / Alvidas Lukošaitis // Lithuanian Political Yearbook. – 2000. – Vol. 1. – P. 139–166.
244. *Lundell J.* Notes on the Droop quota / Jonathan Lundell, I.D. Hill // Voting matters. – 2007. – Vol. 24. – P. 3–6.
245. *Mair P.* Party System Change : Approaches and Interpretations / Peter Mair. – Oxford, 1998. – 244 p.
246. *Mair P.* The Challenge to Party Government / Peter Mair // West European Politics. – 2008. – Vol. 31. – No. 1–2. – P. 211–234.
247. *Mair P.* The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe / Peter Mair // Small Parties in Western Europe : Comparative and National Perspectives / Ferdinand Muller-Rommel, Geoffrey Pridham. – Sage, 1991. – P. 47.
248. *Mair P.* The West European Party System / Peter Mair. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – 364 p.
249. *Macridis R.* Political Parties : Contemporary Trends and Ideas / Roy Macridis. – NY : Harper & Row, 1967. – 268 p.
250. *Malová D.* Slovakia : From the Ambiguous Constitution to the Dominance of Informal Rules / Darina Malová // Zielonka J. Democratic Consolidation in Eastern Europe. – Volume 1 : Institutional Engineering / Jan Zielonka. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 347–377.
251. *Malová D.* The Position and the Roles of Committees in the Legislative Process of the National Council of the Slovak Republic / Darina Malová // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 307–323.
252. *Maoz Z.* Normative and structural causes of the democratic peace, 1946–1986 / Zeev Maoz, Bruce Russett// American Political Science Review. – 1993. – Vol. 87. – No. 3. – P. 624–638.
253. *Maoz Z.* Political Polarization and Cabinet Stability in Multiparty Systems : A Social Networks Analysis of European Parliaments 1945–98 / Zeev Maoz, Zeynep Somer-Topcu // British Journal of Political Science. – 2010. – Vol. 40. – No. 4. – P. 805–833.
254. *March L.* What's Left of the Radical Left? The European Radical Left after 1989 : Decline and Mutation / Luke March, Cas Mudde // Comparative European Politics. – 2005. – Vol. 3. – No. 1. – P. 23–49.
255. *Marczewska-Rytko M.* Religia i polityka w globalizującym się świecie / Maria Marczewska-Rytko. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – 362 s.

256. *Marian G.* Plus ça change: Electoral law reform and the 2008 Romanian parliamentary elections / Gabrie Cosmin Marian, Ronald King // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2010. – Vol. 43. – P. 7–18.
257. *Markowski R.* The polish SLD in the 1990 s. From Opposition to Incumbents and Back / Radoslaw Markowski // *Bozoki A. The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe* / Andras Bozoki, John T. Ishiyama. – New York, 2002. – P. 51–89.
258. *Marks G.* Party Competition and European Integration in the East and West : Different Structure, Same Causality / Gary Marks, Liesbet Hooghe, Moira Nelson, Erica Edwards // *Comparative Political Studies*. – 2006. – Vol. 39. – No. 2. – P. 155–175.
259. *Martin L.* Government Formation in Parliamentary Democracies / Lanny W. Martin, Randolph T. Stevenson // *American Journal of Political Science*. – 2001. – Vol. 45. – No. 1. – P. 33–50.
260. *Martineau N-G.* The Influence of Special Interests and Party Activists of Electoral Competition / Nicolas-Guillaume Martineau // *Job Market Paper*. – 2010. – 60 p.
261. *Maryński A.* Narodowości świata / Andrzej Maryński. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1988. – 169 s.
262. *Massicotte L.* Mixed Electoral Systems : a Conceptual and Empirical Survey / Louis Massicotte, Andre Blais // *Electoral Studies*. – 1999. – Vol. 18. – No. 3. – P. 314–366.
263. *Matic A.* Electoral Reform as a Constitutional Dilemma / Andrej Auersperger Matic // *East European Constitutional Review*. – 2000. – Vol. 9. – No. 3. – P. 77–81.
264. *Matilla M.* Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries / Mikko Matilla, Tapio Raunio // *European journal of political research*. – 2004. – Vol. 43. – No. 2. – P. 263–285.
265. *Mätlik T.* Support to the Implementation of State Program „Integration in Estonian Society 2000–2007” in 2006 [Електронний ресурс] / Tanel Mätlik. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/enlargement/fiche_projet/work/2006_018-111%20Integration.pdf
266. *Mattson I.* Parliamentary Committees / Ingvar Mattson, Strom, Kaare // *Doring H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe* / Doring Herbert. – New York : St. Martin's Press, 1995. – P. 249–307.
267. *Mayhew D.* Congress : The Electoral Connection / David Mayhew. – New Haven-London : Yale University, 1974. – 194 p.
268. *Mikkel E.* The Baltics : Independence with Divergent Electoral Systems / Evald Mikkel, Vello Pettai // *Colomer J. Handbook of Electoral System Choice* / Josep Colomer. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2004. – P. 332–346.
269. *Millard F.* Elections in Poland 2001 : Electoral Manipulation and Party Upheaval / Frances Millard // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2003. – Vol. 36. – No. 1. – P. 69–86.
270. *Millard F.* Electoral-System Change in Latvia and the Elections of 2010 / Frances Millard // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2011. – Vol. 44. – No. 4. – P. 309–318.
271. *Millard F.* The Shaping of the Polish Party System, 1989–93 / Millard Frances // *East European Politics and Societies*. – 1994. – Vol. 8. – No. 3. – P. 467–494.
272. *Mołdawa J.* Systemy rządów : dylematy konstytucyjnej regulacji i praktycznej funkcjonalności / Tadeusz Mołdawa, Jarosław Szymanek. – Warszawa :ELIPSA, 2007. – 212 s.

273. *Moreno A.* Political Cleavages. Issues, Parties and the Consolidation of Democracy / Alejandro Menéndez Moreno. – Westview Press, 1999. – 205 p.
274. *Mrak M.* The Legislative Branch [Електронний ресурс] / Mojmir Mrak, Matija Rojec, Carlos Silva-Jáuregui // Slovenia : From Yugoslavia to the European Union. – World Bank Publications, 2004. – P. 56–57. – Режим доступу до інформації : http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2004/03/31/000009486_20040331142016/Rendered/PDF/283760PAPER0Slovenia.pdf
275. *Mudde C.* In the Name of the Peasantry, the Proletariat, and the People : Populism in Eastern Europe / Cas Mudde // Mény Y. Democracies and the Populist Challenge / Yves Mény, Yves Surel. – Basingstoke : Palgrave, 2002. – P. 215.
276. *Muiznieks N.* Minority Education in Latvia : From Segregation to Integration [Електронний ресурс] / Nils Muiznieks. – Режим доступу до інформації : <http://www.mfa.gov.lv/en/policy/4641/4642/FromSegregationToIntegration>
277. *Müller W.* Political Parties in Parliamentary Democracies : Making Delegation and Accountability Work / Wolfgang C. Müller // European Journal of Political Research. – 2000. – Vol. 34. – No. 3. – P. 309–333.
278. *Muller W.* Prime Ministers and other Government Heads / Wolfgang Muller, Wilfried Philipp // The Profession of Government Ministers in Western Europe / Jean Blondel, Jean-Louis Thiebault. – London : Macmillan, 1991. – 215 p.
279. *Müller-Rommel F.* Parteienregierungen in Mittel- und Osteuropa : Empirische Befunde im Ländervergleich 1990 bis 2008 / Ferdinand Müller-Rommel // Zeitschrift für Parlamentsfragen. – 2008. – Vol. 39. – No. 4. – P. 810–831.
280. *Müller-Rommel F.* Party Government in Central European Democracies : A Data Collection (1990–2003) / Ferdinand Muller-Rommel, Katja Fettelschloss, Philipp Harfst // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43. – P. 869–893.
281. *Müller-Rommel F.* Types of Cabinet Durability in Central Eastern Europe / Ferdinand Müller-Rommel // Paper posted at the eScholarship Repository, University of California Irvine, 2005. – 13 p.
282. *Norris P.* Choosing Electoral Systems : Proportional, Majoritarian and Mixed Systems / Pippa Norris // International Political Science Review. – 1997. – Vol. 18. – No. 3. – P. 297–312.
283. *Norton P.* How Many Bicameral Legislatures Are There? / Philip Norton // The Journal of Legislative Studies. – 2004. – Vol. 10. – P. 1–9.
284. *O'Donnell G.* Transitions from Authoritarian Rule : Tentative Conclusions and Uncertain Democracies / Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter. – Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1993. – 81 p.
285. *Ogaru R-M.* The Effects of the 2008 Romanian Electoral System Reform : when the Reformation Converts to Counter-Reformation / Roberta-Manuela Ogaru // PhD Legislative Studies Conference. – 2011. – 18 p.
286. *Olson D.* Party formation and party system consolidation in the new democracies of Central Europe / David Olson // Hofferbert R. Parties and Democracy : Party Structure and Party Performance in Old and New Democracies / Richard Hofferbert. – Oxford : Blackwell Publishers, 1998. – 240 p.
287. *Olson D.* The Committee System of the Polish Parliament : Institutional Development Since 1989 / David Olson // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative

- Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 275–287.
288. *Olson D.* The New Parliaments of Central and Eastern Europe / David Olson, Philip Norton. – London, 1996. – 254 p.
289. *Paterson S.* Fundamentals of Institutional Design : The Functions and Powers of Parliamentary Second Chambers / Samuel Charles Patterson, Anthony Mughan // The Journal of Legislative Studies. – 2001. – Vol. 7. – No. 1. – P. 39–60.
290. *Patka E.* Czeskie Kościoły u progu XX wieku w poszukiwaniu tożsamości / Stanisława Patka // Mroz M. Państwo-społeczeństwo-religia we współczesnej Europie / Maciej Mróz, Tomasz Dębowski. – Toruń : Adam Marszałek, 2009. – 429 s.
291. *Patterson S.* Senates : Bicameralism in the contemporary world / Samuel Charles Patterson, Anthony Mughan. – Columbus : Ohio State University Press, 1999. – 360 p.
292. *Pedersen M.* Changing Patterns of Electoral Volatility in European Party Systems, 1948–1977 : Explorations in Explanation / Morgens Pedersen // Western European Party Systems: Continuity and Change / Hans Daalder, Peter Mair. – Beverly Hills, 1983. – P. 29–67.
293. *Pedersen M.* The Dynamics of European Party Systems : Changing Patterns of Electoral Volatility / Morgens Pedersen // European Journal of Political Research. – 1979. – Vol. 7. – No. 1. – P. 1–26.
294. *Peleg B.* Coalition Formation in Simple Games with Dominant Players / Bezalel Peleg // International Journal of Game Theory. – 1982. – Vol. 10. – No. 1. – P. 11–33.
295. *Pempel T.* Uncommon Democracies : The One-Party Dominant Regimes / T.J. Pempel. – Ithaca, London : Cornell University Press, 1990. – 371 p.
296. *Pettai V.* The Parliamentary Elections in Estonia, March 2003 / Vello Pettai // Electoral Studies. – 2004. – Vol. 23. – No. 4. – P. 828–834.
297. *Piolatto A.* Plurality versus proportional electoral rule : which is most representative of voters? / Amedeo Piolatto / Job Market Paper. – 2009. – 27 p.
298. *Plecitá-Vlachová K.* The Parliamentary Election in the Czech Republic, June 2006 / Klára Plecitá-Vlachová, Mary Stegmaier // Electoral Studies. – 2007. – Vol. 27. – No. 1. – P. 179–184.
299. *Pridham G.* Coalitional Behavior in Theory and Practice : An Inductive Model for Western Europe / Geoffrey Pridham. – Cambridge, 1986. – 327 p.
300. *Podraza A.* Europa Środkowa jako region historyczny [Електронний ресурс] / Antoni Podraza // 17th Congress of Polish Historians, Jagiellonian University, 2004. – 14 s. – Режим доступу : <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/podraza.pdf>
301. *Pop-Eleches G.* After the party : legacies and left-right distinctions in post-communist countries / Grigore Pop-Eleches, Joshua A. Tucker // Paper prepared for presentation at the 2010 Annual Meeting of the American Political Science Association, September 2–5, 2010, Washington. – 48 p.
302. *Popescu M.* The Parliamentary and Presidential Elections in Romania, November 2000 / Marina Popescu // Electoral Studies. – 2003. – Vol. 22. – No. 2. – P. 325–335.
303. *Porumbăcean C.* The Uninominal Vote and Its Effects on The Romanian Electoral System / Claudiu Porumbăcean // Societate și Politică. – 2011. – Vol. 5. – No. 9. – P. 54–67.

304. *Powell B.* Contemporary Democracies. Participation, Stability and Violence / Bingham Powell. – Harvard University Press, 1982. – 294 p.
305. *Powell E.* Revisiting Electoral Volatility in Post-Communist Countries : New Data, New Results, and New Approaches / Eleanor Neff Powell, Joshua A. Tucker // British Journal of Political Science. – 2013. – Vol. 1. – P. 1–25.
306. Program 2012 [Електронний ресурс] // Akcja Wyborcza Polaków na Litwie. – Доступ : http://www.awpl.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=57&Itemid=57&lang=pl
307. *Rae D.* The Political Consequences of Electoral Laws / Douglas Rae. – New Haven : Yale University, 1967. – 173 p.
308. *Renwick A.* Modelling Multiple Goals : Electoral System Preferences in Hungary in 1989 / Alan Renwick // Europe-Asia Studies. – 2005. – Vol. 57. – No. 7. – P. 995–1019.
309. *Riishøj S.* Development of Parties and Party Systems in Central Europe, 1989–2007 / Søren Riishøj // Politologiske Skrifter. – 2007. – Vol. 19. – 63 p.
310. *Roosendaal P.* Cabinets in Multi-party Democracies : The Effect of Dominant and Central Parties on Cabinet Composition and Durability / Peter van Roosendaal. – Thesis Publishers, 1992. – P. 103–112.
311. *Rose R.* Elections and Parties in New European Democracies / Richard Rose, Neil Munro. – Washington D.C. : Congressional Quarterly Press, 2003. – P. 37–40, 50, 81–82.
312. *Rose R.* Elections in Central and Eastern Europe since 1990 / Richard Rose, Neil Munro, Tom Mackie. – Glasgow, 1998. – 124 p.
313. *Rose R.* Prime Ministers in Parliamentary Democracy / Richard Rose // West European Politics. – 1991. – Vol. 14. – No. 2. – P. 9–24.
314. *Rose R.* The Variability of Party Government : A Theoretical and Empirical Critique / Richard Rose // Political Studies. – 1996. – Vol. 17. – No. 4. – P. 413–445.
315. *Saarts T.* Comparative Party System Analysis in Central and Eastern Europe: the Case of the Baltic States / Tõnis Saarts // Studies of Transition States and Societies. – 2011. – Vol. 3. – No. 3. – P. 83–104.
316. *Sanders D.* The Stability and Survival of Governments in Western Europe / David Sanders, Valentine Herman // Acta Politica. – 1977. – Vol. 12. – No. 3. – P. 346–377.
317. *Sartori G.* Parties and Party Systems : A Framework of Analysis / Giovanni Sartori. – Cambridge University Press, 1976. – 383 p.
318. *Schellknecht H.* The System of Parliamentary Committees / Helmut Schellknecht // Constitutional and Parliamentary Information. – 1984. – Vol. 139–140. – P. 86–158.
319. *Schofield N.* The Core and Stability of Group Choice in Spatial Voting Games / Norman Schofield, Bernard Grofman, Scott Feld // American Political Science Review. – 1988. – No. 82. – P. 196–211.
320. *Schöpflin G.* Politics in Eastern Europe, 1945–1992 / Georg Schöpflin. – Oxford : Blackwell, 1993. – 336 p.
321. *Scully R.* Dealing with Big Brother : Relations with the First Chamber / Roger Scully // The Journal of Legislative Studies. – 2001. – Vol. 7. – No. 1. – P. 93–104.
322. *Shapley L.* A Method of Evaluating the Distribution of Power in a Committee System / Llyod Shapley, Martin Shubik // American Political Science Review. – 1954. – Vol. 48. – No. 3. – P. 787–792.

323. *Shaw M. Conclusions / Malcolm Shaw // Lees J. Committees in Legislatures : a Comparative Analysis / John Lees, Malcolm Shaw. – Oxford : Martin Robertson, 1979. – P. 361–434.*
324. *Shugart M. Mixed-Member Electoral Systems : A Definition and Typology / Matthew Soberg Shugart, Martin P. Wattenberg // Shugart M. Mixed-Member Electoral Systems : The Best of Both Worlds? / Matthew Soberg Shugart, Martin P. Wattenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – P. 9–24.*
325. *Shugart M. Presidents and Assemblies : Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart, John M. Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.*
326. *Siaroff A. Comparative European Party systems : An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945 / Alan Siaroff. – New York, 2000. – 484 p.*
327. *Siaroff A. Comparative presidencies : the inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction / Alan Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 287–312.*
328. *Siaroff A. Varieties of Parliamentarism in the Advanced Industrial Democracies / Alan Siaroff // International Political Science Review. – 2003. – Vol. 24. – No. 4. – P. 445–464.*
329. *Sieberer U. The Institutional Power of Western European Parliaments : A Multidimensional Analysis / Ulrich Sieberer // West European Politics. – 2011. – Vol. 34. – No. 4. – P. 731–754.*
330. *Sikk A. How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe / Allan Sikk // European Journal of Political Research. – 2005. – Vol. 44. – P. 391–412.*
331. *Skibiński P. Infiltracja komunistycznych służ specjalnych w polskim Kościele – co już wiemy? Informacja na temat stanu badań [Електронний ресурс] / Paweł Skibiński // Teologia Polityczna. – 2003–2004. – Vol. 1. – S. 57–70. – Режим доступа до ст. : http://www.teologiapolityczna.pl/assets/numery_tp/tp1/07-Infiltracja-P_1_.Skibinski.pdf*
332. *Skubiszewski K. Stosunki między Polską i NATO w latach 1989–1993 – przyczynek do historii dyplomacji w III Rzeczypospolitej [Електронний ресурс] / Krzysztof Skubiszewski, 2005. – Режим доступа : www.skubi.net/nato.html*
333. *Solvak M. The Parliamentary Elections in Estonia, March 2007 / Mihkel Solvak, Vello Pettai // Electoral Studies. – 2008. – Vol. 27. – No. 3. – P. 574–577.*
334. *Spirova M. Political Parties in Post-communist Societies : Formation, Persistence and Change / Maria Spirova. – Basingstoke : Palgrave, 2007. – 220 p.*
335. *Spirova M. The 2009 Parliamentary elections in Bulgaria / Maria Spirova // Electoral Studies. – 2010. – Vol. 29. – P. 276–278.*
336. *Stănescu L-S. The Structure of The Romanian Parliament from the Perspective of Its Optimizing and of the Cooperation Mechanism with the European Parliament / Lucian-Sorin Stănescu, Debora Belțic (Popovici) // The USV Annals of Economics and Public Administration. – 2012. – Vol. 12. – No. 1 (15). – P. 244–255.*
337. *State Program „Integration in Estonian Society 2000–2007” [Електронний ресурс]. – Доступ : http://www.kul.ee/webeditor/files/integratsioon/state_programme111.pdf*
338. *Stefanek P. Historyczne uwarunkowania obecnej sytuacji mniejszości rosyjskojęzycznej w Republice Estońskiej / Paweł Stefanek // Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny / Ewa Godlewska, Magdalena*

- Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – 202 s.
339. *Steenbergen M.* Evaluating expert judgments / Marco Steenbergen, Gary Marks // *European Journal of Political Research*. – 2007. – Vol. 46. – No. 3. – P. 347–366.
340. *Strøm K.* Cabinets and Coalition Bargaining. The Democratic Life Cycle in Western Europe / Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, Torbjörn Bergman. – Oxford University Press, 2008. – 443 p.
341. *Strøm K.* Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies / Kaare Strøm // *European Journal of Political Research*. – 2000. – Vol. 37. – No. 3. – P. 261–289.
342. *Strøm K.* Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies / Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, Torbjörn Bergman. – Oxford University Press, 2006. – 764 p.
343. *Strøm K.* Minority Governments in Parliamentary Democracies : The Rationality on Non-winning Cabinet Solutions / Kaare Strøm // *Comparative political Studies*. – 1984. – Vol. 17. – No. 2. – P. 199–226.
344. *Strøm K.* Parliamentary Committees in European Democracies / Kaare Strøm // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 58.
345. *Swaan A.* Coalition Theories and Cabinet Formations : a study of formal theories of coalition formation applied to nine European parliaments after 1918 / Abram de Swaan. – Amsterdam, 1973. – 347 p.
346. *Szawiel T.* Podział na lewicę i prawicę w polsce po 1989 roku – jego sens i trwałość / Tadeusz Szawiel // Markowski R. System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń / Radosław Markowski. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN, 2002. – 297 s.
347. *Szczerbiak A.* Cartelization in Post-Communist Politics : State Party Funding in Post-1989 Poland / Aleks Szczerbiak // *Perspectives on European Politics and Society*. – 2001. – Vol. 2. – No. 3. – P. 431–451.
348. *Szczerbiak A.* Introduction : Understanding the Politics of the Right in Contemporary East-Central Europe / Aleks Szczerbiak, Seán Hanley // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 2004. – Vol. 20. – No. 3. – P. 1–8.
349. *Szczerbiak A.* Party Structure and Organizational Development in Post-Communist Poland / Aleks Szczerbiak // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 2001. – Vol. 17. – No. 2. – P. 94–130.
350. *Szente Z.* The Historic Origins of the National Assembly in Hungary [Електронний пецып] / Zoltán Szente // *Historia Constitucional (revista electrónica)*. – 2007. – No. 8. – P. 227–244. – Режим доступу до ст. : <http://hc.rediris.es/08/articulos/pdf/10.pdf>
351. *Szigetvári V.* Beyond Democracy – The model of the new Hungarian parliamentary electoral system (Part 2) / Viktor Szigetvári, Csaba Tordai, Balázs Vető // *Haza és Haladás*. – 24, November 2011. – 14 p.
352. *Taagepera R.* Estonian Parliamentary Elections, March 1995 / Rein Taagepera // *Electoral Studies*. – 1995. – Vol. 14. – No. 3. – P. 328–331.
353. *Taagepera R.* Nationwide Threshold of Representation / Rein Taagepera // *Electoral Studies*. – 2002. – Vol. 21. – No. 3. – P. 383–401.

354. *Taagepera R.* Rethinking Duverger's Law : Predicting the Effective Number of Parties in Plurality and PR Systems – Parties Minus Issues Equals One / Rein Taagepera, Bernard Grofman // *European Journal of Political Research*. – 1985. – No. 13. – P. 341–352.
355. Tables [Електронний ресурс] // Nations in Transit 2013 : Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity. – Freedom House : Nations in Transit, 2013. – 10 p. – Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2013_Tables_FINAL.pdf
356. *Tavits M.* The Development of Stable Party Support : Electoral Dynamics in Post-Communist Europe / Margit Tavits // *American Journal of Political Science*. – 2005. – Vol. 49. – No. 2. – P. 283–298.
357. *Taylor M.* Government Coalitions in Western Europe / Michael Taylor, Michael Laver // *European Journal of Political Research*. – 1973. – Vol. 1. – No. 3. – P. 205–248.
358. *Taylor M.* Party Systems and Government Stability / Michael Taylor, Valentine Hermann // *American Political Science Review*. – 1971. – Vol. 65. – No. 1. – P. 28–37.
359. *Terlecki R.* Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce / Ryszard Terlecki. – Kraków, 2007. – 390 s.
360. The Instrument for Structural Policies for Pre-Accession (ISPA), 2000–0006 [Електронний ресурс] // European Court of Auditors : Spec. Report. – 2008. – No. 42. – 37 p. – Доступ : <http://eca.europa.eu/portal/pls/portal/docs/1/8428724.PDF>
361. *Thomassen J.* Empirical Research into Political Representation : Failing Democracy or Failing Models? / Jacques Thomassen // Jennings K. Elections at Home and Abroad : Essays in Honor of Warren Miller / Warren Edward Miller, Kent Jennings, Thomas Mann. – Michigan University Press, 1994. – P. 237–265.
362. *Tóka G.* Political Parties and Democratic Consolidation in East Central Europe / Gabor Tóka. – Glasgow, 1997. – 76 p.
363. *Toplak J.* The Parliamentary election in Slovenia, October 2004 / Jurij Toplak // *Electoral Studies*. – 2006. – Vol. 25. – P. 809–831.
364. Układ Europejski ustanawiający stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską z jednej strony, a Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z drugiej strony, sporządzony w Brukseli dnia 16 grudnia 1991 r. [Електронний ресурс]. – Доступ : http://polskawue.gov.pl/files/Dokumenty/uklad_europejski/ue.pdf
365. *Urbinati N.* Democracy and Populism / Nadia Urbinati // *Constellations*. – 1998. – Vol. 5. – No. 1. – P. 110–124.
366. *Van Biezen I.* On the theory and practice of party formation and adaptation in new democracies / Ingrid Van Biezen // *European Journal of Political Research*. – 2005. – Vol. 44. – No. 1. – P. 147–174.
367. *Vaughne M.* The Extension of Qualified Majority Voting from the Treaty of Rome to the European Constitution / Miller Vaughne // *Research Paper*. – 2004. – No. 54. – 50 p.
368. *Veljković B.* Državni svet – del slovenskega parlamenta? [Електронний ресурс] / Božidar Veljković, Melita Stiplošek, Natalija Ulaga, Monika Koražija. – Celje, 2006. – 61 p. – Доступ : <http://www.knjiznica-celje.si/raziskovalne/4200607533.pdf>
369. Visegrad Declaration 1991 : Declaration on Cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in Striving for European Integration [Електронний ресурс] / Visegrad Group. – Режим доступу : www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412-2

370. *Walker A.* Speaking for themselves : the new politics of old age in Europe / Alan Walker // *Education and Ageing*. – 1998. – Vol. 13. – No. 1. – P. 13–36.
371. *Waller M.* Adaptation of the former communist parties of east-central Europe : a case of social-democratization? / Michael Waller // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 4. – P. 473–489.
372. *Ware A.* Political parties and party systems / Alan Ware. – Oxford University Press, 1996. – 435 p.
373. *Węgrzyn-Odzioba L.* Sytuacja mniejszości węgierskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Przypadek węgierskiej mniejszości na Słowacji / Liliana Węgrzyn-Odzioba // *Godlewska E. Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny* / Ewa Godlewska, Magdalena Lesińska-Staszczuk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. – 202 s.
374. What is the Central Europe Programme? [Електронний ресурс] // *Central Europe : Cooperating for Success*. – Режим доступу : www.central2013eu/about-central/central-europe-programme
375. *Whitefield S.* Political cleavages in post-communist politics / Stephen Whitefield // *Annual Review of Political Science*. – 2002. – Vol. 5. – P. 181–200.
376. *Williams K.* Judicial Review of Electoral Thresholds in Germany, Russia, and the Czech Republic / Kieran Williams // *Election Law Journal*. – 2005. – Vol. 4. – No. 3. – P. 191–206.
377. *Woldendorp J.* Party government in 20 Democracies : an update (1990–1995) / Jaap Woldendorp, Hans Keman, Ian Budge // *European Journal of Political Research*. – 1998. – Vol. 33. – No. 1. – P. 125–164.
378. *Woldendorp J.* Political Data 1945–1990. Party Government in 20 Democracies / Jaap Woldendorp, Hans Keman, Ian Budge // *European Journal of Political Research*. – 1993. – Vol. 23. – No. 1. – P. 1–119.
379. *Woldendorp J.* The Stability of Parliamentary Democracies : Duration, Type and Termination of Governments / Jaap Woldendorp, Hans Keman, Ian Budge // *European Journal of Political Research*. – 1993. – Vol. 24. – P. 108.
380. *Zajc D.* Committee Patterns in Parliaments : A Global Perspective / Drago Zajc // *Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees* / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 489–503.
381. *Zajc D.* Razvoj parlamentarizma : funkcije sodobnih parlamentov / Drago Zajc. – University of Ljubljana, 2004. – 272 p.
382. *Zander M.* The law-making process / Michael Zander. – Cambridge University, 2004. – 517 p.
383. *Zenderowski R.* Religia a Tożsamość Narodowa i Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicznością religii a sakralizacją etnosu (narodu) / Radosław Zenderowski. – Wrocław, 2011. – 314 s.
384. *Ziblatt D.* The Adaptation of Ex-Communist Parties to Post-Communist East Central Europe : a Comparative Study of the East German and Hungarian Ex-Communist Parties / Daniel Ziblatt // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1998. – Vol. 31. – No. 2. – P. 119–137.

385. *Zielinski J.* Translating social cleavages into party systems : The significance of new democracies / Jakub Zielinski // *World Politics*. – 2002. – Vol. 54. – P. 184–211.
386. *Zimmerman E.* Government Stability in Six European Countries During the World Economic Crisis of the 1930s : Some Preliminary Considerations / Ekkart Zimmerman // *European Journal of Political Research*. – 1987. – Vol. 15. – No. 1. – P. 23–52.
387. *Zubek R.* Core Executive and Europeanization in Central Europe / Radoslaw Zubek. – Palgrave Macmillan, 2008. – 224 p.
388. *Zubek R.* Legislative Time, Executive Rules and Government Lawmaking [Електронний ресурс] / Radoslaw Zubek // Paper prepared for ECPR Joint Sessions Helsinki. – 2007. – Workshop 12 : Political Power in parliamentary Executives. – 16 p. – Доступ : http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/Research/zubek_ECPRHelsinki.pdf
389. *Zupančič J.* Ethnic Structure of Slovenia and Slovenes in Neighboring Countries [Електронний ресурс] / Jernej Zupančič / Zupančič J. Slovenia : a geographical overview / Jernej Zupančič. – P. 87–92. – Режим доступу до вказаної інформації : http://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Slo_Geo_Over/16.pdf

Список використаних і рекомендованих електронних енциклопедій і баз даних

1. Архів веб-сайту польського Сейму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/page/archiwum>
2. *Andersson S.* The European Representative Democracy Data Archive : Rel. 3.0 / Staffan Andersson, Torbjörn Bergman, Svante Ersson [Електронний ресурс]. – Riksbankens Jubileumsfond, 2014. – Доступ : <http://www.erdda.se/index.php/projects/erd>
3. *Brancati D.* Global Elections Database [Електронний ресурс] / Dawn Brancati. – NY : Global Elections Database, 2013. – Доступ : <http://www.globalelectionsdatabase.com/>
4. Census Results [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вказаної інформації : <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx>
5. CIA World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформації : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
6. CSES Module 3 Full Release Dataset : 2006–2011 [Електронний ресурс]. – The Comparative Study of Electoral Systems, March 2013. – Режим доступу до вказаної інформації : <http://www.cses.org/datacenter/module3/module3.htm>
7. *Döring H.* Parliaments and governments database (ParlGov) : Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. Development version [Електронний ресурс] / Holger Döring, Philip Manow. – University of Bremen : Centre for Social Policy Research, 2013. – Режим доступу : <http://dev.parlgov.org/>
8. Encyclopedia Britannica, Incorporated : 2007 : 32 Volume set edition [Електронний ресурс]. – 2007. – 32640 р. – Режим доступу до запропонованої інформації : <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/476331/prime-minister>
9. ESCE : Electoral Systems Change in Europe since 1945 [Електронний ресурс]. – ESCE, 2013. – Режим доступу до запропонованої статистичної інформації : <http://www.electoralsystemchanges.eu/Public/TextPage.php?ID=5>
10. *Gallagher M.* Election Indices Dataset [Електронний ресурс] / Michael Gallagher. – Trinity College Dublin : Department of Political Science, 2013. – Режим доступу : http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/ElSystems/Docts/ElectionIndices.pdf
11. *Nordsieck W.* Parties & Elections : The database about parliamentary elections and political parties in Europe : Ver. 19 [Електронний ресурс] / Wolfram Nordsieck. – Parties and Elections in Europe, 2013. – Режим доступу : <http://www.parties-and-elections.eu/>
12. Parline Database on National Parliaments [Електронний ресурс]. – Inter-Parliamentary Union : Better parliaments, stronger democracies, 2013. – Режим доступу до вказаної інформації : <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>
13. Statistics Estonia. Population by ethnic nationality [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stat.ee/34278>
14. Statistics Lithuania [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вказаної інформації : <http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectTable/Omrade0.asp?PLanguage=1>
15. Wikipedia [Електронний ресурс]. – Доступ : http://en.wikipedia.org/wiki/Main_Page

Навчальне видання

РОМАНЮК Анатолій
ЛИТВИН Віталій
ПАНЧАК-БЯЛОБЛОЦКА Надія

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Навчальний посібник

Редактор *М. Коперсако*
Технічний редактор *С. Сеник*
Комп'ютерне верстання *Н. Буряк*

Видруковано з готових діапозитивів
у книжковій друкарні „КОЛО”
(Свідоцтво серії ДК № 498 від 20.06.2001 року)
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100,
тел.: +380 3244 29060, ел. пошта: kolodruk@gmail.com
Зам. № 1633

Підп. до друку 09.10.2014 р. Формат 70x100/16.
Гарнітура Times New Roman. Офсет. друк. Папір друк. Умовн. друк. арк. 17,8.
Обл.-вид. арк. 30,4. Тираж 300 прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка
79000 Львів, вул. Дорошенка, 41